

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐՆ
ՈՒ ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ
ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

2016420

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԱՐՄԵՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

799575

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ
ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐ.Ք. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
102

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOO K SERIES
102

Signature

ԵՐԵՎԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
2014

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)52
Մ 399

**Երաշխավորվել է հրատարակման ՀՀ ԳԱԱ Պատմության
ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

**Խմբագիրներ՝ ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ,
պ.գ.դ., պրոֆեսոր Ա. Մելքոնյան
ի.գ.թ. Վ. Վարդանյան**

Մարտյան Արմեն

Մ399 Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներ ու պատմաիրավական հիմնավորումները/ Ա. Ց. Մարտյան. - Եր.: Պատմ. ինստիտուտ. 2014.- 332 էջ:

Սույն աշխատությամբ փորձ է կատարվում պատմական փաստերը համադրելով միջազգային իրավական նորմերի ու սկզբունքների հետ, վեր հանել Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու նախանշել դրանց հաղթահարման պատմաիրավական հիմքերն ու հնարավորությունները:

Գիրքը նախատեսված է Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության ու մասնավորապես պահանջատիրության հիմնահարցերով զբաղվողների, ուսանողների և ընթերցողների լայն շրջանակի համար:

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3 (2Հ)52

ISBN 978-99941-73-85-3

© ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2014
© Ա. Մարտյան

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Հայոց ցեղասպանության մասին անցած տասնամյակների ընթացքում հայ և օտարազգի պատմաբանները հսկայական աշխատանք են կատարել այդ հանցագործության տարբեր հիմնահարցերի ուսումնասիրման և լուսաբանման ուղղությամբ: Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչվել է միջազգային կազմակերպությունների ու երկու տասնյակից ավել կրկրների կողմից: Սակայն, չնայած այս ամենին, Թուրքիան շարունակում է ժխտել կատարված հանցագործությունը, որը մինչ օրս մնում է անպատիժ: Այս տեսակետից հայ ժողովրդի համար թե՛ Հայաստանում և թե՛ Սփյուռքում Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնահարցը ձեռք է բերել համազգային նշանակություն: Արդի պայմաններում այս հարցի լուծումը ոչ միայն նպատակ է հետապնդում վերականգնել պատմական արդարությունը, այլև ապահովել հայության անվտանգությունն ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Սփյուռքում:

Պետք է նշել, որ իրավական հարթության վրա Հայոց ցեղասպանության, որպես մարդկայնության դեմ կատարված հանցագործության, ուսումնասիրությանը զբաղվել են ինչպես հայ, այնպես էլ օտարազգի որոշ մասնագետներ, փորձելով մատնանշել միջազգային իրավունքի տեսակետից Թուրքիայի պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացրած հանցագործության համար: Մասնավորապես այս հարցում բավականին լուրջ ներդրում ունի հայազգի հայտնի իրավաբան-միջազգայնագետ Յու. Բարսեղյանը¹:

---

¹ Барсегов Ю., Геноцид армян – преступление против человечества, Ер., 1990; Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе, Ер., 1995; Ответственность государства за геноцид в международном праве, “Геноцид – преступление против человечества. Материалы I московского международного симпозиума”, М., 1997; Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը, Եր., 1999; Геноцид армян – преступление по международному праву, М., 2000; Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида (о концепции члена “комиссии примирения” Гюндуз Актана), М., 2002; Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, документы и комментарий. Составитель, ответственный редактор, автор предисловия и комментария д.и.н., профессор Ю. Г. Барсегов, т. 1, М., 2002, т. 2, ч.1, М., 2003. т. 2, ч. 2, М., 2005; К вопросу о применимости конвенции 1948 года к геноциду армян, “Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве”. N 1, М., 2004; Новый этап признаний как условие реализации ответственности Турции

Հայ մասնագետներից այս հիմնահարցով Սփյուռքում և Հայաստանում զբաղվել են նաև Շ. Թորիկյանը², Վ. Տադրյանը³, Պ. Օհանյանը⁴, Հ. Հակոբյանը⁵, Ի. Արաբյանը⁶, Վ. Վարդանյանը⁷, Ա. Պապյանը⁸ և ուրիշներ, իսկ օտարազգի մասնագետներից՝ Ա. դե Զայասը⁹, Իվ Տերնոնը¹⁰ և ուրիշներ:

Սակայն պետք է նշել, որ իրավական հարթության վրա կատարված ուսումնասիրություններն ու հետազոտությունները կրում են ավելի շատ գիտա-տեսական բնույթ, այնինչ անհրաժեշտ է պատմական փաստերը և միջազգային իրավական տեսական գիտելիքները տեղափոխել գործնական-կիրառական հարթություն: Հարկավոր է հստակ պատկե-

---

за геноцид, “Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве”, N 3, Ер., 2005.

² Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, Պեյրուք 1976: Հայաստանյայցի և ամերիկեան բնկրտք, կազմող և ներածութեան հեղինակ Շ. Թորիկեան, Պեյրուք, 1978:

³ Dadrian V. N., The key elements in the Turkish denial of the Armenian Genocide: A case study of distortion and falsification, Toronto, 1999; Дадриян В., Геноцид армян: содержание преступления, Ер., 2005; Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян: характер и значимость четырех основных серий судебного разбирательства, “Геноцид – преступление против человечества. Материалы I московского международного симпозиума”, М., 1997.

⁴ Օհանյան Պ., Геноцид армянского народа и защита прав человека, Ер., 2004.

⁵ Հակոբյան Հ., Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, Եր., 2000: Տարրագիր եայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական և իրավական հիմքերը, Եր., 2002:

⁶ Արաբյան Ի., Տեղասպանությունը և դրա պատժելիությունը, Եր., 1996:

⁷ Վարդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, եղանակները, ձևերը և տեսակները, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի տեղեկագիր N 1(17), Եր., 2006, Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Անցումային արդարադատության միջազգային կենտրոնի (ԱՄՆ) համար կատարած իրավաբանական վերլուծության մասին, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», N 8, Եր., 2003; Основания международно-правовой ответственности за геноцид армян, “Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве”, N 3, Ер., 2005.

⁸ Տե՛ս Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմքերը (հոդվածների ժողովածու), Եր., 2007; Հնչեցրե՛ք զանգերը, սա մեր վերջին Սարդարապատն է, Եր., 2009: Հայոց պահանջատիրության հիմնախնդիրներն ու հեռանկարները, Հայրենատիրություն. Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները և հարակից հարցեր (հոդվածների ժողովածու), Եր., 2012:

⁹ Steu Alfred de Zayas, Memorandum on the genocide against Armenians 1915–1923 and the application of the 1948 Genocide Convention, 2004.

¹⁰ Տերնոն Ի., Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում. հայկական ցեղասպանությունը միջազգային ատյանների առջև, Եր., 2003:

րացնել, թե ժամանակակից միջազգային իրավունքը ինչ գործնական հնարավորություններ է ընձեռում ցեղասպանության զոհ հանդիսացող Հայ ժողովրդին հասնելու այդ հանցագործությունից իրական դատապարտմանը և Հայոց ցեղասպանությունից հետևանքների հաղթահարմանը:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ միջազգային իրավունքում մեծ նշանակություն է տրվում նաև իրավակիրառական պրակտիկային, որը զգալի դեր է կատարում միջազգային իրավունքի տեսությունը հարստացնելու և նոր միջազգային իրավական նորմեր ձևավորելու գործում, անհրաժեշտ է նաև ուսումնասիրել այլ ժողովուրդների նկատմամբ կատարված ցեղասպանությունների դատապարտման գործընթացները, փորձելով դրանք դիտարկել իբրև նախադեպեր՝ Հայոց ցեղասպանությունից դատապարտման գործընթացի համար: Խոսքը մասնավորապես Ողջակիզման, Սրբերենիցայի, Ռուանդայի ցեղասպանությունների դատապարտման գործընթացների մասին է, որոնք միջազգային իրավունքի տեսակետից կարող են գործնական-կիրառական նշանակություն ունենալ և հիմք դառնալ Հայոց ցեղասպանությունից դատապարտման գործընթացի համար:

Բացի այդ, Հայոց ցեղասպանության դատապարտման գործընթացի համար կարևոր նշանակություն ունեն միջազգային տարբեր կազմակերպությունների ու ատյանների կողմից Հայոց ցեղասպանության որպես հանցագործություն որակման փաստերը, որոնք նույնպես կարող են օգտագործվել Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գործընթացում: Ավելին, այդ կառույցների կողմից ընդունված փաստաթղթերը հիմք են տալիս կարծելու, որ դրանք կարող են և պետք է ներգրավվեն Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գործընթացում: Իսկ որ այդ կառույցների գործնական աջակցությունն ու օժանդակությունը չափազանց կարևոր կլինի հաջողության հասնելու համար, կասկածից վեր է:

Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման առումով կարևոր նշանակություն ունեն նաև միջազգային պայմանագրերը, կոնվենցիաները այն իմաստով, որ դրանց դրույթների հիման վրա հնարավոր է ձևակերպել ու հանցագործ պետությունը ներկայացնել այնպիսի միջազգային իրավական պահանջներ, որոնք անխոցելի կլինեն միջազգային իրավունքի տեսակետից և ընդունելի միջազգային հանրության կողմից:

Առանձին դատապարտությունների ուսումնասիրումը, մասնավորապես երիտթուրքերի դատապարտությունը և Սողոմոն Թեհլիրյանի դատա-

կան գործը, նույնպես կարող են իրավական հիմք դառնալ և օգտագործվել Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գործում:

Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի ունեցած կորուստների հատուցման հարցը քննարկելիս պետք նկատի ունենանք, որ գոյություն ունեն մի շարք կարևոր հարցեր, որոնք անմիջականորեն կապ ունեն տվյալ հանցագործության հետևանքների հաղթահարման գործընթացի հետ: Այս հարցի լուծման ճանապարհին կան կոնկրետ հիմնախնդիրներ, որոնք հաջողությամբ հաղթահարելու դեպքում միայն հնարավոր կլինի շարժվել առաջ և հասնել հարցի վերջնական կարգավորմանը: Դրանք պայմանականորեն կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝

1. Ձափազանց կարևոր է հիմնավորել, որ Հայոց ցեղասպանությունը անկախ «գենոցիդ» տերմինի կիրառումից հանցագործություն է համարվել նաև կատարման պահին և դրա համար պատասխանատվություն է սահմանված եղել նաև XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին գործող միջազգային իրավական նորմերով: Ակնհայտ է, որ ժամանակակից միջազգային իրավունքը այս հարցում իր վերաբերմունքը պետք դրսևորի, հենվելով նախկինում ձևավորված միջազգային իրավական նորմերի և դրանց սկզբունքների վրա:

2. Կարևոր հարցերից մեկն էլ հանդիսանում է այն, թե արդյո՞ք ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետությունը հանդիսանում է հայերի ցեղասպանություն կատարած Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդը և հնարավոր է արդյո՞ք այդ հանցագործության պատասխանատվության տեղափոխումը ժամանակակից Թուրքիայի վրա Օսմանյան կայսրության չգոյություն պայմաններում:

3. Այս հարցի հետ սերտորեն առնչվում է այն, թե միջազգային իրավունքի տեսակետից պետության կառավարման ձևի կամ տարածքային փոփոխությունը կարող է արդյո՞ք ազդել ցեղասպանության կատարման համար տվյալ պետությանը պատասխանատվության կանչելու գործընթացի վրա:

4. Նշվածին պետք է հավելենք Հայոց ցեղասպանության իրագործման համար ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության ժամանակակից Թուրքիային միջազգային-իրավական պահանջներ ներկայացնելու կամ միջազգային դատական աստիճաններում որպես հայցվոր կողմ հանդես գալու իրավունքի հարցը:

5. Միջազգային իրավունքի տեսակետից արդիական է նաև ՄԱԿ-ի 1948 թ. «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի հետադարձ ուժի, այսինքն՝ Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ դրա կիրառելության հարցի հիմնավորումը:

6. Նշված խնդիրների հետ մեկտեղ ծագում է նաև Հայոց ցեղասպանության իրադրոժման համար Թուրքիայի Հանրապետությանը միջազգային պատասխանատվության կանչելու հնարավոր ձևերի ու միջոցների հարցը: Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման տեսակետից չափազանց կարևոր են նաև մեխանիզմների և հաջորդական ճիշտ ու նպատակային քայլերի հստակեցման հարցերը: Այստեղ է, որ ծագում են ընդհանրապես ցեղասպանության հանցագործության համար պետությունների միջազգային իրավական պատասխանատվության կանչելու հարցերը, և սրա հետ սերտորեն առնչվող ինչպես ՄԱԿ-ի 1948 թ. «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին» կոնվենցիայի բացերի հաղթահարման, այնպես էլ ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի իրավասությունները պարզելու խնդիրը Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման հարցում և այդ քայլերի նպատակահարմարության խնդիրները:

Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և այդ հանցագործության հետևանքների լիարժեք հաղթահարման գործընթացը միծաղես պայմանավորված է նշված հիմնախնդիրների հստակ պատասխաններից:

Ներկայացվող աշխատության մեջ փորձ է կատարվել հրապարակել վրա եղած պատմագիտական և իրավագիտական ուսումնասիրությունների, միջազգային իրավական նորմերի և դիվանագիտական փաստաթղթերի հիման վրա ցույց տալ այն հնարավորությունները, որոնք կարող են օգտագործվել Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գործում:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Նախևառաջ հարկ ենք համարում նշել, որ վերջին ժամանակներս թուրքերի մոտ նույնպես նկատվում են Հայոց ցեղասպանությունից մասին «հայկական անհիմն պնդումները» միջազգային իրավունքի տեսանկյունից քննելու միտումներ: Թուրքական պետությունը, ըստ էության պատվեր է տվել թուրք մասնագետներին՝ միջազգային-իրավական տեսանկյունից «հիմնավորել», թե իբր՝ անցած դարակազմից հայերի հետ Օսմանյան կայսրությունում կատարված իրադարձությունները չեն համապատասխանում ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանություն կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի դրույթներին, որպեսզի հնարավոր լինի կասեցնել նրա միջազգային ճանաչման գործընթացը: Այսպիսով, թուրքերն էլ են գիտակցում, որ ներկա իրավիճակում առկա հիմնախնդիրը պատմական հարթությունից կարող է տեղափոխվել միջազգային-իրավական դաշտ, ուստի շտապում են ձևավորել «միջազգային-իրավական» մի այնպիսի հայեցակարգ, որով հնարավոր կլինի չեզոքացնել Թուրքիային սպառնացող վտանգը: Ինչպես դա ժամանակին տեղի ունեցավ՝ կեղծ-պատմական հայեցակարգի ստեղծման հետ կապված, որով Թուրքիայում փորձում էին ժխտել Հայոց ցեղասպանությունից եղելությունը, այժմ նույնը տեղի է ունենում կեղծ-իրավական հայեցակարգի ստեղծման ուղղությամբ: Թերևս իրենք թուրքերն էլ են գիտակցում Հայոց ցեղասպանությունից հիմնախնդիրը միջազգային-իրավական դաշտ տեղափոխվելու Թուրքիայի համար տխուր հեռանկարները: Ուստի տանուկ տալով պատմագիտական բանալիներ, նրանք շտապում են մեզանից առաջ անցնել իրավաքաղաքական հարթության վրա՝ զարգացումների հաջորդ հանգրվանին պատրաստ լինելու համար:

Դրա հետ կապված՝ 2000 թ. վերջերին և 2001 թ. սկզբներին Թուրքիայի ռազմաքաղաքական վերնախավը, թերևս առաջին անգամ, քննարկեց պայքարի միջազգային-իրավական մեթոդներին դիմելու իր հնարավորությունները: Առաջին քննարկումը տեղի ունեցավ 2000 թ. սեպտեմբերի 29-ին՝ Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհրդի

նիստում, որի ընթացքում, ըստ պաշտոնական հաղորդագրություն, «ցավով են ընդունվել, այսպես կոչված, Հայոց ցեղասպանության մասին պնդումների հետ կապված զարգացումները» և որոշվել է դրանց դեմ «փուլ առ փուլ անհրաժեշտ միջոցներ ձևափոխել»։ Պաշտոնաթուղ դիվանագետ Գյունդուզ Աքթանը, որը Թուրքիայում համարվում է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ պայքարի «միջազգային-իրավական» ուղղության «հոգևոր հայրը», ԱՄՆ-ի 2000 թ. հոկտեմբերի 27-ի առաջին նիստի հաջորդ օրը հանդես եկավ հոգևածով, որտեղ առաջին անգամ կոչ արեց Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ պայքարում հենվել միջազգային-իրավական փաստաթղթերի, մասնավորապես՝ ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի վրա։ 2001 թ. լույս տեսած Գյունդուզ Աքթանի «Հայկական հարցը և միջազգային իրավունքը» հոգևածում փորձ է արվում «հիմնավորել», որ 1915 թ. իրադարձությունները միջազգային իրավունքի տեսանկյունից ցեղասպանություն չեն, քանի որ դրանց նկատմամբ չի կարելի կիրառել ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի դրույթները¹¹։ Այլ խոսքերով ասած, Թուրք դիվանագետը փորձում է առաջ մղել ՄԱԿ-ի 1948 թ. կոնվենցիայի հետադարձ ուժ չունենալու մասին տեսակետը։

Պետք է նշել, սակայն, որ այս հարցադրմանը պատշաճ ու արժանի հակահարված է տրվել միջազգային իրավունքի սնվմանի մասնագետ Յուրի Բարսեղովի կողմից։ Ի պատասխան Թուրք դիվանագետի հոգևածուին հրապարակել է մի ամբողջ աշխատություն¹², որտեղ ջոկյ է տվել Գյունդուզ Աքթանի հարցադրումների սնանկությունը՝ միջազգային իրավունքի տեսակետից։

Այդուհանդերձ, արդեն 2001 թ. մայիսին Թուրքիայում ստեղծվեց հատուկ մարմին՝ «Ցեղասպանության վերաբերյալ անհիմն պնդումների դեմ պայքարը համակարգող խումբ-ը», որի նախագահությունը 2006 թ. ի պաշտոնն ստանձնեց այն ժամանակվա արտաքին գործերի նախա-

¹¹ Տե՛ս Մաֆրաստյան Ռ., Թուրքիայի պայքարը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման դեմ ներկա փուլում. նոր միտում, «Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները» (գիտագործնական միջազգային գիտաժողով), Կիպրոս-Նիկոսիա, 18-19 ապրիլի 2008 թ., Գիտական գեկուլոցումների ժողովածու Մ., 2008, էջ 139։

¹² Տե՛ս Барсегов Ю., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида (о концепции члена "комиссии примирения" Гюндюз Актана), М., 2002.

րար ու փոխվարչապետ Աբդուլլա Գյուլը¹³։ Սա չափազանց հետաքրքրական իրողություն է, եթե հաշվի առնենք այն փաստը, որ նույն Ա. Գյուլն արդեն Թուրքիայի նախագահի պաշտոնում էր զբաղվում հենց* հայ-թուրքական հարաբերությունների «կարգավորմամբ»։

Ժամանակին Ա. Գյուլը, ստանձնելով տվյալ կառույցի նախագահի պաշտոնը, հանդես է եկել մի շարք հայտարարություններով, որոնցում նշել է, որ «մանրակրկիտ» աշխատանք է կատարվել «Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ անհիմն պնդումները» միջազգային աստիճաններ տեղափոխելու հնարավորությունների ուսումնասիրման ուղղությամբ, որ այդ գործընթացում ներգրավված են պաշտոնաթող դիվանագետներ, ինչպես նաև թուրք և օտարազգի վստահելի իրավագետներ և որ Թուրքիայի այս նոր մոտեցման որդեգրումը դրական է գնահատվում մի շարք պետությունների կողմից։

Պետք է նշել, որ Թուրքիայի խորհրդարանում Ա. Գյուլի ունեցած այս բովանդակությամբ ելույթը Գյունեուդ Աքթանը, որը, հավանաբար նույնպես ընդգրկված է հիշյալ կառույցի աշխատանքներում, որակել է որպես «չափազանց խիղախ»¹⁴։

2006 թ. դեկտեմբերի 26-ին Ա. Գյուլի նախագահությամբ կայացած հիշյալ կառույցի հերթական նիստում քննարկվել էր այս հարցին ընթացք տալու տարբեր տարբերակներ՝ դիմել Մարդու իրավունքների եվրոպայի դատարան՝ Հայոց ցեղասպանության մասին Ֆրանսիայի խորհրդարանի հայտնի որոշումը բողոքարկելու նպատակով կամ հարցը հանձնել ՄԱԿ-ի միջազգային դատարան և այլն, սակայն մինչ այդ անհրաժեշտ է համարվել հարցը քննարկել թուրք և օտարազգի իրավագետների հետ¹⁵։

Հայաստան-Թուրքիա հարաբերություններում ընթացող գործընթացների խորապատկերի վրա, Թուրքիան, հնարավոր է, որ առ ժամանակ կասեցրել է տվյալ մտադրության իրականացումը։ Սակայն դա ամենևին չի կարող նշանակել, որ մենք նորից պետք է դիտորդի կեցվածք ընդունենք և սպասենք Թուրքիայի հաջորդ քայլերին։ Ընդհակառակը, այս ուղղությամբ հարկավոր է որդեգրել մտածված, նախաձեռնող ու հետևողական քայլեր, այլ ոչ թե* կրկին ուշացած կերպով արձագանքել Թուրքիայի կողմից ծրագրավորվող հակաքայլերին։

¹³ Տե՛ս Մաֆրաստյան Ռ., Թուրքիայի պայքարը Հայոց ցեղասպանության միջապահային ճանաչման ու դատաւարտման դեմ մեքլա փուլում. նոր միտում. ..., էջ 139–140։

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 140։

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում. էջ 141։

Ինչպես արդեն նշել ենք, Հայոց ցեղասպանության հետևանքով Հայ ժողովրդի կորուստների հատուցմանը հասնելու գերխնդիրը քննարկելիս պետք նկատի ունենանք, որ գոյություն ունեն մի շարք հիմնահարցեր, որոնք անմիջականորեն կապ ունեն տվյալ հանցագործության հետևանքների վերացման հետ: Միայն դրանք հաջողությամբ հաղթահարելու պարագայում հնարավոր է շարժվել առաջ և հասնել հարցի վերջնական կարգավորմանը: Այդ հիմնահարցերը պայմանականորեն կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի:

1.1. Հայոց ցեղասպանության կատարման պաշին գործող միջազգային իրավունքի կողմից դրա գնահատման խնդիրը

Անհրաժեշտ է այն փաստի հիմնավորումը, որ Հայոց ցեղասպանությունը՝ անկախ ավելի ուշ ստեղծված «գենոցիդ» հղրությունից, այդ ոճրագործության կատարման պաշին համարվել է նույնբովանդակ, ուրեմն նաև՝ նույն պատիժը ենթադրող հանցագործություն, որի համար պատասխանատվություն է սահմանված եղել դեռևս 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին գործող միջազգային իրավական նորմերով: Եթե հնարավոր լինի հիմնավորել, որ Հայերի զանգվածային սպանությունները դրանց կատարման պաշին միջազգային իրավունքի կողմից համարվել են հանցագործություն, ապա դրանից միանշանակորեն բխում է, որ անկախ հանցագործության անվանումից և նրա կատարման ժամանակից, ներկայումս գործող միջազգային իրավունքը չի կարող այդ գործողությունները դիտարկել իբրև օրինական և ոչ հանցավոր գործողություններ:

Այս առումով պետք է նշել, որ 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբներին Հայերի զանգվածային սպանությունների կատարման ժամանակ եվրոպական տերությունների կողմից Օսմանյան կայսրության նկատմամբ կիրառվեցին մի շարք մարդասիրական միջամտություններ: Սակայն, նախքան բուն Հայկական հարցի հետ կապված Օսմանյան կայսրության նկատմամբ մարդասիրական միջամտություններին անցնելը, նպատակահարմար գտանք առհասարակ ներկայացնել Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բնակչության իրավունքների պաշտպանության ուղղված միջամտությունները և կատարել դրանց պատմաիրավական քննությունը:

Նման մոտեցումը արդարացված ենք համարում, ելնելով նրանից, որ Հայկական հարցի հետ կապված տերուլթյունների մարդասիրական միջամտությունները հանդիսանում էին Օսմանյան կայսրության նկատմամբ տերուլթյունների մարդասիրական միջամտությունների ընդհանուր շղթայի օղակներից մեկը և, բացի այդ, Հայկական հարցի միջազգայանցմանը նախորդող միջամտությունները նախադեպային են եղել վերջինիս համար:

1.1.1. Օսմանյան կայսրության նկատմամբ քրիստոնյա փոքրամասնությունների պաշտպանության նպատակով մեծ տերուլթյունների մարդասիրական միջամտությունները XVIII–XIX դարերում

XVIII դարից սկսած մարդասիրության սկզբունքները սկսեցին արմատավորվել միջպետական հարաբերություններում, ինչի հետևանքնով միջազգային հարաբերություններում և միջազգային իրավունքում սկսվեցին արդեն գործնականում կիրառվել մարդասիրական միջամտություններ: Մարդասիրության սկզբունքներից ելնելով, «քաղաքակիրթ» եվրոպական երկրներն իրենց իրավունք էին վերապահում միջամտել ինքնիշխան պետության ներքին գործերին, եթե վերջինիս կողմից չէին ապահովվում սեփական հպատակների, մասնավորապես քրիստոնյաների, իրավունքները: Իրավական տեսակետից մարդասիրական միջամտության նպատակ էր հռչակվում քրիստոնյա հպատակների պաշտպանության ապահովումը և փորձ էր կատարվում նրանց իրավունքները խախտած պետությանը հարկադրել կատարել սեփական հպատակների նկատմամբ ունեցած իր պարտականությունը: Սակայն քաղաքական առումով այս պատրվակն, անշուշտ, օգտագործվում էր տվյալ պետությունից ինչ-որ քաղաքական զիջումներ կորզելու համար:

Պետք է նշել, որ սկսած XVIII դարի վերջերից նման մարդասիրական միջամտությունների մի ամբողջ շղթայի թիրախ դարձավ Օսմանյան կայսրությունը, որի նկատմամբ եվրոպական տերուլթյունները առանձին կամ միասին իրականացրեցին բազմաթիվ միջամտություններ՝ նրա տարածքում բնակվող քրիստոնյա բնակչության իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված: Իսկ XIX դարում մարդասիրական միջամտությունների պրակտիկան լայն տարածում գտավ, մեծ տերություններից Ֆրանսիան հովանավորում էր կայսրության կաթոլիկներին,

Ռուսաստանը ուղղափառ սլավոնական ժողովուրդներին ու հույներին, ինչպես նաև հայ առաքելականներին, իսկ Անգլիան՝ ընդհանրապես քրիստոնյաներին¹³:

Այս առումով Օսմանյան կայսրության նկատմամբ իրականացրած մարդասիրական միջամտությունների սկիզբը դրվեց 1768–1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը եզրափակող Քյուչուկ Կայնարջի պայմանագրով: Պետք է նշել, որ այս պայմանագրից սկսած մեկնարկում է Ռուսաստանի մարդասիրական միջամտությունների մի ամբողջ շարք Օսմանյան կայսրության նկատմամբ և ըստ ռուս-թուրքական պատերազմները եզրափակող պայմանագրերում անպայմանորեն գետնի դրված էին քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության հատուկ հոդվածներ:

1774 թ. հուլիսի 10-ին ստորագրված պայմանագրի 1-ին իսկ հոդվածով պայմանավորվող կողմերը՝ Օսմանյան կայսրությունը և Ռուսաստանն ընդհանուր փոխադարձ պարտավորություն էին ստանձնում համաներում շնորհել իրենց այն հպատակներին, ովքեր պատերազմի ընթացքում հանցանքներ էին կատարել սեփական իշխանությունների նկատմամբ, պետք է ազատ արձակելին բանտարկյալներին, թույլ տային, որ արքայազններն ու զաղթականները վերադառնան իրենց նախկին բնակավայրեր և վերականգնելին նրանց նախկինում ունեցած իրավունքներն ու սեփականությունը¹⁴: Այս հոդվածի ամրագրման իմաստը կայանում էր նրանում, որ երկուստեք, թե՛ Օսմանյան կայսրության և թե՛ Ռուսաստանի համապատասխանաբար քրիստոնյա և մահմեդական բնակչությունը, ի վնաս սեփական պետության, օժանդակել էր հակառակորդի գործերին և տվյալ հոդվածի ամրագրումով կողմերը փորձում էին կանխել այդ հպատակների նկատմամբ վրեժխնդրության և պատժի գործողությունները, որոնք կարող էին տեղի ունենալ պատերազմի ավարտից հետո:

Բացի այդ ընդհանուր դրույթի ամրագրումից, պայմանագրի 7-րդ հոդվածով Ռուսաստանը Բարձր Դուռը պարտավորեցնում էր Օսմանյան կայսրությունում ապահովել քրիստոնեական օրենքների և եկեղեցիների պաշտպանությունը¹⁵: Պետք է նշել, որ հենց այս դրույթը հիմք

¹³ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին բաղադրականության փաստաթղթերում (1828–1917), խմբագիր Ջ. Կիրակոսյան, Եր., 1972, էջ 13:

¹⁴ Под стягом России. Сборник архивных документов, “Русская книга”, М., 1992, с. 80.

¹⁵ Նույն տեղում, с. 82.

Հանդիսացավ, որ Ռուսաստանն, ինքն իրեն հռչակելով փոքր քրիստոնյա ժողովուրդների պաշտպան, հետագայում առանձին կամ մյուս տերությունների հետ համատեղ մարդասիրական միջամտությունների մի ամբողջ շարք իրականացնի Օսմանյան կայսրության նկատմամբ:

Պայմանագրում հատուկ առանձնացված էին հոդվածներ, որոնցով կանոնակարգվում էին ռուսական զորքերի կողմից գրավված և Օսմանյան կայսրությանը վերադարձվող հիմնականում քրիստոնյաներով բնակեցված տարածքներում այդ բնակչության իրավունքների պաշտպանության հարցերը:

Այսպես, 16-րդ հոդվածով մասնավորեցվում էին 1-ին հոդվածում ամրագրված ընդհանուր պարտավորությունները Օսմանյան կայսրությանը վերադարձվող Բեսարաբիայի, Վալախիայի և Մոլդավիայի քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ:

Մասնավորապես 16-րդ հոդվածի 2-րդ կետով Բ. Դուռը պարտավորվում էր ապահովել այդ տարածքներում քրիստոնեական օրենքների և սովորույթների կատարումը և չպետք է խոչընդոտեր դրանց ազատ կիրառումը, պետք է նպաստեր նոր եկեղեցիների կառուցմանը և հների վերականգնմանը, իսկ 4-րդ կետով պետք է պատշաճ կերպով հարգվեին քրիստոնյա հոգևորականության իրավունքները¹⁶:

Պայմանագրի 17-րդ հոդվածով նույն իրավունքներն ամրագրվում էին Օսմանյան կայսրությանը վերադարձվող էգեյան ծովի կղզիների հույն բնակչության համար¹⁷:

Ռուսաստանը չբավարարվեց Բ. Դուռն պարտավորությունների ամրագրումով և պայմանագրում նախատեսեց նշված դրույթների կատարման երաշխիքային հոդվածներ, որոնք պետք է հարկադրեին Բ. Դուռնը օր առաջ կատարել քրիստոնյա բնակչության իրավունքների պաշտպանության իր ստանձնած պարտավորությունները:

Օրինակ, 24-րդ հոդվածով երկու ամիս ժամկետով ռուսական զորքերը շարունակելու էին մնալ իրենց կողմից զբաղեցրած տարածքներում և այդ ժամանակաշրջանում այդ տարածքներում տարածվելու էին ռուսական զինվորական իշխանությունների լիազորությունները¹⁸: Փաստորեն այս հոդվածով Ռուսաստանը հարկադրում էր Բ. Դուռնը կատարել պայմանագրի 1-ին, 16 և 17-րդ հոդվածների պահանջները:

¹⁶ Под стягом России. Сборник архивных документов, с. 85.

¹⁷ Նույն տեղում, с. 87.

¹⁸ Նույն տեղում, с. 88.

Նույն հոդվածով այդ տարածքների քրիստոնյա բնակչությունը կարող էր ընտանիքներով ռուսական զորքերի հետ տեղափոխվել Ռուսաստանի տարածք, իսկ Բ. Դուռը չպետք է արգելքներ ստեղծեր այդ հարցում¹⁹։ Այս դրույթի ամրագրումը, թերևս վկայում էր այն մասին, որ նշված տարածքների քրիստոնյա բնակչության մի մասն, այնուամենայնիվ, թերահավատորեն էր վերաբերվում իրենց իրավունքների պաշտպանության թուրքական իշխանությունների պարտավորությունների կատարմանը և միայն այդ տարածքները լքելու մեջ էր տեսնում իր անվտանգության երաշխիքը։

1787–1791 թթ. ռուս-թուրքական հաջորդ պատերազմն ավարտվեց 1792 թ. հունվարի 9-ի Յասայի պայմանագրով, որով Օսմանյան կայսրությունը հերթական անգամ վերադարձվող Մոլդավիայի և Վալախիայի քրիստոնյա բնակչության նկատմամբ հաստատվում էին 1774 թ. Քյուչուկ Կայնարջի պայմանագրով սահմանված իրավունքներն ու առանձնաշնորհումները։

1806–1812 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի արդյունքներն ամփոփող 1812 թ. մայիսի 16-ի Բուխարեստի պայմանագրում Ռուսաստանը վերահաստատում էր քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության Քյուչուկ Կայնարջի և Յասայի պայմանագրերի դրույթները։

Այսպես, պայմանագրի 2-րդ հոդվածով Քյուչուկ Կայնարջի 1-ին հոդվածի կրկնությամբ կողմերը փոխադարձ համաներում էին հայտարարում պատերազմի ընթացքում հակառակորդին օժանդակած իրենց հպատակների նկատմամբ, որոնք չպետք է հետապնդվեին և վերադառնալու էին իրենց բնակավայրեր, վերականգնվելու էին նրանց իրավունքներն իրենց ունեցվածքի նկատմամբ²⁰։

Բուխարեստի պայմանագրի 8-րդ հոդվածով մասնավորեցվում էր սերբերի իրավունքների պաշտպանության հարցը, որոնք պատերազմի ընթացքում օժանդակել էին ռուսական զորքերին, և Բ. Դուռը պետք է ընդհանուր ներում չնորհեր ու ապահովեր նրանց անվտանգությունը։ Նույն հոդվածում նշվում էր, որ սերբերը պետք է ստանան այն իրավունքներն ու առանձնաշնորհումները, որոնք Բ. Դուռն կողմից տրվել էին էգեյան ծովի Արչիպելագի կղզիների և այլ վայրերի քրիստոնյաներին²¹։ Ակնհայտ է, որ այս հոդվածը հղում է կատարում Քյուչուկ Կայ-

¹⁹ Под стягом России. Сборник архивных документов, с. 89.

²⁰ <http://varsonline.info/1812-god/bucharcestkiy-mimiy-dogovor-1812-goda-tckst.html>

²¹ Նույն տեղում։

նաբըլիի պայմանագրի 16 և 17-րդ հոդվածներին, որոնցով իրավունքներ էին սահմանվել Բեսարաբիայի, Մոլդավիայի, Վալախիայի քրիստոնյաների, ինչպես նաև էգեյան ծովի կղզիների հույն բնակչության համար: Բուխարեստի պայմանագրի սույն հոդվածով այդ քրիստոնյաների իրավունքների պաշտպանության դրույթները 1812 թ. սկսած փաստորեն տարածվում էին նաև սերբերի վրա:

Բուխարեստի պայմանագրում նույնպես սահմանվում էր երաշխիքային 11-րդ հոդվածը, որի համաձայն սահմանվում էր պայմանագիրը վավերացնելու եռամսյա ժամկետ, իսկ մինչ այդ ռուսական զորքերը շարունակելու էին մնալ զբաղեցրած տարածքներում, և Մոլդավիայի, Վալախիայի և Ասիական Թուրքիայի վերահսկվող տարածքներում տարածվելու էին ռուսական զինվորական իշխանությունների լիազորությունները և այդ ընթացքում բացառվելու էր Թուրքական իշխանությունների միջամտությունը այդ շրջանների կառավարմանը²²:

Մոլդավիայի և Վալախիայի քրիստոնյա բնակչության իրավունքների պաշտպանության հարցը կրկին արծարծվում է արդեն 1828–1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը եզրափակող 1829 թ. սեպտեմբերի 2-ի Ադրիանապոլսի պայմանագրում: Այս պայմանագրի 5-րդ հոդվածում փաստորեն կրկնվում են Քյուչուկ Կայնարջիի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի պահանջները և նշվում է, որ քանի որ Ռուսաստանը ստանձնել է այդ շրջանների քրիստոնյաների բարօրության երաշխավորությունը, ուստի, դրանից ելնելով, պարտավորեցնում է Բ. Դուանը ապահովել նրանց բոլոր իրավունքները, արտոնությունները, կրոնական ազատությունները և կատարյալ անվտանգությունը²³: Ադրիանապոլսի պայմանագրում կրկին ամրագրված է երաշխիքային 11-րդ հոդվածը, որը գրեթե կրկնում է Քյուչուկ Կայնարջիի պայմանագրի 24-րդ հոդվածի դրույթն առ այն, որ Բ. Դուանը անհապաղ պետք է կատարի քրիստոնյաների իրավունքների ապահովման պարտավորությունը և հենց որ այդ պահանջները համարվեն կատարված, Ռուսաստանը կսկսի դուրս բերել իր զորքերը զբաղեցրած տարածքներից, իսկ մինչ այդ գրավված տարածքներում տարածվելու էին ռուսական զինվորական իշխանությունների լիազորությունները, և Բ. Դուան իրավունք չունի միջամտել այդ շրջանների կառավարման գործիքին²⁴:

²² <http://warsonline.info/1812-god/bucharestskiy-mirnyy-dogovor-1812-goda-tekst.html>

²³ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 76:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 80:

Քյուլեզուկ Կայնարջիի պայմանագրերի 1-ին հոդվածի կրկնությունը Ադրբեյջանապոլսի պայմանագրերի 13-րդ հոդվածով կողմերը փոխադարձաբար լիակատար ներում էին շնորհում իրենց բոլոր այն հպատակներին, որոնք պատերազմի ընթացքում օժանդակել էին հակառակորդ պետությանը: Այդ անձինք չպետք է ենթարկվեին հետապնդումների և վերականգնվելու էին նրանց իրավունքներն իրենց ունեցվածքի նկատմամբ: Բացի դրանից, 18-րդ հոդվածում կրկնվում էր Քյուլեզուկ Կայնարջիի պայմանագրերի 24-րդ հոդվածի այն դրույթը, թե մի պետության հպատակներն առանց խոչընդոտների իրավունք ունեն տեղափոխվել մյուս պետության տարածք²⁵: Հատկանշական է, որ տվյալ ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրության նկատմամբ մարդասիրական միջամտություն իրականացրեց նաև ԱՄՆ-ը, որը 1840 թ. միջամտեց ի պաշտպանություն Հոդոդսի և Դամասկոսի հրեաների²⁶:

Օսմանյան կայսրության նկատմամբ հաջորդ մարդասիրական միջամտությունը կատարվեց արդեն Ղրիմի պատերազմի ավարտից հետո, երբ 1856 թ. մարտի 30-ին կնքվեց Փարիզի պայմանագիրը: Այդ պայմանագրով Օսմանյան կայսրությունը մուտք էր գործում եվրոպայի քաղաքակիրթ պետությունների ընտանիք: Ի դեպ, այս ձգտումը թուրքական պետության համար օրակարգային է նաև մեր օրերում, սակայն, ինչպես հիմա, այնպես էլ 19-րդ դարի կեսերին, այդ մուտքը պայմանավորված է եղել թուրքական պետության առջև որոշակի նախապայմաններ առաջադրելով, քանզի ակնհայտ էր, որ տվյալ պետությունը չէր համապատասխանում եվրոպական արժեհամակարգին ու չափանիշներին: Որպես նախապայման Փարիզի պայմանագրով ամրագրվում էր եվրոպական տերությունների հովանավորության հաստատումը սուլթանի քրիստոնյա հպատակների նկատմամբ: Այդ կամավոր-պարտադիր միջազգային իրավական կարգավիճակը համաձայնեցվեց մեծ տերությունների միջև և ձևակերպվեց Փարիզի պայմանագրի 9-րդ հոդվածով²⁷: 9-րդ հոդվածի համաձայն սուլթանը պարտավորվում էր հրովարտակ հրապարակել, որով առանց կրոնական և ազգային տարբերությունների պետք է բարեկամվեին բոլոր հպատակների վիճակը²⁸:

Այն հանդամանքը, որ սուլթանի հրովարտակն ընդունվել է Փարիզի պայմանագրի վերընշված հոդվածի հետևանքով, վկայում է այն մա-

²⁵ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 80:

²⁶ Kuper L., Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century, New Haven, 1982, p. 19.

²⁷ Барсегов Ю., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 15.

²⁸ Сборник договоров России с другими государствами (1956-1917), М., 1952, с. 25.

սին, որ սեփական քրիստոնյա Հայատականների պաշտպանության մասին միջազգային պայմանագրի դրույթը սուլթանն իր հրովարտակով ստիպված է եղել դարձնել կայսրության ներքին օրենսդրության մաս և որ մինչ այդ քրիստոնյա Հայատականները կայսրության օրենսդրությամբ եղել են անպաշտպան և այդ վիճակը, համենայնդեպս օրենսդրորեն, չտկվել է միայն մեծ տերությունների մարդասիրական միջամտության հետևանքով:

Նույն հոգվածով տերություններն, ի գիտություն ընդունելով սուլթանի այդ հաղորդումը, ընդունում էին, որ դա իրավունք չի տալիս իրենց առանձին կամ միասին միջամտել սուլթանի և նրա Հայատականների հարաբերությունների կամ կայսրության կառավարման գործերին²⁹: Այսինքն, տվյալ դեպքում խոսքը պատիվ միջամտության մասին էր, ինչը չպետք է վերածվեր կայսրության ներքին գործերին ակտիվ միջամտությունների: Սակայն, մյուս կողմից, սուլթանի հրապարակած հրովարտակով քրիստոնյա Հայատականների մահմեդականների հետ հավասարության չապահովումը կարող էր առիթ տալ տերություններին այս հարցը նրա առջև կրկին բարձրացնելու համար:

Ի տարբերություն Քյուչուկ Կայնարջիի պայմանագրով իրականացված մարդասիրական միջամտության, Փարիզի պայմանագրով իրագործվում էր ոչ թե մեկ տերության՝ Ռուսաստանի, այլ եվրոպական տերությունների կոլեկտիվ միջամտություն, ինչը թե՛ քաղաքական և թե՛ իրավական առումով ավելի լուրջ ու քաղաքականի պարտավորություններ էր դնում թուրքական իշխանությունների վրա: Բացի այդ, ի տարբերություն նախորդ միջամտությունների, որոնք ունեին մասնավոր բնույթ և վերաբերվում էին Օսմանյան կայսրության կոնկրետ տարածքների՝ Բեսարաբիայի, Մոլդավիայի և Էգեյան ծովի կղզիների քրիստոնյա բնակչության իրավունքների պաշտպանությանը, Փարիզի պայմանագրով Օսմանյան կայսրության վրա դրվում էր նրա ամբողջ տարածքի քրիստոնյա բնակչության իրավունքների պաշտպանության ընդհանուր պարտավորությունը:

Ռուս Հայտնի իրավաբան-միջազգայնագետ Մ. Ն. Կապուստինը հենց 1856 թ. հրատարակված իր աշխատության մեջ տվել է միջազգային Հանրության մարդասիրական միջամտություն կատարելու իրավունքի հիմնավորումը: Ոչ միայն թույլատրելի, այլև անհրաժեշտ Համարելով, ըստ էության, ինքնիշխան պետության ներքին գործերին նման միջամտությունը, Կապուստինն այդ գործողությունը պայմանա-

²⁹ Сборник договоров России с другими государствами (1956–1917), с. 26.

վորում էր նրանով, որ միջազգային հանրությունը ձգտում է մարդասիրական միջամտությունը դարձնել համանվրոպական գործողություն և այդպիսով վերցնել այդ իրավունքը առանձին պետություններից³⁰։ Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ աշխատության հրապարակման պահին արդեն կար միջազգային պայմանագրով ամրագրված մարդասիրական միջամտության թարմ օրինակը՝ 1856 թ. Փարիզի պայմանագրի 9-րդ հոդվածը, կարելի է պնդել, որ ռուս հեղինակն իր աշխատանքում նկատի ունեւր հենց այդ վերջին դարգացումները, կապված Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա փոքրամասնությունների շահերի ու իրավունքների պաշտպանության հետ, ինչի երաշխավորը պետք է լիներ նրանչա՞ծ ողջ համանվրոպական հանրությունը, այլ ոչ թե առանձին պետությունները։ Այդ հոդվածով փաստորեն մեծ տերությունները վերացրեցին օսմանյան լծի տակ հեծող քրիստոնյաների պաշտպանության Ռուսաստանի իրավական ու բարոյական մենաշնորհը, որը հաստատվել էր դեռ Քյուչուկ Կայնարջիի պայմանագրով։

Այսպիսով, Սան-Ստեֆանոյի և Բեռլինի պայմանագրերով Հայկական հարցի միջազգայնացումից դեռ 20 տարի առաջ 1856 թ. Փարիզի բաղձալիով միջազգային պայմանագիրը միջազգային հանրության պաշտպանության տակ էր առնում Օսմանյան կայսրության հալածանքների ենթարկվող ողջ քրիստոնյա բնակչությանը, այդ թվում նաև արևմտահայությանը։

Սակայն, չնայած սուլթանի հրովարտակի հրապարակմանը, թուրքական իշխանությունները առանձնապես ջանք չէին գործադրում մահմեդականների հետ քրիստոնյաների իրավունքների հավասարեցման ուղղությամբ։ 1859 թ. հոկտեմբերի 5-ին Բ. Դռանն ուղղված հուշադրում նվրոպական տերությունները ասիոսանք էին հայտնում, որ կայսրության կողմից համապատասխան քայլեր չեն կատարվում բարենորոգումների անդառնալի և աստիճանական իրագործման նպատակով և որ կայսրության կողմից չեն դրսևորվում բավարար ջանքեր 1856 թ. հրապարակված հրովարտակի նպատակներին ձգտելու ուղղությամբ³¹։ Փաստորեն սուլթանի հրովարտակի հրապարակումից 3 տարի անց տերություններն այս հուշադրով արձանադրում էին նաև Փարիզի պայմանագ-

³⁰ Барсегов Ю., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 16.

³¹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. т. 1, с. 694.

ըր Գրդ Հոդվածով Օսմանյան կայսրության կողմից ստանձնած պարտավորությունների չկատարման փաստը:

Փարիզի պայմանագրի գործնական կիրառումն իրեն երկար սպասեցնել չտվեց: Այդ պայմանագրի Գրդ Հոդվածի կիրառման դրսևորում եղավ այն, որ տերությունները կրկին միջամտեցին Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին, երբ վերջինիս տարածքում՝ Սիրիայում, 1860 թ. մայիս-հուլիս ամիսների ընթացքում մահմեդական դրուզների կողմից կոտորվեցին ավելի քան 20.000 քրիստոնյա մարդիկներ: Այդ իրադարձությունների ընթացքում մահմեդականների կողմից Հարձակումների և թալանի ենթարկվեցին նաև եվրոպական տերությունների հյուպատոսությունները³²: Դիվանագիտական Հաստատությունների վրա Հարձակումները պայմանավորված էին նրանով, որ մահմեդականները եվրոպական հյուպատոսությունները դիտարկում էին իբրև քրիստոնյաներին հովանավորող կառույցներ:

Փարիզի պայմանագիրը ստորագրած տերություններից Ֆրանսիան փորձեց այս Հարցը ինքնակամ ձևով լուծել՝ էքսպեդիցիոն կորպուս ուղարկելով Սիրիա, սակայն Անգլիայի միջամտությունը կաշկանդեց Ֆրանսիացիների հետագա առաջխաղացումը: Արդյունքում մեծ տերությունները վերադարձան 1856 թ. Փարիզի պայմանագրի Գրդ Հոդվածին, որի համաձայն քրիստոնյաները գտնվում էին ոչ թե մեկ, այլ բոլոր եվրոպական տերությունների հովանավորության ներքո:

Տվյալ պարագայում թույլ չտրվեց, որ մարդասիրական միջամտությունը կատարվի մեկ տերության՝ Ֆրանսիայի կողմից և 1860 թ. օգոստոսի 24-ին Ռուսաստանը, Ավստրիան, Ֆրանսիան, Անգլիան, Պրուսիան և Օսմանյան կայսրությունը ստորագրեցին «Սիրիայի եվրոպական օկուպացիայի մասին» բազմակողմ պայմանագիրը: Սիրիայում քրիստոնյաների արյունահեղությունը դադարեցնելու և այնտեղ արագ կարգուկանոն հաստատելու վճռականությունից ելնելով, եվրոպական տերությունները պատրաստակամ էին մինչև 12.000 եվրոպական խառը կոնտինգենտով զորք ուղարկել Սիրիա՝ խաղաղությունը վերականգնելու համար³³:

Ակնհայտ է, որ ի տարբերություն Փարիզի պայմանագրի, այս փաստաթուղթը նախատեսում էր արդեն եվրոպական տերությունների համատեղ ուժային մարդասիրական միջամտության իրավունքը Օսմանյան

³² <http://gendocs.ru/v10420/?cc=7>

³³ Сводник договоров России с другими государствами, с. 71.

կայսրության նկատմամբ՝ վերջինիս հպատակներ հանդիսացող քրիստոնյա մարոնիներին պաշտպանելու նպատակով:

Պայմանագրի 4-րդ հոդվածով եվրոպական տերությունները խոստանում էին իրենց ցամաքային ուժերի հաջողությունները ապահովելու համար այնտեղ ուղարկել նաև ռազմածովային ուժեր: Տերությունների կողմից Սիրիայի օկուպացիայի ժամկետը սահմանվում էր վեց ամիս, սակայն 1861 թ. մարտի 7-ին նույն պետությունները կնքեցին նոր պայմանագիր, որով Սիրիայի օկուպացիայի ժամկետը երկարաձգվեց մինչև 1861 թ. հունիսի 5-ը³⁴:

Մարդասիրական միջամտության այս հերթական փաստն ակնհայտորեն խոսում է այն մասին, որ Օսմանյան կայսրությունը խախտել էր Փարիզի պայմանագրի համապատասխան հոդվածը, լավազույն դեպքում թույլ տալով, եթե ոչ խրախուսելով, մահմեդական դրուղներին կողմից քրիստոնյա մարոնիների դանդաժալտին սպանությունները Սիրիայում, ինչն էլ առիթ էր հանդիսացել մեծ տերությունների հերթական միջամտության համար: Անշուշտ, մարդասիրական միջամտության կլրառումը տեղի էր ունենում մեծ տերությունների ակնհայտ մրցակցության պայմաններում, որոնցից յուրաքանչյուրը հետապնդում էր իր շահերը տարածաշրջանում: Սակայն, անկախ այդ գործողության շարժառիթներից, մի բան հստակ էր, որ արդեն ավելի շոշափելի ձևով սահմանափակվում էր Օսմանյան կայսրության ինքնիշխանությունը տվյալ տարածքի նկատմամբ, ինչը պայմանավորված էր նրանով, որ վերջինս կամ չի ցանկացել, կամ չի կարողացել ապահովել սեփական քրիստոնյա հպատակներին իր մահմեդական հպատակների հարձակումներից, ինչն էլ իրավունք է տվել տերություններին գործնականում կիրառել Փարիզի պայմանագրի համապատասխան հոդվածը:

Հարաբերական խաղաղություն հաստատելուց հետո եվրոպական տերություններն անցան այդ տարածքի հետագա ճակատագրի և մահանավորապես կարգավիճակի հարցի քննարկմանը: Անգլիայի և Ֆրանսիայի պահանջով ստեղծվեց Լեոնային Լիբանանի թաքեփոխումների հարցով հատուկ միջազգային հանձնաժողով, որի մեջ ընդգրկված էին Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի, Ավստրիայի, Պրուսիայի և Օսմանյան կայսրության ներկայացուցիչները: Հանձնաժողովի գործունեության արդյունքում 1861 թ. ընդունվեց «Լեոնային Լիբանանի օրգանական կանոնադրությունը»: 1861 թ. հունիսի 9-ին ընդունված այս փաստաթղթով Լեոնային Լիբանանի նախկին երկու ջրջանները միավոր-

³⁴ Сборник договоров России с другими государствами, с. 73.

վում էին մեկ միասնական ինքնավար մարզի մեջ՝ եվրոպական պետությունների վերահսկողության ներքո³⁵։ Լեռնային Լիբանանի ինքնավար մարզը կառավարելու համար սուլթանի կողմից տերությունների համաձայնությամբ ոչ լիբանանցի քրիստոնյա օսմանահպատակներից նշանակվում էր նահանգապետ, որը պատասխանատու էր Լեռնային Լիբանանում կարգուկանոնի և հասարակական հանգստության համար³⁶։ Հատկանշական փաստ է, որ Լեռնային Լիբանանի առաջին նահանգապետ եվրոպական տերությունների ներկայացմամբ սուլթանը նշանակեց հայազգի Արթին Կարապետ Դաուդյանին³⁷։

Նահանգապետն իրավունք ուներ նշանակել պաշտոնյաների, հրավիրել կենտրոնական վարչական խորհրդի նիստեր։ Այս մարմինը ուներ խորհրդակցական բնույթ և համամասնության սկզբունքով կազմված էր լինելու տարբեր կրոնական համայնքների ներկայացուցիչներից։ Լեռնային Լիբանանի ինքնավար մարզը բաժանվում էր 6 շրջանների, որոնցից յուրաքանչյուրում ստեղծվում էին տարբեր կրոնական համայնքների ներկայացուցիչներից կազմված խառը վարչական խորհուրդներ և դատարաններ։ Օսմանյան զորքերը դուրս էին բերվում Լեռնային Լիբանանի տարածքից և դրանք կարող էին մուտք գործել մարզի տարածք միայն նահանգապետի խնդրանքով։ Լեռնային Լիբանանի անվտանգությունն ապահովվելու էր տարբեր կրոնական համայնքների ներկայացուցիչներից կազմված ոստիկանության ուժերով³⁸։

Կանոնադրության մեջ տերությունների կողմից միայն մեկ անգամ 1864 թ. կատարվեցին աննշան փոփոխություններ և լրացումներ, ինչից հետո ուղիղ կես դար Կանոնադրությունը գործեց անխափան, ընդհուպ մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկիզբը, ապահովելով Լեռնային Լիբանանի կայունությունը և բացառելով նոր կոտորածների հնարավորությունները։

Կարծում ենք, որ թուրքական իշխանությունների կողմից Լեռնային Լիբանանի Կանոնադրության դրույթների պահպանումը մեծապես պայմանավորված էր նրանով, որ նրանք ուղղակի իտևալիում էին այս հարցում եվրոպական տերությունների նոր մարդասիրական միջամ-

³⁵ Թովուզյան Հ. Խ., Սիրիայի և Լիբանանի հայ գաղթօջախների պատմություն (1841–1946 թթ.), Եր., 1986, էջ 302։

³⁶ Հակոբյան Հ., Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, էջ 134։

³⁷ Հովհաննիսյան Ն., Արմենիոյի ճանաչված ցեղապայքարում է, Եր., 2010, էջ 78։

³⁸ http://enc-dic.com/enc_sie/Organicheskii-statut-livana-1861-18456.html

տությունից, ինչը 1860 թ. դրսևորվեց զինված ուժեր ուղարկելու տարբերակով:

Փարիզի պայմանագրի ստորագրումից 15 տարի անց 1870 թ. Ռուսաստանը նախաձեռնեց Փարիզի պայմանագրի որոշ դրույթները վերանայման գործընթաց և իր այդ մտադրության մասին տեղյակ պահեց Փարիզի պայմանագիրը ստորագրած երկրներին: Փոփոխությունների նախաձեռնության շարժառիթների թվում հիշատակվում էր նաև այն, որ Փարիզի պայմանագրով նախատեսված քրիստոնյաների իրավունքների պաշտպանության պարտավորությունը չի կատարվում սուլթանի կողմից³⁹: Այս փաստը հերթական անգամ վկայում է այն մասին, որ Օսմանյան կայսրությունը հետևողականորեն շարունակում էր խախտել Փարիզի պայմանագրի Զ-րդ հոդվածի պահանջները:

Մարոնիների իրավունքների պաշտպանության մարդասիրական միջամտությունից անմիջապես հետո 1862 թ. օգոստոսին Սերբիայի ինքնավարության տարածքում տեղի ունեցյալ բախումներ, և այս դեպքում ինքը՝ Բ. Դուռը նախաձեռնեց Փարիզի պայմանագրի ստորագրած եվրոպական տերությունների ներկայացուցիչների խորհրդածրոյովի հրավիրում Կ. Պոլսում: Ակնհայտ էր, որ խախտվել էին Փարիզի պայմանագրի սերբերի իրավունքներին վերաբերող 18 և 19-րդ հոդվածները և թուրքական իշխանություններն այս կերպ փորձում էին կանխարգելել արդեն սերբական հարցով եվրոպական տերությունների նոր միջամտությունը:

Խորհրդակցությունների արդյունքում 1862 թ. օգոստոսի 27-ին Փարիզի պայմանագրի կողմ հանդիսացող եվրոպական տերությունները և Օսմանյան կայսրությունը ստորագրեցին արձանագրություն, որի նախաբանում Բ. Դուռը մեկ անգամ ևս պաշտոնապես պարտավորվում էր բոլոր միջոցները ձեռնարկել Փարիզի պայմանագրի 18 և 19-րդ հոդվածներով նախատեսված սերբերի ինքնավարությունը պահպանելու ուղղությամբ, բայց միևնույն ժամանակ պահանջում էր, որ սերբերն էլ իրենց հերթին անհերքելի ասպացույցներով հավաստիացնեն, որ Օսմանյան կայսրության հետ կապերը խզելու քայլեր չեն ձեռնարկելու⁴⁰: Սա կանխարգելիչ քայլ էր թուրքերի կողմից, որոնք, առաջ ընկնելով տերություններից, փորձում էին թույլ չտալ, որ մահմեդականների հարձակումները սերբերի վրա տերությունների կողմից իրեն հարմար առիթ չծառայեցվի ինքնիշխանության ինքնավարությունը անկախության վերածն-

³⁹ Сbornик договоров России с другими государствами, с. 105.

⁴⁰ Նույն տեղում, с. 85.

լու համար: Դրանից անմիջապես առաջ նմանատիպ իրադրություն հետևանքով արդեն հռչակվել էր Լեռնային Լիբանանի ինքնավարությունը, ուստի այս հնարավոր զարգացումները լրջորեն մտահոգում էին թուրքերին:

Արձանագրությունն առաջին հոգվածով թուրքական իշխանությունները պարտավորվում էին մահմեդական բնակչությանը հեռացնել սերբերով բնակեցված տարածքներից՝ հետագա բախումները կանխելու նպատակով և նրանց հողատարածքները և սեփականությունը հատուցման դիմաց պիտք է փոխանցվեր սերբական կառավարությանը⁴¹: Այսպիսով տերությունները փորձում էին որքան հնարավոր է հեռացնել մահմեդական բնակչությանը սերբերից, քանզի, որպես կանոն, հենց խառը բնակեցված շրջաններում էին սկսվում այդ բախումները:

10-րդ հոգվածով բացի Բելգրադի միջնաբերդի թուրքական սահմանափակ պահակազորից նախատեսվում էր ոչ սերբ բոլոր զինված խմբավորումների անհապաղ կազմալուծում⁴²: Ակնհայտ է, որ մահմեդականների և սերբերի բախումների ժամանակ այնտեղ տեղակայված թուրքական զորքերը, բնականաբար, անցնում էին մահմեդականների կողմը և իրենց գործողություններով կամ անգործությամբ նպաստում էին սերբերի կոտորածներին, ուստի այս առումով տվյալ հոգվածն առավել քան կարևոր էր սերբերի անվտանգությունը պաշտպանելու տեսակետից:

Արդյունքում 1871 թ. մարտի 1-ին ստորագրվեց Լոնդոնի կոնվենցիան, որի նախաբանում հատուկ շեշտվում էր, որ Փարիզի պայմանագիրը ստորագրած տերությունները հավաքվեցին Լոնդոնում՝ 1856 թ. Փարիզի պայմանագիրը փոփոխելու նպատակով⁴³: Սակայն Լոնդոնի կոնվենցիայի 8-րդ հոգվածը ուժի մեջ էր թողնում տվյալ կոնվենցիայով փոփոխության չենթարկված Փարիզի պայմանագրի դրույթները, մասնավորապես նաև քրիստոնյաների իրավունքների պաշտպանությանը վերաբերող 9-րդ հոգվածի պահանջները⁴⁴:

XIX դարի վերջին նոր թափ էր ստացել բալկանյան ժողովուրդների ազգային - ազատագրական շարժումը: Թուրքական տիրապետության տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների վիճակը գնալով վատանում էր, որի հետևանքով էլ ավելի հաճախակի էին դարձել ելույթներն ու ընդհարումները: 1875 թ. Բոսնիայի և Հերցեգովինայի, 1876 թ. բուլղար-

⁴¹ Сборник договоров России с другими государствами, с. 86.

⁴² Նույն տեղում, с. 91.

⁴³ Նույն տեղում, с. 107.

⁴⁴ Նույն տեղում:

ների ապստամբությունները կրկին Հանգեցրին եվրոպական տերութ-
յունների մարդասիրական միջամտություններին:

1876 թ. մայիսի 1-ին Ռուսաստանի, Գերմանիայի և Ավստրո-Հուն-
գարիայի միջև ստորագրվեց Հուլադիր բալկանյան Հարցերով: Հուլադրի
նախաքանուած տերությունները այս Հերթական մարդասիրական միջամ-
տության անհրաժեշտությունը պայմանավորում էին նրանով, որ իրենց
կառավարությունները բարոյական իրավունք են ստանձնել Հետեւ
Բոսնիայում և Հերցեգովինայում խոստացված բարենորոգումների ըն-
թացքին, ուստի փորձում են իրենց մասնակցությունը բերել այդ
տարածքներում շուտափուլ խաղաղություն հաստատելու գործին⁴⁵:

Բոսնիայում և Հերցեգովինայում խոստացված բարենորոգումների
ծրագրի իրագործման հարցում տերությունները տեսնում էին երկու հիմ-
նական խոչընդոտ՝ մի կողմից ապստամբած քրիստոնյաների պնդումը, որ
նախկին փորձը իրենց թույլ չի տալիս վստահել Բ. Դուան բարեփոխումների
խոստումներին, առանց Եվրոպայի իրական երաշխիքների և մյուս կողմից
Բ. Դուան հայտարարությունը, որ չի կարող բարենորոգումներ իրականաց-
նել, քանի դեռ այնտեղ կան զինված խմբեր, որոնք թույլ չեն տալիս, որ
մահմեդականները վերադառնան իրենց բնակավայրերը⁴⁶:

Հուլադրի վերջում տերությունները եզրակացնում էին, որ ութ
ամսյա ռազմական գործողությունները Բոսնիայում և Հերցեգովինա-
յում հիմք են տալիս իրենց կարծելու, որ Բ. Դուաը միայն առերևույթ է
ընդառաջ գնացել Եվրոպայի դիվանագիտական քայլերին և, ըստ էութ-
յան, ոչ մի մտադրություն չունի իրագործելու խոստացված բարենորո-
գումները⁴⁷: Այս դատողություններով փաստորեն հերթական անգամ
արձանագրվում էր Փարիզի պայմանագրով Օսմանյան կայսրության
քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության
իր ստանձնած պարտավորության չկատարման փաստը:

Հուլադրին ստորագրող տերությունները երկու ամսյա ժամկետ էին
տալիս Բ. Դուանը, որ նա դադարեցնի ռազմական գործողությունները և
սկսի բարենորոգումները Բոսնիայում և Հերցեգովինայում: Երեք տե-
րությունները հարմար էին գտնում Սալոնիկի, Ջմուռնիայի և Կ. Պոլսի
գոտիներ ուղարկել իրենց ռազմականները, որոնց հրամանատարները
պետք է համագործակցեին միմյանց հետ՝ վերջնագրային պահանջի կա-
տարմանը հետեւելու և քրիստոնյաների անվտանգությունն ապահովելու

⁴⁵ Сборник договоров России с другими государствами, с. 140–141.

⁴⁶ Նույն տեղում, с. 141.

⁴⁷ Նույն տեղում:

նպատակով⁴⁸։ Հուլիսի տեքստն ուղարկվեց Բ. Դուանը և այդ մասին տեղյակ պահվեցին Փարիզի պայմանագիրը ստորագրած մյուս եվրոպական տերութիւնները՝ Անգլիան, Ֆրանսիան և Իտալիան։

Բոսնիայի և Հերցեգովինայի դեպքերին ղուգահեռ 1876 թ. բուլղարներին ապստամբութեան ժամանակ թուրքական ոչ կանոնավոր զորքերը կոտորեցին շուրջ 12 հազար բուլղարների, և միջազգային հանրութեան արձագանքը միանշանակ էր՝ թուրքերը պետք է հեռանան ոչ միայն Բուլղարիայից, այլ նաև Բալկաններից⁴⁹։ Ռուսաստանը պահանջում էր հրավիրել միջազգային համաժողով թուրքական տիրապետութեան տակ գտնվող սլավոն և մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների հարցը լուծարագիտական ճանապարհով կարգավորելու համար։

1877 թ. հունվարին Լոնդոնում հրավիրվեց արդեն Փարիզի պայմանագիրը ստորագրած 6 եվրոպական տերութիւնների (Ռուսաստան, Անգլիա, Ֆրանսիա, Իտալիա, Ավստրո-Հունգարիա, Գերմանիա) ներկայացուցիչների խորհրդակցութիւն։ Խորհրդակցութեան արդիւնքում եվրոպական տերութիւնները 1877 թ. մարտի 19-ին ընդունեցին հատուկ հռչակագիր բալկանյան հարցերով։ Սա արդեն չորրորդ մարդասիրական միջամտութիւնն էր Օսմանյան կայսրութեան նկատմամբ՝ ուղղված բալկանյան քրիստոնյա ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանութեանը։ Հռչակագրում ընդգծվում էր այն միտքը, որ Բ. Դուանը կամավոր պարտավորութիւն էր ատանձնել բարեկամել կայսրութեան քրիստոնյա բնակչութեան վիճակը և բարենորոգումներ կատարել մասնավորապես Բոսնիայում, Հերցեգովինայում և Բուլղարիայում⁵⁰։ Արձանագրութիւնում այնուհետև նշվում էր, որ տերութիւնները մտադիր են Կ. Պոլսում իրենց ներկայացուցիչների միջոցով վերահսկողութիւն իրականացնել բարենորոգումներ կատարելու թուրքական կառավարութեան խոստումների կատարման գործընթացի նկատմամբ։ Տերութիւնները միաժամանակ նախազգուշացնում էին, որ եթե իրենց սպասումները քրիստոնյա հպատակների վիճակի բարելավման հետ կապված չարդարանան, որոնց իրավունքների պարբերական խախտումները հանգեցնում են խաղաղութեան խաթարմանը Արևելքում, ապա այդ դեպքում, նրանք իրենց իրավունք են վերապահում միասնաբար քննարկել այն միջոցները, որոնք առավել հարմար կհամարեն կիրառել՝ քրիստոնյա բնակչութեան

⁴⁸ Сборник договоров России с другими государствами, с. 141.

⁴⁹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Т. 2, ч. 2, с. 90.

⁵⁰ Сборник договоров России с другими государствами, с. 156.

վիճակը բարելավելու և համընդհանուր խաղաղությունը ապահովելու նպատակով⁵¹։ Դժվար չէ նկատել, որ այս արձանագրությունում արդեն ուղղակի սպառնալիք կա, ուղղված Բ.Դռանը, որ պարտավորություննե-
րը Հկատարելու դեպքում տերությունները կդիմեն միջամտության ավե-
լի դործուն միջոցների։ Արձանագրության վերջում տերությունները
առաջարկում էին Բ. Դռանը միանալ այս փաստաթղթին և այդպիսով ևս
մեկ անգամ վերահաստատել իր պարտավորությունները, ինչպես նաև
պաշտոնապես համաձայնվել այն մտքի հետ, որ դրանք Հկատարելու
դեպքում տերությունները կարող են դիմել արդեն միջամտության
ուժային մեթոդների։ Սակայն Բ. Դռանը հրաժարվեց միանալ լոնդոնյան
արձանագրությանը, դիտելով այն իբրև միջամտություն երկրի ներքին
գործերին, ինչից հետո 1877 թ. ապրիլի 12-ին Ռուսաստանը պատերազմ
հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը և սկսվեց 1877–1878 թթ. ռուս-
թուրքական պատերազմը։

Բելգիացի իրավաբան-միջազգայնագետ Մ. Ռոլեն-ժակմենը 1887 թ.
հրատարակված «Հայաստանը, Հայերը և դաշնագրերը» իր աշխատութ-
յան մեջ նշում է, որ Օսմանյան կայսրության նկատմամբ իրականացրած
մարդասիրական միջամտությունների ընթացքում եվրոպական տերութ-
յունները սկզբում դիմում էին միջամտության հայեցողական, ոչ պար-
տադիր մեթոդների, սակայն այնուհետև դրանք փոխարինվեցին հար-
կադրական գործողությունների։ Իբրև օրինակներ նա ներկայացնում է
1859 թ. Հոկտեմբերի 5-ի թուլյ Հուլադիրը և 1877 թ. մարտի 31-ի ավելի
կոշտ ու սպառնալից արձանագրություն⁵²։ Ակնհայտ է, որ եթե թուր-
քական իշխանությունները եվրոպական տերությունների ոչ պարտադիր
միջամտությունների հետևանքով կատարելին իրենց իսկ կողմից ստանձ-
նած պարտավորությունները, ապա այդ միջամտությունները թերևս
չէին վերածի սպառնալիքների և նույնիսկ ռազմական գործողություն-
ների։ Այնպես որ տերությունների կողմից Օսմանյան կայսրության
նկատմամբ իրականացվող մարդասիրական միջամտությունների ընույ-
թի փոփոխությունը պետք է համարել նորմալ և դրա ամբողջ պատաս-
խանատվությունն ընկնում է թուրքական իշխանությունների վրա։

1903 թ. քրիստոնյաների ապստամբությունը Մակեդոնիայում, որը
սուլթանը խնդրեց արյան մեղ, հանգեցրեց տերությունների նոր միջամ-
տությանը Օսմանյան կայսրության նկատմամբ։ 1903 թ. Հոկտեմբերին

⁵¹ Сводник договоров России с другими государствами, с. 157–158.

⁵² Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 1, с. 688.

Ռուսաստանի և Ավստրո-Հունգարիայի միջև կնքվեց Համաձայնագիր Մակեդոնիայի բարենորոգումների մասին, որը հոկտեմբերի 9-ին Կ. Պոլսում հավատարմագրված այդ երկրների ղեսպանների կողմից ներկայացվեց Բ. Դուանը: Այս ծրագիրը գալիս էր լրացնելու 1876 և 1878 թթ. մակեդոնական ընդվզումներից հետո մշակված ծրագրերը:

Համաձայնագրի դրույթները բաղկացած էին Մակեդոնիայի քրիստոնյա բնակչության անվտանգության ապահովման և բարեփոխումների ընթացքը ապահովող դրույթներից: Քրիստոնյաների անվտանգության ապահովման դրույթներից էին Ծ-րդ կետը, որով հատուցում էր տրվելու այն քրիստոնյաներին, ովքեր վնասներ էին կրել այդ իրադարձությունների հետ կապված և, բացի այդ, նրանք երկու տարով ազատվելու էին հարկերից և Զ-րդ կետը, որով պետք է լուծարվեին այն զորամիավորումները, որոնք բռնություններ էին իրականացրել քրիստոնյաների նկատմամբ⁵³:

Մակեդոնիայում բարեփոխումների ընթացքը ապահովող դրույթներից էր Համաձայնագրի 1-ին կետը, որով Մակեդոնայում նշանակված նահանգապետին կից երկու տարի ժամկետով նշանակվելու էին Ռուսաստանի և Ավստրո-Հունգարիայի ներկայացուցիչներ, որոնք նահանգապետի ուղադրություները պետք է հրավիրեին քրիստոնյա բնակչության կարիքների վրա, մատնանշելու էին տեղական իշխանությունների չարաշահումները, նրան էին փոխանցելու Կ. Պոլսում երկու երկրների ցուցումները և ղեսպաններին ղեկուցելու էին այն ամենի մասին, ինչ կատարվում էր Մակեդոնիայում: Սա նշանակում էր, որ երկու երկրները վստահություն չունեին թուրքական իշխանությունների և առավել ևս նրանց բարեփոխումներ իրականացնելու նրանց խոստումների նկատմամբ և իրենց ներկայացուցիչների միջոցով փորձում են վերահսկել Մակեդոնիայում տեղի ունեցող գործընթացները: Նույնը կարելի է ասել ժանդարմերիայի բարեփոխումների մասին, քանզի 2-րդ կետով այդ գործընթացները տերությունները պահանջում էին դնել ոչ օսմանահպատակ գեներալի հսկողության տակ: 3-րդ կետով նախատեսվում էր տարածքների էթնիկ կազմի հիման վրա իրականացնել նահանգների ճշգրիտ վարչական բաժանումներ, իսկ 4-րդ կետով վարչական և դատական մարմիններում պաշտոններ պետք է ստանալին նաև քրիստոնյաները:

5-րդ կետով հավասարության սկզբունքով քրիստոնյաներից ու մահմեդականներից կազմվելու էին հանձնաժողովներ, որոնք քննելու էին քաղաքական հանցագործությունների գործերը, ընդ որում, այդ

⁵³ Сборник договоров России с другими государствами, с. 332.

Հանձնաժողովներում մասնակցելու էին նաև երկու երկրների ներկայացուցիչները⁵⁴:

Դժվար չէ նկատել, որ մարդասիրական միջամտությունների հետևանքով ներկայացված բարենորոգումների ծրագրերում հիմնականում շրջանառվում էին քրիստոնյաների իրավունքների պաշտպանութ-
յան միևնույն կամ նմանատիպ դրույթները, երբ մի դեպքում կիրառված
դրույթները նախագծեալ էին ծառայում մյուս դեպքերի համար:

Մակեդոնիայի հետ կապված միջամտության այս ծրագիրը մի կող-
մից իր մեջ ներառում էր նախկին, այդ թվում՝ 1880 և 1895 թթ. Հայկա-
կան հարցում իրականացված երկու միջամտությունների ծրագրերի
դրույթները, մյուս կողմից մակեդոնական ծրագրի դրույթները հետա-
գայում՝ 1914 թ. դրվեցին Հայկական բարենորոգումներին վերաբերող
ռուս-թուրքական պայմանագրի հիմքում:

Մարդասիրական միջամտությունների այս շարքը, որն անընդհատ
կիրառվում էր Օսմանյան կայսրության նկատմամբ, վկայում էր այն
մասին, որ այդ պետությունը հետևողականորեն խախտում է իր տարած-
քում սպրդող ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների իրավունքները,
ինչպես նաև այդ հարցում իր ստանձնած միջազգային պարտավորութ-
յունները՝ հանգեցնելով մեծ տերությունների օրինական միջամտության-
նը իր ներքին գործերին:

Չնայած միջազգային հարաբերություններում լայն կիրառում
գտած ինչպես ներկայացված, այնպես էլ և բազմաթիվ այլ մարդասիրա-
կան միջամտություններին, մարդասիրության սկզբունքները միայն XIX
դարի վերջին և XX դարի սկզբին վերջնականապես ամրագրվեցին մի-
ջազգային իրավունքում, իբրև նրա անբաժանելի մասը:

«Մարդկության օրենքներ» ձևակերպումը առաջին անգամ իր տե-
ղը գտավ Հաագայի 1899 թ. խաղաղության առաջին կոնֆերանսում ըն-
դունված II՝ «Պատերազմի վարման օրենքների և սովորույթների մա-
սին» առաջին կոնվենցիայում, որով սահմանվում էին «մարդկության»
և «մարդկության օրենքների» սկզբունքները, որոնցով դատապարտվում
են խաղաղ բնակչության նկատմամբ բռնություններն ու կոտորածները⁵⁵:
Այս ձևակերպումը և նաև նրա իրավական բնութագրումը նրա հեղինա-

⁵⁴ Сборник договоров России с другими государствами, с. 331.

⁵⁵ Տե՛ս Մարտիանյան Տ., Հայոց ցեղասպանության միջազգային իրավական պա-
տասխանատվությունը և Մեծ Բրիտանիան (1915–1923 թթ.), «Հայոց ցեղասպանու-
թյան պատմության և պատմագրության հարցեր», N 5, Եր., 2002, էջ 77:

կի՝ որևէ տվանավոր իրավաբան-միջազգայնագետ պրոֆեսոր Ֆ. Մարտենսի անունով հայտնի է «Մարտենսի վերապահում» անվան տակ:

«Մարտենսի վերապահումը» Հաագայի 1907 թ խաղաղության երկրորդ համաժողովի ընթացքում Հաագայի 1899 թ. համաժողովի երկրորդ կոնվենցիան աննշան խմբագրական ուղղումներով վերահաստատվեց Հաագայի 1907 թ. հոկտեմբերի 18-ի չորրորդ «Ցամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին» կոնվենցիայի նախաբանում, որտեղ մասնավորապես նշվում էր, որ «մինչ այն պահը, երբ Հնարավոր կլինի ստեղծել պատերազմի օրենքների առավել ամբողջական ժողովածու, պայմանավորվող բարձր կողմերը հարկ են համարում ընդգծել, որ իրենց ընդունած որոշումներով չնախատեսված դեպքերում բնակչությանը և պատերազմող կողմերը գտնվում են միջազգային իրավունքի նորմերի պաշտպանության ներքո, քանզի դրանք բխում են ժողովուրդների միջև Հաստատված սովորույթներից, մարդկայնության օրենքներից (Ընդգծում՝ Ա. Մ.) և Հասարակական գիտակցության պահանջներից»⁵⁶:

Նախաբանի այս ձևակերպումների հիման վրա կարելի է կատարել հետևյալ եզրահանգումները՝

1. Կոնվենցիայի հեղինակներն, ի դեմս Մարտենսի և մյուսների, գիտակցելով, որ տվյալ փաստաթղթի շրջանակներում չեն կարող նախատեսվել պատերազմի օրենքների և սովորույթների խախտման բոլոր դեպքերը, ուստի և պատիժներ սահմանվել դրանց համար, հայտարարում են, որ չնախատեսված դեպքերի պարագայում խաղաղ բնակչությանը գտնվում է միջազգային իրավունքի նորմերի պաշտպանության ներքո: Տվյալ դեպքում խաղաղ բնակչության զանգվածային բնաջնջումը, ինչն այն պահին հայտնի էր կոտորածներ, ջարդեր անվանումներով, ոչ այլ ինչ էր, քան չնախատեսված դեպք, ուստի տվյալ պարագայում պետք է գործելին մարդկայնության օրենքները:

2. Այս կոնվենցիան առաջին բազմակողմ միջազգային իրավական փաստաթուղթն է, որում խոսվում է մարդկայնության օրենքների և դրանց Հնարավոր խախտման մասին: Կոնվենցիան էջը անդրադառնում կոնկրետ խմբերի ոչնչացման հարցին, սակայն եթե արդեվում էր խաղաղ քաղաքական բնակչության ոչնչացումն առհասարակ, ապա ինքնին ենթադրելի է, որ նույնը վերաբերվում էր նաև այդ բնակչության մաս հանդիսացող կոնկրետ խմբերին, որոնց ոչնչացումը նույնպես ար-

⁵⁶ Международное право. Ведение военных действий. Сборник Гаагских конвенций и иных международных документов, М., 2001, с. 19.

գելվում էր: Հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ ցեղասպանութ-
յան հանցագործությունները միջազգային իրավունքի հետագա դարգաց-
ման արդյունքում գնահատվեց որպես մարդկայնություն դեմ ուղղված
հանցագործություն, այսինքն՝ հանցագործություն, որով խախտվում են
մարդկայնության օրենքները, կարելի է վստահաբար պնդել, որ հենց
ուվյալ կարևոր միջազգային իրավական փաստաթուղթն է հետագայում
ծնունդ տվել ցեղասպանության (գենոցիդի) «մարդկության դեմ ուղղ-
ված հանցագործություն» լինելու միջազգային սահմանմանը:

Կոնվենցիայի նախաբանում տեղ գտած մարդկության օրենքների
սկզբունքը լրացնելու է գալիս հավելվածի 3-րդ հոդվածում այն ընդհա-
նուր դրույթի ամրագրումը, որ պատերազմող կողմը պատասխանատ-
վություն է կրում իր զինված ուժերի կազմում գտնվող անձանց բոլոր
գործողությունների համար և պետք է հատուցի հասցված վնասների
դիմաց, եթե կան դրա հիմքերը⁵⁷: Փաստորեն պատերազմող կողմը պա-
տասխանատվություն էր կրելու հակառակորդի տարածքում կատարված
պատերազմական հանցագործությունների համար, որոնք կարող էին
կատարվել ոչ միայն զինվորականների, այլ առավելապես անզեն խա-
ղաղ բնակչության նկատմամբ, որոնք չէին կարող ղեկավարել իրեն պատե-
րազմող կողմ: Սակայն, ինչպես նշվում է կոնվենցիայի նախաբանում,
անհնարին էր կանխատեսել պատերազմական հանցագործությունների
բոլոր դեպքերը, այդ թվում նաև այնպիսիք, երբ պատերազմող կողմը
կարող էր կոնվենցիայով արգելվող ուժային գործողություններ իրակա-
նացնել նաև սեփական անզեն բնակչության նկատմամբ, իրանց ղեկոս-
ելով իբրև հակառակորդին օժանդակող ուժ: Կոնվենցիայի ոգուց ելնելով
անգամ այս դեպքերն էին դատապարտելի, քանզի հենց նախաբանի
«Մարտենսի վերապահման» մեջ ամրագրված է, որ անգամ «չնախա-
տեսված դեպքերում խաղաղ բնակչությունը գտնվում է միջազգային ի-
րավունքի նորմերի պաշտպանության ներքո»: Այս առումով ամենևին
պատահական չենք համարում այն փաստը, որ Օսմանյան կայսրու-
թյունը, ովյալ կոնվենցիայի ստորագրելով, վերապահում կատարեց հենց 3-րդ
հոդվածի կապակցությամբ⁵⁸:

Որոշ թուրք «մասնագետներ», հիմք ընդունելով այն, որ Մարտեն-
սի հռչակագիրը հանդիսանում է Հաադայի կոնվենցիայի անբաժանելի

⁵⁷ Международное право. Ведение военных действий..., с. 19.

⁵⁸ Վալդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության համար Թուրքիայի
Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, եղա-
նակները, ծները և տեսակները, էջ 39:

մասը, փորձում են «մարդկայնության օրենքներին» սկզբունքի գործողությունը սահմանափակել միայն պատերազմող կողմերի հարաբերություններով: Կոնվենցիայում տեղ գտած իր հռչակագրով Մարտենսը, սակայն, նորարարություն էր կատարում միջազգային իրավունքում, այլ ընդամենն առաջարկում էր ամրագրել այն նորմերն ու սկզբունքները, որոնց հիման վրա մինչ այդ արդեն իսկ բազմաթիվ մարդասիրական միջամտություններ էին կատարվել միջազգային հանրություն կողմից մասնավորապես Օսմանյան կայսրության նկատմամբ: Հատկանշական է, որ պատերազմական գործողությունների ժամանակ խաղաղ բնակչության կոտորածների վերաբերյալ իր դատողություններում Մարտենսը հենվում է հենց Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյաների կոտորածների փաստերի վրա: 1879 թ. իր «Արևելյան պատերազմը և Բյուզանդիայի կոնֆերանսը» աշխատության մեջ նա նշում է, որ եթե արդարացվում են խաղաղ բնակչության կոտորածները պատերազմական գործողությունների ընթացքում, ապա «այդ դեպքում պետք է խոնարհվենք թուրքերի իրենց բոլոր քրիստոնյա հպատակներին հետևողականորեն սպանելու ու ոչնչացնելու «աստվածային իրավունքի» առջև»⁵⁹:

Այս առումով թուրքերի չմասնակցելը 1907 թ. կոնվենցիային, ըստ էության, ոչինչ չի փոխում, քանզի նախ այն նրանց կողմից ստորագրված 1899 թ. կոնվենցիայի աննշան փոփոխված տարբերակն էր, և, բացի այդ, դրանք միջազգային իրավունքի համապարտադիր նորմեր էին բոլորի համար անկախ մասնակցությունից:

Անմիջապես 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո հրապարակված իր գրքում Մարտենսը փաստորեն քննարկում էր այդ պատերազմի արդյունքում ստորագրված Սան-Ստեֆանոյի ու Բեռլինի պայմանագրի դրույթները, որոցով Ռուսաստանի օգնությամբ կյանքի կոչվեց բալկանյան քրիստոնյա ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը, սակայն այդպես էլ չկենսագործվեց արևմտահայերի համար բարենորոգումներ իրականացնելու համեստ պահանջը: Սակայն այս առումով չափազանց տեղին է հեղինակի հարցադրումն առ այն, որ պատերազմի ընթացքում խաղաղ բնակչությունը, օրինակ՝ Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա բնակչությունն ու մասնավորապես արևմտահայերի պաշտպանվածությունը պետք է երաշխավորված լինի ոչ թե Ռուսաստանի կամ որևէ այլ մեծ տերության ռազմական ուժի միջոցով, այլ միջազգային իրավունքի համապատասխան նորմերով: Մարտենսի 19-րդ դարի

⁵⁹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 1, с. 18.

վերջերին առաջ քաշած այս դիտարկումն արդիական է նաև մեր օրերում: Թերևս հենց այս շարժառիթներն էին, որ նրան մղեցին ավելի ակտիվ մասնակցելու խաղաղության համաժողովին և կոնվենցիայի մշակմանը, որպեսզի ստեղծվեն այնպիսի միջազգային իրավական նորմեր, որոնք ամրագրեն խաղաղ բնակչության պաշտպանությունը պատերազմների ընթացքում:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբում միջազգային իրավունքի անբավարար զարգացման արդյունք պետք է համարել այն, որ Հաագայի կոնվենցիայի շրջանակներում խաղաղ բնակչության դեմ կատարված բռնությունները, մասնավորապես այն ժամանակ ջարդեր կամ կոտորածներ համարվող ցեղասպանային գործողությունները, դիտարկվել են իբրև պատերազմական հանցագործություններ: Մինչդեռ կոնկրետ ցեղասպանության հանցագործության համար պատերազմի առկայությունը բարենպաստ, բայց ոչ պարտադիր գործոն է, ուստի սխալ է այն պայմանավորել պատերազմով, կամ դասել պատերազմական հանցագործությունների շարքը: Սակայն այս թերությանը հանդերձ, Հաագայի 1899 թ. II և 1907 թ. IV կոնվենցիաներում «մարդկայնության օրինքներին» սկզբունքի ամրադրումը պատք է համարել հեղափոխական քայլ, որով միջազգային իրավունքում կանխորոշվեց ցեղասպանության հանցագործության և դրա համար պատասխանատվության հետագա սահմանումը:

**1.1.2. Օսմանյան կայսրության նկատմամբ Հայկական
Հարցի հետ կապված մեծ տերությունների մարդասիրական
միջամտությունները XIX դարի վերջին – XX դարի սկզբին և
Հայերի ցեղասպանության համար պատասխանատվության
սահմանումը**

Միանգամայն բնական է, որ Օսմանյան կայսրության նկատմամբ քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված եվրոպական տերությունների ընդհանուր ու մասնավոր մարդասիրական միջամտություններն ու դրանց հետևանքով ամրագրված նորմերը պետք է տարածվեին նաև կայսրության հայ բնակչության վրա: Այս առումով կայսրության հայ բնակչության նկատմամբ Փարիզի պայմանագրի Զրդ հոդվածի գործնական քայլ հանդիսացավ արևմտահայերի Ազգային սահմանադրության ստեղծումը, որն ընդունվեց արևմտահայերի Ազգային ժողովի կողմից 1860 թ. մայիսի 24-ին,

սակայն արևմտահայերի իրավունքները նվազեցնող բազմաթիվ փոփոխություններից ու վերախմբագրումներից հետո միայն երեք տարի անց, 1863 թ. մարտի 17-ին հաստատվեց Բ.Պռուս կողմից: Արևմտահայերն անկեղծ հավատալով Օսմանյան կայսրության դեպի լավը փոխվելուն, փորձեցին օգտվել ընձեռված հնարավորությունից և կայսրության ներքին օրենսդրությամբ ամրագրել սեփական իրավունքները՝ Ազգային սահմանադրության տեսքով: Սակայն Բ.Պռուսը, այս քայլին զնալով, ընդամենը արևմտահայերի պաշտպանության պատրանք էր ստեղծում եվրոպական տերությունների աչքերում, ձգտելով բարձրացնել Օսմանյան կայսրության հեղինակությունը Եվրոպայում և կանխել տերությունների միջամտությունը արևմտահայերի իրավունքների պաշտպանության հետ կապված:

Ինչպես Հայտնի է, 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածով դրվեց Հայկական հարցը միջազգայնացման սկիզբը, իսկ Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով այն ճիշտ այնպես, ինչպես մարոնիների և բալկանյան ժողովուրդների հարցերը, դարձավ միջազգային հարաբերությունների ու նաև միջազգային, այլ ոչ թե միայն օսմանյան իրավունքի կարգավորման առարկա: Սակայն Օսմանյան կայսրություն չնայած տերությունների մարդասիրական միջամտությանը ինչպես մյուս քրիստոնյա փոքրամասնությունների, այնպես էլ Հայկական հարցում ոչ միայն չէր կատարում իր ստանձնած պարտավորությունները, այլև ավելի դաժանորեն էր կոտորում այն փոքրամասնությունը, որին պաշտպանելու համար մեծ տերությունները նախաձեռնել էին այդ միջամտությունը: Հաշվի առնելով այս իրողությունը, մեծ տերությունները ևս մեկ մարդասիրական միջամտություն ձեռնարկեցին Հայկական հարցի հետ կապված 1880 թ. հարկադրելով սուլթանին կատարել Բեռլինի պայմանագրով հայերի իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված իր պարտավորությունները: Ու չնայած սուլթանի կողմից տրված հավաստիացումներին ու խոստումներին, որ Բ.Պռուսը կկատարի իր պարտավորությունները, ակնհայտ էր, որ դա արվում էր ընդամենը տերություններին հանգստացնելու և ավելի կոշտ միջամտություններից խուսափելու համար:

Ասվածի վառ ապացույցը Աբդուլ Համիդի կողմից 1894–1896 թթ. իրականացված արևմտահայերի զանգվածային կոտորածներն էին: Վստահաբար կարելի է պնդել, որ դրանք տեղի չէին ունենա, եթե մեծ տերություններն ավելի հետևողականորեն լինեին Հայերի իրավունքների պաշտպանության հարցերում, ինչպես դա կատարվեց մարոնիների և սերբերի դեպքում: Մեծ տերություններից միայն երևք՝ Անգլիան,

Ֆրանսիան և Ռուսաստանը բավարարվեցին 1895 թ. մայիսին բարենորոգումների նոր փաթեթ ներկայացնելով, որում հղում էր կատարվում Բեռլինի պայմանագրի համապատասխան հոդվածի վրա⁶⁰։ Այս փաստը վկայում էր այն մասին, որ Օսմանյան կայսրությունը չէր կատարում հայկական նահանգներում բարենորոգումներ կատարելու և հայերի անվտանգությունն ապահովելու իր ստանձնած պարտավորությունը, ինչը հանգեցրել էր մեծ տերությունների հերթական մարդասիրական միջամտությանը Հայկական հարցի հետ կապված։ Սակայն այս անգամ էլ չհաջողվեց այն հասցնել վերջնական նպատակին։

Մեծ տերություններն, իրենց վրա վերցնելով բարենորոգումների իրականացման վերահսկողություն գործառույթը, այդպիսով իրենց բաժին պարտավորությունն էին ստանձնում այդ հարցում, ուստի նրանց կարելի է մեղադրել պատշաճ վերահսկողություն չիրականացնելու և Օսմանյան կայսրության վրա համապատասխան ճնշում չգործադրելու մեղ։ Օսմանյան կայսրության նկատմամբ մարդասիրական միջամտություն իրականացնելու հարցում մեծ տերությունների անհետևողականությունը մեծապես պայմանավորված էր նրանց շահերի միջև նկատվող հակասություններով։ Տվյալ պայմաններում գործընթացը հանգեցնում էր ոչ թե մարդասիրական միջամտությանը, այսինքն՝ ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների իրական պաշտպանությանը, այլ ընդհակառակը՝ ավելի էր սանձադեբդում Օսմանյան կայսրության կառավարող վարչակարգին։

Բալկանյան պատերազմից մինչև Առաջին աշխարհամարտի նախաշեմն ընկած ժամանակաշրջանում տերությունները բալկանյան հարցերին գուգահեռ կրկին ստիպված եղան անդադառնալ Հայկական հարցին, քանզի ակնհայտ էր, որ թուրքական իշխանությունները ոչինչ չէին անում հայերի վիճակը փոքրիշատե բարելավելու ուղղությամբ։ Համառ. պայքարի արդյունքում ռուսական դիվանագիտությանն ի վերջո հաջողվեց հասնել 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական պայմանագրի ստորագրմանը, որով Բ. Դուռն այս անգամ արդեն ավելի հստակ ու կոնկրետ պարտավորություններ էր ստանձնում բարենորոգումներ իրականացնել Արևմտյան Հայաստանում։ Թեև այս պայմանագիրը երկկողմ էր՝ Օսմանյան կայսրության և Ռուսաստանի միջև, այդուհանդերձ, բարենորոգումների գործընթացը զսնվելու էր եվրոպական տերությունների հսկողության տակ, քանզի նրանք մասնակցել էին պայմանագրի մշակմանը և, բացի այդ, նշանակվելու էին երկու եվրոպացի

⁶⁰ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 131։

վերատեսուհներ, որոնք էլ ուղղորդելու էին բարեփոխումների գործընթացը Արևմտյան Հայաստանում: Սակայն այս անգամ էլ վրա հասած համաշխարհային պատերազմը հարմար առիթ հանդիսացավ երիտթուրքերի համար, որ նրանք ոչ միայն «մոռանան» 1914 թ. պայմանագրի պարտավորությունները, այլև իրականացնեն հայերի ցեղասպանությունը:

Հաագայի կոնվենցիայի ու մասնավորապես «Մարտենսի վերապահման» «մարդկության օրենքների» ոգով էր, որ արդեն Հայոց ցեղասպանության ընթացքում՝ 1915 թ մայիսի 24-ին Անտանտի տերությունները ընդունեցին համատեղ հայտարարություն, որով դատապարտում էին Օսմանյան կայսրության կողմից հայ բնակչության վանդալադատյին սպանությունները կայսրության ողջ տարածքում⁶¹:

Հատկանշական է, որ դաշնակից տերություններին հայերի զանգվածային կոտորածների վերաբերյալ համատեղ հռչակագիր ընդունելու առաջարկն անելիս Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս. Դ. Սազոնովն իբրև նման ակցիայի նախադեպ մատնանշում էր մարոնիների իրավունքների պաշտպանության հետ կապված Եվրոպական տերությունների համատեղ մարդասիրական միջամտությունը: 1915 թ. մայիսի 18-ին՝ Փարիզում և Լոնդոնում ռուս դեսպաններին հրահանգում էր դաշնակիցներին հղված դիմումի մեջ հիշեցնել 1860 թ. Սիրիայում տեղի ունեցած կոտորածներից հետո Եվրոպայի կողմից ձեռնարկված պատիժ միջոցների մասին⁶²:

1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հռչակագրով Անտանտի տերությունները Օսմանյան կայսրությունում կատարվող հայերի զանգվածային կոտորածներին տալիս էին թե՛ քաղաքական և թե՛ իրավական գնահատական՝ դա հանցագործություն է ուղղված մարդկայնության և քաղաքակրթության դեմ: Այս փաստաթղթի հրապարակումը՝ արդեն բուն կոտորածների ընթացքում, ևս մեկ վառ ապացույց է այն բանի, որ հայերի հետ կատարվածը համարվել է հանցագործություն՝ համաձայն տվյալ պահին գործող միջազգային իրավական նորմերի:

Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո կնքվեցին Վերսալի, ապա Սևրի հաշտության պայմանագրերը՝ համապատասխանաբար Գերմանիայի ու Թուրքիայի հետ, և դրանցում հստակորեն նշված էր, որ

⁶¹ Стн Международные отношения в эпоху империализма, Документы из архивов Царского и Временного правительства. 1878–1917, М.–Л. 1931–1940, серия III, т. 7, ч. 2, с. 252.

⁶² Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 369: Стн Գաև՝ Русские источники о геноциде армян в Османской империи 1915–1916. Сост. Г. А. Абрамян, Т. Г. Севан-Хачатрян, Ер., 1995, с. 15.

պետք է ստեղծվեն միջազգային դատական ատյաններ պատերազմական հանցագործներին դատելու համար⁶³։ Թերևս, սրանից վախենալով էլ, որ Թուրքիան հապճեպ ձեռնարկեց երիտթուրքերի դատաւարութիւնը՝ հայերի զանգվածային սպանութիւնների պատասխանատւութիւնը բարդելով միայն «Միութիւն և առաջադիմութիւն» կուսակցութեան ու նրա առաջնորդների վրա ու փորձելով խուսափել թուրքական պետութեան պատասխանատւութիւնից, ինչը կարող էր ծագել միջազգային ատյանում նման դատաւարութիւն սկսելու պարագայում։

Այսպիսով, ցեղասպանութեան հանցագործութեանը տրված «մարդկութեան դեմ կատարված հանցագործութիւն» որակումը, որն սուկա է 1899 թ. և 1907 թ. Հաագայի համապատասխանաբար երկրորդ և չորրորդ կոնվենցիաներում՝ և 1915 թ. մայիսի 24-ի Անտանտի տերութիւնների համատեղ հայտարարութեան մեջ, ոչ պատահականորեն, այլ օրինաւորօրէն արտացոլեց նաև ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանութեան հանցագործութեան կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» (1948 թ.) ու «Պատերազմական հանցագործութիւնների և մարդկութեան դեմ կատարված հանցագործութիւնների նկատմամբ վաղեմութեան ժամկետ չկիրառելու մասին» (1968 թ.) կոնվենցիաներում։ Ուրեմն՝ Հայերի զանգվածային սպանութիւններն անկախ «գենոցիդ» տերմինի կիրառումից, համարվել են հանցագործութիւն՝ համաձայն մինչև Հայոց ցեղասպանութիւնը, ցեղասպանութեան ընթացքում և դրանից հետո գործող միջազգային իրավունքի նորմերի։ Ուստի ներկայումս գործող միջազգային իրավական նորմերը թույլ են տալիս հենվել նաև հենց ցեղասպանութեան կատարման պահին գործող նորմերի վրա և համապատասխան դնահատական տալ 20-րդ դարասկզբին կատարված հանցագործութեանը։

⁶³ Հովհաննիսյան Վ., Սերի 1920 թ. օգոստոսի 10-ի հաշտության պայմանագիրը և Հայոց պահանջատիրութիւնը, «Արևմտահայոց պահանջատիրութեան հիմնախնդիրները» (գիտագործական միջազգային գիտաժողով), Կիպլու-Նիկոսիա, 18-19 ապրիլի 2008 թ., «Գիտական զեկուցումների մոդուլում», Սոսկվա, 2008, էջ 20։

* Քանի որ 1907 թ. կայացած Խաղաղության երկրորդ համաժողովին ընդունված կոնվենցիաների թիվը աճեց, ուստի 1899 թ. II կոնվենցիան ստացավ IV հերթական համարը։

1.2. Թուրքիայի Հանրապետության Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ լինելու հարցը

Թուրքիայի Հանրապետության, իբրև Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդի հիմնավորման հիմնահարցը չափազանց կարևոր է, քանզի միայն ժամանակակից Թուրքիայի Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ հանդիսանալու փաստի ապացուցումը կարող է հանգեցնել նրան պատասխանատվության կանչելուն՝ իր նախորդի կատարած հանցագործության համար:

Օսմանյան կայսրության փլուզումից և նրա որպես պետություն անհետացումից հետո, նրա նախկին տարածքներում առաջացել են Թուրքիայի հետ կապ չունեցող մի շարք նոր պետություններ, ինչպիսիք են Իրաքը, Սիրիան, Հորդանանը, Իսրայելը, Լիբանանը, Սաուդյան Արաբիան և այլն: Սակայն, Օսմանյան կայսրության փլուզումից հետո արդյո՞ք նոր պետություն էր Թուրքիան՝ ինքը, թե՞ շարունակում է Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդությունը:

Ինչպես հայտնի է, միջազգային իրավահաջորդությունը դա որևէ պետության իրավունքների և պարտականությունների փոխանցումն է մեկ այլ պետության, ինչը նշանակում է արդեն գոյություն չունեցող պետության շարունակություն, այսինքն՝ իրավահաջորդ պետությունը ստանձնում է իրավանախորդի ինչպես իրավունքները, այնպես էլ պարտավորությունները:

Իրավահաջորդության հարցի առաջացումը կապված է պետությունների տրոհման, նրանց տարածքների բռնակցման կամ մի քանի պետությունների միավորման ու դաշնակցային պետության ստեղծման հետ: Եվ պետք է հստակեցվի, թե նշված գործընթացներում կա՞րողյոք որևէ պետություն, որը շարունակում է նախորդ պետության իրավահաջորդությունը, թե՞ ոչ:

Տեսականորեն իրավահաջորդության հարցի հստակեցումը կապված է նրա հետ, թե նոր առաջացած պետությունն արդյո՞ք սլահպանում է նախորդ պետության գլխավոր հատկանիշերը՝ պատմական կապը, հիմնական բնակչությունը, նրա ազգային ծագումը, լեզուն, շարունակվում է արդյոք տիտղոսակիր ազգի կառավարումը և այլ բնութագրիչներ: Եթե պատասխանը դրական է, ուրեմն՝ այդ դեպքում գործ ունենք ոչ թե նոր առաջացած պետության, այլ նախորդ պետության իրավահաջորդի հետ⁶⁴:

⁶⁴ Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը եւ միջազգային օրենքը, էջ 193:

Ելնելով այս դրույթներին, ակնհայտ է դառնում, որ Թուրքերը իշխել են Օսմանյան կայսրության ժամանակ և այդ տիրապետումը փոխանցվել է նաև ժամանակակից Թուրքիային, ընդ որում, այդ նույն ժողովուրդը պահպանել է Օսմանյան կայսրության ժամանակ ունեցած իր ավանդույթները և լեզուն: Հատկանշական է, որ Օսմանյան կայսրության պետական ծառայողների 85 և բանակի սպաների 93 տոկոսը պահպանել են իրենց պաշտոնները նոր հանրապետությունում⁶⁵: Ավելին, ինչպես հայտնի է, երիտթուրքերից շատերը հետագայում դարձան քեմալական շարժման ղեկավարներ, և անկախ կառավարման եղանակից, հանրապետական կարգերի պարագայում, ինչպես և Օսմանյան կայսրության ժամանակ, շարունակվեց Թուրքերի իշխանությունը տվյալ տարածքի վրա: Ակնհայտ է, ուստի, որ ի դեմս Թուրքիայի դործ ունենք Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդի հետ:

Սակայն, Թուրքիայի Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդության հարցը չի սահմանափակվում լոկ միջազգային իրավունքի տեսական հիմնավորումներով: Գործնականում Թուրքիայի իրավահաջորդության հարցը առաջադրվել է Լոզանի համաժողովից հետո 1925 թ., երբ քննարկվում էր նախկին Օսմանյան կայսրության պարտքի հարցը: Խնդիր էր դրված պարզել, թե այդ պետության չգոյություն պայմաններում ո՞վ պետք է ստանձնի պարտքի վճարման պարտավորությունը: Թուրքական կողմը իրեն բնորոշ եղանակով հայտարարեց, որ Թուրքիան ոչ մի կապ չունի Օսմանյան կայսրության հետ, որն արդեն գոյություն չունի: Թուրքերը պնդում էին, որ օսմանյան պարտքի մարումը պետք է կատարվի Լոզանի պայմանագրի 5-րդ հոդվածի 2-րդ կետի համաձայն, ըստ որի Թուրքիան ստեղծվել էր ի թիվս Օսմանյան կայսրության անդամատուներից հետո առաջացած Սիրիայի, Լիբանանի և Իրաքի: Ուստի, եթե կա Օսմանյան կայսրության պարտքերի վերադարձի խնդիր, ապա այն պետք է բաշխվի նոր առաջացած բոլոր պետությունների վրա: Զնայած Լոզանի պայմանագրի դրույթներին, հարցը հանձնվեց միջազգային իրավարարության: Միջազգային իրավարար Բորելը վճռեց, որ ըստ միջազգային իրավունքի՝ միայն Թուրքիան է հանդիսանում Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդը, ուստի հենց նա էլ պետք է վճարի Օսմանյան կայսրության պարտքը⁶⁶: Այս վճռի հիման վրա Թուր-

⁶⁵ Дадрияш В., Генотип армян как проблема международного уголовного права, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, Եր., 2006, N 13, էջ 8:

⁶⁶ Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 195:

քիան ստանձնեց Օսմանյան կայսրության պարտքի վճարման պարտավորությունը:

Զնայած հսկայական զիջումներին, Թուրքիայի Հանրապետությունը Օսմանյան կայսրության պարտքը կարողացավ փակել միայն 1944 թ. հունիսին⁶⁷: Այն, որ Թուրքիան ընդհուպ մինչև 1944 թ. վճարել է Օսմանյան կայսրության պարտքը, վերջնականապես հաստատում է, որ ինքը Թուրքիան արդեն իսկ ընդունել է, որ հանդիսանում է Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդը: Բացի այդ, Թուրքիան Լոզանի պայմանագրի 12 և 17-րդ հոդվածներով համաձայնվել է նաև որոշ տարածքների օտարման վերաբերյալ Օսմանյան կայսրության կողմից նախկինում ստորագրված պայմանագրերի դրույթների հետ⁶⁸:

Միջազգային իրավունքում տարբերում են իրավահաջորդություններ կրող տեսակ՝ ամբողջական և մասնակի: Վերջինս հստակեցնում է իրավահաջորդության չափերի հարցը, թե իրավահաջորդ պետությունն ի՞նչ ծավալով պետք է ստանձնի նախորդի իրավունքներն ու պարտականությունները: Սակայն այս վերջինն ավելի շուտ տեսական բնույթի հարց է և՛ որպես կանոն հիմնականում կիրառվում է ամբողջական իրավահաջորդության տեսակը: Այս առումով գոյություն ունի թյուր կարծիք, թե Թուրքիան ճանաչվել է Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ միայն մասնակիորեն՝ բացառապես օսմանյան պարտքի մասով: Մինչդեռ իրավարար Բորելը չէր կարող որոշել օսմանյան պարտքի ճակատագրի հարցը, չպարզելով, թե որ՞ երկիրն է հանդիսանում գոյություն ունեցող Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդը: Ու թեև քաղաքական տեսակետից, բացի այլ գործոններից նաև օսմանյան պարտքի մարման հարցն է հանգեցրել նրան, որ Թուրքիան ճանաչվի Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ, այդուհանդերձ, իրավական տեսակետից, օսմանյան պարտքի մարելու հանգամանքը Թուրքիայի իրավահաջորդության ոչ թե պատճառ է, այլ հետևանք: Ուստի իրավարար Բորելը նախ՝ Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ է ճանաչել միայն Թուրքիան, ինչից տրամաբանորեն բխում էր, որ հենց նա էլ պետք է վճարի նախկին օսմանյան պարտքերը: Այնպես որ, տվյալ դեպքում տեղին է խոսել ոչ թե մասնակի, այլ ամբողջական իրավահաջորդության մասին, քանզի Թուրքիայի իրավահաջորդության հարցի

⁶⁷ Դադայան Խ., Հայոց ցեղասպանության տնտեսական բաղադրյալը և ֆինանսացության կապակցում հիմնախնդիրը, «Լրևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները», (գիտագործնական միջազգային գիտաժողով), էջ 179:

⁶⁸ http://www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

լուծուժմը վերաբերում է ոչ միայն օսմանյան պարտքի մարման պարտավորությունը, այլև կայսրություն կողմից գործած հանցանքների համար միջազգային պատասխանատվությունը⁶⁹:

Լուվենի կաթոլիկ համալսարանի պրոֆեսոր, միջազգային իրավունքի փորձագետ Ջո Վերհովենը Թուրքիայի իրավահաջորդության հետ կապված դրում է. «Ինչ ցնցումներ ու վայրիվերումներ էլ տեղի ունեցած լինեն Թուրքիայում քեմալականների հաստատումից ու Օսմանյան կայսրության կազմալուծումից հետո, երբեք կասկած չի առաջացել այն հարցում, թե պատերազմի ավարտից հետո առաջացած թուրքական պետությունը նույնական չէ այն պետության հետ, որը պատերազմից առաջ դաշինքի մեջ մտավ Գերմանիայի հետ: Այս եղբակացությունը համոզիչ կերպով հաստատեց իրավարար Բորելը, երբ 1925 թ. լավում էր օսմանյան պետական պարտքի հարցը⁷⁰:

Ի վերջո ներկայիս Թուրք բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաներն էլ չեն թաքցնում իրենց կապը Օսմանյան կայսրության հետ, երբ նեոօսմանականությունը հռչակվում է Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության ուղենիշ, դրանից բխող բոլոր հետևանքներով: Օրինակ, Թուրքիայի մշակույթի նախարար Իստեմիհան Թալալը հրապարակայնորեն հայտարարել է, որ Թուրքիայի Հանրապետությունը Օսմանյան կայսրության շարունակությունն է, որի ժառանգությունը թուրքական պատմության մի մասն է և դրա համար ամաչելը, ըստ նախարարի, հավասարազոր է սեփական դոյուլթյան ժխտմանը⁷¹:

Հանրապետական Թուրքիան, մերժելով Հայոց ցեղասպանությունը, ինքնաբերաբար հաստատում է իր Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ լինելը նաև այն իմաստով, որ այդ կերպ փաստորեն շարունակում է վերջինիս քաղաքականությունը, ուստի և ստանձնում է պատասխանատվություն այդ հանցագործության համար⁷²:

Այսպիսով, եթե Թուրքիան ճանաչվել է որպես Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ և որպես այդպիսին կատարել է իր նախորդի պարտավորությունները՝ կապված պետական պարտքի մարման հետ, ապա նա պատասխանատվություն է կրում նաև վերջինիս կատարած հանցագործությունների, մասնավորապես՝ Հայոց ցեղասպանության համար:

⁶⁹ Տե՛ս Թորիկեան Ը., Հայկական հարցը եւ միջազգային օրէնքը, էջ 195:

⁷⁰ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательство мирового сообщества. Т. 1, с. 768.

⁷¹ Dadrian V. N., The key elements in the Turkish denial of the Armenian Genocide: A case study of distortion and falsification, Toronto, 1999, p. 5.

⁷² Մկրտչյան Ա., Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները, Եր., 2013, էջ 212:

իրավահաջորդութեան խնդրի հետ սերտորեն առնչվում է նաև այն հարցը, թե պետութեան կառավարման ձևի (վարչակարգի) կամ տարածքի փոփոխութիւնը միջազգային իրավունքի տեսակետից կարո՞ղ է արդո՞ք ազդել՝ ցեղասպանութեան իրականացման համար տվյալ պետութեանը պատասխանատվութեան կանչելու գործընթացի վրա: Իսկապէս, պետութեան կառավարման ձևի կամ՝ պետութեան տարածքի փոփոխութիւնն իբրև փաստարկներ նույնպէս կարող են բերվել՝ Թուրքիայի իրավահաջորդութիւնը ժխտելու համար: Սակայն պետք է նշել, որ միջազգային իրավունքում կան բավարար ապացույցներ, որոնք հաստատում են, որ տվյալ հանգամանքները որևէ կերպ չեն կարող ազդել իրավահաջորդութեան հարցի վրա, եթե անգամ՝ վարչաձևի փոփոխութիւնը հեղափոխութեան հետեանք է⁷³:

Սա, թերևս, բացատրվում է նաև նրանով, որ միջազգային որոշակի պարտավորութիւններ ստանձնած կամ միջազգային հանցագործութիւնն կատարած պետութիւնը, իր պարտավորութիւնների կատարումից կամ պատասխանատվութիւնից խուսափելու համար, հնարավորութիւն ունի դիմելու ծրագրավորված իմիտացիայի (նմանակման): Արդյունքում նա կարող է ձևականորեն վերաբաժանել իր տարածքը, կամ էլ՝ հեղափոխութիւնն նմանակելու միջոցով՝ փոխել կառավարման ձևը և դրա հիման վրա պնդել, թե իբր՝ տվյալ պարտավորութիւնները ստանձնել կամ՝ հանցագործութիւնը կատարվել է այլ պետութիւն կամ վարչակարգ: Պետք է նշել, որ ի դեմս քեմալական շարժման մենք գործ ունենք հենց նման երևույթի հետ, քանզի հայտնի է, որ, ըստ էութեան, նախկին երիտթուրքերն անցան քեմալական շարժման գլուխ, իսկ հետո էլ ստանձնեցին հանրապետական Թուրքիայի կառավարման ղեկը:

1.3. Հայոց ցեղասպանութեան հետեանքների հաղթահարման գործում Հայաստանի Հանրապետութեան իրավասու բյեկտութեան հարցը

Հայոց ցեղասպանութեան հետեանքների հաղթահարման իմաստով կարևոր է նաև Հայաստանի հրրորդ Հանրապետութեան կողմից ժամանակակից Թուրքիային միջազգային-իրավական պահանջներ ներկայացնելու կամ միջազգային դատական ատյաններում որպէս հայցվոր կողմ

⁷³ Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը եւ միջազգային օրէնքը, էջ 192:

Հանդես գալու իրավունքի հարցի հստակեցումը: Տեսականորեն՝ Հայոց ցեղասպանության հետ կապված հիմնահարցերի լուծումը պետք է ստանձնի Հայ ժողովրդի այն հատվածը, որն անմիջականորեն տուժել է երիտթուրքերի կողմից իրականացված ցեղասպանության քաղաքականությանն, ինչի արդյունքում էլ սփռվել է աշխարհով մեկ՝ ձևավորելով Հայկական Սփյուռքը: Այլ խոսքով՝ հենց անմիջական տուժողը պետք է ստանձնի իր իրավունքների ու շահերի պաշտպանությունը և պատասխանատվության կանչելով հանցագործ պետությունը՝ հասնի նյութական (այդ թվում՝ տարածքային) և բարոյական վնասների հատուցմանը:

Սակայն, համաձայն գործող միջազգային իրավական համակարգի ու գոյություն ունեցող նորմերի՝ միջազգային իրավունքի սուբյեկտներ են հանդիսանում միայն միջազգայնորեն ճանաչված պետությունները, որոնք օժտված են ինքնիշխանությամբ: Հասկանալի է, որ հայկական Սփյուռքը օժտված չէ ինքնիշխանությամբ, ինչից ելնելով էլ չի կարող դիտվել իրրե միջազգային իրավունքի սուբյեկտ և, հետևաբար, որպես պահանջատեր՝ չի կարող հանդես գալ որևէ միջազգային ատյանում:

Մյուս կողմից էլ, պետք է նշել, որ հայաստանաբնակ հայության մեծամասնությունը նույնպես Հայոց ցեղասպանության զոհերի և վերապրածների ժառանգներ են: Ուստի եթե անգամ Սփյուռքը ունենար իրավական հնարավորություն՝ ներկայացնելու ցեղասպանության հետևանքով տուժած հայ ժողովրդի շահերն ու իրավունքները, տրամաբանական չէր լինի այդ գործընթացից դուրս թողնել Հայաստանում բնակվող ցեղասպանության զոհերի ու վերապրածների ժառանգներին: Բացի այդ, հարկ է մեկընդմիջտ ձերբադատվել մեզանում առկա այն սխալ ու վնասակար մտայնությունից, որ Հայոց պահանջատիրությունը միայն Սփյուռքի ինդերն է:

Սակայն միջազգային իրավունքի սուբյեկտ հանդիսացող Հայաստանի Հանրապետությունը կարող է ներկայացնել ու պաշտպանել միայն Հայոց ցեղասպանության այն զոհերի ու վերապրածների ժառանգների շահերն ու իրավունքները, որոնք հանդիսանում են իր քաղաքացիները: Ինչ վերաբերում է արևմտահայերի շահերի ներկայացմանն ու պաշտպանությանը, ապա Հայաստանի Հանրապետությունը կարող է ստանձնել այդ իրավունքն այն դեպքում, եթե արևմտահայերի լիազոր և լեգիտիմ մարմինն օժտել է նրան նման իրավունքով:

Այս իմաստով պետք է նշել, որ Արևմտահայերի Երկրորդ համազուգմարդ ղեռն 1919 թ. օգոստի է Հայաստանի Առաջին Հանրապետությանը նման իրավունքով: 1919 թ փետրվարի 12-ին համագումարի ընդունած

«Քաղաքական բանաձևի» 5-րդ կետի համաձայն արևմտահայերի Գործադիր մարմինը Արարատյան Հանրապետության կառավարության և պարլամենտի հետ միասին պետք է ձեռնարկեր իրական քայլեր Միացյալ, Ազատ Հայաստանի հռչակման ուղղությամբ⁷⁴: Այս ձևակերպումով արևմտահայերի լիազոր և լեգիտիմ մարմինը փաստորեն լիազորում էր Հայաստանի առաջին Հանրապետությանը հանդես գալ նաև իր անունից իբրև պահանջատեր, քանզի Միացյալ, Ազատ Հայաստանի հռչակումն անպայմանորեն ենթադրում էր Հայոց պահանջատիրությունը: Պետք է նշել, որ Հայաստանի առաջին Հանրապետությունն իր հերթին ստանձնել է այդ հանձնառությունը: Ի կատարումն փետրվարին տեղի ունեցած Արևմտահայերի երկրորդ համագումարի որոշումների, վարչապետ Ալ. Խատիսյանի կառավարությունը մայիսի 28-ին՝ անկախության տարեդարձի օրը, ընդունեց ազատ, անկախ ու միացյալ Հայաստանի հռչակագիրը, որով հանրապետության իշխանություններն իրենց ազդարարում էին նաև Արևմտահայաստանի տերը⁷⁵:

Այս առումով ծագում է նաև իր՝ Հայաստանի երրորդ Հանրապետության իրավահաջորդության հարցը՝ պարզելու համար, թե արդյո՞ք նա հանդիսանում է առաջին հանրապետության իրավահաջորդը: Կարծում ենք, որ ՀՀ իրավահաջորդության հարցը համեմատաբար կարգավորված խնդիր է, քանզի Հայաստանի առաջին Հանրապետությունը երևանի 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի պայմանագրի դրույթներով իշխանությունը բոլորակապես հեղկոմին փոխանցելու ժամանակ վերջինիս է փոխանցել նաև իր իրավունքներն ու պարտավորությունները: Այսինքն՝ Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն, ըստ էության, ստանձնել են Հայաստանի առաջին Հանրապետության իրավահաջորդությունը⁷⁶:

Այնուհետև Խորհրդային Հայաստանը, ղառնալով սկզբում՝ Անդրֆեդերացիայի, իսկ հետո էլ՝ Խորհրդային Միության մասը, իր իրավահաջորդությունը փաստորեն փոխանցել է ԽՍՀՄ-ին⁷⁷: Թերևս, հենց սրանով էր պայմանավորված այն հանգամանքը, որ երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո Խորհրդային Միությունն իրեն իրավունք վերապահեց հանդես գալու Խորհրդային Հայաստանի անունից և տարածքային հարց բարձրացնելու՝ Թուրքիայի առջև: Այս փաստը նույնպես հստակ

⁷⁴ Մելիքեան Վ., Արևմտահայերի համագումարները եւ Հայկական նարցի փուլերը 1917-1923 թթ., Եր., 2007, էջ 10:

⁷⁵ Մելքոնյան Ա., Հայաստանի պատմության և փոփոխությունների հիմնահարցեր, Եր., 2011, էջ 387:

⁷⁶ Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը եւ միջազգային օրենքը, էջ 200:

⁷⁷ Նույն տեղում:

ցույց է տալիս, որ *ԽՍՀՄ-ը* ժառանգել էր *Խորհրդային Հայաստանի* իրավահաջորդությունը, հակառակ պարագայում տվյալ պահին հենց *Թուրքիան* կվիճարկեր *Խորհրդային Հայաստանի* անունից *ԽՍՀՄ* հանդես գալու իրավունքը:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո ներկայիս Հայաստանի Հանրապետությունը ժառանգեց *Խորհրդային Հայաստանի* իրավահաջորդությունը: Այսպիսով, դժվար չէ նկատել, որ Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունը հանդիսանում է Հայաստանի առաջին Հանրապետության իրավահաջորդը: Հայաստանի Հանրապետության առաջին Հանրապետության իրավահաջորդ լինելն ամրագրված է նաև ՀՀ Անկախության հռչակագրում, որի նախաբանում նշված է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը զարգացնում է 1918 թ. մայիսի 28-ին ստեղծված Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդավարական ավանդույթները⁷⁸:

Այսպիսով Հայաստանի ներկայիս Հանրապետությունը, իբրև առաջին Հանրապետության իրավահաջորդ, իրավական տեսակետից արևմտահայության լեգիտիմ և լիազոր մարմնի կողմից լիազորված է զբաղվել նաև ցեղասպանությունից տուժած արևմտահայության իրավունքների պաշտպանության հարցերով:

Չպիտք է մոռանալ, սակայն, որ Արևմտահայերի երկրորդ համալուծմամբ Հայաստանին նման իրավունքով լիազորելով հանդերձ, միևնույն ժամանակ ընդծում էր միասին ու համատեղ այս ուղղությամբ աշխատելու կարևորագույն հանգամանքը: Այս դրույթը խիստ արդիական է նաև այսօր, քանզի այն ենթադրում է թե՛ Հայաստանի, և թե՛ Սփյուռքի սլատախանատվությունը Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման գործում: Ելնելով համընդհանուր ազգային շահերի գիտակցումից, Սփյուռքն ու Հայաստանը պիտք է որդեգրեն կառուցողական մոտեցումներ միմյանց նկատմամբ և չփորձեն իրենց միմյանցից համարել այս հարցով զբաղվելու իրավունքը: Մի կողմից՝ Սփյուռքը պիտք է գիտակցի, որ ցեղասպանության դատապարտման և այդ հանցագործության հետևանքների վերացման գործում ինքնուրույն չի կարող հասնել ավելի լուրջ հաջողությունների, քան որևէ երկրի խորհրդարանում Հայոց ցեղասպանության փաստի ճանաչումն է, քանզի չի հանդիսանում միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, հետևաբար՝ չի կարող լիարժեք և արդյունավետ կերպով պաշտպանել Հայոց սահմանադրությունը միջազգային դատական աստիճաններում: Մյուս կողմից՝ Հայաստանն այս գործում անպայման պիտք է ներգրավի Սփյուռքի համապատասխան

⁷⁸ Տե՛ս ՀՀ Անկախության հռչակագիր, ընդունված 23 օգոստոսի 1990 թ.:

կառույցներին ու հաշվի առնի թե՛ նրանց փուրձն ու գիտելիքները և թե՛ նրանց կարծիքներն ու մոտեցումները: Այս իմաստով խիստ կարևոր է Սփյուռքի ու Հայաստանի միջև կատարել ճիշտ դերաբաշխում Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման գործընթացում, ելնելով նրանցից յուրաքանչյուրի հնարավորություններից, եղած ռեսուրսներն ավելի արդյունավետ ու նպատակային օգտագործելու առումով: Կարծում ենք, որ սա չափազանց կարևոր հարց է Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման համազգային ռազմավարության ու մարտավարության մշակման տեսակետից:

1.4. ՄԱԿ-ի 1948 թ. ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հետադարձ ուժի հարցը

Միջազգային իրավունքի տեսակետից խիստ կարևոր է նաև Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ ՄԱԿ-ի 1948 թ. «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի կիրառելիությունը, այսինքն՝ Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ կոնվենցիայի հետադարձ ուժի հարցը:

Թուրք «մասնագետները» շարունակաբար պնդում են, որ 1948 թ. ընդունված ՄԱԿ-ի կոնվենցիան չի կարող հետադարձ ուժ ունենալ և վերաբերել 20-րդ դարասկզբին Օսմանյան կայսրության տարածքում տեղի ունեցած իրադարձություններին⁷⁹: Բայց որքան էլ պարադոքսալ կարող է թվալ առաջին հայացքից, նման ձևակերպմամբ թուրք հեղինակներն այդ պնդումով անուղղակիորեն ընդունում են, որ 20-րդ դարասկզբին Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի նկատմամբ իրականացվել է ցեղասպանություն: Փաստորեն թուրք «մասնագետներին» բավականին անհանգստացնում է այն հարցը, որ կոնվենցիայի հետադարձ ուժ ունենալու պայմաններում դա կհանգեցնի նաև պատասխանատվության, քանզի իրենք էլ փայլուն կերպով գիտեն, որ այն, ինչն իրականացվել է հայերի նկատմամբ 20-րդ դարասկզբին՝ լիովին համապատասխանում է ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմին:

ՄԱԿ-ի 1948 թ. կոնվենցիայի Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ հետադարձ ուժ ունենալու հարցին անդրադարձել են Հայ և օտարազգի

⁷⁹ Барсегов Ю., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 51

հեղինակավոր գիտնականներ՝ Շ. Թորիկյանը, Յու. Բարսեղովը, Ա. դը Զայասը և ուրիշներ, որոնք իրենց աշխատություններում հիմնավորել են կոնվենցիայի հետադարձ ուժ ունենալու հանգամանքը և դրա կիրառելիությունը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ: Ավելին, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ այդ հանցագործության հետևանքները դեռևս չեն հաղթահարվել և հայ ժողովուրդը շարունակում է դրանք իր վրա կրել, ուստի տվյալ պարագայում գործ ունենք շարունակվող հանցագործության հետ, իսկ այդ դեպքում կոնվենցիայի հետադարձության հարց առհասարակ չի կարող առաջանալ:

Թուրք «մասնագետների» պնդումները թերևս հիմնվում են նրա վրա, որ 1948 թ. կոնվենցիայի Գրդ. Հոդվածի համաձայն՝ տվյալ փաստաթղթի մեկնարանման և դրա հետ կապված վեճերի քննարկման իրավասությունը հանձնվել է ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանին⁸⁰: Ուստի 1948 թ. կոնվենցիայի հետադարձ ուժի կիրառման հարցը նույնպես նշված դատարանի որոշելիք խնդիրն է⁸¹: Սակայն չպետք է մոռանալ, որ դատարանի այդ իրավասությունը կոնվենցիայում ամրագրվել է 1948 թ. դրուժյամբ, որը ուժի մեջ է մտել 1951 թ.: Սակայն դրանից հետո միջազգային իրավունքը շարունակել է զարգանալ, տվյալ ոլորտում ընդունելով նոր փաստաթղթեր:

«Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» 1948 թ. կոնվենցիայի ընդունումից 20 տարի անց՝ 1968 թ. նոյեմբերի 26-ին, ՄԱԿ-ն ընդունել է նաև մեկ այլ կոնվենցիա՝ «Պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին»: Նշված կոնվենցիայում պայմանավորվող կողմերը ընդգծում են, որ «պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների համար պատասխանատվության կանխիկում կամ պատժելու վերաբերյալ առկա որևէ հռչակագրում, ակտում կամ կոնվենցիայում նախատեսված չէ փաղեմության մասին դրույթ»⁸²: Ավելին, նրանում ընդգծվում է, որ տվյալ կոնվենցիայով միջազգային իրավունքում համընդհանուր կիրառության մեջ է մտնում «այն սկզբունքը, համաձայն որի պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների

⁸⁰ Права человека. Сборник международных договоров, т. 1, ч. 2, Универсальные договоры ООН, Нью-Йорк и Женева, 1994, с. 782.

⁸¹ Վարդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, նդանակները, ձևերը և տեսակները, էջ 25:

⁸² Права человека. Сборник международных договоров, с. 786.

Համար գոյություն չունի վաղեմության ժամկետ»⁸³: «Պատերազմական Հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված Հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» կոնվենցիայի Հենց առաջին Հոդվածում Հստակորեն նշված է այն պարտադիր դրույթը, որ «անկախ կատարման ժամկետից (ընդգծումը մերն է – Ա. Մ.) պատերազմական Հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված Հանցագործությունների նկատմամբ որևէ վաղեմության ժամկետներ չեն կիրառվում»⁸⁴:

Այսպիսով, ընդգծելով, որ վերը նշված Հանցագործությունների նկատմամբ նախկինում որևէ միջազգային փաստաթղթում գոյություն չի ունեցել վաղեմության ժամկետի մասին դրույթ, ինչպես նաև, Հաշվի առնելով այդ Հանցագործությունների* միջազգային իրավունքի տեսակետից առանձնապես ծանր լինելու Հանգամանքը, ՄԱԿ-ը սույն կոնվենցիայով միջազգային իրավունքում շրջանառության մեջ է դրել պատերազմական Հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված Հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու սկզբունքը:

Կոնվենցիան նաև պարզաբանումներ է տալիս այն հարցի հետ կապված, թե ինչ է հասկացվում «պատերազմական Հանցագործություններ և մարդկության դեմ կատարված Հանցագործություններ» անվան տակ: Համաձայն կոնվենցիայի երկրորդ Հոդվածի «մարդկության դեմ կատարված Հանցագործություն է համարվում նաև ցեղասպանության Հանցագործությունը, որը սահմանվել է ՄԱԿ-ի 1948 թ. «Ցեղասպանության Հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայով, նույնիսկ եթե այդ գործողությունները այն երկրում, որտեղ կատարվել են, չեն համարվում ներքին օրենսդրության խախտում»⁸⁵:

Եթե հաշվի չառնենք 1919 թ. նախկին երիտթուրքական կառավարության անդամների դատավարությունը թուրքական ռազմական տրիբունալում, ապա կարելի է պնդել, որ կոնվենցիայի սույն Հոդվածը անմիջականորեն և այն էլ՝ կրկնակի հիմքերով վերաբերում է Հենց Թուրքիային: Պատճառն այն է, որ նախ թուրքական պետությունը և Հանցագործության իրական կազմակերպիչները խուսափեցին պատասխանատվությունից, իսկ Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ Թուրքիան ոչ միայն բանտերից ազատեց ռազմական տրիբունալների վճիռներով նաև Հայերի ցեղասպանության համար դատապարտված Հանցագործներին, բացի այդ էլ, ներկայիս Թուրքիան անհերքելի փաստերի առկա-

⁸³ Права человека. Сборник международных договоров, с. 786.

⁸⁴ Նույն տեղում:

⁸⁵ Նույն տեղում, с. 787.

յության պայմաններում շարունակում է ժխտել կատարված Հանցագործությունն ու պնդել 1948 թ. ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի վաղեմության ժամկետի վրա:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ՄԱԿ-ի 1968 թ. կոնվենցիան ուղղակիորեն հղում է կատարում 1948 թ. կոնվենցիայի վրա, միաժամանակ կարելի է արձանագրել, որ առաջինը փաստորեն երկրորդի լրացումն ու շարունակությունն է և պետք է կարծել, որ այս նոր կոնվենցիայով ՄԱԿ-ն, ըստ ամենայնի, ճշգրտում կատարեց 1948 թ. կոնվենցիայի կիրառման և նրա հետադարձ ուժ ունենալու հարցում: Այնպես որ, եթե անգամ ընդունենք, որ 1948 թ. կոնվենցիայի 9-րդ հոդվածով տվյալ փաստաթղթի մեկնաբանման, այսինքն՝ նաև դրա հետադարձ ուժի կիրառման հարցի լուծման իրավասությունը պատկանում է ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանին, այդուհանդերձ միանշանակ է, որ դատարանը տվյալ հարցում որոշում կայացնելիս չի կարող անտեսել կամ չըջանցել ՄԱԿ-ի 1968 թ. կոնվենցիայի վերընշված դրույթները, անկախ նրանից, որ այն վերաբերում է ֆիզիկական անձանց պատասխանատվության ենթարկելուն ու չի ընդունվել ավելի մեծ թվով երկրների, այդ թվում՝ Թուրքիայի կողմից:

Ի վերջո հենց ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանն էլ է պաշտոնապես արտահայտել իր տեսակետը 1948 թ. կոնվենցիայի մասին, երբ դեռ 1951 թ. մայիսի 28-ին Գլխավոր Ասամբլեայի խնդրանքով խորհրդատվական եզրակացություն հրապարակեց «Ցեղասպանության Հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի դրույթների հետ կապված վերապահումներ կատարելու վերաբերյալ: ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի խորհրդատվական եզրակացությունում մասնավորապես նշվում էր, որ կոնվենցիայի հիմքում ընկած սկզբունքները ճանաչվում են բոլոր քաղաքակիրթ պետությունների կողմից որպես պարտադիր՝ անգամ առանց պայմանագրային ամրագրման⁸⁶: Այսպիսով, դատարանը փաստորեն ընդգծում է, որ անգամ տվյալ կոնվենցիայի բացակայության պայմաններում էլ քաղաքակիրթ պետությունների համար նրանում նշված դրույթները պարտադիր են, ուստի կոնվենցիայի ստորագրման և ուժի մեջ մտնելու ամսաթիվը չեն կարող չահաբեկել նրա դրույթների կիրառումը սահմանափակելու առումով: Սա նշանակում է, որ Թուրքիայի կողմից կոնվենցիայի հետադարձ ուժ չունենալու վերաբերյալ հնարավոր վերապահումները կամ պնդումները չեն կարող էական նշանակություն ունենալ հարցի հանգուցալուծման ժամանակ:

⁸⁶ Геночид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 1, док 15, с. 32.

ԳԼՈՒԽ II

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ԻՐԱՎԱՀԱՋՈՐԴ ԹՈՒՐԲԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՀԵՏ ԿԱՊՎԱԾ ՊԱՐՏԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ

Հայկական հարցն իր միջազգայնացման պահից ի վեր արտացոլվել է մի շարք միջազգային պայմանագրերում, որոնց մեջ տեղ գտած ձևակերպումներից կարելի է դատել, թե ինչ փոխակերպումների է այն ենթարկվել տասնամյակների ընթացքում, կապված աշխարհաքաղաքական իրավիճակի փոփոխության և միջազգային հարաբերությունների գլխավոր դերակատարների ուժերի վերադասավորումների հետ:

Հայկական հարցի ձևակերպումների և առաջարկվող լուծումների ուսումնասիրությունը Սան-Ստեֆանոյի, Բեռլինի, Կոստանդնուպոլսի, Սևրի, Մոսկվայի, Կարսի, Լոզանի պայմանագրերում և այլ միջազգային փաստաթղթերում բնավ էլ ինքնանպատակ չէ: Դրանցով Օսմանյան կայսրությունը, իսկ հետո էլ նրա իրավահաջորդ Թուրքիան ստանձնել են որոշակի պարտավորություններ, որոնք, ինչպես կտեսնենք, հետևողականորեն չեն կատարվել և խախտվել են, ինչը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից իրավախախտ պետության համար պետք է առաջացնի անբարենպաստ իրավական հետևանքներ, ընդհուպ մինչև պատասխանատվություն:

2.1. Հայկական հարցում Օսմանյան կայսրության պարտավորությունը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով

Օսմանյան կայսրության նկատմամբ իրականացված հերթական մարդասիրական միջամտությունը տեղի ունեցավ արդեն 1877–1878 թթ. ուսումնական տարեթվի հետևանքով կնքված սկզբում մարտի 3-ի

Սան-Ստեֆանոյի նախնական, իսկ հետ էլ հուլիսի 13-ի Բեռլինի պայմանագրերով, որոնցով, ըստ հուլիսյան, Հայկական հարցը միջազգայանցվում էր և զուտ Օսմանյան կայսրության ներքին հարցից վեր էր ածվում նաև միջազգային հարաբերությունների և իրավունքի հարցի:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով Ռուսաստանն Օսմանյան կայսրությանը պարտավորեցնում էր ճանաչել Չերնոգորիայի, Սերբիայի և Ռումինիայի անկախությունը, Բուլղարիային տրվում էր ինքնավարություն, իսկ Բոսնիայում ու Հերցեգովինայում կատարվելու էին բարեփոխումներ: Ի տարբերություն բալկանյան ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության դրույթների Հայկական հարցն առաջին անգամ իր արտահայտությունը գտավ պայմանագրի 16-րդ հոդվածում հետևյալ ձևակերպմամբ. «Նկատի առնելով այն, որ ռուսական զորքերի դուրս բերումը նրանց կողմից զրավված Հայաստանի՝ Թուրքիային վերադարձվելիք վայրերից կարող է այնտեղ առիթ տալ բախումների և բարդությունների, որոնք երկու պետությունների բարի հարաբերությունների վրա կունենան վնասակար ազդեցություն, Բարձր Դուռը պարտավորվում է անհապաղ կենսագործել Հայաբնակ մարզերի տեղական կարիքներից հարուցվող բարելավումներ և բարենորոգություններ, և ապահովել Հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից»⁸⁷: Հատկանշական է, որ Բ. Դուռը պարտավորվում էր քրդերից ու չերքեզներից, այլ ոչ թե թուրքերից պաշտպանել Հայերին, ինչով որոշակի միտում է նկատվում Հայերի կոտորածների պատասխանատվությունը հեռացնել տիտղոսակիր ցեղից, մինչդեռ ակնհայտ էր, որ թուրքերը նույնպես ակտիվ մասնակցություն են ունեցել այդ գործում և առանց թուրքական իշխանությունների թողտվության ու հրահրման քրդերն ու չերքեզները չէին կարող իրականացնել նման մասշտաբի գործողություններ:

Այդուհանդերձ, 16-րդ հոդվածում Բ. Դուռը փաստորեն կրկնակի պարտավորություն էր ստանձնում Ռուսաստանի առջև «Հայաբնակ մարզերում անցկացնել բարենորոգումներ և ապահովել Հայերի անվտանգությունը քրդերից և չերքեզներից», թեև պետք է նշենք, որ, ի տարբերություն բալկանյան ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության հոդվածների, չէին նշվում ինչպես բարենորոգումների իրագործման, այնպես էլ Ռուսաստանի կողմից դրանց վերահսկման կոնկրետ մեխանիզմները: Այս հոդվածն, անշուշտ, իր հատակովյամբ էականորեն տարբերվում էր կայսրության եվրոպական տիրույթների քրիստոնյաների իրավունքների պաշտպանությանը վերաբերող ձևակեր-

⁸⁷ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 92:

պումներին: Դա թերևս բացատրվում էր նրանով, որ բալկանյան ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության հարցերը ավելի առաջնահերթ էին Ռուսաստանի համար և դրանք մինչ այդ արդեն բազմիցս շրջանառվել էին միջազգային փաստաթղթերում, հատկապես՝ ռուս-թուրքական պատերազմները եզրափակող պայմանագրերում:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի անմիջականորեն արևմտահայույթյանը վերաբերող 16-րդ հոդվածից զատ սկսվելով պայմանագրում կան մի շարք հոդվածներ, որոնք թեև անուղակիորեն, բայց վերաբերվում են հայերի իրավունքների պաշտպանությանը, դրանցից են 17, 25, 26 և 27 հոդվածները, որոնք պայմանականորեն կարելի է բաժանել՝ ա/ 16-րդ հոդվածը երաշխավորող և բ/ 16-րդ հոդվածը լրացնող խմբեր:

Այսպես, Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը երաշխավորող հոդվածների շարքում պետք է առանձնացնել 25 և 26 հոդվածները: 25-րդ հոդվածով բարենորոգումներ անցկացնելու թուրքական խոստումների դիմաց վեց ամսվա ընթացքում ռուսական զորքերը պետք է դուրս բերվեին «Ասիական թուրքիայից»⁸⁸: Ռուսական զորքերի առկայությունը Օսմանյան կայսրության տարածքում թուրքական իշխանություններին մշտապես պետք է հիշեցներ քրիստոնյա բնակչության, մասնավորապես հայերի համար բարենորոգումների անցկացման մասին և նրանք պետք է ձգտեին օր առաջ սկսել այդ բարենորոգումները, որպեսզի այդ զորքերի տեղակայումը ավարտվի վեց ամիս հետո, և Ռուսաստանը բարենորոգումները չկատարելու պատրվակով հնարավորություն չստանար հետաձգել իր զորքերի դուրսբերման ժամկետը:

25-րդ հոդվածին ուղղակիորեն լրացնում է 26-րդը, որով ռուսական զորքերի տեղակայման վայրերում դադարեցվում էր թուրքական իշխանության տարածումն այդ տարածքների վրա և ընդհուպ մինչև զորքերի դուրսբերումը այդ տարածքներում տարածվելու էին ռուսական զինվորական իշխանությունների իրավասությունները⁸⁹:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ հոդվածը լրացնող հոդվածների շարքում պետք է առանձնացնել 17 և 27 հոդվածները: Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 17-րդ հոդվածով Բարձր Դուռը պարտավորվում էր լիակատար և անվերապահ ներում շնորհել և անհապաղ ազատ արձակել պատերազմական իրադարձություններին մասնակցած բոլոր այն օսմանահպատակներին, ովքեր ընտարկվել էին դրա հետևանքով⁹⁰: Սա

⁸⁸ Հայաստանը. փաստաթղթերում, էջ 92:

⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 97:

⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 92:

վերաբերում էր նաև կայսրության հպատակ այն արևմտահայերին, ովքեր ռուսական զորքերին օժանդակելու մեղադրանքներով բանտարկվել էին թուրքական իշխանությունների կողմից:

27-րդ հոգվածը փաստորեն լրացնում է 17-րդ հոգվածի պահանջը և թուրքական իշխանությունների վրա նոր, լրացուցիչ պարտավորություն է դնում, որ նա ոչ միայն ինքը չի հալածելու, այլ նաև չպետք է թույլ տա, որ հալածվեն այն թուրքահպատակներին, որոնք պատերազմի ժամանակ համադրծակցել էին ռուսական բանակի հետ⁹¹: Տվյալ ձևակերպման համադրությունը 16-րդ հոգվածի այն դրույթի հետ, որ թուրքական իշխանությունները պետք է ապահովեն հայերի անվտանգությունը քրդերից ու չերքեզներից, հանգեցնում է նրան, որ թուրքական իշխանությունները չպետք է փորձեն հաշվհարդար տեսնել հայերի հետ անգամ քրդերի կամ չերքեզների միջոցով:

Նույն հոգվածով թուրքական իշխանությունները չպետք է ընդդիմանային, եթե որոշ անձինք իրենց ընտանիքներով հանդերձ ցանկանային հեռանալ ռուսական բանակի հետևից⁹²: Այս դրույթի առկայությունը խոսում է այն մասին, որ նախկին պարտավորությունների կատարման հետ կապված առանձնապես մեծ հույսեր չկան և որպես օսմանահպատակ քրիստոնյաների, այդ թվում արևմտահայերի, համար նախատեսվում էր փրկություն նաև այս տարրերակը, ինչը կարող էր հանգեցնել հայ բնակչության թվաքանակի նվազման և Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդազրական պատկերի դիմախնդման:

16-րդ հոգվածը հրաշխավորող ու հատկապես լրացնող հոգվածներից կարելի է ենթադրել, որ Ռուսաստանն էլ էր դիտակցում էր, որ կայսրության քրիստոնյաները, այդ թվում հայերն, իրենց կյանքի համար մեծ ռիսկի էին դիմել, օգնելով ռուսական բանակին և սրանք չափազանց կարևոր հոգվածներ էին այն իմաստով, որ Ռուսաստանն օսմանյան ներպետական օրենսդրությունից դուրս էր հանում պատերազմի ժամանակ հակառակորդ համարվող իր զորքերին սատարած օսմանահպատակների պաշտպանության հարցը, քաջ դիտակցելով, որ նրանք պատերազմի ավարտից հետո պետք է ենթարկվեին հալածանքների:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի քրիստոնյա փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության ուղղված վերընշված հոգվածներն իրենց լուսնդակությամբ, անշուշտ, նորույթ չէին, քանզի ռուսական դիվանագիտության համար թվարկված հոգվածների ձևակերպում-

⁹¹ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 97:

⁹² Նույն տեղում:

ները դարձել էին սովորական կաղապարներ, որոնք օգտագործվել էին գրեթե բոլոր ռուս-թուրքական պատերազմները հզրափակող պայմանագրերում, կապված Բեսարաբիայի, Վալախիայի, Էգեյան ծովի կղզիների հուլյաների, ինչպես նաև բալկանյան այլ ժողովուրդների հետ կապված: Նորույթը թերևս այն էր, որ մարդասիրական միջամտությունների շարքում կնքված պայմանագրերում Սան-Ստեֆանոյվ Բ. Դուռն առաջին անգամ կոնկրետ պարտավորություններ էր ստանձնում կապված կայսրության հայ բնակչության հետ:

Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով պատերազմում հաղթանակած Ռուսաստանը ցանկանում էր վերադարձնել ռուս-թուրքական պատերազմների ընթացքում վաստակած փոքր քրիստոնյա ժողովուրդների պաշտպանի իր երեքնի տիտղոսը, որը չեզոքացվել էր Ղրիմի պատերազմից հետո կնքված Փարիզի պայմանագրով և նոր միջազգայնացվող Հայկական հարցում իրագործել միանձնյա մարդասիրական միջամտություն Օսմանյան կայսրության նկատմամբ: Այսպիսով Ռուսաստանի կողմից Օսմանյան կայսրության նկատմամբ կատարվող մարդասիրական միջամտությունը հիմնվում էր ոչ այնքան միջազգային իրավունքի դրույթների վրա, ինչքան ենթադրում էր համաեվրոպական միջամտություն, որքան սեփական հաղթանակի և Ասիական թուրքիայում տեղակայված իր զորքերի վրա: Սակայն Ռուսաստանը նաև քաջ գիտակցում էր, որ նշված դրույթները դեռ հարկավոր էր համաձայնեցնել մյուս եվրոպական տերությունների հետ, որոնք ուշադիր հետևում էին տեղի ունեցող զարգացումներին և բնավ չէին պատրաստվում թույլ տալ Ռուսաստանի այդ աստիճան ամրապնդումը Օսմանյան կայսրությունում ճիշտ այնպես, ինչպես դա թույլ չտրվեց Ֆրանսիային Սիրիայում 1860 թվականին, կապված մարոնիների հետ: Տերությունների համար ակնհայտ է, որ այս դեպքում էլ անկախ Օսմանյան կայսրության դեմ տարած հաղթանակից, Ռուսաստանը խախտում էր Փարիզի պայմանավորվածությունները և միայնակ փորձում էր միջամտություն իրականացնել ոչ միայն բալկանյան ժողովուրդների իրավունքների պաշտպանության, այլ նաև Հայկական հարցում:

Ստեղծված պայմաններում Ռուսաստանը կամ պետք է պատերազմեր Փարիզի պայմանագրերը ստորագրած եվրոպական տերությունների դեմ՝ Սան-Ստեֆանոյի դրույթները պահպանելու համար, ինչի հնարավորությունն ու ցանկությունը չունենր, կամ պետք է թույլ տար Սան-Ստեֆանոյի դրույթների վերանայումը և նրա դրույթների համապատասխանեցումը թե բոլոր եվրոպական տերությունների շահերին և թե

միջնազգային իրավունքում արդեն ամրագրված համաեվրոպական կուլիկտիվ մարդասիրական միջամտության սկզբունքին:

Սակայն Սան-Ստեֆանոյից մինչև Բեռլինի վեհաժողով ընկած ժամանակաշրջանում տեղի ունեցան զաղտնի դիվանագիտական գործարքներ, որոնց արդյունքում ձեռք բերված պայմանավորվածությունները հիմնականում Հայերի իրավունքների գլխման Հաշվին էին: Դրանք էլ փաստորեն կանխորոշեցին Բեռլինի ապագա պայմանագրի դրույթները մասնավորապես Հայկական հարցում:

Ինչպես և սպասվում էր, Անգլիան առաջինն իր առարկությունները ներկայացրեց Սան-Ստեֆանոյի դեմ, որով, նրա կարծիքով, խախտվել էին 1856 և 1871 թթ. պայմանագրերով սահմանված իր իրավունքներն ու շահերը, ուստի պահանջում էր Սան-Ստեֆանոյի դրույթների վերանայման հարցը քննարկել միջազգային վեհաժողովում: Անգլիական դիվանագիտության ճնշման տակ 1878 թ. մայիսի 30-ին Լոնդոնում ստորագրվեց «Համաձայնագիր Ռուսաստանի և Մեծ Բրիտանիայի միջև Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը փոփոխելու մասին» զաղտնի համաձայնագիրը:⁹³

Համաձայնագրի 7-րդ կետում նշվում էր, որ Սան-Ստեֆանոյի նախնական պայմանագրի մեջ Հայաստանի վերաբերյալ պարունակվող խոստումները պետք է տրվեին ոչ թե բացառապես Ռուսաստանի, այլև Անգլիայի անունից: Պայմանագրի 10 կետով անգլիական կառավարությունը Ռուսաստանից կարողացավ կորզել նաև համաձայնություն այն մասին, որ Օսմանյան կայսրությունը պետք է վերադարձվեին Բայազետն ու Ալաշկերտը, իսկ 11 կետով Ռուսաստանը հավաստիացնում էր Անգլիային, որ իր սահմանը չի ընդլայնվի Ասիական Թուրքիայի կողմից⁹³: Եթե Հաշվի տուններ, որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով Ռուսաստանին պետք էր անցնեին Կարսը, Բաթումը, Բայազետը, Արդահանը, Օլթին, Ալաշկերտը, Կադզվանը, ապա ստացվում էր, որ անդուռուսական պայմանագրով Ռուսաստանը, հրաժարվելով Բայազետից ու Ալաշկերտից, պահպանելու է Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանները:

Այսպիսով, եթե Սան Ստեֆանոյի պայմանագրով միայն Ռուսաստանն էր վերահսկելու Հայկական բարենորոգումների իրականացումն, ապա այս համաձայնագրով այդպիսի իրավունք էր ստանում նաև Անգլիան: Ակնհայտ է, որ ռուս-անգլիական տարաձայնությունների ու շահերի ակնհայտ հակադրություն պայմաններում այս հանդամանքը կարող էր աշխատել միայն ի վնաս հայ ժողովրդի իրավունքների:

⁹³ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 101:

Անգլիական դիվանագիտությունը, սակայն, չէր պատրաստվում բավարարվել սրանով: Ռուսաստանի հետ պայմանավորվելուց հետո Անգլիան գաղտնի բանակցություններ սկսեց Օսմանյան կայսրության հետ: Ռուսական զորքերի շուրջ վեց ամսյա ներկայությունը զբաղված տարածքներում, բնականաբար, անհանգստացնում էր սուլթանին և անգլիական դիվանագիտությունն առիթը բաց չթողեց օգտվելու այդ հանգամանքից:

1878 թ. հունիսի 4-ին Կ. Պոլսում Օսմանյան կայսրության և Անգլիայի միջև կնքվեց պաշտպանողական դաշնագիր, որի առաջին հոդվածի համաձայն, եթե Ռուսաստանն իր ձեռքում պահի Բաթումը, Արդահանը, Կարսը կամ դրանցից որևէ մեկը և հետագայում էլ փորձի տիրել Ասիական Թուրքիայի տարածքներին, ապա Անգլիան պարտավորվում էր իր ռազմական ուժով պաշտպանել այդ տարածքները⁹⁴:

Հետագրքերն այն էր, որ անգլո-ռուսական գաղտնի պայմանագրով Անգլիան արդեն համաձայնվել էր, որ Բայազետից ու Ալաշկերտից բացի Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջանները անցնեին Ռուսաստանին, սակայն անգլո-թուրքական գաղտնի պայմանագրում պարտավորվում էր Ռուսաստանից իր ռազմական ուժով պաշտպանել Ասիական Թուրքիայի բոլոր տարածքները, այդ թվում* Կարսը, Արդահանը և Բաթումը:

Այս «աջակցության» դիմաց սուլթանից պահանջվում էր, որ վերջինիս խոստանա Անգլիային անհրաժեշտ բարենորոգումներ կատարել քրիստոնյա հպատակների վիճակը բարելավելու և նրանց անվտանգությունն ապահովելու հետ կապված⁹⁵: Առաջին հայացքից անգլիական փոխադարձ պահանջը կարող էր բավականին սլակեշտ թվալ իր «անշահախնդիր» աջակցության դիմաց, սակայն նույն հոդվածում նշվում էր, որ քրիստոնյաների պաշտպանության իր պարտականությունը կատարելու համար սուլթանը համաձայնվում է, որ Կիպրոս կղզին զբաղվի և կառավարվի Անգլիայի կողմից⁹⁶: Այս հոդվածով անգլիական դիվանագիտությունը մի կողմից՝ ռուսների հետ ձեռք բերված պայմանավորվածությունից գործնական օգուտ էր քաղում թուրքերից, իսկ մյուս կողմից՝ թուրքերի և միջազգային հանրության առջև ներկայանում իրեն կայսրության քրիստոնյա բնակչության իրավունքների պաշտպան:

Երկու գաղտնի պայմանագրերի հոդվածների պարզ համադրությամբ ակնհայտ է դառնում, որ Անգլիան փաստորեն չէր կատարում

⁹⁴ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 104:

⁹⁵ Նույն տեղում:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 104:

Կարսի, Արդահանի և Բաթումի Ռուսաստանից պաշտպանելու իր պարտավորությունը, ուստի նա պետք է հրաժարվեր Կիպրոսի նկատմամբ իր հավակնություններից, սակայն, ինչպես տեսնում ենք, անպլիակա՛ն դիվանագիտությունը, օգտվելով թուրքերի անտեղյակությունից, չէր խորշում անգամ խաբեություն միջոցով տարածքներ զավթելու մեթոդներից:

Անգլիացի պատմաբան Ն.Բաքսթոնը իրավացի է, երբ գրում է, որ եթե Ռուսաստանը ստիպված չլիներ Անգլիայի ճնշման տակ ազատել Արևմտյան Հայաստանը հայկական բարենորոգումները ուժի մեջ մտցնելուց առաջ, ապա անսկասկած 1895–1896 թթ ջարդերը տեղի չէին ունենա⁹⁷:

Ռուսական օգնությամբ թուրքական լծի բալկանյան ժողովուրդների ազատագրվելը, սակայն, պայման չէր, որ այդ նորանկախ պետությունները դառնային Ռուսաստանի վասալները: Բիսմարկն իրավամբ գրում էր, որ Պետերբուրգում հույս ունեին, որ Բուլղարիան, անջատվելով Օսմանյան կայսրությունից մշտապես կմնա կախման մեջ Ռուսաստանից: Այդ հույսերը հավանաբար չէին արդարանա և այն դեպքում, եթե Սան-Ստեֆանոյի պայմանները լիովին իրականացվեին⁹⁸: Դրանք բուլգարի պես բաժանում էին Ռուսաստանն իր նպատակից՝ նեղուցներից ու Կ. Պոլսից, թեև այս կողմից նպատակն ալելի մոտ էր, քան Կովկասից, երբ պետք էր Արևմտյան Հայաստանի վրայով դուրս գալ դեպի Միջերկրական և Մերձավոր Արևելք: Բայց այստեղ ռուսները անկախ պետություններ չէին ստեղծում, նույնիսկ Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների հարցում հետևողական չէին: Այստեղ նրանք ձգտում էին ընդլայնել իրենց կայսրությունը, որը վտանգավոր միտում էր Անգլիայի և Ֆրանսիայի համար:

Արդյոք տվյալ փուլում մարտավարական սխալ չէր ռուսական դիվանագիտության կողմից, որ բալկանյան նույն սցենարը չէր կիրառում նաև այստեղ՝ Արևմտյան Հայաստանի անկախության կամ գոնե ինքնավարության ձևով, ինչի դեպքում եվրոպական տեղությունները դուցի այդ աստիճան սվիններով չընդունեին Ռուսաստանի առաջարկները՝ Հայկական հարցի հետ կապված: Սակայն հայ ժողովրդի մի մասը՝ արևելահայությունը ռուսական կայսրության մեջ էր և Անգլիան ու մյուս եվրոպական տերությունները հիմնավոր մտավորություններ ունեին Ռուսաստանի կողմից Արևմտյան Հայաստանի բռնակցման հարցում:

⁹⁷ Հակոբյան Հ., Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, էջ 136:

⁹⁸ Бисмарк О., Мысли и воспоминания, т. 2, М., 1940, с. 194.

2.2. Հայկական Հարցում Օսմանյան կայսրության պարտավորությունը Բեռլինի և 1879 թ. Կ. Պոլսի ուղևորության պայմանագրերով

Բեռլինի վեհաժողովի բացման Հանդիսավոր նիստում գերմանական կանցլեր Բիսմարկն իր ելույթում նշեց. «Մենք հավաքվել ենք այստեղ, որպեսզի Սան-Ստեֆանոյի տրակտատը ենթարկենք ազատ քննարկման»⁹⁹։ Այսինքն ի սկզբանե հստակորեն հայտարարվում էր, որ Բեռլինի վեհաժողովի մասնակից տերությունները հավաքվել են նախորդ պայմանագրերը փոփոխելու մտադրությամբ և տվյալ վեհաժողովի քննարկումների արդյունքում է պարզվելու, թե Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի դրույթներից որոնք են իրենց համար ընդունելի, իսկ որոնք պետք է ենթարկվեն փոփոխության։ Վեհաժողովի հրավիրման իրավական հիմնավորումն այն էր, որ Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի ստորագրումով փոփոխվել էին մինչ այդ 1856 թ. և 1871 թ. պայմանագրերով ձեռք բերված պայմանավորվածությունները, ինչի հետևանքով խախտվել են նշված պայմանագրերը ստորագրած տերությունների օրինական շահերն ու իրավունքները։

Վեհաժողովի արդյունքում 1878 թ. հուլիսի 13-ին ստորագրված Բեռլինի պայմանագրով վերանայվեցին Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի որոշակի դրույթներ, որոնք իրենց բացասական հետևանքներն ունեցան նաև Հայկական Հարցի լուծման գործում։

Բեռլինի պայմանագրի 58-րդ հոդվածով Բ. Դուռը Ասիայում Ռուսաստանին էր զիջում Արդահանի, Կարսի և Բաթումի տարածքները, իսկ 60-րդ հոդվածով Սան-Ստեֆանոյի 19-րդ հոդվածով Ռուսաստանին զիջված Ալաշկերտի հովիտը և Բայազետ քաղաքը վերադարձվում էին Օսմանյան կայսրությանը¹⁰⁰։ Այս հոդվածները փաստորեն կրկնում էին անգլո-ուղևորական գաղտնի պայմանագրի 10-րդ հոդվածի դրույթները և ուղղակիորեն հակասում էին անգլո-թուրքական դաշնագրի 1-ին հոդվածի պահանջներին։ Այս ժամանակ միայն թուրքերը թերևս հասկացան անգլիացիների նենգությունը և, անշուշտ, այս պայմաններում իրավունք ունեին հետ պահանջելու Կիպրոսը, սակայն այդ մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող։

Ինչպես հայտնի է, Բեռլինի պայմանագրով Սան-Ստեֆանոյի նախնական հաշտության պայմանագրի 16-րդ հոդվածը փոխարինվեց 61-րդ

⁹⁹ Պոդոսյան Ս., Գոյատնման պայքարի քառույիներում, Եր., 1988, էջ 91։

¹⁰⁰ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 127։

Հողվածով, որը սուլթանին պարտավորեցնում էր առանց հետագա հապաղման իրագործել Հայաբնակ մարզերում տեղական կարիքներից հարուցված բարելավումներն ու բարենորոգումները և ապահովել Հայերի անվտանգությունը չեղբեղներից և քրդերից¹⁰¹:

Այսպիսով, թուրքական կառավարությունը, ստանձնելով Հայկական վիլայեթներում բարենորոգումների և Հայ բնակչությանը քրդերի և չեղբեղների հարձակումներից պաշտպանելու պարտավորությունը, փաստորեն ընդունում էր, որ կայսրության հպատակ հանդիսացող արևմտահայերի կյանքի և գույքի անվտանգության երաշխիքներ Օսմանյան կայսրությունում չկային: Այսպիսով ակնհայտ էր դառնում, որ թուրքական իշխանությունները կամ չեն ցանկանում, կամ չեն կարողանում ապահովել իրենց հպատակներ հանդիսացող ազգային խմբի ներկայացուցիչների անվտանգությունը: Երկու դեպքի պարագայում էլ հիմքեր էին ստեղծվում մարդասիրական միջամտության համար:

Սակայն, ի տարբերություն Սան-Ստեֆանոյի, Բեռլինի պայմանագրում Հայաստան հասկացության փոխարեն օգտագործվում էր կայսրության «Հայաբնակ մարզեր» հասկացությունը, որը ամենևին էլ պատահական չի կիրառվել և հակասում է հայերի պատմական հայրենիքի գաղափարին:

Ճշգրտ հողվածի երկրորդ պարբերությամբ Բ. Դուռը պարտավորվում էր ձեռնարկած միջոցների մասին պարբերաբար տեղեկացնել տերութուններին, որոնք պետք է վերահսկեին բարենորոգումների կատարման ընթացքը¹⁰²: Այս հողվածի և ընդհանրապես մարդասիրական միջամտությունների ոգույց ու տրամաբանությունից ելնելով, Բ. Դուռն կողմից պարբերաբար ներկայացվող կամ չներկայացվող տեղեկությունների հիման վրա տերությունները ստանում էին մի կողմից իրավունք, իսկ մյուս կողմից ստանձնում պարտավորություն՝ համապատասխան քայլեր ձեռնարկել չկատարվող բարենորոգումների հետ կապված: Այսինքն, տերությունները պատասխանատվություն կրելով բարենորոգումների ընթացքի հարցում, կարող էին և պարտավոր էին քննադատել բարենորոգումների գործընթացը, դնահատել ձեռնարկվող ջանքերն անբավարար, դատապարտել թուրքերի անգործությունը և կիրառել ավելի արդյունավետ ներազդելու միջոցներ՝ ընդհուպ մինչև նոր, արդեն ուժային մարդասիրական միջամտության իրականացումը՝ Հայկական հարցում ստանձնած պարտավորությունները Բ. Դուռնը հարկադրելու համար:

¹⁰¹ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 128:

¹⁰² Նույն տեղում:

Միջազգային իրավական տեսակետից շատ կարևոր էր, որ Ռուսաստանի նախաձեռնած միանձնյա մարդասիրական միջամտությունը Հայական հարցում վեր էր ածվում միջազգային կոլեկտիվ միջամտության և բարենորոգումների անցկացումն այլևս հայեցողական չէին Օսմանյան կայսրության համար: Իրենց վրա վերցնելով բարենորոգումների վերահսկողության գործը, մեծ տերությունները ստանձնում էին իրենց պատասխանատվության բաժինը հայկական բարենորոգումների հարցում: Սակայն, մյուս կողմից, բարենորոգումների գործըթացը դրվում էր ոչ թե մեկ, այլ եվրոպական բոլոր տերությունների հսկողության տակ, իսկ նրանց միջև առկա հակասությունների ու տարաձայնությունների պայմաններում Հայկական հարցի լուծումն այդպիսով էսպես բարդանում էր:

Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածին որոշակիորեն լրացնում է 62-րդ հոդվածը, որը, թեև անողղակիորեն, վերաբերում էր նաև կայսրության հայ բնակչության իրավունքների պաշտպանությանը: 62-րդ հոդվածով Բ. Դուռը մեկ անգամ ևս հրապարակայնորեն հռչակում էր կրոնական ազատությունների սկզբունքի պահպանման իր պարտավորության պահպանման մասին:

Հոդվածի համաձայն, Օսմանյան կայսրության տարածքում կրոնական տարբերությունը չէր կարող առիթ տալ որևէ հպատակի իրավունքները բացառելու համար բոլոր այն դեպքերում, որոնք վերաբերում էին քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքներից օգտվելուն, հանրային պաշտոններ վարելուն, պաշտոնական գործեր կատարելուն և պարզև ստանալուն կամ զանազան մասնագիտություններով և արհեստներով զբաղվելու հնարավորությունը¹⁰³: Այս դրույթի արձանագրումն, ըստ էության, նշանակում էր, որ նախ կայսրությունը փաստացի չի կատարել իր ոչ մահմեդական հպատակների ազատությունների և հավասարության սկզբունքի պահպանման նախորդ պարտավորությունը, որն ամրագրվել էր 1856 թ. Փարիզի պայմանագրի 9-րդ հոդվածով: Տերությունները, արձանագրելով այս փաստը, նոր պայմանագրում արդեն ավելի հստակ նոր պարտավորություններ էին դնում Բ. Դուռն վրա: Ասվածի ապացույցն է այն, որ նախավերջին՝ 63-րդ հոդվածով վերահաստատվում էին տերությունների միջև կնքված 1856 թ. Փարիզի և 1871 թ. Լոնդոնի պայմանագրերով ստանձնած պարտավորությունները¹⁰⁴:

¹⁰³ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 128:

¹⁰⁴ Նույն տեղում, էջ 129:

Այնուհետև. 62-րդ հոդվածում հռչակվում էր առանց դավանութ-
յան խտրականության բոլոր հպատակների իրավունքը վիսյուլթյուն
տալու դատարաններում: Բացի այդ, ոչ մահմեդականների համար ապա-
հովվում էր եկեղեցական ծխակատարությունների ազատություն և ոչ
մի տեսակի ճնշումներ չպետք է դործադրվեին կրոնական համայնքների
հիերարխիական կառուցվածքի նկատմամբ և իրենց հոգևոր հովիվների
հետ ունեցած հարաբերություններում¹⁰⁵:

Այս դրույթի ամրապնդումը չափազանց կարևոր էր Օսմանյան կայս-
րության կազմում դառնալով Հայ առաքելական եղեկեցու կառույցների՝
Պոլսի և Երուսաղեմի հայոց պատրիարքարանների և Սսի կաթողիկո-
սության անկախ գործունեության իրականացման տեսակետից, քանզի
այս դրույթներով բացառվում էր նրանց գործերին միջամտելու թուրքա-
կան իշխանությունների իրավունքը:

1887 թ. հրատարակված «Հայաստանը, հայերը և դաշնադրերը» իր
աշխատության մեջ բելգիացի իրավաբան-միջազգայնագետ Մ. Ռուեն-
ժակմենը վերլուծության է ենթարկում Հայկական հարցի միջազգայ-
նացման գործընթացը և իրավացիորեն հանդում է այն կարևոր եղբա-
հանդաման, որ Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը ոչ թե միջազգային
դիվանագիտության քմահաճույքի արդյունք էր, այլ նախորդ փաստե-
րի, նախագեսպերի և համապատասխան գործողությունների հետևանք¹⁰⁶:

Ստիպյալ, հիքրոպական տերությունները և առաջին հերթին Անդ-
լիան, ղրկելով Ռուսաստանին Հայկական հարցում մենաշնորհից և վե-
րացնելով Սան-Ստեֆանոյով նախատեսված բարենորոգումների իրա-
գործման հստակ երաշխիք հանդիսացող 25-րդ և 26-րդ հոդվածները,
Բեռլինի պայմանագրում չառաջարկեցին նման երաշխիքային հոդված-
ներ, ինչը հնարավորություն տվեց թուրքական իշխանություններին
ոչինչ չձեռնարկել 61 և 62 հոդվածների կատարման ուղղությամբ:

Թեև Բեռլինի պայմանագիրը որոշակի փոփոխություններ մտցրեց
Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրում, սակայն ամբողջովին չփոխարինեց
այն, ինչը նշանակում էր, որ 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատե-
րազմի ավարտող վերջնական պայմանագիրը սկսեց է ստորագրվել հաշ-
վի առնելով ինչպիսի Բեռլինի պայմանագրի ճշգրտումները, այնպես էլ
Սան-Ստեֆանոյի չփոփոխված դրույթները:

¹⁰⁵ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 128:

¹⁰⁶ Նույն տեղում, շ. 688:

Բեռլինի պայմանագրի ստորագրումից հետո Կ. Պոլսում 1879 թ. հունվարի 27-ին ստորագրվեց ռուս-թուրքական «Ռադադուլթյան մասին» վերջնական պայմանագիրը, որն էլ, հաշվի առնելով Բեռլինի պայմանագրով Սան-Ստեֆանոյի փաստաթղթում կատարված փոփոխությունները, վերջակետ դրեց 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին:

Պետք է նշել, որ նախ 1879 թ. պայմանագրի 3-րդ հոդվածով Սան-Ստեֆանոյի նախնական պայմանագրի Բեռլինի համաձայնագրով չվերանայված դրույթները համարվում էին հաստատված այս պայմանագրով: Մասնավորապես, նոր պայմանագրի 8-րդ հոդվածը կրկնում էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 27-րդ հոդվածի պահանջը և պարտավորություն էր դնում կողմերի վրա չհետապնդել և հալածանքների չենթարկել իրենց այն հպատակներին, որոնք կասկածվում էին պատերազմի ընթացքում հակառակորդի բանակի հետ հարաբերություններ ունենալու մեջ: Բացի այդ, նույն հոդվածում վերահաստատվում էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 27-րդ հոդվածով սահմանված թուրքական իշխանությունների պարտավորությունն առ այն, որ եթե որոշ անձինք ցանկանային հեռանալ ռուսական զորքերի հետ, ապա նրանք չպետք է արգելքներ ստեղծեն տեղափոխման հարցում¹⁰⁷:

1879 թ. պայմանագրի 9-րդ հոդվածը վերահաստատում էր Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 17-րդ հոդվածի պահանջը, որով թուրքական իշխանությունները պարտավորվում էին լիակատար համաներում շնորհել բոլոր այն օսմանահպատակներին, որոնք մասնակցել էին պատերազմական գործողություններին և պետք է վերականգնվեին բոլոր այն անձանց իրավունքները, որոնք աքսորվել կամ գաղթել էին իրենց հայրենիքից¹⁰⁸:

Այսպիսով, եթե Բեռլինի պայմանագրով վերացվեցին օրինակ հայկական բարենորոգումները երաշխավորող Սան-Ստեֆանոյի 25 և 26-րդ հոդվածները, ապա 1879 թ. պայմանագրով վերահաստատվեցին Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի հայերի բարենորոգումների 16-րդ հոդվածը լրացնող 17 և 27 հոդվածները, որոնք չէին վերացվել ու փոփոխություն չէին ենթարկվել Բեռլինի պայմանագրով:

Բարենորոգումների անցկացման հստակ մեխանիզմների բացակայությունը թուրքական կողմին հնարավորություն էր տալիս անընդհատ խուսաճանակել, չկատարել ստանձնած պարտավորությունները, ժամանակ չահել, սպասելով տերությունների միջև անհամաձայնությունների և

¹⁰⁷ Сводник договоров России с другими государствами, с. 209.

¹⁰⁸ Նույն տեղում:

տարածայնությունների առաջացմանը, ինչը թույլ կտար առհասարակ մոռանալ ստանձնած պարտավորությունների մասին, դեռ ավելին՝ փորձել յուրովի «լուծել» Հայկական հարցը՝ տվյալ փոքրամասնության ուղղակի բնաջնջելով:

2.3. Մեծ տերությունների 1880 թ. մարդասիրական միջամտությունը և Օսմանյան կայսրության նոր պարտավորությունները Հայկական հարցում

Թեև Սան-Ստեֆանոյի, Բեռլինի և Կ. Պոլսի պայամանագրերով Օսմանյան կայսրությունը հստակ պարտավորություններ էր ստանձնել հայկական վիլայեթներում բարեփոխումներ կատարելու հետ կապված, սակայն Բ. Դուռը ոչ միայն քայլեր չէր կատարում դրանք կատարելու ուղղությամբ, այլև ձեռնամուխ եղավ լայնամասշտաբ հայական կոտորածներին: Դա հանգեցրեց նրան, որ եվրոպական տերությունները ստիպված էին կրկին անդրադառնալ Հայկական հարցին և Բ. Դուռն ստանձնած պարտավորությունների չկատարմանը:

1880 թ. հունիսի 11-ին տերությունները Բ. Դուռն բողոքի նոտաներ ներկայացրեցին, պահանջելով Օսմանյան կայսրության ստանձնած պարտավորությունների կատարում, որոնք ամրագրվել էին Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածում: Այդ փաստաթղթերում մասնավորապես նշվում էր, որ Բ. Դուռը տերություններին երբեք չի հայտնել այն միջոցների մասին, որոնք իր կողմից իրագործվում են Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի կատարման ուղղությամբ: Տերությունների գործակալների կողմից ստացվող տեղեկությունների համաձայն հիշյալ շրջանների վիճակը ծայրաստիճան սղրալի է, և տերությունները չեն կարող թույլ տալ, որ Բեռլինի պայմանագրի բարենորոգումներին վերաբերող դրույթները մեռած տառ մնան: Ելնելով դրանից, տերությունները պահանջում էին անհապաղ և ամբողջությամբ իրականացնել 61-րդ հոդվածի պահանջները և առաջարկում էին սուլթանին, ելնելով տվյալ հոդվածի դրույթներից, հաշվետվություն ներկայացնել ձեռնարկված միջոցառումների մասին¹⁰⁹: Այսպիսով, տերությունները ոչ միայն իրացնում էին Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածով սահմանված իրենց

¹⁰⁹ Геносид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 150.

իրավունքը, այլև կատարում էին նույն հոգվածով նախատեսված բարենորոգումների գործընթացի վերահսկման իրենց պարտավորությունը:

1880 թ. հուլիսի 5-ին ստացվեց անորոշ ձևակերպումներով թուրքական պատասխանը, որով Օսմանյան կայսրությունը մի կողմից իբր պատրաստակամություն էր հայտնում կատարել բարենորոգումները և տեղյակ պահել դրանց ընթացքի մասին տեղություններին, սակայն մյուս կողմից բերվում էին փաստարկներ դրանց իրագործման անհնարինություն չես կապված: Մասնավորապես պնդվում էր, թե Վանում, Դիրաբեքիրում, Բիթլիսում, Հրզրումում, Խարբերդում և Սեբաստիայում հայերը կազմում են փոքրամասնություն, ուստի բարեփոխումները, թուրքական կողմի կարծիքով, պետք է անցկացվեն Քրդստանում և այն տարածքներում, որտեղ բնակվում էին նաև հայեր¹¹⁰: Թուրքական պատասխանում դիտավորյալ խեղաթյուրվում էին փաստերը, ներկայացվում կեղծ վիճակագրական տվյալներ, որոնցով նվազեցվում էր հայերի թվաքանակը հայկական նահանգներում և, բացի այդ, Արևմտյան Հայաստանը ներկայացվում էր որպես Քրդստան, աղավաղելով հայերի պատմական հայրենիքում հատուկ նրանց իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված մարդասիրական միջամտության էությունը և բարևփոխումները ներկայացվում էին իբրև ընդհանուր գործընթաց ամբողջ կայսրության համար:

Տեղություններին, բնականաբար, չի բավարարում թուրքական պատասխանը և 1880 թ. սեպտեմբերի 7-ին տեղությունները Բ. Դուանը ներկայացնում են արդեն միասնական բողոքի նոտա, որում ընդգծվում էր, որ թուրքական պատասխանը ոչ ոգով, ոչ էլ ըստ էության չի համապատասխանում Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի պահանջներին: Տեղությունների բողոքի նոտայում մանրամասն ներկայացվում էր հայկական վիլայեթների ծանր վիճակը, արձանագրվում էր, որ արդարադատության ոլորտում չկան դրական տեղաշարժեր և չկան անգամ փաստեր, որ թուրքական կառավարությունը մտադիր է բարելավել ոստիկանության աշխատանքը նշված վիլայեթներում, որպեսզի կանխարգելի կամ վերջ դրվի այն բռնություններին, որոնք մշտական սպառնալիք են հանդիսանում այդ տարածքներում բնակվող հայերի կյանքի, գույքի և արժանապատվության համար: Ելնելով այս ամենից, տեղությունները եզրակացնում են, որ Բ.Դուան իրեն հաշիվ չի տալիս այն պարտավորությունների հետ կապված, որոնք ստանձնել է Բեռլինի պայմանագրով

¹¹⁰ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 151.

և այդ մասին է վկայում նաև այն փաստը, թե ինչ ձևակերպումներ են տեղ գտել թուրքական պատասխան նոտայում, կապված Հայաքնակ շրջաններում կատարվող Հանցագործությունների հետ, որոնց շարունակությունը ամենայն հավանականությամբ կարող է Հանգեցնել Հայկական Նահանգներում ամբողջ քրիստոնյա բնակչության ոչնչացմանը¹¹¹։ Փաստորեն վիճակն այն աստիճան ծանր էր, որ բոլոր վեց տերությունները, այդ թվում՝ Օսմանյան կայսրությանը Հովանավորող երկրները, ընդունում էին թուրքական քաղաքականության իրական սպառնալիքները ոչ միայն Հայերի, այլև ամբողջ քրիստոնյա բնակչության համար։

Ստեղծված պայմաններում տերությունները գործողությունների սեփական ծրագիրն էին առաջ քաշում Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածի պահանջների կատարման հետ կապված։ Համաձայն այդ ծրագրի առաջարկվում էր.

1. Հաշվի առնել հայկական վիլայեթների տեղական պահանջները, լայնորեն զարգացնել հավասարության և ապակենտրոնացման սկզբունքները և բավարարել հայ բնակչության օրինական պահանջները, ապահովելով նրա մասնակցությունը հայկական տարածքների կառավարման գործում։

2. Հաշվի առնելով հայկական վիլայեթիների վարչական սահմանների կամայական փոփոխությունների նպատակներն ու հետևանքները, տերությունները նշում էին, որ տեղական կարիքների բավարարման համար անհրաժեշտ է վերանայել հայերով բնակեցված վիլայեթների գոյություն ունեցող աշխարհագրական սահմաններն այնպես, որ հայերն առանձնացվեն քրդերից և թուրքերից¹¹²։

Ի պատասխան տերությունների արդեն կոլեկտիվ պահանջի սուլթանը զարմանք էր արտահայտում տերությունների ներկայացրած ծրագրի «սահմանափակ» լինելու առիթով և «խոստովանում», որ կայսրության կառավարման համակարգը խոշոր թերություններ ունի ոչ միայն Հայաստանում, այլև ամբողջ կայսրության տարածքում։ Այսպիսով կրկին փորձ էր կատարվում կիրառվող մարդասիրական միջամտությունը չեղել բուն նպատակից։

Համընդհանուր դիվանագիտական ճնշման տակ 1880 թ. հոկտեմբերի 3-ին թուրքական կառավարությունը վերջապես հայտարարեց, որ սկսում է իրագործել բարենորոգումները և հղում էր կատարում Բեռլինի

¹¹¹ Генциал армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Т. 2, ч. 2, с. 152.

¹¹² Նույն տեղում։

պայմանագրի 61-րդ հոդվածի վրա, սակայն ոչ մի հիշատակում չկար տերությունների կոլեկտիվ նոտայի մասին: Այս քայլը սակայն միտված էր ընդամենը տերություններին հանգստացնելուն և ավելի լուրջ քայլերից նրանց հետ պահելուն, իրականում թուրքական կառավարությունը բոլորովին չէր պատրաստվում որևէ բան անել իր ստանձնած պարտավորությունների կատարման ուղղությամբ:

Ամիսներ անց, տեսնելով թուրքերի անգործությունը, անգլիական դիվանագիտությունը կրկին փորձեց իր ձեռքը վերցնել նախաձեռնությունը Հայկական հարցում: 1881 թ. հունվարի 12-ին Անգլիայի արտգործնախարար Գրենվիլը կրկին կոչ արեց տերություններին համատեղ պահանջ ներկայացնել Բ. Դռանը, քանզի նախորդ բողոքի նոտայից հետո ոչ մի էական տեղաշարժ թուրքերի կողմից չէր կատարվել: Ռուսաստանը և Իտալիան հայտնում են իրենց պատրաստակամությունը, իսկ Գերմանիան և Ֆրանսիան գտնում էին, որ Հայկական հարցի բարձրացումը տվյալ փուլում կխանգարի հունական սահմանի հարցի կարգավորմանը: Ակնհայտ է, որ սա կեղծ պատճառաբանություն էր, իրականում միասնական ճնշման դեպքում տերությունները կարող էին զուգահեռաբար հասնել թե՛ Հայկական հարցի և թե՛ հունական սահմանի կարգավորման հարցում թուրքական կառավարության պարտավորությունների կատարմանը: Տերությունների հետաքրքրությունների տարբերությունները շահավետ էին միայն թուրքական կողմի համար, որը ձգձգելով Բեռլինի պայմանագրի 24-րդ հոդվածի՝ հունական սահմանի հստակեցման հարցի լուծումը, ժամանակ էր շահում նաև 61-րդ հոդվածի պահանջների չկատարման հարցում:

Օսմանյան կայսրությունում ծառայող երկու անգլիացի հյուպատոսներ՝ գնդապետ Վիլսոնը և Տրոտերը սեփական կառավարությունից հանձնարարություն են ստանում մշակել հայկական բարենորոգումների ծրագիր: Նրանց կազմած ծրագրի համաձայն Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների գործընթացը վերահսկելու նպատակով տերությունների համաձայնությամբ պետք է նշանակվեին երկու կոմիսարներ առնվազն 3 տարի ժամկետով: Նրանք պետք է օժտված լինեին կաշառակեր պաշտոնյաների, ընդհուպ մինչև մութասերիֆների, աշխատանքից հեռացնելու իրավասություններով: Կոմիսարներից մեկի իրավասությունը պետք է տարածվեր էրզրումի, Վանի, Բիթլիսի և Հաքիարիի շրջանի, իսկ երկրորդինը՝ Խարբերդի, Դերսիմի և Դիրաբեքիի վրա¹¹³: Անգլիական

¹¹³ Генощид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. т. 2, ч. 2, с. 160.

ծրագրում Արևմտյան Հայաստանը երկու մասերի բաժանելու դրույթը, հավանաբար պայմանավորված էր նրանով, որ անգլիացի Հյուսիսատոսները հաշվի էին առել թուրքերի մտավախությունը, թե հայկական միասնական վարչական միավորի ստեղծումը հետագայում կարող է հիմք հանդիսանալ այդ տարածքի լայն ինքնավարության կամ էլ ընդհանրապես անջատման համար, ինչը կարող էր ծրագրի մերժման հիմք դառնալ:

Երագիրը ներկայացվեց մյուս տերութայուններին, առաջարկելով հրավիրել նոր համաժողով, որում, ի լրումն 1880 թ. սեպտեմբերի 7-ի կոնվենտի նոտայի, տերութայունները նոր միասնական պահանջներ կներկայացնեին Բ.Պոսնը, որի հիմքում կդրվեր անգլիացի Հյուսիսատոսների կազմած ծրագիրը: Սակայն այս անգամ Ռուսաստանը դեմ դուրս եկավ անգլիական այդ նախաձեռնությանը, փորձելով Լոնդոնին զրկել Հայկական հարցում առաջատարի դիրքերից: Ռուսաստանը գտնում էր, որ նոր միասնական նոտայի անհրաժեշտությունն չկա, բավական է, որ տերութայուններից յուրաքանչյուրը նույնբովանդակ բողոքի նոտա ներկայացնի սուլթանին¹¹⁴: Մարտավարական առումով սա կոպիտ սխալ էր, քանզի ակնհայտ է, որ առանձին-առանձին ուղարկված նոտաներ ուղարկելը ակնհայտորեն խոսում էր տերութայունների անմիաբանության մասին, եթե անգամ դրանց բովանդակությունը լինի նույնը: Հենց սովյալ միջամտության ընթացքում էլ պարզ դարձավ, որ թուրքական իշխանությունները բարեհաճեցին ինչ-որ գործողություններ կատարել ոչ թե տերութայունների սուլանին բողոքի նոտաների, այլ միասնական վճռական պահանջի ներկայացումից հետո միայն, ուստի սովյալ դեպքում ուսսական առաջարկն ընդամենը հանգեցնելու էր միջամտության ձախողմանը: Բացի այդ էլ, ոչ մի երաշխիք չկար, որ առանձին ներկայացվելիք նոտաների բովանդակությունը չէր տարբերվի մեկը մյուսից, ինչը թուրքական կողմին լրացուցիչ հնարավորություն կտար պարտավորությունների կատարումից խուսափելու համար: (Տերութայունների միջև մրցակցությունը և ամբիգիաներով պայմանավորված տարաձայնություններն ի վերջո հանգեցրին նրան, որ սովյալ փուլում չհաջողվեց Բ.Պոսնը հարկադրել կատարել Բեռլինի պայմանագրով հայկական նահանգներում նախատեսված բարենորոգումները:)

Թուրքական կառավարությանն այս անգամ էլ տարկետում տրվեց Հայկական հարցում, ինչը շատ կարևոր էր թուրքերի և շատ աղետաբեր Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության համար:

¹¹⁴ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 163.

2.4. Հայկական հարցում Մեծ տերությունների 1895 թ. մարդասիրական միջամտությունը և Օսմանյան կայսրության հերթական պարտավորությունները

1895 թ. Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու վերաբերյալ հերթական նախագիծը սուլթանական կառավարությանը ներկայացվեց 1894 թ. Սասունում կազմակերպված ջարդերից հետո, որոնք մեծ արձագանք էին դնել Նվրոպայում:

Չորս տերությունների՝ Ֆրանսիա, Անգլիա, Ռուսաստան և Իտալիա, պահանջով ձևավորվեց Միջազգային հետաքննիչ հանձնաժողով, որի իրավական հիմքն էին կազմում Օսմանյան կայսրության ստանձնած պարտավորությունները Փարիզի և Բեռլինի պայմանագրերով: Հանձնաժողովը պետք է պարզեր Հայերի սպանությունների իրական պատճառները և դրանց հետևանքով նրանց ունեցվածքի ոչնչացման պատճառներն ստվարության հարցերը: 1895 թ. ընթացքում հանձնաժողովը 107 նիստ է անցկացրել և հարցաքննել 190 վկաների, ու, չնայած թուրք անդամների հակազդեցությանը, հանձնաժողովը հայերի զանգվածային սպանություններում մատնանշեց թուրքական պետության անմիջական մասնակցությունը¹¹⁵: Հանձնաժողովի գործունեության արդյունքում ստացվող տեղեկությունները հիմք հանդիսացան մեծ տերությունների կողմից Հայկական հարցում հերթական մարդասիրական միջամտությունն իրականացնելու համար:

Ստեղծված իրավիճակում Կ.Պոլսում Ֆրանսիայի, Ռուսաստանի և Անգլիայի դեսպանները 1895 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին ձեռնամուխ եղան բարենորոգումների նոր ծրագրի մշակմանը: Բրիտանական կառավարությունը ներկայացրեց մի նախագիծ, որն ուղղված էր Հայերով բնակեցված Վանի, Էրզրումի, Սեբաստիայի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Դիարբեքլիի վիլայեթներում վարչական կառավարման բարելավումներին: Նախկինում անգլիացի հյուպատոսներ Վիլսոնի և Տրոտերի կազմած ծրագրի վերամշակված այս նոր տարբերակով նախատեսվում էր՝ 1. գերազանցապես Հայերով բնակեցված շրջանների կառավարական պաշտոնյաների մեկ երրորդը պետք է կազմված լիներ քրիստոնյաներից, 2. ժանդարմերիայում պետք է հավասարապես ներկայացված լինեին ինչպես մահմեդականներն, այնպես էլ քրիստոնյաները, 3. հարկահավաքը պետք է կատարվեր ոչ թե ժանդարմների, այլ հատուկ պաշտոնյաների

¹¹⁵ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. т. 2, ч. 2, с. 166.

կողմից, որոնք նշանակվելու էին համայնքային խորհուրդների կողմից, 4. տեղում թյուրևներին համաձայնություն տալու վիճակում լինելու դեպքում էլ նշանակվելու քրիստոնյա նահանգապետ, որի գործունեությունը սփառվել է վերահսկելու 4. Պոլսում գործող մահմեդականներից և քրիստոնյաներից բաղկացած խառը համաձայնություն, 5. բարենորոգումների իրագործման գործընթացը սփառվել է իրականացվելու տեղում թյուրևների ներկայացուցչի՝ գերագույն կոմիսարի հսկողություն ներքո¹¹⁶։ Հատկապես է, որ ի տարբերություն նախկինի, այս ծրագիրը հիշեցնում էր 1861 թ. ընդունված և 1864 թ. վերջինից վերականգնված «Լեռնային Լիբանանի օրգանական կանոնադրությունը», որով վերջինս միավորվեց մեկ միասնական վարչական միավորի մեջ և փաստորեն նույնն առաջարկվում էր նաև Արևմտյան Հայաստանի համար, որն սրբին էլ բաժանվում երկու մասերի։

(Հայկական հարցում բրիտանական դիվանագիտության ցուցաբերած այս նախաձեռնողականությունը, անշուշտ, պայմանավորված էր ոչ թե մարդասիրությամբ, կամ հայերի նկատմամբ սիրով, այլ այն վտանգով, որն Անգլիան տեսնում էր ռուսական սեփական նավատորմի վերանվաճում և դեպի Աֆրիկան տանելու շնորհիվ սահմաններն ուղղված Ռուսաստանի առաջխաղացման մեջ։ Մարդասիրական միջամտություն հարցում Ռուսաստանից իրեն մենաշնորհը այն խաղաքարն էր, որն Անգլիան փորձում էր օգտագործել Ռուսաստանի դեմ։)

(Այս նախագծի հիման վրա մշակվեց միասնական հուշագրի տեքստը, որը մայիսի 11-ին մեծ տեղում թյուրևներից երեքը՝ Ռուսաստանը, Անգլիան և Ֆրանսիան ներկայացրին Բ. Դուանը։ Հայկական համագործակցության վիճակի բարելավման ուղղված բարենորոգումների այս ծրագիրը բաղկացած էր 12 խմբից և կենտրոնացած էր Ռուսաստանի վերականգնման վերականգնող և բ./ հայերի իրավունքների խախտումները ապագայում կանխարգելող դրույթների։)

ա./ Հայերի խախտված իրավունքների վերականգնող դրույթներ նախատեսված էին հետևյալ կետերով՝

— Երբորդ կեսով սուլթանը պարտավորվում էր ներում չորհել լուրոր այն հայերին, ովքեր մեղադրվում էին կամ սրբին զստապարտված էին քաղաքական հանցանքների համար և որոնց մեղավորությունը դեռևս ապացուցված չէր¹¹⁷։)

¹¹⁶ Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. — 1914 թ.), Եր., 1999, էջ 313։

¹¹⁷ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 132։

Ձորերորդ կեսով բոլոր հայերը, անկախ կրոնական պատկանելութ-
յան, որոնք աքսորվել էին իրենց բնակավայրերից, սփտը է վերադառ-
նալին և ստանալին գաղթելուց առաջ ունեցած իրենց սեփականություն-
ը¹¹⁸։ Այս կեսում կարևոր էր ոչ միայն աքսորված հայերի վերադարձի
իրավունքի աճը, ինչպես որոշակիորեն կվերականգնվեր ժողովր-
դագրական պատկերը հօգուտ հայերի, այլև նրանց ունեցած սեփակա-
նություն վերականգնման դրույթը, քանզի սեփականությունը չվերա-
կանգնելու դեպքում հայերի վերադարձն ինքնին դառնում էր անի-
մաս, առանց գոյություն միջոցների հայերն ուղղակի չէին կարող վե-
րահաստատվել իրենց նախնիներին բնակավայրերում։

Հինգերորդ կեսով քրեական հանցանքների քննությունը սփտը է
իրականացվել խառը հանձնաժողովների կողմից, որոնցում երկու մահ-
մեղականներից բացի լինելու էին նաև երկու քրիստոնյաներ¹¹⁹։ Հավա-
սարություն սկզբունքով ձևավորվող խառը հանձնաժողովները սփտը է
ապահովելին յուրաքանչյուր դեպքի սրբաբար ու անկողմնակալ քննութ-
յունը, ինչը կբացառեր տարբեր հանցաբորոնություններում կեղծ և շին-
ծու մեղադրանքներով հայերին բանտարկելու դեպքերը։

Իններորդ կեսով Սասունի, Տալվորիկի և այլ բնակավայրերի դեպ-
քերի հետևանքով վնասներ կրած հայերը սփտը է պատշաճ հատուցում
ստանալին իրենց կորուստների դիմաց¹²⁰։

բ/ Հայերի իրավունքների խախտումները ասպագայում կանխարգե-
լող դրույթներն նախատեսված էին հետևյալ կետերով.

Առաջին կետի համաձայն, քանի որ բարեփոխումները սփտը է
անցկացվելին էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սեբասիայի, Խաթսրաբի և
Դիարբեքլիի վեց վիլայեթներում, նախագծի հեղինակների կարծիքով,
սփտը է աշխատանքներ տարվելին այդ վիլայեթների թվի պակասեցման
ուղղությամբ։ Այդ աշխատանքները սփտը է կատարվելին այնպես, որ
աղգարնակչության բաժանման սրբանքում ամեն մի նահանգի վար-
չական ստորաբաժանում ըստ կարելիության համացել լինել¹²¹։ Այս
պահանջի ներկայացումը առավել քան հստակ էր, քանզի հայկական կո-
ստրաուների համար խթան էր հանդիսանում նաև այն, որ թուրքական
կառավարության կանխամտածված քաղաքականության սրբանքում
մահմեդական ցեղերով բնակեցված տարածքները արհեստականորեն

¹¹⁸ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 132։

¹¹⁹ Նույն տեղում։

¹²⁰ Նույն տեղում, էջ 135։

¹²¹ Նույն տեղում, էջ 131։

կցվում էին հայերով բնակեցված վարչական միավորներին: Այդ կերպ մահմեդականներին ուղղորդում էին հայերի դեմ վերջիններիս կոտորածները կազմակերպելու համար: Երեք տերուլթյուններն այս դրուլթով փորձում էին ապագայում կանխարգելել հայերի կոտորածների այս կարևոր պատճառներից մեկը: Տասներկուերորդ կետը, լրացում էր կատարում այս դրուլթներում և անգամ ոչ հայկական նահանգների որոշ տեղերում (օրինակ Հաճնը՝ Ագանայի վիլայեթում և Ջեթունը՝ Հալեպի վիլայեթում), որտեղ հայերը մեծամասնություն էին կազմում, եղած վարչական բաժանումները պետք է բարեփոխվեին այնպես, որ հայերը առանձնացվեին առանձին շրջաններում¹²²:

Երկրորդ կետով, հղում կատարելով Բուլլինի սլայմնագրի համապատասխան հոդվածի վրա, որում նախատեսվում էին բարենորոգումներ կատարել հայկական նահանգներում, տերուլթյունները սահանջում էին, որ վերընշված վեց վիլայեթներում նշանակվող վալիների թեկնածուլթյունները համաձայնեցվին՝ իրենց հետ¹²³: Այս կետը ավելի շատ ուղղված էր հայկական նահանգներում նշանակված թուրք նահանգապետերի կողմից հայ բնակչության նկատմամբ կատարվող չարաշահումներն ու հալածանքները կանխելուն: Տերուլթյուններն այս կերպ հույս ունեին հայկական նահանգներում նահանգապետերի պաշտոններում հաստատել այնպիսի անձանց թեկնածուլթյունները, ովքեր իրենց տվյալներով չունեին ակնհայտ հակահայկական տրամադրվածություն:

Վեցերորդ կետով վիլայեթներում բարենորոգումների վերահսկողությունը պետք է դրվեր սուլթանի կողմից տերուլթյունների համաձայնությամբ նշանակվող գերագույն հանձնակատարի վրա, որը պետք է վերահսկեր վալիների գործունեությունը և կարող էր բողոքներ ու խնդրագրեր ընդունել վիլայեթների հայ բնակչությունից: Եթե Գերագույն հանձնակատարը լիներ մահմեդական, ասլա նրա օգնականը պետք է լիներ քրիստոնյա և հակառակը¹²⁴:

Ութերորդ կետով պետք է ստեղծվեր բարենորոգումների վերահսկողության հանձնաժողով, բաղկացած վեց անձից, որոնցից երեքը մահմեդական, երեքը՝ քրիստոնյա: Հանձնաժողովը նույնպես պետք է վերահսկեր վիլայեթների տեղական իշխանությունների գործունեությունը և անկարգությունների կամ խախտումների դեպքում տեղեկացնելու էր

¹²² Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 136:

¹²³ Նույն տեղում, էջ 131:

¹²⁴ Նույն տեղում, էջ 133:

Բ. Դոանը: Հանձնաժողովի գործունեությունը ուղղորդելու էին տերությունների դեսպանները՝ իրենց թարգմանների միջոցով¹²⁵:

Տասներորդ կետով Բ. Դոանը պետք հետևեր, որ կրոնափոխության գործընթացը իրականացվի 1856 թ. սուլթանական հրովարտակի դրույթների համաձայն: Կրոնափոխ լինող անձինք պետք է լինեին չափահաս և կարող էին կրոնափոխ լինել միայն մեկ շաբաթ անց այն օրվանից, երբ նման ցանկություն էին հայտնել, ընդ որում, այդ շաբաթվա ընթացքում նրանք պետք է գտնվեին իրենց կրոնական հովվի հսկողության տակ¹²⁶: Սա արվում էր նրա համար, որ կանխարգելվեր այլ քրիստոնյաների և մասնավորապես հայերի նկատմամբ պետական իշխանությունների կողմից իրականացվող բռնի կրոնափոխության քաղաքականությունը, այս դրույթով կրոնափոխությունը պետք է իրականացվեր բացառապես կամավորության սկզբունքով:

Տասնմեկերորդ կետով Բ. Դոանը պետք է երաշխիքներ ապահովեր, որ չխախտվեին հայ հոգևորականության և հայկական համայնքի այն արտոնությունները, որոնք հստակեցված էին նրանց 1863 թ. սահմանադրությամբ և սուլթանի հրամաններով¹²⁷: Դեսպանների հուշազրույթ հայերի 1863 թ. սահմանադրության վրա հղում կատարելը չափազանց կարևոր էր այն իմաստով, որ տերությունները փաստորեն հիշեցնում էին Բ. Դոանը, որ Հայ առաքելական եկեղեցու և հայկական համայնքի իրավունքները պաշտպանող այդ փաստթուղթը, թեև հաստատվել է թուրքական իշխանությունների կողմից և օրինական ուժի մեջ է մտել, սակայն դրա դրույթները խախտվում ու չեն կատարվում թուրքական իշխանությունների կողմից:

Վերջապես տասներկուերորդ կետով Փոքր Ասիայում և այլ վիլայեթներում, որտեղ հայերը մեծամասնություն էին կազմում, այդ վիլայեթների վալիներին պետք է կցվեր հատուկ քրիստոնյա պաշտոնյա, որին պետք է հանձնարարվեր տվյալ վիլայեթում հայերի իրավունքների պաշտպանության հարցը: Հատուկ պաշտոնյան պետք է հայերից ընդուներ բողոքներ ու խնդրագրեր և դրանք հասցներ նահանգապետի գիտությունը, որը քրիստոնյա պաշտոնյայի համաձայնությամբ պետք է ընթացք տար դրանց: Այդ պաշտոնյան, բացի այդ, պետք է կանոնավոր

¹²⁵ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 134:

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 135:

¹²⁷ Նույն տեղում:

կերպով զեկուցագրեր ներկայացնել Կ.Պոլսում գործող մշտական Հանձնաժողովին¹²⁸:

Դեսպանները քաջ գիտակցում էին, որ հայերի վիճակը չի կարող բարելավվել առանց կայսրութան ընդհանուր վիճակի բարելավման, ուստի հուշագրի մեջ կային նաև կայսրութան ընդհանուր բարենորոգումներին վերաբերող դրույթներ:

Դեսպանները հուշագրում հղում էին կատարում Բեռլինի պայմանագրի վրա, նշելով, որ այս առաջարկվող միջոցառումներից է հայկես կախված Բեռլինի դաշնագրով նախատեսված բարեփոխումների իրագործումը¹²⁹: Հուշագրին կցվում էր վարչական բարենորոգումների ծրագիրը, որոնք պետք է իրագործվեին էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սեբաստիայի, Խարբեղի և Դիարբեքլիի վիլայեթներում:

Հուշագրին, ըստ էության նշանակում էր, որ մեծ տերությունները ընդունում էին, որ Բեռլինի պայմանագրի 61 և 62-րդ հոդվածներով ստանձնած պարտավորությունները չեն կատարվում սուլթանի կառավարության կողմից, ինչն էլ Հանգեցնում էր հերթական մարդասիրական միջամտությանը Հայկական հարցում:

Այս փաստաթղթի իրավական կարգավիճակը բավականին ցածր էր: Ի տարբերություն 1880 թ. միջամտության, Բ. Դռանը ներկայացվող փաստաթուղթը ոչ թե բողոքի նոտա, այլ ընդամենը հուշագիր էր, որով պարզապես Բ. Դռանը առաջարկվում էր իրագործել հուշագրին կից ներկայացվող ծրագիրը, որը չէր կրում վերջինիս համար պարտադիր բնույթ: Փաստաթղթի նման կարգավիճակը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ Գերմանիան, Ավստրո-Հունգարիան և Իտալիան, որոնք ստորագրել էին Բեռլինի պայմանագիրը, չմիացան այս գործընթացին:

Այս պայմաններում բոլորովին էլ պատահական չէր 1895 թ. հունիսի 3-ի Բ. Դռան Հանդուգն պատասխանը Կ. Պոլսի դեսպանների հուշագրին, որում մասնավորապես ասվում էր, որ սուլթանը արդար համարեց չափաճանափակել վարչական այս բարենորոգումների կիրառումն իր կայսրության միայն մի մասի մեջ, այլ իրականացնել դրանք բոլոր վիլայեթներում¹³⁰:

Բ. Դռան նման պատասխանը Հանգեցրեց նրան, որ միջազգային Հանրություն ճնշման պայմաններում, ինչը դրսևորվեց մեծ տերությունների դիվանագիտական միջամտությունների և Կ. Պոլսում սուլթանի

¹²⁸ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 136

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 131:

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 148:

պալատի առջև իրականացված ռազմացոլային ուժերի սպառնալից ցուցադրությամբ, սուլթանը ստիպված եղավ երեք տերությունների դեսպանների հետ համաձայնագիր ստորագրել, որը հաստատվեց 1895 թ. հոկտեմբերի 5-ի սուլթանի հրամանով, իսկ հոկտեմբերի 20-ին մեծ վեզիրը պաշտոնապես տերությունների դեսպաններին ներկայացրեց «Հայաստանում բարենորոգումների մասին» սուլթանի հրամանագիրը: Փաստաթղթում հստակեցվում էր իրականացվող բարենորոգումների տարածքը՝ էրզրումի, Սեբաստիայի, Վանի, Դիարբեքլիի, Բիթլիսի և Խարբերդի վիլայեթներն են, ինչպես նաև Զեյթունի և Հաճնի կազաներ¹³¹: Թուրքական իշխանությունները այդպիսով փաստորեն կրկին ճանաչեցին Արևմտյան Հայաստանի առանձնացումը կայսրության այլ տարածքներից, որտեղ պետք է անցկացվեին բարեփոխումներ: Դեռ ավելին, թուրքական իշխանությունները ստիպված եղան բարենորոգումները տարածել նաև Արևմտյան Հայաստանից դուրս հայաշատ բնակավայրերի՝ Զեյթունի և Հաճնի վրա:

Այս հաջողություններով բավարարված և հանգստացած տերությունները հերթական անգամ զբաղվեցին ինքնախաբեությամբ, թե սուլթանն արդեն կկատարի ստանձնած պարտավորությունները, մանավանդ որ արդեն հստակեցվել էին դրանց իրականացման կոնկրետ մեխանիզմները: Սակայն XIX դարի վերջերին Եվրոպայում կատարվում էին նոր աշխարհաքաղաքական վերադասավորումներ ու ընթանում էին ռազմաքաղաքական դաշինքների ձևավորման գործընթացներ, իսկ Հայկական հարցը ընդամենը այն հարցերից մեկն էր, որի հետ կապված հակադրվում էին տերությունների աշխարհաքաղաքական շահերը: Նման պայմաններում տերությունների համար Հայկական հարցն աստիճանաբար մղվում էր հետին պլան, իսկ Աբդուլ Համիդը, օգտվելով իրավիճակից, 1895–1896 թթ. առավել լայն չափերով ձեռնարկեց հայերի վանդալիզմի կոտորածը, որի հետևանքով զոհվեց շուրջ 300 հազար մարդ:

¹³¹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 168.

2.5. 1914 թ. ռուս-թուրքական պայմանագրով Հայկական
Հարցում Օսմանյան կայսրության ստանձնած
պարտավորությունները

Գիտակցելով Արևմտյան Հայաստանում թուրքական վարչակարգի արմատական բարեփոխման և Հայկական Հարցում իր մենաշնորհը վերականգնելու անհրաժեշտությունը Ռուսաստանը (1913) թ. Հունիսի սկզբներին մեծ տերությունների քննարկմանը ներկայացրեց Կ. Պոլսի դեսպանատան առաջին ղրադոման և խորհրդական Ա. Ն. Մանդելշտամի կազմած Հայկական բարենորոգումների ծրագրի նախնական տարբերակը: Նախագիծը, բնականաբար, առաջ բերեց Եռյակ Միության երկրների համառ դիմագրությունը:

Պետք նշել, որ Մանդելշտամն իր առաջարկած ծրագրում փորձում էր ամփոփել մինչ այդ Օսմանյան կայսրության նկատմամբ իրականացրած մարդասիրական միջամտությունների արդյունքները, իմի բերել տերությունների հետ կնքած պայմանագրերով Բ. Դուան կողմից ստանձնած պարտավորությունները և օսմանյան ներպատական օրենսդրական ու ենթաօրենսդրական ակտերով ընդունված որոշումները: Մանդելշտամի բարենորոգումների ծրագրի իրավական հիմքն ուղղակի անթերի էր, քանզի առաջարկվող հոդվածներից յուրաքանչյուրը հիմնվում էր կոնկրետ պայմանագրերի, սուլթանի հրամանների կամ հրովարտակների, օսմանյան օրենքների, Բ. Դուան կողմից հաստատված կանոնադրությունների վրա:

(Մանդելշտամի ծրագրի հիմքում ընկած իրավական փաստաթղթերի առաջին խմբում Օսմանյան կայսրության նկատմամբ իրականացված մարդասիրական միջամտությունների փաստաթղթերն էին

1. 1861 թ. Հունիսի 9-ի Լեռնային Լիբանանին ինքնավարություն շնորհող Փարիզի արձանագրությունը;

2. 1878 թ. Բեռլինի պայմանագիրը;

3. 1880 թ. Հայկական Հարցում եվրոպական հանձնաժողովի ծրագրերը;

4. 1895 թ. մայիսի 11-ի Հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ երեք դեսպանների հուշագիրը:

Երկրորդ խմբում մարդասիրական միջամտությունների արդյունքում Օսմանյան կայսրության կողմից ընդունված կամ հաստատված փաստաթղթերն էին և այլ ներդրողական իրավական ակտերը

1. 1864 թ. Լեռնային Լիբանանի օրդանական կանոնադրությունը

2. 1895 թ. հոկտեմբերի 20-ի սուլթանի հրովարտակը

3. 1896 թ. Կրետեի կանոնադրությունը

4. 1913 թ. վիլայեթների վարչության օրենքը

5. 1913 թ. ապրիլի 6-ի ներքին գործերի նախարարի շրջաբերականը արարական վիլայեթներին առթիվ¹³²:

Փաստաթղթերի շարքից երևում է, որ Մանդելշտամը մանրամասն ուսումնասիրել էր մինչ այդ կայսրության քրիստոնյաների իրավունքների պաշտանություն վերաբերյալ միջազգային և օսմանյան ներպետական փաստաթղթերը և դրանք իբրև նախադեպ էր ծառայեցրել Հայկական բարենորոգումների նոր ծրագիրը կազմելու համար: Այս հանգամանքը կարևոր էր նաև նրանով, որ եվրոպական տերությունները և հենց Բ. Դուռը չէին կարող առարկել այս ծրագրի դեմ, քանի որ Հայկական հարցը, լինելով կայսրության քրիստոնյաների իրավունքների պաշտպանության հարցերից մեկը, պետք է լուծվեր այն նույն սկզբունքներով ու մեխանիզմներով, որոնք արդեն իսկ կիրառվել էին այլ նմանատիպ դեպքերում:

Ընդհանուր առմամբ ռուսական ծրագրի հիմնական դրույթները հանգեցվում էին հետևյալին.

1. Հայկական նահանգները պետք է առանձնացվեին մեկ ինքնավար վարչական միավորի մեջ;

2. տերությունների համաձայնությամբ սուլթանը նշանակելու էր գեներալ-նահանգապետ, որն օժտված էր լինելու լայն լիազորություններով;

3. սահմանվում էր շրջանային ժողով լայն իրավասություններով, որում մահմեդականներին և քրիստոնյաներին հատկացվում էին հավասար տեղեր;

4. հավասարության սկզբունքը տարածվելու էր նաև Հայկական նահանգներում պաշտոնների բաշխման վրա, ներառյալ ոստիկանությունը և ժանդարմերիան;

5. քրդական «համիդիե» գնդերը պետք է լուծարվեին¹³³:

Շուտով, թուրքական կառավարությունը՝ Գերմանիայի խորհրդով, շտապ ներկայացրեց բարենորոգումների իր ծրագիրը, որը սկզբունքային հարցերում հակադրվում էր ռուսական ծրագրի դրույթներին, փորձելով նույնիսկ առհասարակ ձախողել Հայկական հարցի հետ կապված այս նոր մարդասիրական միջամտությունը: Լարված մրցակցության պայմաններում Ռուսաստանը հետևողական ու դժվարին դիմանազիտա-

¹³² Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 210–219:

¹³³ Նույն տեղում:

կան պայքար էր մղում թուրքական կառավարութեան ու նրան ստատուող Գեղմանիայի դեմ: Ի վերջո՝ 1914 թ. հունվարի 26-ին ստորագրվեց Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների մասին համաձայնագիրը, որը փաստորեն ուղևորական և գերմանո-թուրքական ծրագրերի միջև փոխգիծումային տարբերակ էր, իսկ գիծումներն էլ, անշուշտ, կատարվել էին Հայ բնակչության նախատեսված իրավունքների նվազեցման հաշվին:

Պայմանագրի համաձայն էր գրումի, Տրապիզոնի, Սեբաստիայի վիլայեթներից և Վանի, Բիթլիսի, Դիարբեքիի ու հարբեքի վիլայեթներից կազմվելու էին երկու առանձին վարչական միավորներ, որոնք ղեկավարելու էին սերուխոյունների առաջադրած ու թուրքական կառավարության նշանակած եվրոպացի ընդհանուր վերատեսուչները: Վերջիններս իրականացնելու էին երկու միավորների վարչության, արդարագատության, ոստիկանության և ժանդարմերիայի կազմակերպումն ու վերահսկողությունը: Բարենորոգումների վերջնական ծրագրի կարևոր դրական կետերի շարքում կարելի է առանձնացնել այն, որ

1. վերատեսուչներն ունենալու էին նաև ռազմական ուժի միջոցով կարգուկանոն ապահովելու, պաշտոնյաներին նշանակելու և արձակելու, սուլթանի հաստատմանը բարձր պաշտոնյաների ու դատավորների թեկնածուներին ներկայացնելու իրավունք;

2. կոնկրետ վիլայեթի ժողովրդական կրթության բյուրոն յուրաքանչյուր ազգություն ունենալու էր լուսավորության նպատակներով իր վճարած հարկերին համապատասխան մասնաբաժին և յուրաքանչյուր ազգություն ստանում էր մասնավոր դպրոցներ ունենալու իրավունք:

3. մահմեդականների ու քրիստոնյաների միջև հավասարության սկզբունքով ձևավորվելու էին վարչական խորհուրդներ, նույն սկզբունքով երկու հատվածներում բաշխվելու էին ոստիկանության ու ժանդարմերիայի պաշտոնները:

Եթե համեմատելու լինենք փաստաթղթի վերջնական տեքստը ուղևորական նախնական ծրագրի հետ, ապա պարզ կդառնա, որ մուսապատանը նահանջել էր Հայերի համար խիստ կարևոր և շոշոփելի հարցերում: Ծրագրի թերությունների շարքում կարելի է առանձնացնել այն, որ ուղևորական ղեկնապետությանը չհաջողվեց

1. Արևմտյան Հայաստանը պահպանել իբրև մեկ միասնական վարչական միավոր և այն բաժանվեց երկու մասերի,

2. դուրս մղել Հայկական շրջաններին արհեստականորեն միացված մահմեդականներով բնակեցված տարածքները,

3. Հասնել ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի Համար միասնական ժողովի ստեղծմանը;

4. կազմավորվել քրդական «Համիդի» գնդերը, որոնք միայն պետք է զինաթափվեին և վերակազմավորվեին պաշտաստային հեծելազորի:

Բացի դրանից, նախնական ծրագրի բռնազրաված հոդերը վերադարձնելու և բալկանյան փախստականներին հայկական վիլայեթներում վերաբնակեցնելն արգելելու վերաբերյալ Հստակ պահանջը փոխարինվեց հողային հարցերը ընդհանուր վերատեսուչների ուղղակի վերահսկողությամբ կարգավորելու անորոշ բանաձևով¹³⁴: Նախնական ծրագրի դրույթների նման փոփոխությունները թուրքական իշխանություններին հնարավորություն էին տալիս վերջնականապես փոխել Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդագրական պատկերը:

Սակայն, հանուն ճշմարտության պետք է նշենք, որ տվյալ պարագայում Ռուսաստանի Համար առաջնահերթ կարևոր խնդիրն այն էր, որ կրկին Հայկական հարցը դառնում էր Ռուսաստանի մենաշնորհը, ինչով բարձրանում էր վերջինիս միջազգային հեղինակությունը, իսկ պայմանագրի բովանդակային մասը Պետերբուրգի Համար մղվում էր երկրորդ պլան, մասնավորապես եթե հաշվի առնենք մեծ տերությունների և Օսմանյան կայսրության հակազդեցությունը: Իսկ ինչ վերաբերվում է մյուս տերություններին, ապա նրանց համար կարևոր էր այն, որ համաձայնագիրը թուլացրեց թուրքական պետության հնարավոր բաժանման մտավախությունից առաջացած միջազգային լարվածությունը, պահպանեց Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը, որը տվյալ պատմական պահին նախընտրելի էր նրանց համար:

Իր թերություններով հանդերձ, սակայն, այս պայմանագրով փաստացի հայկական նահանգների համար ստեղծվում էր մի դրույթ, որը մոտ էր «Լիբանանի օրգանական կանոնադրությանը», սակայն այն առավելություն մե, որ եթե վերջինիս դեպքում զենքով-նահանգապետները նշանակվում էին օսմանահպատակներից, որոնց վրա թուրքական իշխանությունները առավել մեծ ազդեցություն կարող էին ունենալ, ապա հայկական բարեփոխումների պարագայում վերատեսուչները լինելու էին արտասահմանցիներ¹³⁵: Եթե համաձայնագիրը համեմատենք 1895 թ. հուլիսի 2-ի ծրագրի հետ, ապա պարզ կդառնա, որ ի տարբերություն վեր-

¹³⁴ Հակոբյան Հ., Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, էջ 349:

¹³⁵ Генциал армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 176..

ջինիս հայկական նահանգներում նշակավոր պաշտոնյաների սկզբունքը սահմանվում էր ոչ թե համամասնությունը, այլ հավասարությունը, ինչը լուրջ առաջընթաց էր:

Չնայած համաձայնագրում ամրագրված արևմտահայերի համար աննպաստ հիմնադրույթների՝ հայ հասարակական շրջաններում ակնկալվում էր, որ հայկական նահանգներում համաձայնագրի իրագործումը հնարավորություն կտար ապահովել հայ բնակչության ֆիզիկական գոյությունը, հիմք կդառնար տերությունների՝ նախևառաջ Ռուսաստանի վերահսկողությամբ հայերի ինքնակառավարման համար¹³⁶:

Անգամ նշված զգալի զիջումներից հետո էլ, հավատարիմ մնալով Օսմանյան կայսրության արդեն ավանդական դարձած քաղաքականությանը՝ երիտթուրքերն ամեն կերպ ջանում էին ձգձգել ուղա-թուրքական համաձայնագրով ստանձնած բարենորոգումների իրագործումը: Երիտթուրքական կառավարությունը Արևմտյան Հայաստանի երկու հատվածների վերատեսուչների ընտրությունը թողնելով մեծ տերություններին վրա, հիմքեր ստեղծեց նրանց միջև լարված պայքար ծավալելու համար, քանզի այդ պատասխանատու պաշտոններում նրանցից յուրաքանչյուրը ձգտում էր հաստատել սեփական թեկնածուին: Ռուսական դիվանագիտության ջանքերի շնորհիվ վերջապես Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների խնդրի քննարկմանը մասնակցած եվրոպական վեց տերությունների միջև համաձայնեցվեց վերատեսուչների պաշտոնին հավակնող հինգ թեկնածուների ցուցակ (Երկար քննարկումների արդյունքում՝ ապրիլի 2-ին թուրքական կառավարությունն ընտրեց Արևելյան Հնդկաստանում Հոլանդիայի մշտական ներկայացուցչի օգնական Վեստենենկին և Նորվեգիայի ռազմական նախարարության գլխավոր քարտուղար Հոֆֆին: Այս ընտրությունը նույնպես պատահական չէր: Երկու թեկնածուներն էլ անծանոթ էին կայսրության պետական կառավարման ձևին և անտեղյակ էին հայ ժողովրդի ճակատագրին ու հայկական հարցի պատմությանը:)

Վեստենենկը նշանակվեց այն հատվածի վերատեսուչ, որն ընդգրկում էր Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սեբաստիայի վիլայեթները, իսկ Հոֆֆը՝ նշանակվեց Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Դիարբեքիլի վիլայեթներն ընդգրկող հատվածի ընդհանուր վերատեսուչ: Առաջինի նստավայրը գտնվելու էր Սեբաստիա քաղաքում, իսկ երկրորդինը՝ Վանում: Անհրաժեշտ է նշել նաև, որ ընտրված թեկնածուները միանգամից չան-

¹³⁶ Հովհաննիսյան Լ., Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914–1917 թվականներին, Եր., 2002, էջ 35:

ցան գործի: Վերատեսուչները մինչև իրենց աշխատանքային պարտականություններին անցնելն արձակուրդի տեսքով նախ մեկնելու էին իրենց հայրենիք և այնտեղ էին մնալու ամենաուշը մինչև հուլիսի 5-ը¹³⁷:

(Ցավոք, գլխավոր վերատեսուչներն այդպես էլ չանցան իրենց պարտականությունների կատարմանը: Կ. Պոլսում ռուս ղեսպան Գիրսը նախարար Սազոնովին 1914 թ. մայիսի 10-ի հեռագրում հայտնում էր, որ նրանք հասցրել էին կնքել իրենց աշխատանքային պայմանագրերը ներքին գործերի նախարար Թալեաթի հետ¹³⁸: Նորվեգացի Հոֆֆը հասցրեց ժամանել Վան, իսկ հոլանդացի Վեստենենկը ուղևորվում էր էրզրում, երբ Օսմանյան կայսրությունը, պատերազմի մեջ մտնելով Ռուսաստանի հետ, ձախողեց Արևմտյան Հայաստանի բարենորոգումների ծրագիրը¹³⁹: Այս անգամ էլ վրա հասած Առաջին աշխարհամարտը ոչ միայն «փրկեց» թուրքերին հայկական բարենորոգումներն իրագործելու իր համար խիստ անցանկալի գործընթացից, այլև հնարավորություն ընձեռեց իրականացնել հայերի ցեղասպանությունը:)

(Ծիշտ է, պատերազմը պայմանագրերը կատարելու տեսակետից ֆորս-մաժորային (անհաղթահարելի ուժ) իրավիճակ է և տվյալ պայմաններում պայմանագրի դրյուլթների իրագործման մասին խոսելն ավելորդ է, սակայն պատերազմի ավարտից հետո զոհն պայմանագրի կողմ հանդիսացող Ռուսաստանը, որն այդքան շահագիրգիր էր դրա ստորագրման գործում, պետք է անդրադառնար դրա դրուլթները կատարելու հարցին: Սակայն խորհրդայնացումից հետո նոր իշխանությունները բավարարվեցին միայն «Թուրքահայաստանի մասին դեկրետի» ընդունումով և գործնականում քայլեր չձեռնարկեցին տվյալ պայմանագրով Օսմանյան կայսրության ստանձնած պարտավորությունները հսկելու և կատարել տալու ուղղությամբ:)

Ամիսփոխելով մեծ տերությունների կողմից Հայկական հարցում նախաձեռնված մարդասիրական միջամտությունների շարքը, ստիպված ենք արձանագրել, որ դրանց ոչ լիարժեք ու անհետևողական կիրառելու արդյունքում Աբդուլ Համիդը, իսկ հետագայում էլ երիտթուրքերը դա որպես պատրվակ օգտագործեցին հենց արևմտահայերի դեմ, կազմակերպելով դանդաժային կոտորածներ ու ցեղասպանություն: Այս տեսակե-

¹³⁷ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Материалы Политархива Кайзеровской Германии, сост. отв. Редактор, автор примечаний д.и.н., профессор В. Микаелян, Ер., 1995, с. 166.

¹³⁸ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 365:

¹³⁹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. т. 2, ч. 2, с. 178.

տից մեծ տերությունները պատասխանատվության իրենց բաժինն ունեն Հայկական Հարցում իրականացրած մարդասիրական միջամտություններում իրենց կիսաքայլերի համար, որոնք սաղրեցին թուրքերին կազմակերպելու հայ ժողովրդի «հումանիտար աղետը» — Հայոց ցեղասպանությունը: Նշված պայմանագրերի և պայմանավորվածությունների չիրագործման համար պատասխանատու են այն երկրները, որոնք ստորագրել էին պայմանագրերի տակ կամ նախաձեռնել էին մարդասիրական միջամտությունները, սակայն չկատարեցին իրենց պարտավորությունները և հետևողական չեղան՝ հայկական բարենորոգումների գործընթացը վերահսկելու և Օսմանյան կայսրությանն իր ստանձնած պարտավորությունների կատարումը պարտադրելու իմաստով:

**2.6. Հայերի զանգվածային սպանությունների համար
Օսմանյան կայսրության պատասխանատվությունը 1915 թ.
մայիսի 24-ի Անտանտի տերությունների համատեղ
հռչակագրով**

(Արդեն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին իրականացվող Մեծ եղեռնի ընթացքում 1915 թ. մայիսի 24-ին Անտանտի դաշնակից տերությունների հրեք մայրաքաղաքներում՝ Փարիզում, Լոնդոնում և Պետրոգրադում միաժամանակ հրապարակվեց համատեղ հայտարարություն, որի հեղինակն ու նախաձեռնողը Ռուսաստանն էր: Հայտարարության վերջնական տեքստը Պետրոգրադում պաշտոնապես հրապարակեց Պետրոգրադի հեռադրային գործակալությունը. «Վերջին ամսվա ողջ ընթացքում Հայաստանում կատարվում է հայերի ջարդ քրդերի և թուրքերի կողմից օսմանյան իշխանությունների բացահայտ թողտվությամբ, իսկ երբեմն էլ ուղղակի օժանդակությամբ: Նոր տոմարով ապրիլի կեսերին հայերի ջարդ է տեղի ունեցել էրզրումում, Դերջանում, էգի-նում, Բիթլիսում, Մուշում, Սասունում, Զեյթունում և ամբողջ Կիլիկիայում, դիտովին կոտորվել են Վանի շրջակայքի հարյուր դուռների բնակիչները, բուն Վանում հայկական թաղամասը պաշարվել է քրդերի կողմից: Միևնույն ժամանակ Կ. Պոլիսի թուրքական կառավարությունը բանտարկման և չտեսնված ճնշումների է ենթարկում խաղաղ հայ բնակչությանը: Ելնելով թուրքիայի կողմից մարդկության և քաղաքակրթության դեմ կատարված նոր հանցագործություններից, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի դաշնային կառավարությունները սրանով հրապարակայնորեն հայտարարում են թուրքիայի կառավարությանը,

որ իրենք այս Հանցագործությունների անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև նրա տեղական ներկայացուցիչների վրա, որոնք Հանցակից են նման կոտորածին»¹⁴⁰։ Փաստաթղթում հստակ բնորոշվում է թուրքական կառավարության վերաբերմունքը Հայերի զանգվածային կոտորածներին՝ ոչ միայն «թողտվության», այլև «ուղղակի օժանդակության» ձևով։ Սկզբունքային նշանակություն ունի այն փաստի արձանագրումը, որ կատարվում են նոր Հանցագործություններ, դրանով իսկ առաջին՝ նշվում է, որ Հայերի զանգվածային ոչնչացման նախկին գործողությունները նույնպես եղել են Հանցագործություններ և երկրորդը՝ ընդգծվում է Հայերի նկատմամբ կատարված նոր Հանցագործությունների կապը նախկինների հետ։ Միջազգային իրավունքի տեսակետից Հայտարարությունը նշանակալից է նրանով, որ Հայերի ցեղասպանությունը որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ» ուղղված Հանցագործություն որակելով, այդ միջազգային Հանցագործության անձնական քրեական պատասխանատվությունը դրվում էր թուրքական կառավարության և նրա տեղական ներկայացուցիչների բոլոր անդամների վրա։ Սրանով իսկ հռչակագիրը միջազգային մակարդակով սկիզբ դրեց ֆիզիկական անձանց անձնական պատասխանատվությանը, ընդ որում, այն բացահայտ և ոչ երկիմաստորեն մերժում էր «պետական գործողության» ուսմունքին հղում կատարելու Հնարավորությունը, որի Համաձայն պետական մարմինների վարքագիծը վերագրվում էր պետությանը, ինչը բացառում էր ֆիզիկական անձանց անձնական պատասխանատվությունը, որոնք Հանդիսանում են այդ գործողությունների իրականացնողները¹⁴¹։ Համաձայն Հայտարարության, Հայերի ցեղասպանության մեջ մեղավոր անձանց պաշտոնական դրությունը, անկախ այն բանից, թե նրանք Հանդիսանում են կառավարության անդամները, թե կառավարության ներկայացուցիչները տեղերում, չի կարող դիտարկվել որպես արդարացուցիչ Հանգամանք պատիժը մեղմացնելու համար։ Հայերի ցեղասպանության այսպիսի որակումն իր հետ բերում է միջազգային Հանրության և առաջին հերթին այն պետությունների (որոնք ստորագրել են Հայտարարության տակ կամ ընդունել են նրանում ամրագրված տվյալ զնահատականը) կողմից արդարադատության ճանաչու-

¹⁴⁰ Международные отношения в эпоху империализма, Документы из архивов Царского и Временного правительства. 1878–1917, М.–Л., 1931–1940, серия III, т. 7, ч. 2, с. 252.

¹⁴¹ Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов. Под редакцией М. Нерсисяна, Ер., 1983, с. 280.

մը, որը Հնարավոր է դարձնում այդ հանցագործության հետևանքների ավելի ամբողջական վերացումը, իրավունքի և ճշմարտության վերականգնումը¹⁴²:

Այս փաստաթղթով արժանի պատասխան էր տրվում Հայոց ցեղասպանության ժխտողականությանը և մասնավորապես Վանում Հայերի ապստամբության թուրքական շինծու վարկածին: Հոչակագրում արձանագրվում էր, որ Վանի շրջակա հարյուր դյուղերի բնակիչները գլխովին կոտորվել են, իսկ Վանի հայկական թաղամասը պաշարված է քրդերի կողմից: Փաստաթղթի այս ձևակերպումներից պարզ է դառնում, որ կոտորվելու հերթը հասել էր Վանի հայկական թաղամասում բնակվող պաշարման մեջ գտնվող հայերին, որոնք ինքնապաշտպանության վերջին ճիգերն էին գործադրում ողջ մնալու համար:

Պետք է նշել, որ Անտանտի տերությունների այս համատեղ հռչակագիրը նախադեպային փաստաթուղթ է հանդիսացել հետագայում նմանատիպ դեպքերի իրավաքաղաքական գնահատման տեսակետից: Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին 1943 թ. հոկտեմբերի 30-ին ԽՍՀՄ նախաձեռնությամբ ընդունվեց «Հիտլերականների կողմից իրականացվող գաղանդությունների վերաբերյալ» հռչակագիրը, որը դրեթե բառացիորեն կրկնում է 1915 թ. Անտանտի տերությունների համատեղ հռչակագրի դրույթներն ու ձևակերպումները: Հակահիտլերյան կռաւիցիայի մոսկովյան հռչակագրում ճիշտ այնպես, ինչպես Անտանտի համատեղ հռչակագրում, կատարված զանգվածային սպանությունների համար անձնական պատասխանատվություն էր նախատեսվում գերմանացի այն սպաների և զինվորների, ինչպես նաև նացիստական կուսակցության անդամների համար, ովքեր մասնակցություն են ունեցել այդ գործողություններին¹⁴³: Այս փաստաթուղթը հիմք դրեց այն գործընթացին, որ Երկրորդ աշխարհամարտի ավարտից հետո Հակահիտլերյան կռաւիցիայի հաղթանակած տերությունները Նյուրնբերգյան միջազգային տրիբունալում նախաձեռնեին նացիստական հանցագործներին դատապարտելու դատավարությունը: Ծավոք, այդ նույն հետևողականությունն ու վճռականությունը Անտանտի տերությունները չգրեկորեցին Առաջին աշխարհամարտից հետո, համատեղ հռչակագրի դրույթները արդյունավետ կատարելու, մասնավորապես միջազգային տրիբունալ ստեղծելու, առումով:

¹⁴² Барсегов Ю., Геноцид армян - преступление против человечества, с. 26.

¹⁴³ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Сборник материалов и документов, т. 1, М., 1946, с. 418-419.

Հատկանշական է, որ ՄԱԿ-ի ցեղասպանություն կոնվենցիայի ընդունումից առաջ Միավորված ազգերի Պատերազմական Հանցագործությունների Հանձնաժողովը 1948 թ. մայիսի 28-ին Անտանտի տերությունների 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հռչակագրում հայերի զանգվածային սպանություններին տրված «մարդկության դեմ կատարված հանցագործություն» ձևակերպումը համարեց նույնական այն հանցագործությունների հետ, որոնք Նյուրնբերգյան դատավարության ժամանակ միջազգային իրավունքի կոդից որակվել էին իբրև անմարդկային գործողություններ սեփական հպատակների նկատմամբ, այսինքն՝ ցեղասպանություն¹⁴⁴։ Ի թիվս պատերազմական հանցագործությունների նացիստական հանցագործները Նյուրնբերգյան դատավարության ընթացքում պատասխանատվության ենթարկվեցին նաև մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների, այդ թվում՝ ցեղասպանության համար։

2.7. Հայկական հարցի արժարժումը Օսմանյան կայսրության և Արևմտյան Հայաստանի բաժանման Անտանտի տերությունների գաղտնի համաձայնագրում

Օսմանյան կայսրության և դրա հետ մեկտեղ նաև Արևմտյան Հայաստանի բաժանման հարցը Անտանտի տերությունների օրակարգի մեջ կրկին հայտնվեց արդեն Առաջին համաշխարհային ընթացքում և անգամ կազմվել էր համաձայնագրի նախագիծ, որը հավանության արժանացավ երեք կառավարությունների կողմից և դրան հետագայում միացավ նաև Խալիլան։ Օսմանյան կայսրության բաժանման այդ գաղտնի համաձայնագիրը հայտնի է փաստաթղթի նախագծի հեղինակներ՝ մերձավորարևելյան հարցերով անգլիացի փորձագետ Մարկ Սայքսի և Բևյուրում Ֆրանսիայի նախկին զխավոր հյուպատոս Ֆրանսուա Ժորժ-Պիկոյի անուններով։

Պատերազմի ընթացքում այս հարցն ի հայտ եկավ թերևս այն պատճառով, որ 1915 թ. վերջին և 1916 թ. սկզբին գրանցվեցին ռուսական զենքի նոր հաջողությունները Կովկասյան ճակատում, կապված 1916 թ. սկզբին էրզրումի գրավման հետ, որից հետո Արևմտյան Հայաստանի մեծ մասը պատմության մեջ առաջին անգամ գտնվում էր ռուսա-

¹⁴⁴ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч.2, с. 651.

կան վերահսկողութեան տակ¹⁴⁵: Անգլիան և Ֆրանսիան արտաքուստ ողջունելով ռուսական բանակի այդ հաջողութիւնները, իրականում թշնամաբար էին տրամադրված իրենց դաշնակցի հանդեպ, քանի որ, տիրանալով Ասիական Թուրքիային և դուրս գալով դեպի արաբական աշխարհ ու ծովային նոր ուղիներ, Ռուսաստանը շոշափում էր նրանց մեծապետական շահերը¹⁴⁶: Առանց էրզրումի հաղթանակի, դաշնակիցները հազիվ թե այդքան լուրջ հաշվի նստեին Ռուսաստանի հետ մերձավորարևելյան հարցերի քննարկման ժամանակ: Իրենց դիրքերը ամրապնդելու համար դաշնակիցները մի շարք միջոցների դիմեցին՝ եգիպտոսի, Բաղդադի, Մուսուլի և Հարավային Պարսկաստանի շրջանում:

Ռուսաստանը բաց էր թողել Օսմանյան կայսրութեան բաժանման նախագիծ կազմելու նախաձեռնութիւնը, և այժմ դաշնակիցներն էին տոն տփողը այս հարցում: Նրանք ի դեմս դաշակից Ռուսաստանի տեսնում էին մրցակցի և ամեն կերպ ձախողում էին ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի անցումը վերջինիս, փորձելով թույլ չտալ նրա ելքը դեպի Մերձավոր Արևելքի նալթային պաշարներ: Մյուս կողմից, ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի ղիջումը Ռուսաստանին արդեն իսկ ելք կապահովեր վերջինիս համար դեպի Միջերկրական ծով, ինչը հասկանալի թուլացներ Ռուսաստանի հետաքրքրութիւնը Բոսփոր-Դարդանեւ նեղուցների նկատմամբ և այդպիսով կնվազեին դաշնակիցների ազդեցութեան հնարավորութիւնները Ռուսաստանի վրա:

Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև ձեռք բերված համաձայնութեան արդյունքները 1916 թ. մարտի 6-ին ներկայացվեցին ցարական կառավարութեանը: Օսմանյան կայսրութեան ասիական տարածքների նոր բաժանման քարտեզի համաձայն Փրանսիական դոտու մեջ ներառված էր Արևմտյան Հայաստանի գրեթե կեսը և ամբողջ Բրդստանը և, հակառակ Ռուսաստանի արտագործնախարար Սազոնովի պնդման, ռուսական և ֆրանսիական գոտիների միջև չկար որևէ «բուլգարային կազմավորում»՝ «անկախ թուրքական պետութիւն» և այս պատիւներն ունեին ուղղակի ընդհանուր սահման¹⁴⁷:

Համաձայն ներկայացված ծրագրի, Արևմտյան Հայաստանի տարածքները բաժանումը կատարված էր հետևյալ կերպ՝ Ռուսաստանին էին անցնում իրեն սահմանակից էրզրումի և Վանի վիլայիթները, Տրա-

¹⁴⁵ Հարությունյան Ա. Հ., Շահերի ներսկսկայնութիւնն ու զուգադիպումները Անտանտի ներքում 1917–1918 թթ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», N 1, Եր., 1964, էջ 144:

¹⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 144:

¹⁴⁷ Акоюян С. М., Западная Армения в планах империалистических держав, Ер., 1967, с. 211.

պիզոնի և Բիթլիսի վիլայեթների արևելյան մասերը և Դիարբեքիրի, ինքնավար Սեբաստիայի վիլայեթների չնչին մասերը, իսկ Ֆրանսիային՝ Սեբաստիայի, ինքնավար Դիարբեքիրի վիլայեթների մեծագույն մասերը, ինչպես նաև Բիթլիսի վիլայեթի արևմտյան մասը և Կիլիկիան՝ նրան Հարակից շրջաններով¹⁴⁸։

Ստեղծված իրավիճակում Սազոնովը նպատակահարմար էր գտնում միայն կատարել տարածքային փոխանակություն Ֆրանսիայի հետ, ինչն իր կարծիքով Ռուսաստանի համար կլիներ «չարյաց փոքրագույնը», քանզի ուժերի նման Հարաբերակցությունը թույլ էր տալիս Ռուսաստանին ուղղակիորեն պահանջել որևէ տարածք միացնել իրեն։ Այս առումով Ռուսաստանն իր համար ավելի առաջնահերթ էր համարում Ուրմիայի շրջանի և Բիթլիսի անցուղիներին տիրանալը, քան թե ունենալ Սեբաստիա-Խարբերդ-Կեսարիա հայաբնակ եռանկյունին։ Սեբաստիա-Կեսարիա-Խարբերդ հայաբնակ եռանկյունու փոխանակման իմաստը քրդերով բնակեցված Հաբիրի շրջանի հետ կայանում էր նրանում, որ Ռուսաստանը Հարավում-Ֆրանսիական գոտու փոխարեն ցանկանում էր սահման ունենալ արաբական պետության հետ, անգամ եթե այն լիներ Ֆրանսիական ազդեցության ոլորտում։

1916 թ. ապրիլի 13-ին կայացավ ռուս-ֆրանսիական համաձայնությունը և Ֆրանսիան համաձայնվեց Ռուսաստանի առաջարկած տարածքների փոխանակման հետ, ինչին հաջորդեցին անգլո-ֆրանսիական համաձայնագրերը մայիսի 9-ին և 16-ին¹⁴⁹։ Այս ամենից հետո, բնականաբար, պետք է տեղի ունենար նաև ռուս-անգլիական համաձայնագրի ստորագրումը, որից հետո շղթան կփակվեր և խնդիրը կհամարվեր լուծված։ 1916 թ. մայիսի 30-ին Լոնդոնում ռուսական դեսպան Բենկենդորֆը հեռագրով դիմում էր Սազոնովին, որտեղ ասում էր, որ Անգլիայի արտգործնախարար Գրեյը մայիսի 23-ին իրեն նոտա է ուղարկել, որտեղ նշում էր, որ անգլիական կառավարությունը միանում է ռուս-ֆրանսիական համաձայնագրին։

Ինչպես ռուս-ֆրանսիական ու ռուս-անգլիական նոտաների փոխանակումները, այնպես էլ 1916 թ. մայիսի 9-16-ի (երբ Անգլիայի արտաքին գործերի նախարար Գրեյը և Լոնդոնում Ֆրանսիական դեսպան Կամբոնը փոխանակվեցին նույնանման նոտաներով) անգլո-ֆրանսական համաձայնագիրն ամբողջությամբ վերջրած կազմում են 1916 թ. անգլո-ֆրանս-ռուսական բանակցությունների արդյունքում ձևեր ընդ-

¹⁴⁸ Акопян С. М., Западная Армения в планах империалистических держав, с. 211.

¹⁴⁹ Киракосян Дж., Западная Армения в годы Первой мировой войны, Ер. 1971, с. 394.

ված Ասիական Թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի բաժանման համաձայնագիրը:

Սայքս-Պիկոյի գաղտնի բանակցությունները և ձեռք բերված պայմանավորվածությունները կանխորոշեցին պատերազմական գործողությունների հետագա ընթացքը Կովկասյան ռազմաճակատում: Այս համաձայնագրով դաշնակիցները փաստորեն կանգնեցրին ռուսական զորքերի հետագա առաջխաղացումը Արևմտյան Հայաստանում, քանզի համաձայնագրով, բացի նեղուցների ու Կ.Պոլսի հատվածից, մյուս բոլոր տեղերում շատ փոքր շերտ էր ավելացվում ռուսական զորքերի կողմից արդեն իսկ գրավված տարածքներին: Այս պայմաններում ռուսների հետագա առաջխաղացումը դառնում էր անիմաստ, քանի որ գրավված նոր տարածքները պետք է հանձնվեին Ֆրանսիային: Թերևս սրանով նաև պետք է բացատրել այն փաստը, որ 1916 թ. երկրորդ կեսին ռուսական Կովկասյան բանակի կողմից այս ռազմաճակատում այլևս հսկայական տեղաշարժեր և առաջխաղացումներ չարձանագրվեցին: Օսմանյան կայսրություն և մասնավորապես Արևմտյան Հայաստանի հարցը արդեն համարվում էր վճռված:

Ասիական Թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի բաժանման համաձայնագիրը և մասնավորապես տերությունների միջև Արևմտյան Հայաստանի գաղտնի բաժանման ծրագիրը մեծ տերությունները փորձում էին ներկայացնել իբրև իրենց կողմից նախկինում իրականացված մարդասիրական միջամտությունների տրամաբանական շարունակություն: Սկզբում Պիկոյի, իսկ հետո էլ նաև Սազոնովի կողմից բերվում էր այն փաստարկը, որ ավելի լավ է Արևմտյան Հայաստանը բաժանված լինի քաղաքակիրթ տերությունների՝ Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև, քան շարունակի մնալ բարբարոս թուրքերի տիրապետության տակ, որոնք բնաջնջում էին հայ բնակչությանը¹⁵⁰: Ու քանի որ մինչ բաժանման բանակցությունները, Անտանտի տերությունները դեռ 1915 թ. մայիսի 24-ին ընդունել էին հայերի զանգվածային կոտորածները դատապարտող և թուրքական կառավարությանը պատասխանատվության կանչելու մասին համատեղ հռչակագիր, ուստի այդ լույսի ներքո Արևմտյան Հայաստանի օտարումը Օսմանյան կայսրությունից կարող էր դիտվել իբրև քաղաքական պատասխանատվության իրացում ցեղասպանություն իրականացրած պետության նկատմամբ:

¹⁵⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Ավտոնոմիան» և Անտանտան: Վավերագրեր իմպերալիստական պատերազմի շրջանից, Ա. Հովհաննիսյանի խմբ., Եր., 1920. էջ 121:

Թվում էր, թե այս տրամաբանությունը ցեղասպանված Հայ բնակչությունն իր պատմական Հայրենիքով դուրս էր բերվում Հանդադործ պետության իշխանությունից և փոխանցվում ավելի քաղաքակիրթ տերությունների՝ Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի խնամակալության տակ։ Սակայն, ինչպես միանգամայն իրավացիորեն նշում է 1914 թ. Հայկական բարենորոգումների նախնական ծրագրի հեղինակ Ա. Մանդելշտամը, Ասիական Թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի բաժանման գաղտնի համաձայնագիրը նահանջ էր տերությունների մինչպատերազմյան մարդասիրական միջամտությունների քաղաքականությունից, քանզի թուրքական լծից ժողովուրդներին ազատագրելու սկզբունքը տերությունների կողմից քողարկված ձևով փոխակերպվում էր «ազատադրվող» ժողովուրդների բնակչության տարածքների բռնակցումով¹⁵¹։

Օսմանյան կայսրության տարածքների, այդ թվում՝ Արևմտյան Հայաստանի, բաժանման Անտանտի տերությունների գաղտնի համաձայնագիրը կյանքի էր կոչվելու պատերազմի հաղթական ավարտից հետո, իսկ մինչ այդ ցարական կառավարությանը հաջորդած Ռուսաստանի ժամանակավոր կառավարությունը, առաջնորդվելով Հաագայի 1907 թ. հոկտեմբերի 18-ի «Ցամաքային պատերազմի օրենքների և սովորությունների» կոնվենցիայի 42 և 43 հոդվածներով, 1917 թ. ապրիլի 26-ին ընդունեց «Պատերազմի իրավունքով զրավված Թուրքահայաստանի շրջանների կառավարման մասին» որոշումը։

Համաձայն Հաագայի կոնվենցիայի 42-րդ հոդվածի, տարածքը համարվում է զրավված, եթե այն իսկապես գտնվում է հակառակորդ բանակի վերահսկողության ներքո և զրավումը տարածվում է միայն այն շրջանների վրա, որտեղ այդ իշխանությունը հաստատվել է և զրավողն ի վիճակի է իրականացնել իր գործունեությունը։ Իսկ 43-րդ հոդվածով սահմանվում էր, որ օրինական կառավարությունից տարածքը զրաված հակառակորդի ձեռքը իշխանության փաստացի անցնելուց հետո վերջինս պարտավոր է ձեռնարկել իրենից կախված բոլոր միջոցները, որքանով դա հնարավոր է, որպեսզի վերականգնվի հասարակական կարգուկանոնը, հարգվեն գոյություն ունեցող օրենքները, եթե այդ գործում չեն հանդիպի անհաղթահարելի դժվարությունների¹⁵²։

Հիմք ընդունելով այդ հոդվածներն պահանջները, ժամանակավոր կառավարությունն այդ տարածքները դուրս էր բերում կովկասյան իշ-

¹⁵¹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. т. 2, ч. 2, с. 185.

¹⁵² Международное право. Ведение военных действий..., с. 31

խանությունները և Կովկասյան ռազմաճակատի զինվորական իշխանությունների ենթակայությունից և փոխանցում կառավարութայն անմիջական ենթակայության տակ, մինչև որ վերջնական խաղաղության պայմանագրով կորոշվի Թուրքահայաստանի ճակատագիրը¹⁵³:

Այսպիսով, Ռուսաստանը, հիմնվելով միջազգային կոնվենցիայի վրա, օրինական տեսք էր տալիս իր կողմից վերահսկվող Արևմտյան Հայաստանի տարածքների կառավարմանը, ի տարբերություն նախկին ցարական կառավարության, որն այդ տարածքներին վերաբերվում էր որպես իր տարածքին միացված սովորական նահանգներին:

Ամփոփելով, նշենք, որ պատերազմի ավարտից հետո Ասիական Թուրքիայի բաժանման համաձայնագիրը մասամբ իրականութուն դարձավ միայն Անգլիայի և Ֆրանսիայի համար՝ արաբական տարածքների մասով: Ինչ վերաբերվում է Արևմտյան Հայաստանին, ապա հեղափոխական ցնցումների մեջ գտնվող խորհրդայնացած Ռուսաստանն ինքն իրեն մեկուսացրեց պատերազմի արդյունքներից օգտվելու գործընթացից, իսկ տվյալ պայմաններում Ֆրանսիան ռավարարվեց Կլեյկիայի ժամանակավոր կառավարումով: Այդուհանդերձ, տվյալ համաձայնագրի դադարի պայմանավորվածությունները, ինչպես կտեսնենք, հետագայում բացասաբար անդրադարձան Արևմտյան Հայաստանի ճակատագրի վրա:

2.8. Օսմանյան կայսրության կողմից հայերի իրավունքների խախտման փորձերը Բրեստ-Լիտովսկի ու Բաթումի պայմանագրերով

1918 թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում մի կողմից Քառյակ միության երկրների և մյուս կողմից խորհրդային Ռուսաստանի միջև ստորագրվեց սեպարատ հաշտության պայմանագիրը: Պայմանագրի 4-րդ հոդվածով Ռուսաստանը պարտավորվում էր դուրս բերել իր զորքերը Արևմտյան Հայաստանի զբաղված տարածքներից և ապահովել այդ տարածքների վերադարձը Օսմանյան կայսրությանը: Բացի այդ, ռուսական զորքերը պետք է դուրս բերվեին նաև Արդահանի, Կարսի և Բաթումի մարզերից, սակայն դրանք չպիտի անցնեին Օսմանյան կայսրությանը, այլ հնարավորություն էր արվելու այդ մարզերի բնակչու-

¹⁵³ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 1, с. 298.

յանը դրացի պետութիւններէ, մանավանդ Օսմանյան կայսրութեան համաձայնութեամբ հաստատել նոր կարգ»¹⁵⁴։ Բրեստի հաշտութեան պայմանագրին հարակից կնքված ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագրի 2-րդ հոդովածով վերականգնվում էին մինչև 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը հղած սահմանները, իսկ նույն պայմանագրի 1-ին հոդովածի 5-րդ կետով Ռուսաստանը պարտավորվում էր զորացրել և արձակել թուրքահպատակներից և ռուսահպատակներից կազմված «հայկական չեթենները»¹⁵⁵։ Խոսքը հայկական կամավորական ջոկատների մասին էր, որոնք մեծ ծառայութիւններ էին մատուցել ռուսական Կովկասյան բանակին Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում, նպաստելով նրա առաջնադասանը Օսմանյան կայսրութեան խորքերը։

Սակայն հետագայում Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրութեան միջև որոշ տարաձայնութիւններ առաջացան այս պայմանագրերի դրույթների մեկնաբանութեան հետ կապված։ Ռուսաստանի արտաքին գործերի ժողովում Զիչերինը 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին թուրքական կողմին հղած բողոքի նոտայում նշում էր, որ հաշտութեան պայմանագրի 4-րդ հոդովածում «մանավանդ Օսմանյան կայսրութեան համաձայնութեամբ հաստատել նոր կարգ» ասելով, խորհրդային կողմը նկատի է ունեցել, թե հիշյալ մարզերի ճակատագիրը, նրանց միջազգային իրավական դրութիւնը պետք է որոշվեր այդ մարզերի բնակչութեան կամքի արտահայտութեամբ¹⁵⁶։ Բնակչութիւնը, որի կամքի ազատ արտահայտութեամբ պետք է սահմանվեր նոր կարգ, կանխապես ահաբեկված էր և դրված այնպիսի պայմանների մեջ, երբ երեք մարզերի բնակչութեան վերապահված իրավունքը դառնում էր բացահայտ ծաղրանք նրանց նկատմամբ։ Թուրքական ռազմական ուժերը չհամակերպվելով պայմանագրային որոշումների հետ, խախտելով սահմանված ժամկետները և առանց ռուսական իշխանութիւնների համաձայնութեան ներխուժել էին Կարսի, Արդահանի և Բաթումի նահանգները, որտեղ ամենավայրագ ձևով դատաստան էին տեսել տեղի բնակչութեան հետ։ Հիմք ընդունելով թուրքական կանոնաւոր գործերի կողմից Անդրկովկասի տարածքների գավթելու Բրեստի պայմանագրի դրույթների խախտումները, Զիչերինը հայտնում էր, որ Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարութիւնը Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը համարում էր վերացված¹⁵⁷։ Այսինքն,

¹⁵⁴ Հայաստանը ... փաստաթղթերում..., էջ 426:

¹⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 432:

¹⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 439:

¹⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 440–441:

կարող ենք արձանագրել, որ Բրեստի պայմանագիրը ստորագրող երկրներն չեն եղել ինքնուրույն Ռուսաստանը, դեռ մինչև Մուզրոսի լինադադարը արդեն իսկ չեղյալ էր համարել Բրեստի պայմանագրի հատկապես Օսմանյան կայսրությանը վերաբերող 4-րդ հոդվածի դրույթները:

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ստորագրումից հետո Անդրկովկասյան Հանրապետության կառավարությունը պատերազմող երկրների արտաքին գործերի նախարարներին բողոքի նոտա հղեց այդ պայմանագրի ստորագրման դեմ, որով չէին ընդունվում պայմանագրի Անդրկովկասի տարածքներին վերաբերող հոդվածները: Բողոքի նոտայում ասվում էր, որ ցանկացած պայմանագիր, որը վերաբերում է Անդրկովկասին և նրա սահմաններին, որը ստորագրվել է առանց նրա համաձայնության, չի կարող պարտադիր ուժ ունենալ¹⁵⁸: Այս հայատարարության հիմքում ընկած էր այն հանգամանքը, որ դեռ 1917 թ. նոյեմբերի 28-ին ստեղծվել էր Անդրկովկասյան կոմիսարիատը և սկսվել էր Ռուսաստանից այս տարածքի ինքնորոշվելու գործընթացը: Դրա հիման վրա էլ Անդրկովկասյան Հանրապետությունը գտնում էր, որ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրն առնվազն Բաթումի, Կարսի և Արդահանի Օսմանյան կայսրությանը զիջելու մասով անօրինական էր:

Բողոքի այս նոտայից հետո թուրքերը ինքնուրույն Ռուսաստանից իրեն անկախ հռչակած Անդրկովկասի Դաշնային Դեմոկրատական Հանրապետության հետ նախաձեռնեցին Տրապիզոնի բանակցությունները: Միամտություն կլինի կարծել, թե Տրապիզոնի բանակցություններում թուրքերը միայն նպատակ էին հետապնդում Անդրկովկասի Հանրապետությանը պարտադրել Բրեստի պայմանները, ակնհայտ է, որ այս բանակցություններում նրանք ունեին ավելի հեռահար նպատակներ և փորձում էին դարձացնել Բրեստում ձեռք բերված հաջողությունները և ինչու էլ, հասնել նոր տարածքային ձեռքբերումների: Պատահական չէր ուստի, որ Բրեստի պայմանները չընդունելու դեպքում նրանք սպառնում էին նաև խախտել 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական սահմանը և ներխուժել Անդրկովկասի խորքերը:

Այսպիսով Օսմանյան կայսրությունը բանակցությունների մեջ էր մտել Ռուսաստանի տարածքում ստեղծված, սակայն դեռևս միջազգայնորեն չճանաչված պետական կազմավորման հետ, ինչն իրավական առումով կարող էր դիտվել որպես ռազմագություն Ռուսաստանի տարածքային ամբողջականության նկատմամբ, որի հետ Բաթումի դաշինքի տերությունները

¹⁵⁸ Генощи армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 205.

րը, այդ թվում՝ Օսմանյան կայսրությունը, արդեն իսկ կնքել էին հաշտության պայմանագիր: Տրապիզոնի բանակցությունները Անդրկովկասի Հանրապետության հետ սկսելով, թուրքական կողմը փաստորեն հարցականի տակ էր դնում Բրեստի պայմանագրի օրինականությունը առնվազն իր և Ռուսաստանի միջև ձեռք բերված պայմանավորվածությունների մասով:

Անշուշտ, թուրքերը գիտակցում էին այս ամենի հնարավոր հետևանքները, ուստի բանակցությունների ընթացքում անընդհատ պնդում էին, թե Անդրկովկասը իրավաբանորեն շարունակում է մնալ Ռուսաստանի կազմում, ուստի պարտավոր է կատարել Բրեստի պայմանագրի դրույթները: Մյուս կողմից, թուրքերն ընդունում էին այն սկզբունքը, որ երկու պետությունների միջև ստորագրված պայմանագիրը չի կարող տարածվել երրորդ պետության վրա, սակայն այս կապակցությամբ նշում էին, որ այդ սկզբունքից օգտվելու համար Անդրկովկասյան հանրապետությունը պետք է քայլեր ձեռնարկի մյուս պետությունների կողմից ճանաչվելու համար և որպես նման քայլ առաջարկվում էին դա անել Բրեստի պայմանագրի դրույթները կատարելու միջոցով: Սակայն ի պատասխան դրա անդրկովկասյան պատվիրակությունը միանգամայն իրավացիորեն հակադարձեց, թե բանակցությունները նախաձեռնվել են թուրքական կողմից, ինչով էլ վերջինս փաստացի ճանաչել է Անդրկովկասի Հանրապետության կարգավիճակը¹⁵⁹:

Ի վերջո թուրքական արշավանքի ու սպառնալիքների հետևանքով 1918 թ. հունիսի 4-ին Հայաստանի և Օսմանյան կայսրության միջև ստորագրվեց Բաթումի պայմանագիրը, որով Հայաստանին 10 հազար քառ. կմ. կարածք թողնելու գնով թուրքերը ճանաչում էին վերջինիս ինքնիշխանությունը: Այսպիսով, Բրեստի պայմանագրով կատարված տարածքային զիջումներից բացի, Բաթումի պայմանագրով թուրքերը պարտադրում էին իրենց զիջել ընդհանուր առմամբ ևս 25 հազար քառ.կմ. տարածք:

Ակնհայտ է, որ տվյալ պայմանագիրը կնքվել է ուժի ազդեցության պայմաններում և խախտում է ինքնորոշման սկզբունքը: Պայմանագրի 14-րդ հոդվածում ընդգծված է, որ տվյալ պայմանագիրը պետք է վավերացվի և վավերացված օրինակները պետք է փոխանակվեն Կ. Պոլսում մեկ ամսվա ընթացքում կամ ավելի կարճ ժամանակամիջոցում: Այն (իմա՝ պայմանագիրը) գործողության մեջ պետք է դրվի այդ փոխանակ-

¹⁵⁹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 207.

ման օրվանից¹⁶⁰։ Սակայն այն չի վավերացվել պայմանագիրը ստորագրող պետությունների կողմից, ուստի չի մտել օրինական ուժի մեջ։

Հատկանշական է, որ Օսմանյան կայսրության դաշնակից Գերմանիան չճանաչեց Բաթումի պայմանագրի օրինականությունը, մտավախություն ունենալով, որ Ռուսաստանի իրեն կմեղադրի Բրեստի պայմանագիրը խախտելու մեջ, քանզի պատերազմի ավարտական փուլում նրան հարկավոր չէին նոր խնդիրներ Անդրկովկասում։ Սակայն Գերմանիայի այս զգուշավորությունը դեր չկատարեց, քանզի 1918 թ. նոյեմբերի 5-ին ՆորՀրդային Ռուսաստանի կառավարությունը հայտարարեց Գերմանիայի հետ դիվանագիտական հարաբերությունները խզելու մասին, իսկ նոյեմբերի 13-ին չեղյալ հայտարարեց Բրեստ Լիտովսկի պայմանագիրը։

2.9. Հայկական հարցում Օսմանյան կայսրության պարտավորությունները Մուդրոսի զինադադարով

1918 թ. համաշխարհային պատերազմը մտել էր իր ավարտական փուլը։ Աստիճանաբար սլարգ էր դառնում, որ մոտ է Անտանտի դաշնակից երկրների հաղթանակը Բալկանյան, Միջագետքի և Սիրիա-պաղեստինյան ճակատներում և ակնհայտ՝ Քառյակ միությունների պարտությունը։ 1918 թ. վերջին Օսմանյան կայսրությունը ստիպված եղավ հաշտություն խնդրել դաշնակից պետություններից։ Թուրքական ռազմաճակատում ունենալով զգալի զինված ուժեր և հետևելով իր երկրի սեփական շահերին Փոքր Ասիայում՝ Անգլիան որոշեց նախաձեռնությունը վերցնել իր ձեռքը։

Անտանտի ու Օսմանյան կայսրության միջև զինադադարը ստորագրվեց 1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին, Լեմոնոս կղզու Մուդրոս նավահանգստում կանգնած անգլիական «Ազամեմնոն» հաժանափի վրա։ Զինադադարի պայմանագրի որոշ դրույթներ ուղղակիորեն և անուղղակիորեն առնչվում էին հայության իրավունքների պաշտպանության հարցերին։

Սկզբունքորեն կարևոր էր, որ զինադադարի 4-րդ հոդվածում դաշնակիցների բոլոր ռազմապետությունների ազատ արձակումից գատ, հատուկ նշվում էր, որ բոլոր հայ գերիներն ու բանտարկյալները նույնպես

¹⁶⁰ Հայաստանը ... վաստադրվելով, էջ 537։

պետք է հավաքվեին Կ.Պոլսում և առանց որևէ պայմանների հանձնվեն դաշնակիցներին¹⁶¹։

Փաստաթղթի 11-րդ հոդվածի համաձայն թուրքական զորքերը պետք է դուրս բերվեին Անդրկովկասից, ընդ որում, մնացած զորքերը նույնպես պետք է հեռացվեին, եթե տեղեկում իրադրությունը ուսումնասիրելուց հետո դաշնակիցները ներկայացնեին նման պահանջ¹⁶²։ Ելնելով այս հոդվածի պահանջից, 1918 թ. դեկտեմբերի սկզբին թուրքական զորքերը հեռացան Անդրկովկասից՝ բացառությամբ Կարսի շրջանից, որը նրանք ազատեցին 1919 թ. ապրիլին¹⁶³։ Արդյունքում վերականգնվեց 1914 թ. սահմանը և Հայաստանի Հանրապետության տարածքը կազմեց 55 հազար քառ. կմ¹⁶⁴։

16-րդ հոդվածով պահանջվում էր թուրքական զորքերի դուրսբերումը Կիլիկիայից, իսկ 24-րդ հոդվածում շեշտվում էր, որ հայկական վիլայեթներից մեկում անկարգություններ ծագելու դեպքում դաշնակիցները իրենց վերապահում են նրա մի մասը գրավելու իրավունք¹⁶⁵։ Թվում էր, թե այս հոդվածը փայլուն իրավական հիմք էր արևմտահայերի իրավունքների պաշտպանության համար, սակայն մյուս կողմից Մուղրոսի գլխադահլիճի 5-րդ հոդվածով հայկական տարածքներում «կարգուկանոն պահպանելու» պատրվակով դրանք թողնվում էին թուրքական չզորացրված զորքերի վերահսկողության տակ, իսկ այդ նահանգների վերջնական ճակատագիրը պետք է լուծվեր խաղաղության կոնֆերանսում¹⁶⁶։ Այս դրույթն ուղղակիորեն հակասում է 24-րդ հոդվածին, որը կիրառման առումով իմաստազրկվում էր, քանի որ այդպիսով չեզոքացվում էր Արևմտյան Հայաստանի շրջաններում դեռևս ողջ մնացած հայության չնչին մնացորդներին պաշտպանելու և փրկելու նվազագույն հնարավորությունները։ Այսպիսով 24-րդ հոդվածը ստանում էր ավելի շուտ սիմվոլիկ նշանակություն, ծառայում էր որպես այդ տարածքներում հայերի զանգվածային սպանությունների կատարման համար թուրքերի պատասխանատվության մասին հիշեցում։

Ամենակարևորը թերևս այն էր, որ Մուղրոսի գլխադահլիճի Օսմանյան կայսրությունը ճանաչում իր պարտությունը Առաջին աշխարհամարտում և տվյալ փաստաթղթով վերացվում էին այն պայմանավոր-

¹⁶¹ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 538։

¹⁶² Նույն տեղում։

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 771։

¹⁶⁴ Կիրակոսյան Ա., Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը, Եր., 2006, էջ 21։

¹⁶⁵ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 539։

¹⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 538։

վածությունները, որոնք տեղ էին գտել նախ Բրեստի, իսկ Հետո էլ նաև Բաթումի պայմանագրերում:

Եթե Անտանտի տերությունները Հայոց ցեղասպանության ընթացքում իրենց անգործությունը կարող էին ինչ-որ ձևով արդարացնել նրանով, որ անկարող էին միջամտել և կանխել Հայերի զանգվածային կոտորածները, քանզի անուժ էին թելադրելու մի երկրի, որի դեմ պատերազմի մեջ էին, ապա պատերազմի հաղթական ավարտից հետո, երբ արդեն իրենք էին զրուծյալ տերը, նրանց անտարբերությունը արևմտահայության օրինական իրավունքների պաշտպանության հարցում այլևս ոչ մի արդարացում չէր կարող ունենալ:

2.10. Հայերի ցեղասպանության համար Օսմանյան կայսրության պատասխանատվությունը Սևրի պայմանագրով

Պետք է նշել, որ թե Սևրի պայմանագրի և ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի ընդունումից անմիջապես հետո, և թե հետագա տասնամյակների ընթացքում՝ ընդհուպ մինչև մեր օրերը, Հայ պատմագրիտական ու հասարակական-քաղաքական միտքը լուրջ ուշադրություն է արժանացրել դրանք: Բնականաբար, այս փաստաթղթերին տարբեր ժամանակներում, ելնելով քաղաքական իրադրությունից ու զաղափարախոսական դոգմաներից, տրվել են հակասական ու իրարամերձ գնահատականներ: Հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ միայն վերջերս է տրվում զույգ փաստաթղթերի միջադեպին-իրավական գնահատականը, մինչդեռ, մեր խորին համոզմամբ, դրանց իրական արժեքը կայանում է հենց վերջինիս մեջ և ուրախալի է, որ այդ բացը արդեն սկսել է լրացվել:

Միևնույն ժամանակ նշենք, որ այս հարցերին անընդհատ ուշադրություն են դարձրել նաև թուրքերը, փորձելով ներկայացնել Սևրի պայմանագիրը և Վիլսոնի իրավարար վճիռը չեղոքացնող փաստարկներ:

Սևրի պայմանագիրը, լինելով վերջինը Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած ու պարտված տերությունների միջև կնքված պայմանագրերի շարքում, բնականաբար, իր մեջ ներառել է այն բոլոր դրական ու առաջադիմական դրույթները, որոնք մինչ այդ տեղ էին գտել Գերմանիայի հետ կնքված Վերսալի, Ավստրիայի հետ՝ Սեն-ժերմենի, Հունգարիայի հետ՝ Տրիանոնի և Բուլղարիայի հետ՝ Նեյի պայմանագրերում: Այս իմաստով Սևրի պայմանագիրը պատերազմական հանցագոր-

ծուլթյունները համար պատասխանատվութիւն սահմանելու առումով իր մեջ ներառեց նախորդ պայմանագրերի կարևորագույն հոդվածները:

Հայ պատմագիտական միտքը Սևրի պայմանագիրը հիմնականում դիտարկել է Հայաստանին ուղղակիորեն վերաբերող 88–93-րդ հոդվածների շրջանակներում, մինչդեռ այդ պայմանագրում կան նաև Հայաստանին ու Հայ ժողովրդին անուղղակիորեն վերաբերող, բայց չափազանց կարևոր հոդվածներ, ուստի, մեր, կարծիքով, հարկավոր է այդ պայմանագիրը դիտարկել ամբողջութեան մեջ:

Հայաստանին անմիջականորեն վերաբերող հոդվածների առնչութեամբ նպատակահարմար ենք համարում առանձնացնել ակնաւոր պատմաբան և այդ իրադարձութիւնների ժամանակակից Նիկողայոս Ադոնցի հոգվածում տեղ գտած արժեքավոր դիտարկումներն ու մեկնաբանութիւնները, որոնք թեև հրապարակվել են Լոնդոնում 1920 թ. նոյեմբերի 20-ին, սակայն շատ արժեքավոր են նաև մեր օրերում: Ադոնցը դրական էր համարում, որ պայմանագրի 88-րդ հոդվածով փաստացի ճանաչվում էր Հայաստանի անկախութիւնը, իսկ 90-րդ հոդվածով հստակեցվում էին ապագա Հայ-թուրքական սահմանի սահմանագծման շրջանակները, որը վստահվել էր ԱՄՆ-ի նախագահին, սակայն, ըստ պատմաբանի, գերադասելի կլիներ, որ հստակորեն մատնանշվեր, որ ամենից առաջ թուրքիան պետք է ճանաչի խնդրո առարկա Հայկական վիլայեթների գիշումը¹⁶⁷: Անշուշտ, Ադոնցը տեղյակ էր, որ Սևրի պայմանագրի 90-րդ հոդվածով թուրքիան պարտավորվել էր ճանաչել ապագա Հայ-թուրքական սահմանը և «իրավարար որոշման օրից հրաժարվելու էր հանձնված տարածքների նկատմամբ իր բոլոր իրավունքներից և իրավահիմունքներից»¹⁶⁸: Սակայն, պայմանագրի տեքստից ելնելով, Ադոնցն, ըստ էութեան, ընդգծում էր Սևրի պայմանագրի ամենակարևոր թերութիւններից մեկն այն էր, որ չկար երաշխիքային հոգված, որով այդ փաստաթուղթը ստորագրող հաղթանակած տերութիւններն իրենց վրա պարտավորութիւն կվերցնեին ապահովելու Հայկական վիլայեթների անարգել փոխանցումը Հայաստանի Հանրապետութեանը:

Մեծ տերութիւնները, թերեւ, նման երաշխիք էին համարում այն, որ դեռ 1920 թ. ապրիլի 26-ին Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում Դաշնակից ուժերի Գերագույն իտրհուրդը ԱՄՆ-ի նախագահին Հայ-թուրքական սահմանի սահմանագծման հարցում իրավարար դառնալու առաջարկը զուգորդել էր Հայաստանի մանդատը ստանձնելու առաջարկով: Զույգ

¹⁶⁷ Ադոնց Ն., Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Եր., 1989, էջ 16:

¹⁶⁸ Հայաստանը – փաստաթղթերում, էջ 676:

առաջարկներին տրամաբանությունն այն էր, որ այն երկրի նախագահը, որն իր վրա է վերցնում հայ-թուրքական սահմանի հստակեցման որոշումը, նա էլ պետք է ապահովի Հայաստանի անվտանգությունը՝ միացված տարածքներով հանդերձ, ինչը դրսևորվելու էր մանդատի ստանձման ճանապարհով: Այսպիսով Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդը փորձում էր ազատվել այս տարածքի անվտանգությունն ապահովելու պարտավորությունից, այդ խնդիրը փոխանցելով ԱՄՆ-ին: Այս առաջարկը, սակայն, արվում էր այն ժամանակ, երբ արդեն որոշակիորեն հայտնի էր ԱՄՆ-ի վերաբերմունքը տվյալ հարցի նկատմամբ:

Դեռևս 1919 թ. աշնանը ԱՄՆ նախագահի հանձնարարությամբ գեներալ Հարբորդի առաքելությունը, տեղում ուսումնասիրելով իրավիճակը և բնակեցելով անգամ քեմալականների հետ, ԱՄՆ կողմից Հայաստանի մանդատը ստանձնելու հարցում եկել էր այն եզրակացության, որ միայն Հայաստանի մանդատ ստանձնելը չափազանց ծախսատար է: Արդյունքում հանգում էին այն եզրահանգմանը, որ եթե ԱՄՆ, այնուամենայնիվ, որոշել է այդ տարածքում ստանձնել կառավարման մանդատ, ապա այն պետք է տարածվի ամբողջ Թուրքիայի, Արևմտյան Հայաստանի և Անդրկովկասի վրա¹⁶⁹: Անշուշտ, ամերիկյան այս տեսակետը տրամադծորեն հակասում էր եվրոպական տերությունների շահերին, նրանք պարզապես չէին կարող թույլ տալ ԱՄՆ-ի այդչափ հզորացումը տարածաշրջանում: Ուստի այդ առաջարկն անելիս Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդն արդեն նախապես դիտեր, որ ԱՄՆ-ը միայն Հայաստանի մանդատը չի ստանձնելու:

Եվ իսկապես, 1920 հունիսի 1-ին ԱՄՆ-ի Սենատը 52 «դեմ», 23 «կողմ» ձայների հարաբերակցությամբ մերժեց Հայաստանի մանդատի ստանձնումը, որից հետո Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդը պարտավոր էր մտածել նոր երաշխիքի մասին, ինչը կարող էր դրսևորվել Սևրի պայմանագրում հատուկ երաշխիքային հոդվածի կամ հոդվածների նախատեսումով: Ոչ ոք և ոչինչ չէր կարող խանգարել նրանց նման հոդված կամ հոդվածներ ղեռնդել պայմանագրի մեջ, խնդիրը պարզապես ցանկության մեջ էր, որը նրանք չցուցաբերեցին: Այս հանգամանքն էլ ավելի կարևոր էր, եթե հաշվի առնենք եվրոպական դիվանագիստության ավանդական դարձած խարդավանքներն ու Թուրքիայում ստեղծված նոր իրավիճակը, երբ փաստացի իշխանությունը անցնում էր

¹⁶⁹ Барсегов Ю. Г., Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе (политический и международно-правовой комментарий), Ер., 1995. с. 10-11.

քեմալականների ձեռքը, որոնք հրաժարվում էին ճանաչել Թուրքիայի օրինական իշխանությունն, կողմից ստորագրած Սևրի պայմանագիրը և հատկապես տարածքային զիջումները:

Վերսալյան համակարգն ամբողջացրած Սևրի հաշտության պայմանագիրը՝ կնքված 1920 թ. օգոստոսի 10-ին միանգամայն օրինական էր, քանի որ կնքող կողմերն իրենց երկրների օրինական և ճանաչված իշխանություններն էին: Պայմանագրի շուրջ ընթացել են երկարատև բանակցություններ և վերջապես 1920 թ. հուլիսի 22-ին Կ. Պոլսում սուլթանի խորհուրդը լրիվ կազմով քվեարկեց խաղաղության պայմանագիրը ստորագրելու օգտին և օգոստոսի 10-ին Թուրքիան պաշտոնապես ստորագրեց Սևրի պայմանագիրը¹⁷⁰: Այսինքն, թեև կայսրության տարածքը գրեթե ամբողջությամբ վերահսկվում էր քեմալականների կողմից, բայց, այդուհանդերձ, պայմանագիրը Թուրքական կողմից ստորագրվեց միջազգային հանրության կողմից ճանաչված սուլթանի օրինական իշխանությունը ներկայացնող պատվիրակության կողմից:

Պայմանագիրը ստորագրել են մի կողմից Բրիտանական կայսրությունը, Ֆրանսիան, Իտալիան և Ճապոնիան, որոնք պայմանագրում նշված են որպես Գլխավոր դաշնակից տերություններ, Հայաստանը, Բելգիան, Հունաստանը, Հեջասը, Լեհաստանը, Պորտուգալիան, Ռումինիան, Սերբա - խորվաթա - Սլովենական պետությունը և Ջեխուսլովակիան, որոնք վերահիշյալ Գլխավոր տերություններին հետ կազմավորում էին դաշնակից տերություններ, և մյուս կողմից՝ Թուրքիան:

Սևրի պայմանագիրը բաղկացած է 13 մասից և 344 հոդվածներից: Պայմանագրում Հայաստանին անմիջականորեն վերաբերող 88-ից 93-րդ հոդվածներից բացի առկա են պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրության տարածքում կատարված հանցագործությունների համար Թուրքիայի նկատմամբ պատժամիջոցներ սահմանող 226-րդ, 228-րդ և 230-րդ հոդվածներ:

Պետք է նշել, որ պատժամիջոցների հոդվածների ամրագրումը ոչ միայն Սևրի, այլ նաև դրան նախորդած Վերսալի, Սեն-ժերմենի, Տրիանոնի, Նեյի պայմանագրերում պայմանավորված էր Փարիզի-կոնֆերանսում դեռ 1919 թ. հունվարի 25-ից կազմավորված «Պատերազմ սանձադերձելու պատասխանատվության և պատիժների սահմանման» հանձնաժողովի գործունեությամբ: Հանձնաժողովը կազմված էր տարբեր երկրների ներկայացնող 15 ականավոր իրավաբան-միջազգայնագետներից, որոնք համաշխարհային պատերազմի տարիներին կատարված հան-

¹⁷⁰ Барсегов Ю., Геноцид армян-преступление по международному праву, с. 184.

ցագործություններին ատանձնացրեցին ոչ միայն Հաագայի կոնվենցիան խախտող Հանցագործություններ, այլ, բացի դրանցից, մասնավորապես Օսմանյան կայսրության Հետ կապված ընդգծեցին սեփական բնակչության նկատմամբ իրականացված Հանցագործությունը՝ այլ ազգային խմբին պատկանող մի ամբողջ ժողովրդի ոչնչացմամբ: Այս առիթով 1919 թ. մարտի 14-ին հունական պատվիրակությունը Հանձնաժողովի իր ներկայացուցիչ Նիկոլաս Պոլիտիսի միջոցով Հանձնաժողովին ներկայացրեց Հայկական հուշագիրը¹⁷¹:

Սկսի պայմանագրի 226-րդ հոդվածով Օսմանյան կառավարությունը ճանաչում էր դաշնակից պետությունների ազատությունը՝ դատական գործ Հարուցելու իրենց ռազմական դատարանների առջև պատերազմական սովորույթներին և օրենքներին հակասող արարքներ գործած անձանց դեմ: Օրենքներով նախատեսված պատիժներ պետք է կիրառվեին մեղավոր ճանաչված անձանց նկատմամբ՝ պետք է անկախ բոլոր դատավարություններից կամ դատական գործերից, որոնք Հարուցված էին Թուրքիայի կամ նրա դաշնակիցների դատական ասյանների կողմից¹⁷²:

Սա նշանակում էր, որ դաշնակից տերություններն իրենց իրավունք էին վերապահում դատել պատերազմական Հանցագործներին, անկախ այն բանից, թե Թուրքիան կամ նրա դաշնակից Գերմանիան և Ավստրո-Հունգարիան կգատեն իրենց դատարաններում այդ Հանցագործներին թե ոչ: Այս հոդվածից երևում է, որ Անտանտի տերությունները թերահավատորեն էին վերաբերվում նախկին Հակառակորդների դատական Համակարգին, միանգամայն իրավացիորեն կասկածելով, որ նման դատավարությունները վեր են ածվելու իսկական ֆարսի: Այս հոդվածի տրամաբանությունը թերևս բխում էր երիտթուրք պարագլուխների դատավարությունից, որոնցից Հիմնականներին Հաջողվեց խուսափել «թուրքական արդարադատությունից»:

Այնուհետև հոդված 226-ում խոսվում էր պատերազմական Հանցագործներին Հանձնելու մասին. «Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է Հանձնել դաշնակից տերություններին, կամ նրանցից որևէ մեկին, որը կգիմի նրան այդ պահանջով, բոլոր այն անձանց, ովքեր կմեղադրվեն պատերազմական սովորույթներին և օրենքներին հակասող որևէ արարք գործելու մեջ. կմատնանշվեն անվանաբար, թե ըստ աստի-

¹⁷¹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 258.

¹⁷² Барсегян Ю., Геноцид армян-преступление по международному праву, с. 184.

ճանի, կատարած պարտականության կամ զբաղեցրած պաշտոնի, որոնք չնորհվել են այդ անձանց օսմանյան իշխանությունների կողմից»¹⁷³:

Սակայն Հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ դաշնակից տերությունները հետևողական չգտնվեցին այս հոգվածի դրույթները կատարելու գործում:

228-րդ հոգվածով Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր մեղսագրվող փաստերին լրիվ ծանոթանալու նպատակով դատաքննությանն ապահովել ցանկացած բնույթի փաստաթղթերով և տեղեկություններով՝ մեղավորներին որոնելու և պատասխանատվություններին հափը ճշգրիտ որոշելու համար¹⁷⁴:

Սևրի դաշնագիրն այսպիսով իրավական հիմք էր ստեղծում օսմանյան պետության կողմից իր հպատակ այլ քաղաքացիների դեմ գործած ոճիրների դատական հետաքննման համար: Սակայն այն չարադրվել է այն ժամանակ, երբ 1918–1919 թթ., անգլիացիները ձախողվեցին օսմանյան կառավարությունից այնպիսի փաստաթղթեր և տեղեկություններ ստանալու հարցում, որոնք նրանց հնարավորություն կտային դատական գործեր հարուցել ենթադրյալ մարդասպանների դեմ¹⁷⁵:

Ակնհայտ է, որ Սևրի պայմանագրի 226 և 228 հոգվածները բխում են Հաագայի 1899 թ և 1907 թ. խմբագրված «Ցամաքային պատերազմի օրենքների և սովորույթների մասին» կոնվենցիաների դրույթներից և կրկնում են պատերազմական հանցագործներին պատժելու մասին Վերսալի և այլ պայմանագրերում տեղ գտած հոգվածները:

Ստեղծված իրավիճակում Թուրքիան շտապ սկսեց երիտթուրք պարագլուխների սեփական դատավարությունը, քանզի մտավախություն ուներ, որ հետագայում կարող էր ստեղծվել միջազգային տրիբունալ, որի մասին շատ էր խոսվում սլատերազմի ավարտից հետո, որը պետք է դատեր պատերազմական հանցագործներին: Այդ տրիբունալում ակնհայտ կդառնար Օսմանյան կայսրության դերակատարումը Հայերի զանգվածային բնաջնջման գործում, դրանից բխող հետևանքներով թուրքական պետության համար:

Սևրի պայմանագրի 230-րդ հոգվածի համաձայն թուրքական կառավարությունը ճանաչում էր դաշնակից տերությունների իրավունքը քրեական պատասխանատվության կանչել ոչ միայն այն անձանց, ովքեր

¹⁷³ Տերմն Ի., Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում. Հայկական ցեղասպանությունը միջազգային ատյանների առջև, էջ 10

¹⁷⁴ Նույն տեղում:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 11:

մեղադրվում էին պատերազմի օրենքների և սովորույթների դեմ կատարված հանցագործությունների մեջ, այլև պարտավորվում էր նաև հանձնել դաշնակից տերություններին նրանց կողմից կոտորածների մեջ մեղադրվող անձանց, ովքեր պատերազմի ընթացքում կատարում էին հանցագործություններ այն տարածքում, որը 1914 թ. օգոստոսի 1-ի դրությամբ հանդիսանում էր Օսմանյան կայսրության տարածքի մի մասը¹⁷⁶:

Հատկանշական է, որ 1948 թ. մայիսի 28-ի զեկուլյցում ՄԱԿ-ի «Պատերազմական հանցագործությունների» հանձնաժողովը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել հատկապես Սևրի պայմանագրի 230-րդ հոդվածին և մեկնաբանել է այնպես, որ դրանով հաղթանակած տերությունները նպատակ էին հետապնդում ի կատար ածել 1915 թ. մայիսի 24-ի Անտանտի տերությունների համատեղ հռչակագրի պարտավորությունն առ այն, որ պատասխանատվության կանչվեն մեղավորները մարդկության դեմ կատարած հանցագործությունների համար, այսինքն՝ այն հանցագործությունների, որոնք թուրքական տարածքում կատարվում էին օսմանյան հպատակություն ունեցող ազգությամբ ոչ թուրք անձանց, այսինքն՝ հայ կամ հույն հպատակների նկատմամբ, ինչը հանձնաժողովի կարծիքով նախադեպ է ծառայել Նյուրնբերգի և Տոկիոյի արիքունալների կանոնադրությունների համապատասխանաբար 6C և 5C հոդվածների համար, այն է՝ մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններ¹⁷⁷:

Այսպիսով, ի տարբերություն 226 և 228 հոդվածների՝ 230 հոդվածը վերաբերում էր ոչ թե պատերազմական հանցագործություններին, այլ 1915 թ. մայիսի 24-ի դաշնակից տերությունների համատեղ հայտարարության հետևանքին էր, քանզի դաշնակիցները դեռ այն ժամանակ խոստացել էին պատասխանատվության կանչել հայերի զանդվածային սպանությունների մեջ մեղադրվողներին:

230-րդ հոդվածի այս դրույթը չափազանց կարևոր էր նաև այն իմաստով, որ թուրքիան չէր կարող խուսափել Միջազգային անապատներում հայերի զանգվածային կոտորածներում մեղադրվող անձանց հանձնելուց այն պատճառաբանությամբ, թե չի կարող հանձնել այն անձանց, որոնք հանցագործություններ են կատարել այն տարածքներում, որոնք այլևս իրեն չեն պատկանում:

¹⁷⁶ Տերնուն Ի., Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում..., էջ 11:

¹⁷⁷ Генциал армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 651.

Նույն հոգվածով դաշնակից տերություններն իրենց իրավունք էին վերապահում նշել այն դատարանը, որը պետք է դատեր մեղադրվող անձանց. իսկ օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում էր ճանաչել այդ դատարանը: Ընդ որում, նշվում էր միջազգային հարաբերություններին պատմության մեջ առաջին անգամ հատուկ միջազգային քրեական դատարանի ստեղծման հնարավորության մասին: Այն դեպքում, եթե Ազգերի լիգան պահանջվող ժամանակ կստեղծեր նշված դատելությունները դատապարտող իրավասու դատարան, դաշնակից տերությունները նշված մեղադրյալներին կիդսանցելին այդ դատարանին, իսկ թուրքական կառավարությունը պարտավորվում էր ճանաչել այդ դատարանը¹⁷⁸:

Նշված դրույթները հետագայում իրենց արտացոլումը դտան ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի հոգվածներում՝ կապված այս ծանր հանցագործության մեջ մեղադրվող անձանց հանձնելու և միջազգային տրիբունալ ստեղծելու գաղափարների հետ: Այս նկատառումներից պարզորոշ նկատվում է, որ միջազգային սովորութային իրավունքի նորմերն աստիճանաբար արտացոլվում են նաև միջազգային պայմանագրերում և միջազգային սովորութային նորմերից զատ դառնում նաև միջազգային պայմանագրային իրավունքի նորմեր:

Սևրի պայմանագրի առաջադիմական բնույթը դրսևորվեց նաև նրանով, որ վերջինիս հոգվածներով սահմանվում էր նաև նյութական պատասխանատվություն ցեղասպանություն իրականացնելու ճանապարհով Օսմանյան կայսրության հայ ազգաբնակչության ունեղրկման համար: Այսպես՝ Սևրի պայմանագրի 144 հոգվածը Թուրքիային պարտավորեցնում է ոչ միայն ուժը կորցրած ճանաչել Օսմանյան կառավարության «Լքյալ գուլքի» մասին 1915 թվականի օրենքն ու դրա լրացումները, որոնցով օրինականացվել էր ցեղասպանության ենթարկված արևմտահայության զանգվածային ունեղրկման քաղաքականությունը, այլև արգելում է նման օրենքների ընդունումն ապագայում¹⁷⁹: Այս հոգվածի նշանակությունը չափազանց կարևոր է ցեղասպանության ղոհ դարձած հայ ազգաբնակչության իրավունքներն իր իսկ սեփականության նկատմամբ վերականգնելու տեսակետից: Տվյալ հոգվածում սահմանվում էին նաև կոնկրետ մեխանիզմներ, որոնցով վերականգնվելու

¹⁷⁸ Барсегов Ю., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 32–33.

¹⁷⁹ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 678.

էին արեւմտահայուլթյան սեփականութեան իրավունքները իրենց ունեց-
վածքի նկատմամբ:)

Հոգևածի համաձայն թուրքական կառավարութեանը պարտավոր-
վում էր հնարավորութեան սահմաններում նախատեսել, որպիսով կայս-
րութեան ալլազգի այն քաղաքացիները, որոնք աքսորվել կամ 1914 թ.
հունվարի 1-ից հետո գաղանութեաններէ հանդեպ ունեցած վախից
դրդված դաղթել էին, վերադառնալին իրենց բնակավայրեր¹⁸⁰:

Օսմանյան կառավարութեանն ընդունում էր, որ կայսրութեան հիշ-
յալ քաղաքացիներին կամ նրանց համայնքներին պատկանող անշարժ
կամ շարժական գույքերը հայտնաբերվելու դեպքում, ում ձեռքում էլ
դրանք լինեն, պետք է որքան հնարավոր է շուտ վերադարձվեն օրինա-
կան սեփականին՝ արեւմտահայերին: Ընդ որում, վերադարձվող գույքերը
պետք է ազատված լինեն որեւէ պարտքերից, որոնցով նրանք կարող էին
ծանրաբեռնված լինել նոր տներէ կողմից և վերադարձվելու էին առանց
նոր սեփականատերերին և օգտագործողներին որեւէ հատուցման¹⁸¹:

Բացի արեւմտահայուլթյան սեփականութեան իրավունքների վերա-
կանդման դրուլթներ սահմանելուց, հոգևածը տվյալ գործընթացը վե-
րահսկող մեխանիզմներ էլ էր նախատեսում: Օսմանյան կառավարութեան-
ը համաձայնվում էր, որ Ազգերի լիգայի խորհրդի կողմից ստեղծվեն
միջնորդ հանձնաժողովներ՝ թուրքական կառավարութեան և տուժած հա-
մայնքի մեկական ներկայացուցիչների և Ազգերի լիգայի նորհրդի կող-
մից նշանակված նախագահի կազմով, սեփականութեան հետ կապված
հարցերը և վեճերը քննելու և լուծելու համար: Այդ հանձնաժողովները
օժտված են լինելու լայն լիազորութեաններով, մասնավորապես իրավա-
տու են հրամաններ տալ

ա/ գույքի վերանորոգման և վերականգնողական աշխատանքների
կատարելու հետ կապված;

բ./ վայրագութեանների կամ տեղահանութեանների մեղավորներին
մեկուսացնելու և այդ անձանց գույքի նկատմամբ միջոցներ ձեռնարկե-
լու հարցերում;

գ./ 1914 թ. հունվարի 1-ից հետո տուժած համայնքի մահացած կամ
անհետացած անդամներին պատկանող գույքերի և ամեն տեսակ սեփա-
կանութեան վերադարձնելու հարցերով;

¹⁸⁰ Հայաստանը... վաստաբոքերում, էջ 679:

¹⁸¹ Նույն տեղում:

դ./ 1914 թ. հունվարի 1-ին հետո անշարժ գույքի վաճառման կամ նրա նկատմամբ սեփականություն իրավունքների հաստատման ակտերի չեղյալ հայտարարելու հարցերով:

Ընդ որում, այն դեպքերում, երբ հանձնաժողովը չեղյալ կհամարի նոր սեփականատերերի իրավունքները գույքի նկատմամբ, այդ նոր տերերին փոխհատուցելու պարտականությունը պետք է դրվի թուրքական կառավարության վրա և դա առիթ չի կարող հանդիսանալ այդ գույքի օրինական տերերի իրավունքների վերականգնումը ուղացնելու համար: Օսմանյան կառավարությունը պարտավորվում է հնարավորության սահմաններում նպաստել հանձնաժողովի որոշումների կատարմանը, իսկ հանձնաժողովի որոշումները անբեկանելի են և դրանց չի կարող հակադրվել օսմանյան դատական կամ վարչական իշխանությունների կողմից ընդունված ոչ մի որոշում¹⁸²:

Այս հոդվածով փաստորեն հայ բնակչության կրած նյութական կորուստների վերականգնման և դրանց հետևանքների հաղթահարման առումով բավականին իրատեսական և արդյունավետ միջոցներ և մեխանիզմներ էին առաջ քաշվում: Այս ամենը չի կորցրել իր արդիականությունը և լիարժեք կարող է դրվել Հայոց ցեղասպանության նյութական հետևանքների վերացման հիմքում:

Սևրի պայմանագրի 144 հոդվածին լրացնելու էր գալիս 288-րդ հոդվածը, որով նախատեսվում էր, որ դաշնակից երկրի կամ նոր պետության հպատակությունը *ipso facto* ձեռք բերած նախկին թուրքահպատակների թուրքիայում մնացած ունեցվածքը, իրավունքներն ու շահերը ներկա կամ մեկ այլ պայմանագրով թուրքիայից անջատված տարածքներում պետք է վերադարձվեն նրանց իրենց ներկա վիճակով¹⁸³: Սա նշանակում էր, որ թուրքիայի կողմից արևմտահայերին հպատակությունից զրկելը, կամ նրանց կողմից նոր պետության հպատակություն ձեռք բերելը թուրքական իշխանությունների համար չէր կարող հիմք հանդիսանալ նրանց ունեցվածքից, իրավունքներից կամ շահերից զրկելու համար:

Ազգերի ինքնորոշման իրավունքի կիրառման առումով հենց Սևրի պայմանագրում առաջին անգամ միջազգային մակարդակով բարձրացվեց նույն քրդական հարցը, նախատեսվում էր ստեղծել առանձին պետություն՝ Բրդստան: Այս իմաստով Ադոնցը հիմնավորված ձևով մտա-

¹⁸² Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 680:

¹⁸³ Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920, p. 66.
<http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>

հոգվում էր այն փաստով, որ Դերսիմի և Նարբերդի սանձակները, որոնք իրականում և՛ աշխարհազրական, և՛ էթնիկ առումներով կազմում էին Հայկական բարձրամակեր անբաժան մասը, վերապահվում էին Քրդստանին¹⁸⁴։ Այսպիսով, ապագա քրդական պետությունը ստեղծվում էր մասամբ նաև Հայկական տարածքների Հաշվին։ Նման որոշման Հիմք Ադոնցը տեսնում էր դեռևս պատերազմի ընթացքում 1916 թ. կնքված Ֆրանս-ուսական գաղտնի համաձայնագիրը, որին նախորդել էր Սայքս-Պիկոյի անգլո-ֆրանսիական գաղտնի համաձայնությունը, որոնցով Արևմտյան Հայաստանը մասնատվում էր ճիշտ և ճիշտ Նարբերդի գծի երկայնքով¹⁸⁵։ Տվյալ պարագայում այդ գաղտնի համաձայնագրի կողմ Ռուսաստանի՝ իբրև Հակակշիռ պետության, այս գործընթացից ինքնամեկուսացման պայմաններում Հայկական պատվիրակություններին էլք մնում ոչինչ, քան համակերպվել ոչ միայն այդ հատվածի, այլև Կիլիկիայի կորստի հետ, մխիթարվելով նրանով, որ պատմական հայրենիքի մի զգալի հատված միացվում էր Հայաստանին։

Ի դեպ, քրդական հարցը, Քրդստանի ստեղծումը և Հայ-քրդական հարաբերությունների հետ կապված խնդիրները խիստ արդիական են նաև մեր օրերում։ Ներկայումս ընթացող աշխարհաքաղաքական գործընթացների պայմաններում, երբ կրկին ազդեցիկ տերությունները սկսում են օգտագործել քրդական խաղաքարտը, բոլորը հասկանում են, որ միջազգային իրավունքի տեսակետից Սևրի պայմանագիրը միակ փաստաթուղթն է, որը պետականության իրավական Հիմքեր է նախատեսել քրդերի համար։ Այս տեսակետից նույնպես հնարավոր է համարվում Սևրի պայմանագրի վերակենդանացումը, ինչն անխուսափելիորեն հանգեցնելու է Հայ-քրդական հարաբերությունների և, մասնավորապես, տարածքների ու սահմանների հստակեցման հարցերի քննարկմանը։ Անշուշտ, կարելի է միանալ Ադոնցի վրդովմունքին, որ որոշ Հայկական տարածքներ Սևրի պայմանագրով նախատեսվում էր հանձնել քրդերին, որոնք անմիջական մասնակցություն էին ունեցել Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործում, սակայն կարծում ենք, որ հնարավոր բարդություններից խուսափելու նպատակով միակ խելամիտ ելքը Հայ-քրդական հարաբերությունների բոլոր հիմնախնդիրները Սևրի պայմանագրերի շրջանակներում կարգավորելն է։

¹⁸⁴ Ադոնց Ն., Հայկական հարցի լուծման շուրջ, էջ 19։

¹⁸⁵ Նույն տեղում։

Սևրի պայմանագիրը ստորագրվեց այն ժամանակ, երբ օսմանյան կառավարությունը վերջին շնչում էր: Հատկանշական փաստ է, որ թուրքական պետությունը սկսել էր Սևրի պայմանագրի վավերացման գործընթացը: 1920 թ. դեկտեմբերի 23-ին թուրքական խորհրդարանի վերին պալատը Սենատը, իսկ 1921 թ. հունվարի 30-ին ստորին պալատը համաձայնություն տվեցին Սևրի պայմանագիրը վավերացնելուն¹⁸⁶: Սակայն արտաքին ու ներքին գործոնները հնարավորություն չտվեցին, որ այդ վավերացման սկսված գործընթացն ավարտին հասցվի և Օսմանյան կայսրությունը վավերացման փաստաթղթերը փոխանցի հաղթանակած տերություններին, ինչից հետո Սևրը կհամարվեր արդեն դե-յուրե ուժի մեջ մտած փաստաթուղթ: Մի կողմից գլուխ բարձրացրած քեմալականությունը, վերածվելով քաղաքական և ռազմական գործոնի, աստիճանաբար իր ձեռքն էր վերցնում երկրի իշխանությունը, մյուս կողմից քեմալա-բոլշևիկյան մերձեցումը և քեմալականներին սիրաշահելու հարցում խորհրդային Ռուսաստանի հետ մրցակցության մեջ մտած եվրոպական տերությունների գործունեությունը, ուղղակի կանխեցին հենց թուրքական պետության կողմից սկիզբ դրված Սևրի պայմանագրի վավերացման գործընթացը:

Սակայն, այդուհանդերձ, դաշնագիրը չվավերացնելը ամբողջությամբ զերծ չի պահում ստորագրողներին իրենց ստանձնած իրավական պարտավորություններից, և միայն չափազանց լուրջ հանգամանքներն ու հիմնավորումները կարող են արդարացնել պայմանագիրը ստորագրած պետության այն վավերացնելու հրաժարումը, ինչը կարող է վնաս հասցնել պայմանագրի մյուս կողմերի իրավունքներին¹⁸⁷: Տվյալ դեպքում Սևրի պայմանագրի չվավերացնելը վնաս հասցրեց պայմանագրի կողմ հանդիսացող Հայաստանի իրավունքներին:

«Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» 1969 թ. Վիեննայի կոնվենցիայի 14-րդ հոդվածը հստակեցնում է, թե որ դեպքերում է պետության համար պայմանագրի պարտադիր լինելն արտահայտվում վավերացմամբ: Տվյալ հոդվածի 4-րդ կետի համաձայն պետության համար պայմանագրի պարտադիր լինելն արտահայտնվում է վավերացմամբ, եթե պայմանագիրը ստորագրելու պետության մտադրությունը բխում է նրա ներկայացուցչի իրավասությունից կամ արտահայտվել է բանակցությունների ժամանակ¹⁸⁸: Այսինքն, վավերացման մերժումը

¹⁸⁶ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 59:

¹⁸⁷ Տե՛ս Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրէնքը, էջ 85:

¹⁸⁸ Международное право и документах, сост. сборника Н. Т. Блатова, М., 1982, с. 74.

կարելի է, օրինակ, հիմնավորել նրանով, որ պայմանագիրը ստորագրող որևէ պետություն ներկայացուցիչ գերազանցել է իր իրավասությունները, կամ խախտել է պետություն կողմից իրեն տրված ցուցումները: Սակայն, ինչպես արդեն գիտենք, դեռևս 1920 թ-ի հուլիսի 22-ին սուլթանի խորհուրդը Կ.Պոլսում ամբողջ կազմով համաձայնություն էր տվել ստորագրելու Սևրի պայմանագիրը և, հետևաբար, լիազորել էր իր ներկայացուցիչներին ստորագրելու այդ փաստաթուղթը: Այսպիսով, թուրքական պատվիրակները բացարձակապես չեն գերազանցել իրենց իրավասությունները և կատարել են օրինական իշխանություն կամքը: Նույնը կարելի է ասել Սևրի պայմանագիրը ստորագրած մյուս կառավարությունների մասին: Այսինքն, այս հիմնավորմամբ Սևրի պայմանագրի վավերացումից թուրքական պետություն հրաժարվելը չի կարող արդարացվել, իսկ այն, որ տվյալ պահին կայսրության տարածքի մեծ մասը վերահսկվում էր քեմալականների կողմից ավելի շուտ քաղաքական, այլ ոչ թե իրավական փաստակ է:

Ավելին, նույն կոնվենցիայի 18-րդ հոդվածը պայմանագիրը ստորագրող պետություններին վրա ստորագրումից մինչև վավերացում ընկած ժամանակամիջոցում դնում է հստակ պարտավորություններ: Համաձայն այս հոդվածի պետությունը պարտավոր է ձեռնպահ մնալ այնպիսի գործողություններից, որոնք կարող են ազդել պայմանագրի առարկայի և նպատակի վրա, եթե

1. վավերացման պայմանով ստորագրել է պայմանագիրը մինչև այն պահը, երբ կհայտարարի տվյալ պայմանագրի մասնակից չդառնալու իր հստակ մտադրություն մասին;

2. պայմանագրի իր համար պարտադիր լինելու համաձայնություն է արտահայտել մինչև դրա ուժի մեջ մտնելը պայմանով, որ դա չափազանց չի ձգձգվի¹⁸⁹:

Այս սկզբունքների խախտում պետք է համարել այն, որ թուրքերը 1921 թ. փետրվարին Ֆրանսիայի և հոկտեմբերին Իտալիայի հետ, իսկ հետագայում 1923 թ. Լոզանում կնքեցին պայմանագրեր, որոնցով փաստորեն ձգտում էին չհղոքացնել Սևրի պայմանագրի առարկան և նպատակը¹⁹⁰: Վստահաբար նույնը կարելի է ասել նաև 1921 թ. մարտին կնքված քեմալա-բոլշևիկյան մոսկովյան գործարքի մասին:

1969 թ. Վիեննայի կոնվենցիայի 25-րդ հոդվածը նախատեսում է նաև դեպքեր, երբ պայմանագիրն ամբողջությամբ կամ դրա մի մասը

¹⁸⁹ Международное право в документах, с. 75.

¹⁹⁰ Տե՛ս Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 87:

կարող է ժամանակավոր կիրառություն մեջ դրվել մինչև պայմանագրի ուժի մեջ մտնելը, անգամ եթե դա արտահայտվելու է հետագա վավերացմամբ: Նշված հոդվածով դա հնարավոր է համարվում, եթե բանակցություններում մասնակցած պետությունները միմյանց միջև այդ մասին արևել ձևով պայմանավորվածություն են ձևաբերել¹⁹¹:

Պետք է նշել, որ տվյալ կոնվենցիայի ընդունումից առաջ էլ պայմանագրի չվավերացված վիճակում գործածություն մեջ մտնելու նախադեպեր եղել են: Օրինակ, 1935 թ. Ֆրանսիան և Իտալիան պայմանագիր էին ստորագրել աֆրիկյան որոշ շահերի առնչությամբ: Երեք տարի հետո Իտալիան անվավեր ճանաչեց պայմանագիրը՝ վավերացված չլինելու պատճառաբանությամբ (պայմանագրի մեջ ֆիքսված էր այն դրույթը, որ այն գործածություն մեջ կմտնի վավերացումների փոխանակումից հետո միայն): Ֆրանսիան պատասխանեց, որ թեև չվավերացված, բայց պայմանագիրը մասնակի գործադրվել է իր կողմից և ընդգծվում էին բարի կամքից բխող Իտալիայի պարտավորությունները¹⁹²:

Հատկանշական է, որ Սևրի պայմանագիրը նույնպես մասամբ գործածվեց այն ստորագրողների կողմից՝ արաբական հողերի Օսմանյան կայսրությունից անջատելու առումով, ինչը նախատեսված էր դաշնագրով, փաստորեն դա գործադրվեց, վավերացրած չլինելով և հաջորդ դաշնագրից՝ Լոզանի ստորագրումից առաջ¹⁹³:

Ինչպես հայտնի է, Սևրի պայմանագրով նախատեսվում էր թուրքական պետությանը քաղաքական պատասխանատվության ենթարկել, նրան զրկելով Հայաստանի, Քրդստանի, Սիրիայի, Լիբանանի, Սաուդյան Արաբիայի, Իրաքի և ոչ թուրք ժողովուրդներով բնակեցված այլ տարածքների նկատմամբ տիրապետման իրավունքից¹⁹⁴: Քաղաքական առումով մեծ տերություններն այս տարածքների բաժանման հարցն իրենց միջև լուծել էին Սևրի պայմանագրի ստորագրումից առաջ, երբ դեռ պատերազմի ժամանակ 1916 թվականին ստորագրվել էր Ասիական թուրքիայի տարածքների բաժանման զադունի համաձայնագիրը և պատերազմից հետո 1920 թ. ապրիլին Սան-Ռեմոյի համաժողովի որոշումներով վերահաստատվեց նրանց քաղաքական կամքն այդ տարածքներն օտարելու վերաբերյալ: Ու թեև այդ տարածքները փաստացի վերահսկվում էին անգլիական ու ֆրանսիական զորքերի կողմից, իրավական

¹⁹¹ Международное право в документах, с. 78.

¹⁹² Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 134:

¹⁹³ Նույն տեղում, էջ 132:

¹⁹⁴ Барсегов Ю., Геноцид армян-преступление по международному праву, с. 183.

? յան անբաժան մասը, և Արաբական թերակղզու և Հայաստանի Աֆրիկայի տարածքների օտարումը պետք է ձևակերպվեր վերջինիս հետ կնքվելիք խաղաղության պայմանագրով: Եվ բնական է, որ Սևրի պայմանագրի հիմքում դրվեցին Ասիական Թուրքիայի տարածքների բաժանման դադարի համաձայնագրի դրույթներն ու Սան-Ֆեմոյի համաժողովի որոշումները:

Այսպես, Սևրի պայմանագրի 94-րդ հոդվածի համաձայն Սիրիան և Միջագետքը՝ ժամանակավորապես ճանաչվում էին անկախ պետութ-յուններ՝ պայմանով, որ դրանց կառավարումը պետք է իրականացվեր մանդատատար պետության խորհրդով և օժանդակությամբ, մինչև այն ժամանակը, երբ նրանք ի վիճակի կլինեն ինքնակառավարման: 95-րդ հոդվածով Պաղեստինի կառավարումը նույնպես հանձնվում էր ստորագրող պետությունների կողմից ընտրված մանդատատարին, որը պետք է կենսագործեր բրիտանական կառավարության 1917 թ. նոյեմբերի 2-ի հռչակագրի՝ դրույթները Պաղեստինում հրահանների համար ազգային օջախ ստեղծելու հետ¹⁹⁵:

Պայմանագրի 113-րդ հոդվածով Թուրքիան կորցնում էր իր իրավունքները նաև Սուդանի նկատմամբ, իսկ 121-րդ հոդվածով հրաժարվում է իրավունք սուլթանի ունեցած իրավունքներից և առանձնաչո-րհույն:

Թուրքիան հրաժարվում էր Արաբական թերակղզու տիրույթներից և 98–100-րդ հոդվածներով պարտավորվում էր ճանաչել Հեջասը՝ որպես ազատ և անկախ պետություն, ինչպես դա արդեն արել էին Դաշնակից պետությունները: Պայմանագրի 101-րդ հոդվածով Թուրքիան հրաժարվում էր Եգիպտոսի նկատմամբ իր իրավունքներից և ճանաչում Եգիպտոսի նկատմամբ 1914 թ. դեկտեմբերի 18-ից հաստատված անգլիական պրոտեկտորատը, իսկ 118–120-րդ հոդվածներով ճանաչում էր Ֆրանսիայի պրոտեկտորատը Մարոկկոյի և Թունիսի նկատմամբ:

* Իրանը ներառում էին Սիրիայի, Լիբանանի և Իրաքի ժամանակակից տարածքները:

** Խոսքը «Բալթիկի հոչակագիր» անվան տակ Կայսերի Սեմ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարար Արթուր Բալթիկի լորդ Ռոտշիլդին ուղղված նամակի մասին է, որով Պաղեստինում նախատեսվում էր հրեաների համար ազգային օջախի ստեղծումը:

¹⁹⁵ Sèvres Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sèvres. August 10, 1920, p. 26. <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>

*** Թուրքավորություն, որն առաջացավ ժամանակակից Սուրիայի Արաբիայի տարածքում, հետագայում ընդարձակվելով, դարձավ այդ պետության ստեղծման հիմքը:

Բացի մանդատային կառավարման իրավունքով օտարվածներից, պայմանագրում կային նաև եվրոպական տերություններին ուղղակիորեն փոխանցվող տարածքների մասին հոդվածներ: Այսպես, 115-րդ հոդվածով Թուրքիան ճանաչում էր 1914 թ. նոյեմբերի 5-ի Մեծ Բրիտանիայի կողմից Կիպրոսի անեքսիայի ակտը, իսկ 122-րդ հոդվածով՝ Խալիլայի իրավունքներն ու տիրողոսը Էգեյան ծովի կղզիների վրա¹⁹⁶:

Վերջապես պայմանագրի 62–64-րդ հոդվածներով Թուրքիայից առանձնանում էր Քրդստանը, որի սահմանները որոշվելու էին անգլո-ֆրանս-իտալական հանձնաժողովի կողմից, ինչից հետո, եթե Ազգերի լիգայի խորհուրդը կհամարի, որ այդ տարածքի բնակչությունը ունակ է ինքնակառավարման, Քրդստանին կտրամադրվի ինքնավարություն, վերջինիս սահմանները համտեղ որոշվելու էին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Թուրքիայի կողմից¹⁹⁷:

Սակայն, Սևրի պայմանագրի կողմ հանդիսացող ազդեցիկ եվրոպական տերությունները, առաջին հերթին Մեծ Բրիտանիան և Ֆրանսիան, ելնելով իրենց շահերից, միմյանց միջև պայմանավորվածություն ձեռք բերելով, սկսեցին ընտրողաբար կիրառել չվավերացված և դեռևս ուժի մեջ չմտած Սևրի պայմանագրի հոդվածները, կապված արաբական տարածքների Օսմանյան կայսրությունից օտարելու հետ: Պայմանագրի չվավերացված լինելու պայմաններում նրա հոդվածների հիման վրա մինչև Լոզանի պայմանագրի ստորագրումը փաստորեն ալաբուրվեց Օսմանյան կայսրության տրոհման և մանդատների ու պրոտեկտորատների կիրառմամբ անկախ պետությունների (Սիրիա, Լիբանան, Իրաք, Սաուդյան Արաբիա և այլն) ստեղծման գործընթացը, որը, ցավոք, չըլանցեց Հայաստանն ու Քրդստանը:

Այսպիսով, պայմանագրի կողմ հանդիսացող եվրոպական տերությունները, կիրառելով նրա որոշակի հոդվածների դրույթներ, առանց վավերացման փաստորեն մասնակի գործադրության մեջ են դրել Սևրի պայմանագիրը:

Թուրքերը մշտապես շահարկում են Սևրի պայմանագրի օրինականությունը և ուժի մեջ լինելու հարցը: Այս առումով Սևրի պայմանագրի վերանայման փորձ պետք է համարել 1921 թ. Լոնդոնի խորհրդաժողովը: 1921 թ. հունվարին Փարիզում Անտանտի Գլխավոր խորհրդի նիստում Ֆրանսիան հանդես եկավ Սևրի պայմանագիրը վերանայելու առաջարկ-

¹⁹⁶ St u Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920, p. 27–29. <http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>

¹⁹⁷ Տես նույն տեղում, p. 21.

ուի: Նույն թվականի փետրվար-մարտ ամիսների ընթացքում Լոնդոնում կայացած Անստանտի տերությունների և պատերազմում պարտված Գերմանիայի և Օսմանյան կայսրության մասնակցության մասնակցության կայացած խորհրդաժողովում Ֆրանսիայի և Իտալիայի առաջարկով քննարկվեց Սևրի հաշտության պայմանագրի վերանայման հարցը: Ինչպես հայտնի է, այդ խորհրդաժողովում փորձ կատարվեց Սևրի դաշնագրով նախատեսված Հայաստանի և հայ ժողովրդի օրինական իրավունքներն արտահայտող դրույթները փոխարինել «Հայկական ազգային օջախի» անորոշ դադափարով, որը սակայն մերժվեց հենց Թուրքերի կողմից: Լոնդոնի խորհրդաժողովում այս գաղափարի մերժումով հենց իրենք՝ Թուրքեր, ըստ էության, առաջինը մերժեցին նաև Սևրի պայմանագրի վերանայման հարցը: Սևրի պայմանագիրը Լոնդոնում կարող էր փոխարինվել միայն նոր փաստաթղթի ընդունումով, որի առաջաբանում պետք է հատուկ ընդգծվեր, որ տվյալ պայմանագիրը վերանայում կամ փոփոխություններ է մտցնում նախկինում ստորագրված Սևրի պայմանագրում: Այսպիսով, թեև Սևրը ստորագրած տերությունները Լոնդոնում հայտարարել էին այդ պայմանագիրը վերանայելու իրենց մտադրության մասին, այդուհանդերձ, որևէ փաստաթուղթ չստորագրվեց, ինչը նշանակում է, որ խորհրդաժողովն իր նպատակին չհասավ, և Սևրի պայմանագրի վերանայման այդ փորձը փաստորեն ձախողվեց:

Սևրի պայմանագրի ուժի մեջ չի նկատվում հարցը մտահոգիչ է Թուրքերի համար նաև մեր օրերում: Այստեղ է, որ հարց է առաջանում, որ եթե Թուրքիան համարում է Սևրի պայմանագիրը ուժը կորցրած, ապա ինչու հաջորդ Ալեքսանդրոպոլի, Մոսկվայի, Կարսի, պայմանագրերի՝ տեքստերում, ինչպես կտեսնենք, իր կողմից մտցվում էին Սևրի պայմանագիրը չեղյալ համարելու հոգևածներ: Այս միտումը շարունակվում է մինչև այսօր, ինչի վկայությունն է Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար առաջ քաշված Սևրի պայմանագրից և տարածքային պահանջներից հրաժարվելու Թուրքական նախապայմանը, ինչպես նաև Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու համար հայտնի արձանագրություններում ընդգծվում է կարսի պայմանագրի ճանաչումը, ենթատեքստում ունենալով Սևրի պայմանագրի չեղոքացումը:

**2.11. Հայերի ցեղասպանության համար Օսմանյան
կայսրության քաղաքական պատասխանատվությունը Վուդրո
Վիլսոնի իրավարար վճռով և նրա հարաբերակցությունը Սևրի
պայմանագրի հետ**

Պետք է նշել, որ թե՛ Սևրի պայմանագիրը և թե՛ Վիլսոնի իրավարար վճիռը չճանաչեցին հանկարծ ու միանգամից: Հայ ժողովրդի շահերի ու իրավունքների պաշտպանության տեսակետից չափազանց կարևոր այդ փաստաթղթերի ստեղծմանը նախորդել է բավական տևական ու բարդ նախապատրաստական աշխատանք, որն էլ հասունացրեց դրանց ընդունումը:

Դեռ 1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին Լոյդ Ջորջը, իսկ 1918 թ. հունվարի 8-ին Վուդրո Վիլսոնն իր հայտնի «14 կետերով»¹⁹⁸ Թուրքիայի իրավունքները ճանաչվում էին միայն նախկին Օսմանյան կայսրության այն մասերի վրա, որոնք բնակեցված էին թուրքերով, այլ ազգություններով բնակեցված տարածքները պետք է ազատագրվեին նրա տիրապետությունից¹⁹⁹: Իսկապես դժվար է պատկերացնել մի երկիր, որտեղ լինեին այդքան շատ ճնշված և ստրկացված ազգություններ, որքան Թուրքիայում, ուստի պատերազմի ավարտից հետո ազգերի ինքնորոշման իրավունքը պետք է գործադրվեր առաջին հերթին հենց այդ երկրում: Հայ ժողովրդի հետ կապված ինքնորոշման իրավունքի իրացումը պետք է կատարվեր Թուրքիային քաղաքական պատասխանատվության ենթարկելու ճանապարհով՝ նրան հայկական տարածքների վրա իր իշխանությունը տարածելուց զրկելով, ինչի արդյունքում արդեն գոյություն ունեցող Հայաստանի Հանրապետությանը միացվելու էր պատմական հայրենիքի որոշ մասը:

Արդեն Առաջին աշխարհամարտից հետո ԱՄՆ նախագահ Վիլսոնի հուշագրում, որը 1919 թ. օգոստոսի 22-ին Կոստանդնուպոլսում ԱՄՆ գերագույն կոմիսար Բրիստոլի կողմից հանձնվեց Օսմանյան կայսրության կառավարությանը, Թուրքիայից Հայաստանի տարանջատման հարցը ուղղակիորեն փոխկապակցվում էր Հայերի զանգվածային սպանությունների քաղաքականության հետ¹⁹⁹:

Թուրքական պետության Հայաստանի նկատմամբ գերիշխանության դադարեցման քաղաքական ու իրավական հիմքերի հարցը դարձել

¹⁹⁸ Արման Ե., Հայկական հարցի լուծման շուրջ, էջ 78:

¹⁹⁹ Барсегов Ю. Г., Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе, с. 6.

էր ԱՄՆ նախագահի կողմից հատուկ ստեղծված Քլինդի-Բրեյնի Հանձնա-
ժողովի քննարկման առարկա: Հանձնաժողովի 1919 թ. օգոստոսի 28-ին
ներկայացրած զեկուլցի մեջ հստակորեն ձևակերպված էր ամերիկյան
մոտեցումն այս հարցում: Փաստաթղթում Հայաստանի անջատման հիմ-
քեր էին ներկայացվում հետևյալ փաստարկները՝

1. Թուրքերի ուրիշներին կառավարելու ապացուցված անկարո-
ղությունը;

2. կրկնվող ջարդերը իբրև կանխամտածված քաղաքականություն
որդեգրելը;

3. իրագործված ջարդերի համար կարեկցանքի դրեթե ամբողջովին
բացակայությունը կամ ձգտումը հրաժարվել կատարված հանցագոր-
ծություններից, ավելի շուտ նրանց կողմից դրանք արդարացնելու փոր-
ձերը;

4. Հայերի նկատմամբ նրանց ունեցած ակնհայտ ծայրահեղ թշնա-
մական վերաբերմունքը և ջարդերի մշտական սպառնալիքը;

5. Հայերին պաշտպանելուն ուղղված 1878 թ. պայմանագրի հոդ-
վածները կատարյալ ձախողումը;

6. քաղաքացիական պայքարի առկայությունը, որ այս երկու ցեղերը
չեն կարող միասին ապրել խաղաղ ու նորմալ:

Այս ամենը ստիպում էր Հանձնաժողովականներին հանդել
հետևյալ եզրահանգումներին՝

1. Թուրքական կառավարման փորձը չպետք է կրկնվի;

2. ավելի ճիշտ է, որ հայերն ու թուրքերն ունենան առանձին պե-
տություններ;

3. ամենատարրական արդարությունը պահանջում է առնվազն
Թուրքիայից այն տարածքի առանձնացումը, որտեղ հայերը կարող են
կենտրոնանալ, ստիպված չլինելով ապրել թուրքական տիրապետության
տակ;

4. ոչինչ բացի նշվածից չի կարող հայերին տալ անվտանգություն
բաժարար երաշխիքներ, ոչինչ բացի նշվածից չի հանդուստացնի աշխար-
հի խիղճը այս հարցում;

5. Ելնելով հայերի, թուրքերի, ինչպես նաև ողջ աշխարհի ու խա-
ղաղության շահերից, անհրաժեշտ է պնդել առանձին հայկական պե-
տության ստեղծման վրա»²⁰⁰:

²⁰⁰ Барсегов Ю. Г., Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе, с. 6-7.

Հանձնաժողովի թե փաստարկները և թե առավել ևս եզրահանգումները ոչ այլ ինչ են, քան Վոլդրո Վիլսոնի Հայ-թուրքական սահմանագծման Հարցում ապագա իրավարարության անհրաժեշտ ու բավարար հիմնավորումներ: Ավելորդ է նշել, որ այս հիմնավորումները չափալանց արդիական են նաև մեր օրերում՝ Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության թուրքական քաղաքականությանն արժանի պատասխան տալու իմաստով:

Հատկանշական է, որ ամերիկյան այս մոտեցումը հետագայում որդեգրվում է նաև Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհրդի կողմից, երբ 1919 թ. Հունվարի 30-ին Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Զապոնիան, ինչպես նաև ԱՄՆ-ը իրենց համատեղ բանաձևում նշում են, որ Հպատակ ժողովուրդների նկատմամբ թուրքական իշխանության պատմական չարաչահումներից և հատկապես նախորդող տարիներին Հայերի սարսափելի կոտորածներից ելնելով, դաշնակից ու միավորված տերությունները համաձայնության եկան այն հարցում, որ Հայաստանը պետք է ամբողջովին անջատված լինի թուրքական կայսրությունից²⁰¹: Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդը մերժեց 1919 թ. Հունիսի 17-ի նոր սուլթանական կառավարության հուշագրում ներկայացված բոլոր այն փաստարկները, որոնցով փորձ էր կատարվում զերծ պահել թուրքական պետությունը Հայերի ոչնչացման համար պատասխանատվությունից և ամեն ինչ հանգեցնել երիտթուրքական կառավարության անդամների քրեական պատասխանատվությանը, նպատակ ունենալով իր տիրապետության տակ պահել Հայաստանի տարածքը: Խորհուրդը հստակորեն ձևակերպեց թուրքական պետության իշխանությունը միայն թուրքերի նկատմամբ սահմանափակելու անհրաժեշտության մասին իր եզրակացությունը և, դրանից ելնելով, թուրքական կայսրության տարբեր ազգությունների և ժողովուրդների ճակատագրերը որոշել այդ ժողովուրդներին շահերին ու ցանկություններին համապատասխան²⁰²:

Ի պատասխան թուրքերի բերած այսպես կոչված հակափաստարկների ԱՄՆ-ի կողմից հետևում է ավելի կտրուկ արձագանք: ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Ռ.Լասինդը Փարիզի խաղաղության բանակցություններին ԱՄՆ-ի պատվիրակությանը հասցեագրված 1919 թ. օգոստոսի 16-ի հեռագրում նշում է, որ «ԱՄՆ-ի նախագահը ցանկանում է նախագուշացնել թուրքական իշխանություններին, որ եթե նրանք անհապաղ

²⁰¹ Барсегов Ю. Г., Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе, с. 7-8.

²⁰² Նույն տեղում, с. 8.

արդյունապետ միջոցներ չձեռնարկեն, որպեսզի կանխեն այն կոստորածներն ու դադանությունները, որոնք իրականացվում են թուրքերի, քրդերի և այլ մահմեդականների կողմից Հայերի նկատմամբ Կովկասում և այլ վայրերում, ապա նրանք կգրկվեն ցանկացած աջակցությունից այն հարցերում, որոնք վերաբերում են ինքնիշխանություն պահպանմանը անսլացած Օսմանյան կայսրության թուրքական հատվածի վրա, ինչը նախատեսված էր նախագահի խաղաղության պայմանների XII կետով և որ նման որոշումը կարող է հանգեցնել թուրքական կայսրության ամբողջական վերացմանը և խաղաղության հաստատման պայմանների լիակատար փոփոխությանը»²⁰³:

Վուդրո Վիլսոնին իրավարարի դեր ստանձնելու առաջարկը դաշնակիցների Գերագույն խորհրդի կողմից արվել է 1920 թ. ապրիլի 25-ին, իսկ մայիսի 17-ին նախագահը հայտնում է, որ համաձայն է գործել որպես իրավարար: Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդը ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնին հայ-թուրքական սահմանադժման հարցում իրավարար դառնալու առաջարկի մասին հաջորդ օրը՝ ապրիլի 26-ին տեղեկացնում է Ազգերի լիգային, իսկ մայիսի 11-ին՝ խաղաղ կարգավորման պայմանները փոխանցվում են թուրքական սլատվիրակությանը²⁰⁴: Այսպիսով, արբիտրաժի գործընթացը սկսվել էր դեռ մինչև Սևրի պայմանագրի կնքումը, հետևաբար այն միանգամայն ինքնուրույն միջազգային-իրավական փաստաթուղթ է Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի, իբրև դաշնակից տերությունների Գերագույն խորհրդի անդամների մի կողմից և Վուդրո Վիլսոնի, իբրև ԱՄՆ-ի նախագահի, մյուս կողմից»²⁰⁵:

Վուդրո Վիլսոնին Հայաստանի սահմանի հստակեցման հարցում իրավարարի կարգավիճակ առաջարկելն, անշուշտ, ուներ իր հիմնավորումները, որոնք պայմանավորված էին միջազգային արբիտրի ընտրության համար պարտադիր հանդիսացող-արդարության ու անաչառության սկզբունքներով: Ելնելով այն հանդամանքներից, որ ԱՄՆ-ը չէր պատերազմել Օսմանյան կայսրության հետ և հարաբերությունների մեջ է եղել ոչ միայն Օսմանյան կայսրության պաշտոնական կառավարության, այլև թուրք ազգայնականների հետ, ԱՄՆ-ի նախագահի թեկնածությունը դիտվում էր իբրև առավել հարմար Հայաստանի և թուրք-

²⁰³ Барсегов Ю., Турецкая доктрина международного права на службе политики, с. 27.

²⁰⁴ Նույնի, Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе, с. 15.

²⁰⁵ Նույնի, Геноцид армян-преступление по международному праву, с. 182.

քիայի սահմանի հստակեցման իրավարարի դերում²⁰⁶։ Այսպիսով ապահովվում էր իրավարարի չեզոքություն և անշահախնդրության սկզբունքը վեճի կողմերի նկատմամբ, ինչն, ըստ Հաագայի 1899 թ. և 1907 թ. «Միջազգային վեճերի խաղաղ կարգավորման մասին» կոնվենցիայի, վեճերը արբիտրաժի միջոցով լուծելու պարտադիր պայմաններից մեկն էր։

Որպես այս արբիտրաժի հիմնավորում կարելի է բերել նաև 1920 թ. Հուլիսի 17-ին դաշնակից տերությունների Ֆրանսիայի վարչապետ-Աբելերանի կողմից ստորագրված պատասխան նոտան թուրքական պատժիրակության նույն ամսին ուղղված բողոքի նոտային։ Պատասխան նոտայում մասնավորապես ասված է. «Թուրքական կառավարությունը չի կատարել իր ոչ թուրք հպատակներին թալանից, բռնություններից ու սպանություններից պաշտպանելու պարտականությունը։ Ավելին, բազմաթիվ ապացույցներ վկայում են այն մասին, որ կառավարությունն ինքն իր վրա է վերցրել ամենագաղանաբարո հարձակումների ղեկավարման ու կազմակերպման պատասխանատվությունն այն բնակչության նկատմամբ, որին պետք է պաշտպանություն ցուցաբերեր։ Այդ իսկ պատճառով դաշնակից տերությունները չեն կարող փոփոխություններ մտցնել այն դրույթներում, որոնք նախատեսում են ստեղծել անկախ Հայաստան»²⁰⁷։

Վուդրո Վիլսոնին իրավարարությունը Դաշնակից տերությունների Գերագույն խորհուրդը վաղօրոք սահմանափակում էր կոնկրետ տարածքներով։ Հայ-թուրքական սահմանագծումն իրակայացնելիս իրավարար պետք է սահմանափակվեր Վանի, Բիթլիսի, էրզրումի ու Տրապիզոնի վիլայեթներով, վերջինով ապահովվելու էր Հայաստանի ելքը դեպի Սև ծով, առանց որի իրավարարությունը կլիներ թերի, և տերություններն իրենց վրա պարտավորություն էին վերցնում ձեռնարկել հնարավոր միջոցներ, որպեսզի ԱՄՆ-ի նախագահը կարողանա դեպի ծով ելք նախատեսել Հայաստանի համար²⁰⁸։

Տարածքային այս սահմանափակման պնդումը կապված էր նրա հետ, որ Դաշնակից տերությունների Գերագույն խորհուրդը դեռ մինչև Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսը տեղյակ էր ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնի տեսակետներին, որ Հայաստանին պետք է Կիլիկիայով ելք ասպնդովի նաև

²⁰⁶ Барсегов Ю., Геноцид армян-преступление по международному праву, с. 181.

²⁰⁷ Նույն տեղում, с. 183.

²⁰⁸ Նույնի. Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе, с. 14.

դեպի Միջերկրական ծով²⁰⁹։ Այս տեսակետը ԱՄՆ-ի կողմից հնչեցվեց նաև Սան-Ռեմոյի կոնֆերանսում, ապա՝ Անգլիան ու Ֆրանսիան մնացին անդրդվելի, նրանք շարունակում էին պնդել իրենց տեսակետը, որը կարծում ենք, պայմանավորված էր ոչ թե «պատմության մեջ և արդարությունում», ինչպես ներկայացնում էին այդ տերությունների ներկայացուցիչները, այլ դեռ պատերազմի ընթացքում Սալբա-Պիկոյի գաղտնի պայմանագրով ձեռք բերված պայմանավորվածություններ, որոնց համաձայն էրզրումը, Վանը, Բիթլիսը և Տրապիզոնի մի մասը փոխանցվելու էին Ռուսաստանին, իսկ Արևմտյան Հայաստանի մյուս վիլայեթները, ինչպես նաև Կիլիկիան՝ Ֆրանսիային։ Ակնհայտ է, որ Անգլիայի ու Ֆրանսիայի դիրքորոշման հիմքում շարունակում էր մնալ Ասիական թուրքիայի և Արևմտյան Հայաստանի բաժանման համաձայնագիրը մի տարբերությամբ, որ այժմ նշված տարածքները անցնելու էին ոչ թե Ռուսաստանին, այլ միացվելու էին Հայաստանի Հանրապետությանը։ Այսպիսով Սեբաստիան, Խարբերդը և Դիրաբեքիլը, հիմնականում Անգլիայի և Ֆրանսիայի պնդմամբ, դուրս էին բերվում իրավարարի հայ-թուրքական սահմանադժման իրավասություններից այն դեպքում, երբ Մուղլոսի գինադագարով և 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական պայմանագրով ամբողջ Արևմտյան Հայաստանի վրա էր սահմանափակվում թուրքական իշխանությունը։

Թուրքական վարկածի համաձայն Վիլսոնի իրավարար վճռի հիմքը կազմում է չվավերացված Սևրի պայմանագիրը, ուստի, դրանից ելնելով էլ, այդ իրավարար վճիռը չունի իրավական ուժ։ Պատասխանելով այս տեսակետին նշենք, որ Վիլսոնի արքիտեկտային որոշումը կապ ունի Սևրի պայմանագրի հետ այնքանով, որքանով, որ վերջինս 89-րդ հոդվածով ԱՄՆ-ը նախագահին արքիտեկտի դեր ստանձնելու խնդրանքով նախկինում ղեկավարելու Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդի չորս տերություններին՝ Մեծ Բրիտանիային, Ֆրանսիային, Իտալիային և Ճապոնիային, որոնք Սևրի պայմանագիրում նշված են իբրև Դիվանի գաղտնից տերություններ, միացել էին տասը նոր երկրներ՝ Բելգիան, Հունաստանը, Հնդկաստանը, Պորտուգալիան, Ռումինիան, Սերբա-Խորվաթա-Սլովենական պետությունը, Չեխոսլովակիան և վեճի կողմ հանդիսացող՝ Հայաստանը և Թուրքիան²¹⁰։ Այսպիսով, Սևրի պայմանագիրը իրավարար վճռի համար ընդամենը լրացուցիչ իրավական հիմք էր հան-

²⁰⁹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 238.

²¹⁰ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 673

դիսանում²¹¹ ի հավելումն դրանից առաջ ԱՄՆ նախագահին ուղղված միջազգային իրավարարության առաջարկին, սակայն անկախ դրանից էլ իրավարարության գործընթացն արդեն ընթացքի մեջ էր: Ավելին, Հենց Սևրի պայմանագրի 89-րդ հոդվածի համաձայն անդամ պետություններն իրավարար վճռի ընդունումը չեն պայմանավորել որևէ հանգամանքով, այլ պարտավորվել են վճիռն ընդունել անմիջապես, իսկ վեճի կողմ հանդիսացող Թուրքիան 90-րդ հոդվածով լրացուցիչ կերպով վերահաստատել է այս դիրքորոշումը, հրաժարվելով Հայաստանին փոխանցվելիք տարածքների նկատմամբ իր իրավունքներից²¹²:

Վիլսոնը իրավարար վճիռը ստորագրեց 1920 թ. նոյեմբերի 22-ին Հայաստանի խորհրդայնացումից ընդամենը 10 օր առաջ: Արդեն խորհրդայնացումից հետո, դեկտեմբերի 6-ին ԱՄՆ-ի նախագահի կայացրած իրավարար վճիռը պաշտոնապես Փարիզում փոխանցվեց Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհրդին²¹³: Վճռի պաշտոնական և ամբողջական անվանումն է. «ԱՄՆ նախագահի որոշումը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանի, Հայաստանի դեպի ծով ելքի և Հայկական սահմանին հարակից թուրքական տարածքի ապառազմադադմանց ման վերաբերյալ»: ԱՄՆ-ը նախագահն իբրև իրավարար իր իրավասության շրջանակներում և ելնելով Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհրդի նախատեսած տարածքային սահմանափակումից, հայ-թուրքական սահմանադժուհն իրականացնելիս նախկինում Օսմանյան կայսրության տարածք համարվող Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի նահանգների վրա հաստատում էր հայ ժողովրդի տիրոջն ու իրավունքները, ապահովելով նաև ելք դեպի Սև ծով: Իրավարար վճռով Հայաստանին փոխանցվելիք տարածքը կազմելու էր = 103.599 քառ. կմ, այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանի շուրջ 40%-ը:

Հենց իրավարար վճռի վերնագրում «Հայկական սահմանին հարակից թուրքական տարածքի ապառազմականացման» դրույթի ամրագրումը չափազանց կարևոր է: Այս ձևակերպումը կարելի է համարել վճռի կայացման պահին տարածաշրջանում տեղի ունեցող զարգացումների, մասնավորապես 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմի, դրան հաջորդած Հայաստանի խորհրդայնացման, ինչպես նաև քեմալականների կողմից իրավարար վճռով Հայաստանին փոխանցվելիք տարածքների կատարյալ վերահսկման ուղղակի արտացոլումը իրավարար վճռի մեջ: Այսպիսով, անգամ վճռի վերնագրի տրամաբանությունից բխում էր ոչ

²¹¹ Հայաստանը... վաստաթղթերում, էջ 676:

²¹² Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմքերը, էջ 75

միայն քեմալականների ռազմական ուժերի դուրսբերումը Հայաստանին փոխանցվելիք չորս նահանգների տարածքներին, այլև այդ ուժերի ետքաչումը անգամ իրավարար վճռով նախատեսված հայ-թուրքական նոր սահմանից դեպի Թուրքիայի խորքերը:

Սակայն, եթե ԱՄՆ-ը նախագահը փորձում էր ելք առաջարկել իրավարար վճռի դրույթները կյանքի կոչելու համար, քանզի հենց Դաշնակից ուժերի Գերագույն խորհուրդն էր իր վրա պարտավորություն վերցրել քայլեր ձեռնարկել, որ իրավարարը կարողանա անգամ ելք ապահովել Հայաստանի համար, ապա անդլիական դիվանագիտությունը վերնչված զարգացումները մատնանշելով քաղաքական ճնշում էր գործադրում իրավարարի վրա, փորձելով համոզել վերջինիս ձեռնպահ մնալ վճռի նախատեսված հրապարակումից, ինչից հետո, ըստ միջազգային իրավունքի գործող նորմերի, այն մտնելու էր ուժի մեջ:

Որպես փաստարկ անգլիական դիվանագիտությունն օգտագործում էր այն, որ Հայաստանն արդեն խորհրդայնացված է և անիմաստ է վճռի հրապարակումը, ինչն այդ տարածքների նկատմամբ իրավունքներ էր տալիս խորհրդային Հայաստանին և կարող էր լրջորեն վնասել քեմալականների հետ նախատեսվելիք պործարքին: Անգլիացիներն առաջարկում էին սառեցնել ԱՄՆ-ը նախագահի հայ-թուրքական սահմանագծման վճռի հրապարակումը մինչև որ անգլիական կողմը դեպսանի միջոցով պետքարտուղարություն այդ հարցի հետ կապված կներկայացնի որոշ պարզարանումներ: Սակայն նրանց հաջողվեց միայն կարճ ժամանակով հետաձգել վճռի հրապարակումը²¹³:

Չնայած տուրածաշրջանում տեղի ունեցած արմատական փոփոխություններին, Վուդրո Վիլսոնը հավատարիմ մնաց միջազգային իրավարարի իր սկզբունքներին, և 1920 թ. դեկտեմբերի 17-ին հրապարակումից հետո վճիռը մտավ ուժի մեջ:

Թեև հայ-թուրքական սահմանագծման հարցով նախաձեռնված և իրականացված իրավարարությունը սկսվել էր հաղթանակած տերութունների քաղաքական որոշման ու կամքի հիման վրա, այդուհանդերձ այն ոչ միայն չի հսկասել, այլև կատարվել է սովյալ պահին գործող միջազգային իրավական նորմերին համապատասխան: Այսպես, Հասադայի 1899 թ. «Միջազգային վիճերի խաղաղ կարգավորման մասին» կոնվենցիայի 54-րդ և 1907 թ. խմբագրված նույն կոնվենցիայի 81-րդ հոդվածներում «եթե իրավարար վճիռը կայացել է ըստ կարգի և դրա մասին

²¹³ Барсегов Ю. Г., Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе, с. 17.

իրազեկ են պահվել կողմերի գործակալները, ապա խնդրո առարկա վեճը լուծվում է մեկընդմիջտ և ենթակա չէ բեկանման»²¹⁴։ Ակնհայտ է, որ տվյալ պարագայում որևէ պայմանագրի, տվյալ դեպքում Սևրի, ստորագրված կամ վավերացված լինել-չլինելը չի կարող ազդել իրավարար վճռի վրա։

Արբիտրաժի ոգու համաձայն արբիտրի որոշումը կողմերը ընդունում են իբրև պարտադիր, և, բնականաբար, այն վավերացման ենթակա չէ։ Արբիտրաժային որոշումն առաջացնում է համապատասխան իրավական հետևանքներ նրա մասնակիցների համար։ Դիմելով արբիտրաժի, կողմերը համաձայնվել են, որ արբիտրի որոշումը, որը վերաբերում է իրենց, կլինի վերջնական և, համապատասխանաբար, պարտավորվել են հարգել այն²¹⁵։

Վուդրո Վիլսոնի Հայ-Թուրքական սահմանադժման իրավարար վճիռն, ըստ էության, իրենից ներկայացնում է միջազգային-իրավական փաստաթուղթ, որով Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ Հանդիսացող Թուրքիան ենթարկվում էր քաղաքական պատասխանատվության Հայոց ցեղասպանության համար։ Այս փաստաթղթով Թուրքիան զրկվում էր իր այն նախկին տարածքի նկատմամբ գերիշխանությունից։ Իրավարար վճռի տրամաբանությամբ միայն այդ տարածքի վրա նախկին գոհի նկատմամբ Թուրքերի իշխանության բացառումն ու իրենց պատմական Հայրենիքի մի մասի նկատմամբ ցեղասպանության զոհ Հանդիսացող արևմտահայերի իրավունքների վերականգնումը կարող է հիմք դառնալ նրանց վերադարձի ու բնականոն կենսագործունեության համար։

Վիլսոնի իրավարար վճիռը միջազգային իրավունքի տեսակետից միանգամայն արդիական փաստաթուղթ է, որը կարող է լուրջ կռվան հանդիսանալ Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ու այդ հանցադործության հետևանքների վերացման համար։ ➤

²¹⁴ <http://www.pca-cpa.org/showpage.asp?page=1187>

²¹⁵ Барсегов Ю., Геноцид армян-преступление по международному праву, с. 182.

**2.12. Քեմալական Թուրքիայի կողմից Հայերի
ցեղասպանության համար պատասխանատվությունների
խուսափելու փորձերն Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի ու Կարսի
պայմանագրերով և դրանց միջազգային իրավական
գնահատականը**

Նախքան Ալեքսանդրապոլի պայմանագրին անցնելը, անհրաժեշտ ենք համարում արձանագրել, որ միջազգային պայմանագրային իրավունքի նորմերի համաձայն պայմանագիրը համարվում է անվավեր, եթե ստորագման պահին խախտում է միջազգային իրավունքի համընդհանուր սկզբունքներից (*jus cogens*) որևէ մեկին: Պատերազմական գործողությունների հետևանքով պետությունը պարտադրված «խաղաղության պայմանագրով» նրա տարածքների յուրացումը հակասում է միջազգային իրավունքի նորմերին և խախտում է ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքը: «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» կոնվենցիայի 52-րդ հոդվածի համաձայն Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը անօրինական է, քանի որ ստորագրվել է ուժի սպառնալիքի պայմաններում²¹⁶:

Բացի այդ, Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը ստորագրվեց 1920 թ-ի դեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի գիշերը, այն բանից հետո, երբ դրանից առաջ դեկտեմբերի 2-ին Դրոն և Համբարձում Տերտերյանը ՌինՖԱՀ ներկայացուցիչ Բորիս Լեգրանի հետ արդեն ստորագրել էին Երևանի պայմանագիրը, որով իշխանությունը հանձնել էին Հայհեղկոմին: Տվյալ դեպքում Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը հայկական կողմից ստորագրեցին արդեն լիազորությունները վայր դրած կառավարության ներկայացուցիչները, որոնք այլևս իրավասու չէին դա անելու, ուստի նրանք գերազանցել են իրենց իրավասությունները, հետևաբար նաև այս պատճառով այդ պայմանագիրը չի կարող իրավական ուժ ունենալ:

Ալեքսանդրապոլի ապօրինի պայմանագրով թուրքերը նախ փորձում էին նոր տարածքներ կտրել Հայաստանից (ընդհանուր առմամբ ևս 20.7 հազար քառ. կմ.): Երկրորդ հոգվածը շատ էր հիշեցնում օրինակաշունչության առումով նույնպես աչքի չընկնող Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի 4-րդ հոգվածը, կապված Կարսի, Արդահանի և Բաթումի շրջաններում թուրքերի վերահսկողությամբ անցկացվելիք հանրաքվեի միջոցով հաստատվելու էին նոր կարգեր և Ռուսաստանը չպետք է միջամ-

²¹⁶ Международное право в документах, с. 86.

տեր այդ գործընթացներին: Ալեքսանդրոպոլի պայմանագրի երկրորդ հոդվածով նույն այդ սկզբունքով, օգտագործելով «հանրաքվեներ» անցկացնելու իրենց փորձը, թուրքերն իրենց ժամանակավոր հսկողութունն էին հաստատելու Նախիջևանի, Շարուրի և Շահվախտի շրջանների վրա, որպեսզի հանրաքվեի միջոցով այդ շրջաններում հաստատվեր նոր վարչակարգ, իսկ այս դեպքում արդեն Հայաստանն էր պարտավորվում չմիջամտել այդ վարչակարգի հաստատման գործընթացին, անկախ այն բանից, թե այն որ կողմը կթեքվեր²¹⁷: Պայմանագրի 9-րդ հոդվածով թուրքերը Հայաստանին պարտադրում էին հրաժարվել Սևրի պայմանագրով իրեն վերապահված իրավունքներից, իսկ 7-րդ հոդվածով թուրքական կողմը փորձում էր ազատվել ինչպես բնաջնջված, այնպես էլ արտաքսված հայերի ունեցվածքի հատուցումից, ինչի հետ կապված դեռ Փարիզի հաշտության վեհաժողովին ներկայացվել էր Պողոս Նուբարի հայտնի հուշագիրը՝ համապատասխան պահանջով: Թուրքերի կողմից նման կետերի ամրագրումը Ալեքսանդրոպոլի փաստաթղթում խոսում է այն մասին, որ թեև նրանք չէին վավերացրել Սևրի պայմանագիրը, այդուհանդերձ, գիտակցելով դրա օրինականությունը, փորձում էին հաջորդ փաստաթղթերով այն չեղոքացնել և այդպիսով խուսափել դրա ուժի մեջ մտնելուց:

Ալեքսանդրոպոլի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի համաձայն պայմանագիրը պետք է վավերացվեր մեկ ամսվա ընթացքում, սակայն այն ընդհանրապես չի վավերացվել²¹⁸: Այսինքն, ապօրինի լինելուց զատ, Ալեքսանդրոպոլի պայմանագիրը անգամ ուժի մեջ էլ չի մտել, ինչպես նախատեսված էր փաստաթղթի համապատասխան հոդվածով: Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունն առաջին իսկ օրից վճռականորեն հայտարարեց, որ չի ճանաչում Ալեքսանդրոպոլի ապօրինի պայմանագիրը և պահանջեց վերանայել այն:

Հակառակ արմատավարված կարծիքի, պետք է նշել, որ Մոսկվայի խորհրդա-թուրքական «Բարեկամության և եղբայրություն մասին» պայմանագիրը փաստորեն ստորագրվել է ոչ թե 1921 թ. մարտի 16-ին, այլ 18-ին, սակայն փաստաթղթում այն թվագրված է մարտի 16-ով: Պայմանագրի ամսաթվի հետ կատարված այս կեղծիքն, անշուշտ, ունի իր պատճառները: Ինչպես հայտնի է, Մոսկվայի խորհրդաժողովին ղուգահեռ Լոնդոնում ընթանում էր մեկ այլ միջազգային խորհրդաժողով, որին մասնակցում էին թե՛ քիմալականների և թե՛ խորհրդային Ռուսաս-

²¹⁷ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 684:

²¹⁸ Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 107:

տանի պատվիրակութունները: Լոնդոնյան Կոնֆերանսում խորհրդային Ռուսաստանն իր լիազոր ներկայացուցիչ Կրասինի առջև խնդիր էր դրել դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Անգլիայի հետ: Սակայն Մոսկվայում լավ գիտեին, որ անգլիական վերնախավում կան ազդեցիկ գործիչներ ի դեմս Ջերզլլի և Քերզոնի, որոնք Ռուսաստանի հետ հարաբերությունների հաստատման հարցում առաջ էին քաշում նախապայմաններ, որոնց թվում պնդում էին, որ վերջինս վերանայի իր վերաբերմունքը Հայաստանի նկատմամբ, մասնավորապես հայ-թուրքական հակամարտության հարցում իր որդեգրած թուրքամետ մոտեցումները: Այնուամենայնիվ, 1921 թ. մարտի 16-ին Կրասինին Լոնդոնում հաջողվում է անգլիացիների հետ կնքել առևտրային պայմանագիր²¹⁹: Դա խորհրդային Ռուսաստանի *de facto* ճանաչումն էր Անգլիայի կողմից:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ հնարավոր չեղավ անգլիացիների հետ կնքված պայմանագրից առաջ թուրքերի հետ ավելի շուտ պայմանավորվել, Ջիզերինը քաջ գիտակցում էր, որ խորհրդա-անգլիական պայմանագրից հետո, մարտի 18-ին թուրքերի հետ կնքվելիք «պայմանագիրը կարող էր հանգեցնել անգլիացիների հետ դեռևս չհաստատված հարաբերությունների սապալմանը: Իրավիճակը փրկելու նպատակով ընտրվեց «թուրքերի հետ ավելի վաղ ստորագրված պայմանագրով» անգլիացիներին փաստի առաջ կանգնեցնելու կեղծիքի մեթոդը, թե իբրև խորհրդա-թուրքական պայմանագիրը ստորագրվել է ոչ թե մարտի 18-ին, այլ 16-ին՝ խորհրդա-անգլիական պայմանագրից ավելի շուտ:

Այդ մասին է վկայում Ջիզերինի մարտի 17-ի գեկուցումը Լինինին այն մասին, որ թուրքերի հետ պայմանագիրը կստորագրվի հաջորդ օրը, սակայն պայմանագրի ամսաթիվ կնշվի մարտի 16-ը, երբ իրենք իբրև դեռ չգիտեին Անգլիայի հետ Կրասինի ստորագրած պայմանագրի մասին²²⁰: Կեղծիքը ապահովագրելու համար Ջիզերինը նաև Կրասինին հեռագիր է ուղարկում, որտեղ ցուցում է տալիս նրան անգլիացիների հետ խնդիրներ առաջանալու դեպքում պնդել, որ խորհրդա-թուրքական պայմանագիրը ստորագրվել է խորհրդա-անգլիական պայմանագրից առաջ նույն օրը և Մոսկվայում չէին պատկերացնում, որ Լոնդոնում բանակցություններն այդքան արագ կավարտվեն: Հեռագրի վերջում, իբրև կատարվածի արդարացում, ասվում էր, թե ի վերջո Անգլիան չի կարող խորհրդային Ռուսաստանից պահանջել չեղյալ համարել թուրքիային

²¹⁹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 427.

²²⁰ Նույն տեղում, с. 428.

Կարսի և Արդահանի գիջումը, ինչը կհանգեցնի նրա հետ պատերազմի²²¹: Ակնհայտ է, որ Մոսկվայի պայմանագրի ամսաթվի կեղծելու փաստն ի սկզբանե ստվեր է գցում դրա օրինականության վրա:

Միանգամից նշենք, որ Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրվել է տվյալ պահին և այսօր էլ գործող միջազգային իրավունքի հիմնական նորմերի ու սկզբունքների կոպիտ խախտումներով: Մասնավորապես այդ պայմանագրի ստորագրման պահին վաղուց ուժի մեջ էին մտել դեռևս Հաագային ինադադումիայի կոնֆերանսի ընթացքում ի թիվս 13 այլ կոնվենցիաների 1907 թ. հոկտեմբերի 18-ին ստորագրված «Միջազգային բախումների խաղաղ կարգավորման մասին» և «Պայմանագրային պարտավորությունների կատարման հարցում ուժի կիրառման սահմանափակման մասին» կոնվենցիաները, որոնցում շեշտադրվում էին այն սկզբունքները, որ պետությունների անվտանգության ու ժողովրդների բարեկեցության հիմքում պետք է դրվեն իրավունքի ու արդարության սկզբունքները, իսկ պետությունները չպետք է դիմեն ռազմական ուժի այլ պետությունների նկատմամբ պայմանագրային պարտավորությունները կատարել տալու նպատակով²²²: Հետագայում, արդեն Առաջին աշխարհամարտի ավարտից հետո նշված սկզբունքները ավելի հստակորեն տեղ գտան Ազգերի լիգայի Կանոնադրության մեջ, որտեղ ամրագրվում էին ազգերի միջև հարաբերություններում ստանձնած պարտավորությունները հարգելու և կատարելու, ինչպես նաև պետությունների տարածքային ամբողջականությունը և քաղաքական անկախությունը չխախտելու սկզբունքները: Նշված սկզբունքները խախտելու դեպքում Ազգերի լիգայի կանոնադրության համաձայն կազմակերպությունը իրավասու էր անդամ դիմելու պատժամիջոցների, ընդհուպ մինչև ռազմական ուժի կիրառման իրավունքը, արդարությունն ու ինադադումիային վերականգնելու համար²²³: Նշված միջազգային փաստաթղթերը շարունակեցին միջազգային պայմանագրային իրավունքի կոդիֆիկացիայի (համակարգման) դործընթացը, և պետք է արձանագրել, որ թե՛ Մոսկվայի, և թե՛ առավել ևս Կարսի պայմանագրերում ակնհայտորեն նկատվում են արդեն իսկ այդ պահին միջազգային իրա-

²²¹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 428.

²²² Stu Международное право. Введение военных действий. Сборник Гаагских конвенций и иных международных документов, М., 2001

²²³ Stu Версальский мирный договор. Полный перевод с французского под редакцией Ю. В. Ключникова и А. Сабанина. М.: Издание Литиздата НКВД, 1925, с. 7-15.

վունքի անբաժան մասը կազմող սլայմանագրային պարտավորությունները կատարել տալու նպատակով ուժի կիրառման բացառման ու պետությունների տարածքային ամբողջականությունը և քաղաքական անկախությունը չխախտելու նորմերի ու սկզբունքների կոպիտ խախտումները:

Միջազգային պայմանագրերի սովորութային իրավունքն ամբողջականացնող հիմնական միջազգային փաստաթուղթ Համարվում է Վիեննայի 1969 թ. մայիսի 23-ի «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» կոնվենցիան, որն ամբողջականացրեց միջազգային իրավունքի պայմանագրային ուղղության կողմնակցիան, և ներկայումս ցանկացած երկկողմ կամ բազմակողմ պայմանագրերի օրինակառություն հարցը ճշգրտություն է հենց սույալ փաստաթղթի դրույթներով: Այս իմաստով ծագում է Վիեննայի կոնվենցիայի հետագարձ ուժի և Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերի նկատմամբ նրա կիրառելիության հարցը: Կոնվենցիայի Գրգ հոդվածով այն կիրառելի է միայն կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելուց հետո պետությունների կողմից ստորագրված պայմանագրերի նկատմամբ, սակայն նույն հոդվածով նաև սահմանվում է, որ կոնվենցիայի հետագարձ ուժի բացառման դրույթը չպիտք է վնաս հասցնի կոնվենցիայում շարադրված միջազգային իրավական նորմերի գործադրմանը. որոնք կիրառելի են պայմանագրերի նկատմամբ ընդհանրապես²²⁴: Այս հոդվածով փաստորեն արձանագրվում է Վիեննայի կոնվենցիայի կողմնակցիան ունեցող բնույթը, այսինքն՝ կոնվենցիայում նոր բան չի հայտնագործվել, այլ ընդամենը ամփոփվել են մինչ այդ միջազգային պայմանագրերի սովորութային իրավունքին վերաբերող նորմեր:

Մոսկվայի պայմանագրով Հայաստանի տարածքներից Կարսը, Արդահանը, Սուրմալուն հանձնվում էին Թուրքիային: Ի դեպ, հասկանալի է, որ Թուրքերն այս տարածքների նկատմամբ իրենց իրավունքները շարունակում էին վկայակոչել ռադմական գրավման պայմաններում անցկացրած հանրաքվեի արդյունքների հիման վրա²²⁵: Ուղղակի անհիմնություն էր, որ այս տարածքների նկատմամբ քիմալականներն իրենց «իրավունքները հիմնավորում էին» Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի Գրգ հոդվածով նախատեսվող հանրաքվեով, իսկ բոլշևիկները համակերպվում էին դրա հետ, թեև դեռ երկու տարի առաջ, 1918 թ. սեպտեմբերի 20-ին չեղյալ էին համարել սույալ պայմանագրերը:

²²⁴ Международное право в документах, с. 71.

²²⁵ Հակաքյան Հ., Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, էջ 231:

Մոսկվայի պայմանագրի երրորդ հոդվածով Նախիջևանը հանձնվում էր Ադրբեջանի խնամակալությանը, պայմանով, որ վերջինս այն չի զիջի երրորդ պետությանը²²⁶ (այսինքն՝ Հայաստանին): Այս դրույթները միջազգային իրավունքի *jus cogens* (իմպերատիվ), այսինքն՝ պարտադիր ու անբեկանելի նորմի խախտում են: Համաձայն Վիեննայի կոնվենցիայի 34-րդ հոդվածի, պայմանագիրը կարող է պարտադիր լինել միայն այն ստորագրող կողմերի համար, իսկ 35-րդ հոդվածով այլ կողմերի միջև ստորագրված պայմանագիրը կարող է պարտավորություն առաջացնել երրորդ կողմի համար միայն այն դեպքում, երբ այն որոշակիորեն զբաղվոր ձևով ստանձնել է այդ պարտավորությունը²²⁷:

Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը 1917 թ. հոկտեմբերի 26-ի «Խաղաղության մասին» դեկրետով առանց հստակ ու կամավոր համաձայնության փոքր ժողովուրդների մեծ ժողովուրդներին կամ պետություններին միացնելը և տիրապետելը անկախ դրա կատարման ժամկետից գնահատում էր իբրև այդ ժողովուրդների տարածքի բռնակցում: Իսկ 1918 թ. հունվարի 15-ի «Խորհրդային կառավարության ազգային քաղաքականությանը հավանություն տալու» Խորհուրդների համառուստանյան երրորդ համագումարի որոշումով արձանագրվում էր, որ Խորհրդային իշխանությունները Ռուսական կայսրության կազմում բռնություններ պահվող ժողովուրդների ազգային հարցերում միանշանակ պետք է առաջնորդվի ազգերի ինքնորոշման սկզբունքով²²⁸: Այսպիսով Խորհրդային Ռուսաստանը փաստորեն հրաժարվել էր Ռուսաստանյան կայսրության տարածքներից՝ իբրև ժառանգությունից, ինչի արդյունքում անկախություն ստացան Ֆինլանդիան և Ուկրաինան: Ռուսական կայսրության նախկին տարածք հանդիսացող Արևելյան Հայաստանում հռչակվել էր անկախ, ինքնիշխան պետություն, որը որևէ փաստաթղթով չէր ընդունել Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությունը՝ Թուրքիայի հետ իր հարաբերություններում և հետևաբար՝ չէր տվել իր գրավոր համաձայնությունը, կամ չէր լիազորել Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրող կողմերին որոշելու իր տարածքների ճակատագիրը²²⁹: Համաձայն Վիեննայի կոնվենցիայի 53-րդ հոդվածի *jus cogens* իմպերատիվ սկզբունքին-

²²⁶ Հայաստանը ... փաստաթղթերում, էջ 500–501:

²²⁷ Международное право в документах, с. 81

²²⁸ Стн Декреты Советской власти. Том I. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. М., 1957.

²²⁹ Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Եր., 2010, էջ 212:

րի խախտումով կնքված պայմանագրերն առ ոչինչ են և չեն կարող ունենալ իրավական ուժ²³⁰:

Այսպիսով, Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրվեց առանց Հայաստանի մասնակցության, իսկ որևէ պայմանագիր կարող է պարտավորություն ղեկնել միայն այն ստորագրող կողմերի, այլ ոչ թե երրորդ կողմի վրա: Հայաստանն այդ պայմանագրի կողմ չէր, հետևաբար՝ Հայկական հողերի հանձնումը չի կարող համարվել պարտավորություն Հայաստանի համար, եթե անգամ անտեսենք այն հանգամանքը, որ տվյալ պայմանագրով խախտվել է ազգերի ինքնորոշման իրավունքը²³¹: Հայաստանը պայմանագիրը ստորագրելու պահին թեև խորհրդային, սակայն ինքնիշխան պետություն էր: Նույնիսկ փետրվարյան ապստամբություն ժամանակ Հայաստանը ժամանակավորապես ընդհանրապես դուրս էր եկել խորհրդային Ռուսաստանի ազդեցություն տակից: Ի դեպ, չենց այս պատրվակով Ալեքսանդր Բեկզադյանի պատվիրակությանը թույլ չտվեցին մասնակցել ոչ բանակցություններին, ոչ էլ պայմանագրի ստորագրմանը, նշելով, թե ինքը ներկայացնում է մի կառավարություն, որը տապալվել է Հայաստանում, ուստի նա իրավասու չէ Հայաստանի անունից մասնակցել պայմանագրի կնքմանը: Կարծում ենք, որ եթե անգամ Հայաստանում ապստամբություն չլիներ էլ, բոլշևիկներն ու քեմալականները այլ պատրվակ կգտնեին հայկական պատվիրակությանն այդ պահին իրենց գործարքից հեռու պահելու համար:

Հատկանշական է, որ խորհրդային Ռուսաստանը Մոսկվայի պայմանագիրը ստորագրել է նաև իր ներպետական իրավական ակտերի խախտումով: Ինչպես հայտնի է, իր առաջին արտաքին քաղաքական փատաթղթում «Խաղաղության մասին դեկրետում» խորհրդային կառավարությունը սկզբունքորեն դատապարտել էր անեքսիան, այն բնութագրելով ոչ միայն որպես օտարի տարածքի բռնագրավում, այլև իբրև որևէ ազգի ազատորեն արտահայտված կամքին հակառակ, բռնություններն որևէ պետության կազմի մեջ պահելու միջոցով՝ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի ոտնահարում: Հետևաբար, ստորագրելով Մոսկվայի պայմանագիրը և Թուրքիայի սեփականությունը ճանաչելով Կարսը, Արդահանը, Սուրմալուն, խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը հակառակ իր հռչակած սկզբունքների ճանաչում և վավերացում էր

²³⁰ Мсждународное право в документах, с. 87.

²³¹ Թորիկեան Ե., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 106:

Թուրքական անեքսիայի արդյունքը³³²: էլ չենք խոսում 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ի «Թուրքահայաստանի մասին դեկրետի» մասին, որով Խորհրդային Ռուսաստանը ճանաչում էր Արևմտյան Հայաստանի ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհուպ մինչև անկախություն հռչակում:

Պետք է արձանագրել, որ Մոսկվայի պայմանագրի կոնկրետ հոգևածներն ուղղակի հակասություն մեջ են մեկը մյուսի հետ: Այսպես, միջազգային իրավունքում առկա ուժի սպառնալիքի կամ հարկադրանքի տակ ստորագրված պայմանագրերի անընդունելիության պարտադիր սկզբունքն ամրագրված է Մոսկվայի պայմանագրի հենց 1-ին հոդվածով³³³: Ու թեև կողմերը քողարկված կերպով նկատի են ունեցել միայն Սևրի պայմանագիրը, սակայն տվյալ հոդվածում խոսքը ոչ թե կոնկրետ, այլ ընդհանրապես բոլոր պայմանագրերի մասին է:

Սակայն, այս նորմի ամրագրումը չխանգարեց, որ 15-րդ հոդվածով Ռուսաստանը Թուրքիայի հանդեպ պարտավորություն ստանձնի՝ քայլեր ձեռնարկելու անդրկովկասյան հանրապետությունների նկատմամբ, որպեսզի նրանք Թուրքիայի հետ կնքվելիք պայմանագրերում պարտադիր կարգով ճանաչեն Մոսկվայի պայմանագրի՝ անմիջականորեն իրենց վերաբերող հոդվածները³³⁴: Դա նշանակում էր, որ Ռուսաստանը պարտավորվում էր ճշման և ահաբեկման միջոցով ստիպել մասնավորապես Հայաստանին ճանաչել Թուրքիայի հետ կնքված իր ապօրինի գործարքը, ինչը միջազգային իրավունքի նորմերի կոպիտ խախտում է: Այսպիսով՝ քիչ անց Կարսում ստորագրված փաստաթղթի հիմքը կազմող Մոսկվայի պայմանագիրը կնքվել է միջազգային իրավունքի կոպիտ խախտումներով և այն չի կարող ճանաչվել որպես իրավական ուժ ունեցող պայմանագիր:

Խորհրդային Ռուսաստանը չհապաղեց կատարել Թուրքիային տված իր խոստումը, նրա նախաձեռնությունները նույն թվականի հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ստորագրվեց փաստաթուղթ մի կողմից Թուրքիայի, իսկ մյուս կողմից Անդրկովկասի երեք հանրապետությունների՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրբեյջանի միջև: Այն, որ Ռուսաստանը մինչև այդ արդեն սկսել էր կատարել Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը և ճշում էր գործադրում Հայաստանի վրա, որ պայմանագիր կնքի Թուրքիայի հետ, ակնհայտորեն խոսում է այն մասին, որ այն արդեն

³³² Հակոբյան Հ., Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, էջ 236

³³³ Հայաստանի փաստաթղթերում, էջ 500:

³³⁴ Նույն տեղում, էջ 504:

խիստ վավերացվել և ուժի մեջ էր մտցվել նրա կողմից: Այսպիսով, Կարսի պայմանագիրը Հանդիսանում էր Մոսկվայի պայմանագրի հետևանքը և կրում էր զուտ ձևական բնույթ, որով Ռուսաստանը և Թուրքիան փորձում էին իրավական տեսք տալ իրենց ապօրինի գործարքին²³⁵: «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» Վիեննայի կոնվենցիայի 52-րդ հոդվածի համաձայն. «Պայմանագիրն առ ոչինչ է, եթե նրա ստորագրումը Հանդիսանում է ուժի սպառնալիքի կամ դրա կիրառման հետևանք՝ ի խախտումն միջազգային իրավունքի այն սկզբունքների, որոնք արտացոլվել են ՄԱԿ-ի կանոնադրության մեջ»²³⁶:

Կարսի պայմանագիրը ստորագրվեց Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցչի մասնակցությամբ ի դեմս Լատովիայում Ռուսաստանի լիազոր ներկայացուցչից Յակով Գանեցկու²³⁷: Ռուսաստանի մասնակցությունը տվյալ պարագայում բացատրվում էր Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածով, ի կատարումն որի Ռուսաստանի ներկայացուցիչը մասնակցել է Կարսի պայմանագրի ստորագրմանը: Գանեցկու միջոցով Մոսկվան փաստորեն վերահսկում էր Հայաստանի ներկայացուցիչներին՝ Ա. Մոավյանի և Պ. Մակինցյանի դործողությունները, որպեսզի չձախողվի Մոսկվայի գործարքը: Սակայն այս հանգամանքը նույնպես համարվում է միջազգային իրավունքի սկզբունքների կոպիտ խախտում: Նույն՝ Վիեննայի կոնվենցիայի 51-րդ հոդվածով սահմանվում է, որ այն դեպքում, երբ պետության համար պայմանագրի պարտադիր լինելու համաձայնությունը ձեռք է բերվել նրա ներկայացուցչի նկատմամբ պարտադրանքի գործողություններով կամ սպառնալիքներով, այդ համաձայնությունը չի կարող իրավական ուժ ունենալ²³⁸:

Հայ ներկայացուցիչները բոլշևիկյան քարոզչության աղդեցության տակ Կարսի պայմանագիրը ստորագրելու ժամանակ թերևս համոզված էին, որ Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերը «չաբյաջ փոքրագույն» են Հայաստանի ու Հայ ժողովրդի համար, և որ դա Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդությամբ փրկության միակ հնարավորությունն է, քանզի դաշնակցական կառավարությունը 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Ալեքսանդրոպոլի պայմանագրով արդեն տարածքային մեծ զիջումներ էր կատարել Թուրքերին²³⁹: Ասվածի ապացույցը թերևս նաև այն է, որ Կարսի պայմանագրի 1-ին հոդվածով չեղյալ էին համարվում մինչ այդ ստո-

²³⁵ Թորիկեան Ե., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 107:

²³⁶ Международное право в документах, с. 86.

²³⁷ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 518:

²³⁸ Международное право в документах, с. 86.

²³⁹ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 770:

րագրված երկկողմ պայմանագրերը²⁴⁰, ինչի տակ պետք է հասկանալ նախևառաջ Ալեքսանդրոպոլի պայմանագիրը:

Այս առիթով պետք է նշել սակայն, որ Ալեքսանդրոպոլի պայմանագիրն առանց այդ էլ չուներ և չէր կարող ունենալ իրավական ուժ հետևյալ պատճառներով:

1. պայմանագիրը հայկական կողմից ստորագրել են արդեն տապալված դաշնակցական կառավարության ներկայացուցիչները, որոնք իրավասու չէին այն ստորագրել,

2. պայմանագիրը ստորագրվել է ուժի սպառնալիքի գործադրման պայմաններում,

3. համաձայն Ալեքսանդրոպոլի պայմանագրի 15-րդ հոդվածի՝ պայմանագիրը պետք է վավերացվեր մեկ ամսվա ընթացքում, սակայն այն ընդհանրապես չի վավերացվել:

Բացի այդ, չպետք է մոռանալ, որ այդ Ալեքսանդրոպոլի պայմանագիրը նույնպես բոլշևիկա-քեմալական խաղերի և Հայաստանի վրա իրականացված երկկողմ ճնշումների հետևանք էր: Մոսկվայի համաժողովից մինչև Կարսի համաժողով ընկած ժամանակամիջոցում Ալեքսանդրոպոլի պայմանագրի փաստարկով հայկական կողմին ապակողմնորոշելը նույնպես միջազգային իրավունքի նորմերի խախտում էր: Վիեննայի կոնվենցիայի 49-րդ հոդվածի համաձայն պայմանագիրն առ ոչինչ է, եթե այն ստորագրվել է պայմանավորվող կողմի ներկայացուցչի խաբեության կամ ապակողմնորոշման միջոցով²⁴¹:

Կարսի փաստաթուղթը բառացի կրկնում ու վերարտադրում էր Մոսկվայի պայմանագրի հոդվածները և այդ ճանապարհով «օրինականացնում էր» Մոսկվայի բոլշևիկա-քեմալական գործարքը: Հատկանշական է, որ Թուրքիայի Հեռ փոխադարձ պայմանավորվածությամբ Կարսի պայմանագրի կողմ չհանդիսացող Խորհրդային Ռուսաստանը ավելի շուտ վավերացրեց տվյալ պայմանագիրը (1922 թ. մարտի 16)՝ քան

²⁴⁰ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 518:

²⁴¹ Международное право в документах, с. 86.

Ռուսաստանն ընդհանրապես չպետք է վավերացներ Կարսի փաստաթուղթը, քանզի այն տվյալ պայմանագրի կողմ չէր հանդիսանում: Նրա կողմից այս պայմանագրի հետևյալ մոսկովյան գործարքի նույն օրը վավերացնելը նպաստակ էր հետապնդում մեկ անգամ ևս ցույց տալ թուրքերին, որ իրենք հավատարիմ են կայացած գործարքին, մյուս կողմից էլ ճնշում գործադրել մասնավորապես Խորհրդային Հայաստանի վրա, որ վերջինս արագացնի իրեն պարտադրված փաստաթղթի վավերացումը:

կողմ հանդիսացող խորհրդային Հայաստանը (1922 թ. մարտի 20)²⁴²։ Այս կերպ օր առաջ Ռուսաստանը ջանում էր վերահաստատել իր հավատարմությունը Թուրքիայի հետ Մոսկվայում կայացած դործարքին։

Թվարկված կուպիտ խախտումների հանրագումարը գալիս է հաստատելու, որ միջազգային իրավունքի տեսակետից Կարսում ստորագրված փաստաթուղթը չի կարող համարվել առանձին պայմանագիր, այլ լավագույն դեպքում՝ Մոսկվայի անօրինական դործարքի հավելված։

Քանի որ Կարսում ստորագրված դե-յուրե անօրինական փաստաթղթի հիման վրա սահմանադեմից հայ-թուրքական սահմանը, ուստի հարկ ենք համարում միջազգային իրավունքի տեսակետից քննության առնել դրա հոդվածներն ու դրույթները։ Փաստաթղթի 1-ին իսկ հոդվածում բացի մինչ այդ պայմանավորվող կողմերի միջև ստորագրված փաստաթղթերից, ուժը կորցրած են համարվում նաև երրորդ երկրների կողմից կնքված պայմանագրերը, որոնք վերաբերում են Անդրկովկասյան հանրապետութ-յուններին²⁴³։ Սույն հոդվածի հատուկ ձևակերպումներից անմիջապես հասկացվում է, որ փորձ էր կատարվում չնդդաքացնել Սևրի պայմանագիրը։ Առավել ևս, որ նույն հոդվածը բացառություն են անում միայն 1921 թ. մարտի 16-ի Մոսկվայի պայմանագրի համար, քանզի այդ անօրինական դործարքն էր կազմում Կարսում պարտագրված փաստաթղթի հիմքը։ Սակայն առաջին հոդվածին տրամադծորեն հակասում է Կարսի փաստաթղթի 2-րդ հոդվածը, որով «Թուրքիան համաձայնվում էր չճանաչել որևէ միջազգային պայմանագիր կամ ուկո, որը վերաբերում է Հայաստանին, Ադրբեյջանին ու Վրաստանին և ճանաչված չէ այդ երկրների կառավար-րությունների կողմից, որոնք այսօր ներկայացնում են Հայաստանի, Ադր-բեյջանի և Վրաստանի խորհուրդներին»²⁴⁴։

Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի պայմանագիրը ճանաչել է միայն Կարսի պայմանագրի ստորագրումով, այսինքն՝ մինչ այդ պահը Հայաստանը չի ճանաչել Մոսկվայի պայմանագիրը։ Խորհրդային Հայաստանի կառավարությունը նույնիսկ լողող է ներկայացրել Ռուսաստանի կառավարությանը, որ առանց իր մասնակցության է լուծել իր տարածքային հարցերը։ Հայաստանի արագործժողկոմ և պատվիրա-կության ղեկավար Ա. Բեկզադյանը 1921 թ. ապրիլի 15-ին այդ կապակ-ցությամբ հայտարարություն է ուղղել Ռուսաստանի արտգործժողկոմ

²⁴² Խաչատրյան Կ., ՀԽՍՀ սահմանների հարցը 1921թ. խորհրդա-քաղաքական հա-րաբերությունների ոլորտում (Մոսկվայի և Կարսի կոնֆերանսները), «Լրաբեր հա-սարակական գիտությունների», Եր., 2010, N 1-2, էջ 55։

²⁴³ Հայաստանը. փաստաթղթերում, էջ 518։

²⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 519։

Ձիչերիննին: Իսկ մայիսի 19-ին ՀԿԿ Կենտկոմի պլենումը, լսելով Բեկզադյանի հաշվետվությունը ռուս-թուրքական բանակցություններում հայկական պատվիրակությունից աշխատանքների մասին, հավանություն է տվել պատվիրակության քաղաքական գծին²⁴⁵:

Այսպիսով, Կարսի փաստաթղթի 2-րդ հոդվածի տրամաբանությունից բխում էր, որ Թուրքիան պետք է անվավեր ճանաչեր նաև Մոսկվայի պայմանագիրը, ուստի և անօրինաչափ էր Կարսի փաստաթղթի 1-ին հոդվածով Մոսկվայի պայմանագրի համար բացառություն անելը: Ավելին, Կարսի փաստաթղթի 2-րդ հոդվածը կրկնում էր Մոսկվայի պայմանագրի 1-ին հոդվածը, որով պայմանավորվող կողմերը համաձայնվում են չճանաչել ոչ մի պայմանագիր կամ միջազգային որևէ այլ ակտ, եթե կողմերից մեկին հարկադրել են այն ընդունել²⁴⁶: Մինչդեռ, Մոսկվայի պայմանագրի 15-րդ հոդվածը հարկադրանքի ամենավառ դրսևորումն է Անդրկովկասյան հանրապետությունների ու մասնավորապես՝ Հայաստանի նկատմամբ: Ուստի Կարսի փաստաթղթի 2-րդ հոդվածի վերը նշված դրույթը լիովին չեղոքացնում է ոչ միայն վերջինիս հիմքը կազմող Մոսկվայի պայմանագիրը, այլև իմաստազրկում հենց Կարսում ստորագրված փաստաթուղթը: Հոդվածների միջև առկա այս հակասությունները խոսում են այն մասին, որ գործարքի նախաձեռնողները՝ քեմալականներն ու բոլշևիկները ոչ Մոսկվայում և ոչ էլ առավել ևս՝ Կարսում առանձնապես ջանք չեն գործադրել ոչ միջազգային իրավունքի նորմերն ու սկզբունքները և ոչ էլ անգամ տրամաբանության տարրական կանոնները պահպանելու հարցում: Նրանք ձգտել են ժամ առաջ «օրինականացնել» Մոսկվայում կայացած գործարքը՝ Կարսում Հայաստանի ներկայացուցչի ստորագրությունը դրա տակ դնելու միջոցով:

Պետք է նշել նաև, որ Թուրքիան չի կատարել Կարսի փաստաթղթով իր ստանձնած որոշակի պարտավորությունները: Այսպես՝ համաձայն 14-րդ հոդվածի, պայմանավորվող կողմերը պարտավորվում էին Կարսի փաստաթղթի ստորագրման օրից հաշված 6 ամսվա ընթացքում կնքել 1918–1920 թթ. պատերազմի հետևանքով զաղթածներին վերադարձնող հատուկ համաձայնագիր²⁴⁷: Իսկ 19-րդ հոդվածով Կարսի փաստաթղթի ստորագրման օրից հաշված 3 ամսվա ընթացքում Անդրկովկասյան հանրապետությունների հետ պետք է կնքվեին չլուսատուսական կոնվեն-

²⁴⁵ Հակոբյան Հ., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, էջ 215

²⁴⁶ Հայաստանը փաստաթղթերում, էջ 519:

²⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 522

ցիւաներ²⁴⁸: Ընդ որում, փաստաթղթի 20-րդ հոդվածը նշված պարտավորութիւնները ուժի մեջ էր մտցնում ոչ թե վավերագրերի փոխանակման պահից, այլ անմիջապէս փաստաթղթի ստորագրման պահից²⁴⁹: Այսպիսով, Թուրքիան, ըստ նշված հոդվածների, մինչև 1922 թ. հունվարի 13-ը Անդրկովկասյան հանրապետութիւնների ու մասնավորապէս Հայաստանի հետ պիտք է կնքէր Հյուսիսատոսական կոնվենցիա, իսկ մինչև ապրիլի 13-ը՝ դադթականներին վերաբերող հատուկ համաձայնագիր: Ավելորդ է նշել, որ նման համաձայնագրեր չեն ստորագրվել, մինչդեռ Հյուսիսատոսական համաձայնագրի առկայութիւնն այսօր Հայաստանի Հանրապետութեանը գոնե իրավական հնարավորութիւն կտար Հյուսիսատոսութեան միջոցով պաշտպանել Թուրքիայում գտնվող իր քաղաքացիների օրինական շահերն ու իրավունքները: Ել չենք խոսում դադթականների համաձայնագրի մասին, որը բացարձակապէս ձեռնառ չէր Թուրքիային, քանզի ծագելու էին հայ դադթականների իրավունքների վերականգնման ու հատուցման բազում հարցեր, որոնք չէին բխում քեմալականների շահերից: Քեմալականներն արդեն իսկ «լուծել էին» իրենց գերխնդիրը. Մոսկվայի գործարքը օրինակաւ տեսք էր ստացել Կարսում՝ դրա տակ Հայաստանի ներկայացուցչի ստորագրութիւնը դնելով, քեմալականների ու բոլշևիկների համար այդ մանրուքներն այլևս նշանակութիւն չունեին:

Բացի իր պարտավորութիւնները չկատարելուց, Թուրքիան նաև խախտել է Կարսի փաստաթղթի որոշակի հոդվածներն ու դրույթներ: Այսպէս՝ համաձայն 10-րդ հոդվածի, որը Մոսկվայի պայմանագրի 8-րդ հոդվածի կրկնութիւնն է, կողմերը պարտավորվել են իրենց տարածքներում արգելել այնպիսի կազմակերպութիւնների և խմբերի առաջացումն ու գոյութիւնը, որոնք ունեն մյուս երկրի կամ նրա տարածքի մի մասի կառավարման դերն ստանձնելու հավակնութիւն, ինչպէս նաև իրենց տարածքում արգելել այնպիսի խմբերի գոյութիւնը, որոնց նպատակն է պաշարել մյուս երկրի դեմ²⁵⁰: Ակնհայտ է, որ բոլշևիկների ու քեմալականների համար փոխահաւան այս դրույթը ուղղված էր Խորհրդային Հայաստանում հայ ավանդական կուսակցութիւնների և առաջին հերթին՝ ՀԵ Դաշնակցութեան վերականգնման հնարավորութիւնը բացառելուն: Պետք է նշել, սակայն, որ Թուրքիան իր տարածքում ոչ միայն թույլ է տվել հակահայկական կառույցների առաջացումը, ի

²⁴⁸ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 522:

²⁴⁹ Նույն տեղում:

²⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 521:

դեմս «Գորշ գայլերի» և այլ ազգայնական ու իսլամիստական կազմակերպությունների, այլև մինչ օրս հովանավորում է դրանց: Ավելին՝ թուրքական պետությունն ի դեմս իր բարձրաստիճան պաշտոնյաների, վարում է ակնհայտ հակահայկական քարոզչություն:

Կարսի փաստաթղթի 17-րդ հոդվածով կողմերը պարտավորվել են «առանց որևէ կասեցումների ապահովել մարդկանց ու ապրանքների ազատ փոխադրումը»⁵¹: Մինչդեռ, թուրքիան 1993-ից մինչ օրս իրականացնում է Հայաստանի շրջափակումը՝ միակողմանիորեն փակելով սահմանը, ինչով խախտում է Կարսի փաստաթղթի համապատասխան հոդվածը: Ավելին, համաձայն Կարսի փաստաթղթի 2-րդ հավելվածի, Արաքսի գոտու հատվածում թուրքիան պարտավորվել է Ալեքսանդրոպոլ-Երևան երկաթուղու երկաթուղուց 8 և 4 վերստ հեռավորության վրա գտնվող գծերով սահմանված գոտիներում չպահել կանոնավոր զորքեր⁵²: Մինչդեռ քաջ հայտնի է, որ 1942–43 թթ. թուրքական զորքերը հայ-թուրքական սահմանի մոտ սպասում էին Ստալինգրադի ճակատամարտի նվաճող Հայաստան ներխուժելու նպատակով, իսկ 1993 թ. թուրքիան չլավարարվեց միայն Հայաստանի շրջափակումով, այլ կատարեց երկրորդ հակաօրինական քայլը՝ դիմեց «ուժի ցուցադրության», սահմանի մոտ տեղակայելով թուրքական կանոնավոր զորքեր:

Այժմ տեսնենք, թե վերը նշված փաստարկներով Հանդերձ, ժամանակակից միջազգային իրավունքն ինչ հնարավորություններ է բնօրում Հայաստանի Հանրապետությանը:

Հիմք ընդունելով Վիեննայի «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» կոնվենցիայի 49-րդ հոդվածը, ըստ որի պայմանագիրն առ ոչինչ է, եթե այն ստորագրվել է պայմանավորվող կողմի ներկայացուցչի խաբեության կամ ապակողմնորոշման միջոցով, 51-րդ հոդվածը, ըստ որի պայմանագիրն առ ոչինչ է այն դեպքում, երբ պետության համար պայմանագրի պարտադիր լինելու համաձայնությունը ձեռք է բերվել նրա ներկայացուցչի նկատմամբ պարտադրանքի գործողություններով կամ սպառնալիքներով, 52-րդ հոդվածը, ըստ որի պայմանագիրն առ ոչինչ է, եթե նրա ստորագրումը Հանդիսանում է ուժի սպառնալիքի կամ զրա կիրառման հետևանք, Կարսի փաստաթուղթը կարող է համարվել առ ոչինչ: Վիեննայի «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» կոնվենցիայի 69-րդ հոդվածի 1-ին կետով առ ոչինչ համարվող պայմանագրերը իրավական ուժ չունեն, իսկ նույն հոդվածի 3-րդ կետի

⁵¹ Հայաստանը փաստաթղթերում, էջ 523:

⁵² Նույն տեղում, էջ 526:

Համաձայն, եթե պայմանագիրն առ ոչինչ է համարվում կոնվենցիայի 49, 50, 51 կամ 52 հոդվածների հիմքերով, ասլա նշված գործողություններում պատասխանատու կողմը որևէ պահանջի իրավունք չունի մյուս կողմի նկատմամբ²⁵³։ Սա նշանակում է, որ նշված գործողություններն ապացուցվելու դեպքում Թուրքիան ոչ մի պահանջ չի կարող ներկայացնել Հայաստանին՝ Կարսի փաստաթղթով ստանձնած պարտավորությունների հետ կապված։ Տվյալ պարագայում Հայաստանը պարտավոր կլինի այդ մասին պաշտոնապես գրավոր տեղեկացնել պայմանագրի մյուս մասնակիցներին՝ Թուրքիային, Վրաստանին, Ադրբեջանին և Ռուսաստանին։ Ընդ որում, գրավոր փաստաթղթում պետք է նշված լինեն ոչ միայն նման քայլի հիմքերը, այլև առաջարկություններ ներկայացվեն պայմանագրի հետագայի վերաբերյալ²⁵⁴։ Կարսի փաստաթղթի մասնակիցները պետք է եռամսյա ժամկետում պատասխանեն Հայաստանի գրավոր ուղերձին, իսկ կողմերի միջև ծագած հակասությունների դեպքում հարցը լուծվում է պետք է հանձնվի ՄԱԿ-ի Արդարադատության միջազգային դատարանին։

Սակայն, այս հարցում Վիեննայի կոնվենցիայի դրույթներով առաջնորդվելով և զբաղեցնելով հիման վրա Կարսի փաստաթղթի առ ոչինչ Հայտարարումն անուղղակիորեն կնշանակի, որ մինչ այդ քայլն անելը մենք փաստորեն ընդունել ենք զրա օրինականությունը։ Ուստի Հայաստանի Հանրապետությունն այս հարցում կարող է *Tabula rasa* (մաքուր թղթի) սկզբունքից ելնելով և առաջնորդվելով ՀՀ Սահմանադրության 6-րդ հոդվածով, համաձայն որի Հայաստանի Հանրապետության համար միջազգային պայմանագրերն ուժի մեջ են մտնում և դառնում ՀՀ իրավական համակարգի բաղկացուցիչ մաս միայն նրա կողմից վավերացվելուց հետո²⁵⁵, ինչը նշանակում է, որ ՀՀ կողմից չվավերացված Կարսի փաստաթուղթը Հայաստանի Հանրապետության համար իրավական ուժ չունի։

Ինչ վերաբերում է պայմանագրային իրավունքում ընդունված վաղեմության ժամկետի՝ հստակելի սկզբունքին, ասլա այս հարցը կարգավորվում է Վիեննայի կոնվենցիայի 45-րդ հոդվածով, որտեղ նշվում է, որ պայմանագիրը չեղյալ համարելու կամ վերանայելու պահանջի ժամկետները համարվում են բացթողնված այն դեպքում, երբ պահանջատեր կողմը նախկինում որոշակիորեն հարմարվել ու լուելայն համաձայնվել

²⁵³ Международное право в документах, с. 92.

²⁵⁴ Նույն տեղում, с. 91.

²⁵⁵ Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, ընդունված 2005 թ. նոյեմբերի 27-ին, հոդված 6, էջ 9-10:

է կատարված փաստի հետ: Իսկ երբ կողմը որոշակի գործողություններ չի իրականացրել՝ հայտարարություններ, բողոքի նոտաներ և այլն, հայտնում է իր անհամաձայնությունը, ապա տվյալ փաստաթղթի նկատմամբ չի կարող կիրառվել վաղեմության պահանջի սկզբունքը²⁵⁶: Մոսկվայի ու Կարսի փաստաթղթերի հետ կապված վաղեմության ժամկետի պահանջը չի կարող կիրառվել, քանի որ Խորհրդային Հայաստանը դեռ 1921 թ. ապրիլի 15-ին է բողոք ներկայացրել Կարսի փաստաթղթի հիմքը կազմող Մոսկվայի անօրինական գործարքի դեմ, իսկ հետագայում, 1945 թվականի հուլիսի 22-ին Պոտսդամի կոնֆերանսի կառավարությունների ղեկավարների վեցերորդ նիստի ժամանակ ԽՍՀՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի ու Վրաստանի անունից տարածքային հարց է բարձրացրել Թուրքիայի առաջ, պահանջելով վերադարձնել Կարսն ու Արդահանը²⁵⁷, ինչը պետք է համարել Կարսի փաստաթղթի վիճարկում:

Ավելորդ չենք համարում հիշեցնել, որ Կարսում ստորագրված փաստաթղթի և հատկապես դրա Հայաստանի կողմից անվերապահորեն ընդունելու հարցը բավականին արդիական էր նաև հայ-թուրքական վերջին արձանագրություններում: Մասնավորապես «Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու մասին» արձանագրության մեջ նշվում էր, որ ստորագրող կողմերը վերահաստատում են երկու երկրների միջև գոյություն ունեցող սահմանի փոխադարձ ճանաչումը՝ սահմանված միջազգային իրավունքի համապատասխան պայմանագրերով²⁵⁸: Արձանագրության տեքստում սահմանի փոխադարձ ճանաչման ոչ թե հաստատելու, այլ վերահաստատելու հանգամանքի ընդգծումը մեխանիկորեն առաջ է քաշում հենց Կարսի փաստաթղթի վերջնական ճանաչումը, քանզի «փաստացի գոյություն ունեցող հայ-թուրքական սահմանի հարցը կարգավորող» այլ փաստաթուղթ ուղղակի չկա:

Ամփոփելով նշենք, որ Հայաստանի համար Կարսի փաստաթղթի հեռանկանների չեղծացնելու որևէ քայլ կատարելուն պետք է նախորդի լուրջ նախապատրաստական աշխատանք, հաշվի առնելով նաև աշխարհաքաղաքական ու տարածաշրջանային զարգացումները: Գաղտնիք չէ, որ միջազգային իրավական նորմերն ու սկզբունքներն ազդեցիկ տե-

²⁵⁶ Международное право в документах. с. 85.

²⁵⁷ Դաշնակից երեք տերությունների ՍՍՀՄ-ի, ԼՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսը (1945 թ. հուլիսի 17 – օգոստոսի 2), Եռ., 1989, էջ 168:

²⁵⁸ Հայ-թուրքական հարաբերություններ հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ. Խորհրդարանական լսումներ 19–20 դեկտեմբերի 2007 թ., Եր., 2011, էջ 440:

րությունները ծառայեցնում են իրենց շահերն իրացնելու և նպատակներին հասնելու համար՝ երբեմն նաև խախտելով, կամ իրենց ձեռնադրածով մեկնաբանելով դրանք: Ու եթե նույնիսկ նրանք միջազգային հարաբերություններում իրենց կատարած գործողությունները ձգտում հիմնավորել միջազգային իրավունքի նորմերով ու սկզբունքներով, ապա Հայաստանի Հանրապետությունն առավել ևս չպետք է իրեն շռայլություն թույլ տա՝ հրաժարվելով պաշտպանել ոչ միայն իր, այլև ողջ հայ ժողովրդի օրինական շահերն ու իրավունքները այն հնարավորություններով, որոնք ընձեռում է միջազգային իրավունքը, մանավանդ, որ մեր հարևանները վաղուց այդ իրավունքը խեղաթյուրված ձևով օգտագործում են մեր դեմ:

2.13. Ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների իրավունքները պաշտպանություն Թուրքիայի պարտավորությունները Լոզանի պայմանագրով և վերջինիս հարաբերակցությունը Սևրի պայմանագրի և իրավար վճռի հետ

Մոսկվայի ու Կարսի անօրինական պայմանագրերով բոլշևիկյան Ռուսաստանի օգնությամբ Սևրի պայմանագիրը տապալելու փորձերից հետո, թուրքերը ցանկանում էին նախկին Անտանտի անբուխությունների հետ ստորագրվելիք պայմանագրով այդ հարցում վերջակետ դնել, որը նախատեսվում էր կնքել Լոզանի խորհրդաժողովում: Պետք է նշել, որ թուրքերի և բոլշևիկների միջև 1921 թ. կնքված Մոսկվայի պայմանագիրը, իսկ հետո էլ Կարսի փաստաթղթում այդ պայմանավորվածությունների տակ արդեն Խորհրդային Հայաստանի ստորագրությունը առկա չէր: Թուրքերի, որոնք համարում էին, որ արդեն որոշ «արդարացի մեծեր» ունեին Սևրի դաշնագրի ու մանականդ Վիլսոնի իրավարար վճռի պահանջների վրա աչք փակելու, ինչպես նաև բոլշևիկների հետ թուրքերին զիջումներ կատարելու մրցավազքի մեջ մտնելու համար:

Ի տարբերություն Սևրի պայմանագրի փոփոխելու Լոնդոնի՝ ձախողված խորհրդաժողովի, 1922–23 թթ. Լոզանի միջազգային կոնֆերանսում հավաքված տերությունները պաշտոնապես չհայտարարեցին Սևրի պայմանագրի վերանայման իրենց մտադրության մասին: Ակնհայտ էր, որ ի տարբերություն Լոնդոնի խորհրդաժողովի, այստեղ հավաքվել էին լրիվ այլ հույն-թուրքական պատերազմի արդյունքների ամփոփման, նոր թուրքական իշխանություններին Օսմանյան կայսրությունից նա-

խորդ պայմանագրով արդեն իսկ օտարված տարածքների փաստը և օսմանյան պարտքերի վճարումը պարտադրելու և դրա դիմաց նրանց կարգավիճակը հստակեցնելու հարցերի համար:

Այս հարցերի հետ մեկտեղ Լոնդոնի համաժողովի ինքնըցիայով փորձ կատարվեց Հայկական հարցը կրկին «լուծել» հայկական օջախի ձախողված գաղափարի վերակենդանացման միջոցով: Առաջարկվում էին երեք հնարավոր տարբերակներ. ա) Հայկական ազգային օջախի ստեղծում, բ) Հայաստանի ընդարձակում՝ նրան կցելով Արևմտյան Հայաստանի մի մասը դեպի ծով ելքով, գ) Հայկական ազգային օջախի ստեղծում Կիլիկիայում: Այս առաջարկները, սակայն, մերժվեցին թուրքական պատվիրակության կողմից պատճառաբանելով, որ Թուրքիայի ո՛չ արևելյան նահանգներում, ո՛չ էլ Կիլիկիայում չկա որևէ տարածք, որի բնակչության մեծ մասը թուրքեր չլինեն²⁵⁹: Այսպիսով, ինչպես Լոնդոնի խորհրդաժողովում, այնպես էլ Լոզանում, թուրքերը, մերժելով Հայկական հարցի լուծման «Հայկական օջախ» ստեղծման տարբերակը, միևնույն կորեն մերժում էին նաև Սևրի պայմանագրի համապատասխան դրույթների վերանայումը, քանզի, ինչպես հայտնի է, դրանցով Հայկական հարցին լրիվ այլ լուծում էր տրվել: Մինչդեռ միևնույն խնդրին նոր լուծում տալով միայն կարելի էր վերանայել նախորդ պայմանագրի դրույթները:

Այժմ անդրադառնալով 1923 թ-ի հուլիսի 24-ին մի կողմից Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի, Ժապոնիայի, Հունաստանի, Ռումինիայի, Հարավսլավիայի և մյուս կողմից Թուրքիայի միջև կնքված Լոզանի պայմանագրի որոշ դրույթներին:

Լոզանի պայմանագրի 2-րդ հոդվածով հստակեցվում էին Թուրքիայի սահմանները Բուլղարիայի և Հունաստանի, իսկ 3-րդ հոդվածով՝ Սիրիայի և Իրաքի հետ²⁶⁰: Պայմանագրի 16-րդ հոդվածի առաջին պարբերությամբ Թուրքիան հրաժարվում է բոլոր այն տարածքների նկատմամբ իր իրավունքներից, որոնք գտնվում են տվյալ պայմանագրով գծված սահմաններից դուրս²⁶¹: Փաստորեն սահմանների հետ կապված Լոզանի պայմանագրով հստակեցվում էին Թուրքիայի միայն արևմտյան և հարավային սահմանները և ոչ մի խոսք չկար արևելյան, մասնավորապես Հայաստանի հետ սահմանների մասին:

²⁵⁹ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 752

²⁶⁰ http://www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

²⁶¹ Նույն տեղում:

Թուրքական այն «բացատրությունները», թե Լոզանում արևելյան սահմանների ու մասնավորապես Հայաստանի հետ սահմանի հարցը չքննարկվեց, քանի որ այդ հարցն արդեն իսկ լուծված էր Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերով չի դիմանում քննադատությանը այն պարզ պատճառով, որ հիլրոպական տերությունների գաղափարական ու քաղաքական հակառակորդ հանդիսացող խորհրդային Ռուսաստանի հետ կատարված երկկողմ գործարքը չէր կարող պարտադիր լինել Լոզանի խորհրդածողովին հավաքված տերությունների համար:

Իբրև ասվածի ապացույց հատկանշական է այն փաստը, որ խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակությանը Լոզանի վեհաժողովում թույլ տվեցին մասնակցել միայն սեծովյան նեղուցների հարցերին նվիրված բանակցություններին: Մյուս բոլոր հարցերում տերությունները թուրքերի հետ վարում էին առանձին բանակցություններ: Մոսկվայում և Կարսում բոլշևիկներից ստանալով իրենց ուզածը, թուրքերն արդեն կորցրել էին հետաքրքրությունը խորհրդային «ղաշնակից» նկատմամբ և նույնպես չահագրդված չէին, որ եվրոպական տերությունների հետ իրենց բանակցություններին մասնակից լինեին Ռուսաստանի ներկայացուցիչները: Նույնիսկ այդ առհամարանքի պայմաններում խորհրդային պատվիրակությանը անիքնասիրաբար վեհաժողովի մասնակիցներին 1922 թ. դեկտեմբերի 30-ին հղեց Թուրքիայի տարածքային ամբողջության պաշտպանության վերաբերյալ հուշագիր, որը, սակայն, չարժանացավ համաժողովի մասնակիցների ուշադրությանը²⁶²:

Արևելյան սահմանների հետ կապված թուրքական պնդումներին պատասխան է տրվում, թերևս, Լոզանի պայմանագրի 16-րդ հոդվածի երկրորդ պարբերությանը, որում նշվում է, որ տվյալ հոդվածի դրույթները չեն տարածվում բարիդրացիական հարաբերություններից բխող այն հատուկ պայմանավորվածությունների վրա, որոնք ձեռք են բերվել կամ կարող են ձեռք բերվել Թուրքիայի և նրա սահմանակից երկրներից որևէ մեկի միջև²⁶³: Առաջին հայացքից այս անորոշ թվացող ձևակերպումներից կարելի է եզրակացնել, որ տվյալ պայմանագրով չհստակեցվող արևելյան սահմանների հարցը լուծվել կամ լուծվելու է ոչ թե ինչ-որ պայմանագրերի կամ համաձայնագրերի, այլ «հատուկ պայմանավորվածությունների» միջոցով: Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ Հաադափ 1899 և 1907 թթ. «Միջադարյանի վեճերի խաղաղ կարգավոր-

²⁶² St'iu Goroxov И., Замятин Л., Земсков И., Г. В. Чичерин – дипломат ленинской школы, М., 1973, с. 179–183.

²⁶³ http://www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

ման մասին» կոնվենցիայով իրավարարութեան համաձայնվելու դեպքում վեճի կողմերը պայմանավորվածություն են ձեռք բերում ընդունել իրավարարի ցանկացած վճիռ, ապա կոնկրետ թուրքիայի և նրա հարևան Հայաստանի միջև միակ «հատուկ պայմանավորվածություն» հանդիսանում է ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի Հայ-թուրքական սահմանը սահմանադժող իրավարար վճիռը²⁶⁴: Այսիսով, Լոզանի պայմանագրում այս պարբերության առկայությունն անուղղակիորեն վերահաստատում է թե՛ Սևրի պայմանագրի և թե՛ Վիլսոնի իրավարար վճռի Հայ-թուրքական սահմանին վերաբերող դրույթները:

Լոզանի պայմանագրով թուրքիան նոր, հերթական պարտավորություններն էր ստանձնում իր ոչ մահմեդական բնակչության իրավունքների պաշտպանության հետ կապված: Այս առումով պետք է նշել, որ Լոզանի պայմանագրի 37–44-րդ հոդվածներով սահմանված ոչ մահմեդական Հպատակների իրավունքների պաշտպանության գրույթները գրեթե բառացիորեն կրկնում էին Բեռլինի պայմանագրի 62-րդ հոդվածի պահանջները, ինչն ինքնին նշանակում էր, որ տերությունները արձանագրում էին Օսմանյան կայսրության կողմից այդ դրույթների չկատարումը և նույն պահանջները առաջադրում էին թուրքիայի նոր իշխանություններին:

Պայմանագրի 37-րդ հոդվածով թուրքիան ընդունում էր, որ 38–44-րդ հոդվածներում ամրագրված պայմանավորվածությունները ճանաչվում են իբրև հիմնական օրենքներ և որևէ օրենք, կանոնակարգ կամ պաշտոնական գործողություն չի կարող հակասել կամ խոչընդոտել այդ պայմանավորվածություններին կամ գերակա լինել դրանց նկատմամբ²⁶⁵: Այս հոդվածով թուրքիան փաստորեն անբեկանելի պարտավորություններ էր ստանձնում միջազգային հանրության առջև և ոչ մահմեդական Հպատակների իրավունքներին վերաբերող իր ներկայիս օրենսդրությունը փաստորեն պետք է համապատասխանեցներ Լոզանի պայմանագրի 38–44-րդ հոդվածներին:

38-րդ հոդվածում ասվում էր, որ թուրքական կառավարությունը պարտավորվում է երաշխավորել թուրքիայի բոլոր բնակիչների կյանքի և գույքի լրիվ և ամբողջական պաշտպանությունը, առանց սեռի, ազգության, լեզվի, ցեղի կամ կրոնի խտրականության²⁶⁶: 39-րդ հոդվածի առաջին և երկրորդ պարբերություններով 38-րդ հոդվածի պահանջը մասնավորեցվում էր ոչ մահմեդական թուրքահպատակ փոքրամաս-

²⁶⁴ Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմքերը, էջ 38:

²⁶⁵ http://www.lib.bvu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

²⁶⁶ Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 186:

նություններն մահմեդականների հետ հավասար քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների հետ կապված²⁶⁷:

40-րդ հոդվածի համաձայն ոչ մահմեդական փոքրամասնությունները պետք է հավասար իրավունք ունենային իրենց միջոցներով հիմնադրելու և ղեկավարելու բարեսիրական, կրոնական կամ ընկերային հաստատություններ: Նույն հոդվածով նրանք ստանում էին նաև իրենց կրոնն ու լեզուն աղատորեն գործածելու իրավունքը²⁶⁸:

41-րդ հոդվածով նախատեսվում էր, որ այն քաղաքներում և գյուղերում, որտեղ ոչ մահմեդական քաղաքացիները զգալի թիվ են կազմում, թուրքական կառավարությունը պետք է նպաստավոր պայմաններ ստեղծեր՝ նախակրթական դպրոցներ բացելու համար, որպեսզի թուրքապատկները մայրենի լեզվով դաստիարակվեն իրենց զավակներին²⁶⁹:

Կարևոր է նշել, որ Լոզանի պայմանագրի 42-րդ հոդվածով թուրքական իշխանությունները պարտավորվում էին ապահովել ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների եկեղեցիների, սինագոգների, գերեզմանատների և կրոնական այլ հաստատությունների պաշտպանությունը և պահպանությունը: Այսինքն համաձայն այս հոդվածի հայկական եկեղեցիները ոչ միայն չպետք է քանդվեին, այլև՝ վերականգնվեին²⁷⁰:

Իսկ 44-րդ հոդվածի 4-րդ մասով նախատեսվում էր ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների իրավունքների հարցերով վիճելը դատական կարգով լուծելու հնարավորությունը: Լոզանի պայմանագրի մասնակից պետություններից մեկի պահանջով հարցը կարող էր տեղափոխվել Արդարադատության միջազգային մշտական ստյան, որի վճիռը պետք է լիներ վերջնական²⁷¹: Այսինքն, գործնականում Լոզանի պայմանագրի անդամ պետություններից յուրաքանչյուրն այսօր էլ թուրքիայի ոչ մահմեդական բնակչության իրավունքների ոտնահարման հարցերով կարող է դիմել ՄԱԿ-ի միջազգային դատարան:

44-րդ հոդվածում նաև նշվում էր, որ ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների իրավունքներին վերաբերող վերջնչված հոդվածները հանդիսանում են թուրքիայի միջազգային պարտավորությունը դաշնակից տերությունների առջև և դրանց կատարման հսկողությունը դրվում էր Ազգերի լիգայի խորհրդի անդամների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի,

²⁶⁷ Թորիկեան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 186:

²⁶⁸ Նույն տեղում:

²⁶⁹ Նույն տեղում:

²⁷⁰ Պասյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմքերը, էջ 38:

²⁷¹ http://www.lib.bx.u.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

իտալիայի և Ճապոնիայի վրա: Ընդ որում, հսկողութիւն իրականացնելը ոչ միայն այդ երկրների իրավունքն էր, այլև պարտականութիւնը:

Ինչ վերաբերում է Լոզանի պայմանագրում Սևրի պայմանագիրը փոխարինվելու թուրքական փաստարկին, ապա պետք է նշել, որ Սևրի պայմանագիրը փոխված կամ փոխարինված չէ Լոզանի պայմանագրով հետևյալ պատճառներով՝

1. Լոզանի պայմանագրում ոչ մի հիշատակում չկա Սևրի մասին և ոչ մի դրույթ չկա Հայաստանի կամ հայերի մասին: Սևրի պայմանագրի գլխավոր դրույթներից մեկը Հայաստանի Հանրապետութեան միջազգային ճանաչումը և նրա սահմանների ճշգրտումը բացակայում են Լոզանի պայմանագրում: Սա նշանակում է, որ երկու պայմանագրերի առարկաները լրիվ տարբեր են, ուստի Սևրի պայմանագրի փոփոխման կամ փոխարինման մասին խոսք լինել չի կարող:

2. Սևրի պայմանագրի մեջ ընդհանրապես նախատեսված չէ փոփոխութիւն կամ հափելում կատարելու հնարավորութիւն կամ հոգւած:

3. Սևրի պայմանագիրը փոփոխելու, կամ այն նորով փոխարինելու մտադրութեան մասին այն ստորագրած պետութիւնների կողմից չի հայտարարվել Լոզանի խորհրդածողովում, ինչը Վիեննայի «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» կոնվենցիայի 41-րդ հոգւածի պահանջն է²⁷²: Բացի այդ, միջազգային պայմանագրերի իրավունքի հանրահայտ և հաստատված կանոն է, որ պայմանագիրը ստորագրող պետութիւններն իրավունք ունեն մասնակցելու նրա փոփոխութեան ուղղութեամբ տարվող բանակցութիւններին և մշակմանը, որը սահմանված է Վիեննայի կոնվենցիայի 40-րդ հոգւածով²⁷³: Մինչդեռ Հայաստանը, իբրև Սևրի պայմանագիրը ստորագրող պետութիւններից մեկը, ավելի ստույգ՝ նրա իրավահաջորդ ինքնորոշային Հայաստանը նույնիսկ հրավիրված չէր մասնակցելու Լոզանի խորհրդածողովին՝ Այսպիսով, երկու պայմանագրերին ծնունդ տվող կողմերը նույնը չեն: Ավելին, դաշնագրի կողմ եղած պետութիւններից մեկը հետագայում առանձին նույնպիսի իրավունք ունի դառնալու փոփոխված պայմանագրի կողմ, ուստի գոնե հետո Հայաստանը պետք է հրափրվեր Լոզանի պայմա-

²⁷² Международное право в документах, с. 83.

²⁷³ Նույն տեղում, с. 82.

Պողոս Նուբարից հետո Գաբրիել Նորատունկյանի զլխավորած արևմտահայերի ազգային պատվիրակությանը թույլ տրվեց խոսել միայն Լոզանի համաժողովի ենթահանձնախմբում. որը չէր ներկայացնում Խորհրդային Հայաստանը.

նազերին միանալու իբրև նախորդ պայմանագրի մասնակից, եթե դրված էր Սևրե Լոզանով փոխարինելու հարցը:

Այդ խորհրդաժողովին Հայաստանի բացակայությունը հիմք է տալիս խոսելու միանգամայն նոր և Սևրի հետ առնչություն չունեցող Լոզանի պայմանագրի մասին, քանի որ փոխվել են պայմանագրի կողմերը, սուբյեկտները, ուստի և Լոզանի պայմանագիրը անգոր և անվավեր է այն չափով, որ չափով որ կարող է փոփոխության ենթարկել Սևրի պայմանագրում ամրագրված Հայաստանի իրավունքները²⁷⁴:

Վիեննայի 1969 թ. կոնվենցիայի 41-րդ հոդվածի համաձայն պայմանագրի կողմերը կարող են համաձայնության զալ փոխելու համաձայնագիրը միայն իրենց միջև, եթե խնդրո՞ւ առարկա փոփոխությունը չի խախտում ստորագրող մյուս կողմերի պայմանագրով նախատեսված իրավունքները²⁷⁵:

Սևրի և Լոզանի պայմանագրերի համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Լոզանի պայմանագրում պահպանվել են Սևրի պայմանագրի դրույթները կապված թուրքական կայսրությունից անջատվող արաբական երկրների հետ այն նույն՝ հալատակ ժողովուրդների նկատմամբ իշխանության չարաչափան սկզբունքով, որով պետք է անջատվեր նաև Հայաստանը: Հիմնական տարբերությունը կայանում էր նրանում, որ Լոզանի պայմանագիրը չէր կրկնում Սևրով նախատեսված հայերի ցեղասպանության համար պատասխանատվություն սահմանող հոդվածների դրույթները: Սակայն այդ հարցերի չարժարծվելը Լոզանի պայմանագրում չի կարող նշանակել, որ դրանք վերացել կամ փոխարինվել են: Անգամ թուրք պատմաբաններն ընդունում են, որ Լոզանի համաձայնագրում հայերի ջարդերի և Հայաստանի իրավունքների հիշատակման բացակայությունը թուրքական պատմիրակության ղեկավար Իսմեթ Իսենյուլի և Քերզոնի միջև ձեռք բերված գաղտնի պայմանավորվածության հետևանքն էր²⁷⁶:

Հատկանշական է, որ Լոզանի համաձայնագիրը կնքելուց անմիջապես առաջ, 1923 թ-ի ապրիլի 15-ին Թուրքիայում օրենք ընդունվեց «Լքյալ ունեցվածքի» մասին, որով հայերի ամբողջ ունեցվածքը բռնագրավվում էր, անկախ նրանից, թե ինչ շարժառիթներով ու ինչ հանգամանքներով էին նրանք թողել երկիրը: Ժխտվում էր սեփականության ի-

²⁷⁴ Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 88–89:

²⁷⁵ Международное право и документах, с. 83.

²⁷⁶ Генцинд армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 508.

րենց իրավունքների պաշտպանությունն Հնարավորությունը նույնիսկ երաշխավորագրերի միջոցով: Հայերին տրված բոլոր լիազորագրերը Հայտարարվեցին անվավեր²⁷⁷:

Ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների մասին Լոզանի պայմանագրի դրույթները չկիրառելու և Ազգերի լիգայի միջամտության հնարավորությունը բացառելու նպատակով Թուրքիայի կառավարությունը վճռեց փախստական Հայերին զրկել Թուրքական քաղաքացիությունից: Թուրքիան տասնամյակներ շարունակ խախտել է Լոզանի պայմանագրի ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների, այդ թվում նաև Հայերի իրավունքների պաշտպանության հոգավածները, ինչի դրսևորում պետք է համարել 1929–1930 թթ. կոտորածները վերապրած 30–40.000 Հայերի հարկադիր արտաքսումը դեպի Սիրիա և Թուրքիայի Հայկական համայնքի կալվածքների ապօրինի բռնագրավում²⁷⁸: Այս հարցում իրենց մեղավորությունն ունեն Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած մյուս պետությունները, որոնք թույլ տվեցին Թուրքիային խախտել իր վրա դրված պարտավորությունները:

1926 թ. Փարիզում լույս տեսած «Միջազգային հանրությունը և մեծ տերությունները Հայկական հարցի առջև» իր գրքում 1914 թ. Հայկական բարենորոգումների ռուս-թուրքական պայմանագրի նախնական տարբերակի հեղինակ, իրավաբան միջազգայնագետ Ա. Մանդելշտամը միանգամայն իրավացիորեն նշում է, որ տերությունները պետք է դիմեին որոշակի ճնշումների Թուրքական իշխանությունների նկատմամբ, որպեսզի պարտադրեին նրանց կատարել ոչ մահմեդականների և մասնավորապես Հայերի իրավունքների պաշտպանության հետ կապված պարտավորությունները: Մանդելշտամը նման ճնշման տարբերակներ էլ առաջարկում Թուրքիային տնտեսական չրջափակման ենթարկելու սպառնալիքը կամ իբրև պետություն այն չճանաչելու Ազգերի լիգայի որոշումը, որը, նրա կարծիքով, բավական էր քեմալականներին ծնկի բերելու համար²⁷⁹: Մանդելշտամի այս դատողություններն արդիական են նաև մեր օրերում՝ արդեն կապված Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության քաղաքականության կանխման հետ:

Լոզանի պայմանագրով ոչ մահմեդական բնակչության ու մասնավորապես Հայերի իրավունքների պաշտպանության Թուրքիայի ստանձ-

²⁷⁷ Բարսեղով Յու., Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը, էջ 14:

²⁷⁸ Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 138:

²⁷⁹ Արման Գասպար, Հայ ազատագրական պայքարն ու ահաբեկչությունը, Լոս Անջելես, 1989, էջ 58:

նած լրացուցիչ պարտավորություններն իրենց ուժը չեն կորցրել: Ներկայումս Հայաստանի Հանրապետությունը կարող է կոչ անել Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած երկրներին, որ ստիպեն Թուրքիան կատարել ոչ մահմեդականների իրավունքների պաշտպանությունը վերաբերող 38—44-րդ հոդվածներով իր ստանձնած պարտավորությունները, որոնք տասնամյակների ընթացքում խախտվել են նրա կողմից: Հիմք ընդունելով 1969 Վիեննայի «Միջազգային պայմանագրերի իրավունքի մասին» կոնվենցիայի 26-րդ հոդվածում ամրագրված Հանրահայտ *Pacta sunt servanda* սկզբունքի կոպիտ խախտումները Թուրքիայի կողմից, որը պարտադիր է Համարում պայմանագիրը ստորագրող յուրաքանչյուր մասնակցի Համար ստանձնած պարտավորությունների բարեխղճորեն կատարելը²⁸⁰, այդ երկրները կարող են սպառնալ, որ կառաջնորդվեն նույն կոնվենցիայի 60-րդ հոդվածով, որը նման դեպքերում հնարավորություն է տալիս դադարեցնել պայմանագիրը մասամբ կամ ամբողջությամբ՝ իրավախախտ պետության՝ Թուրքիայի Համար դրանից բխող բոլոր հնարավոր հետևանքներով:

Բացի դրանից, այդ պետությունները կարող են առաջնորդվել Հենց Լոզանի պայմանագրի 44-րդ հոդվածի 4-րդ մասով և, ոչ մահմեդականների իրավունքը խախտող մեծ Թուրքիայի հետ համարելով վեճ, դիմել ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանին, որը Արդարադատության միջազգային մշտական ատյանի լուծարումից հետո համարվում է վերջինիս ժառանգորդը: Նման դործընթաց սկսելու համար, ըստ նույն հոդվածի դրույթների, բավարար է անգամ պայմանագրի անդամ պետություններից մեկի պահանջը, իսկ Թուրքիան, ստորագրելով ու վավերացնելով Լոզանի պայմանագիրը, համաձայնվել է, որ միջազգային դատական ատյանի վճիռը իր համար լինելու է վերջնական:

²⁸⁰ Междунaродное право в документах, с. 78.

ԳԼՈՒԽ III

ԵՐԻՏԹՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՀԼԻՐՅԱՆԻ ԴԱՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Երիտթուրք պարագլուխների դատավարությունն իրենից հետաքրքրություն է ներկայացնում այնքանով, որքանով այդ դատական գործի մեղադրական եզրակացությունների և դատավճռի մեջ պարունակվում են Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության նկատմամբ իրականացրած զանգվածային կոտորածների այնպիսի մեղադրանքներ, որոնք լիովին համապատասխանում են 1948 թ. ՄԱԿ-ի «Ցեղապանություն» կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայում սահմանված այդ հանցագործության հանցակազմի հատկանիշներին: Այս հարցն իրենից ներկայացնում է ոչ միայն պատմական, այլև իրավական ու քաղաքական նշանակություն: Այն հանգամանքը, որ երիտթուրքերի հանցագործությունները քննարկվել են հենց թուրքական դատարանում, որը նրանց մեղավոր է ճանաչել նաև հայ բնակչության զանգվածային սպանության մեջ, խոսում է այն մասին, որ տվյալ հանցագործությունը ժամանակին դատապարտել է հենց ինքը՝ Թուրքիան, ճիշտ է, դա չորակելով իբրև ցեղասպանություն: Այժմ Թուրքիան վորձում է անտեսել 1919–1920 թթ. թուրքական դատարաններում հայերի տեղահանությունների և կոտորածների մեղադրանքով կատարված դատավարությունների արդյունքները, նրբ պատմության մեջ առաջին անգամ սեփական պետությունը բնակչության մի մասին ազդային հատկունիշի հիման վրա զանգվածաբար ոչնչացնելու համար կառավարության անդամները տեղական դատարաններում ներպետական օրենսդրության հիման վրա ենթարկվեցին պատասխանատվության²⁸¹:

Երիտթուրքերի դատավարության նյութերն ու արձանագրությունները մեզ են հասել և թարգմանվել «Թաքվիմ-ի վեքայի» պաշտոնաթեր-

²⁸¹ Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 37

թից, որի 1919 թ. Համապատասխան Համարների Հավելվածների ծանոթագրությունների մեջ Հստակ նշված է, որ հարցաքննությունները արձանագրվել են նույնությունամբ և ոճական որոշ ձևակերպումներից բացի ոչ մի ուղղում չի կատարվել²⁸²։ Ի դեպ, «Թաքվիմ-ի վեքայի» այդ համարները տպագրվել են խիստ սահմանափակ տպաքանակով։ Փաստորեն մի կողմից նոր վարչակարգը իբրև թև ստահովում էր խոսքի ազատությունը և ռազմական հանցագործների դատավարություն հրապարակայնությունը, սակայն մյուս կողմից, նվազեցնելով թերթի տպաքանակը, փորձում էր թույլ չտալ այդ տեղեկատվության լայն տարածումը։ «Թաքվիմ-ի վեքայի» հավելվածներում տպագրվել են երիտթուրքերի դատավարության ոչ բոլոր նյութերը, որոնք ընդհանուր առմամբ կազմել են 293 թղթապանակ²⁸³։ Երիտթուրքերի դատավարության նյութերի մյուս մասն էլ հրատարակվել է արդեն ընդդիմադիր համարվող «Ալեմ-դար» թերթում, որոնք նույնպես բարեբախտաբար մեղ են հասել և թարգմանվել²⁸⁴։ Այս նյութերը լիովին բավարար են հայ բնակչության հանդեպ դործադրված հրեշալիոր ծրագրի ու քաղաքականություն հույսը համարող հասկանալու համար։ Դրանք ուղղակի անհնար է կասկածի տակ դնել, քանզի ժամանակի պաշտոնական և ոչ պաշտոնական օսմանյան մամուլում օսմաներենով հրատարակվել են այդ դատավարությունների պաշտոնական փաստաթղթերը՝ նիստերի արձանագրությունները, վկաների ու ամբաստանյալների ցուցմունքները, մեղադրական եզրակացությունները և դատավճիռները, որոնք չափազանց կարևոր և անժխտելի վավերագրեր են, որոնցից ակնհայտ է դառնում Հայոց ցեղասպանության ողջ եղելությունը Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության այլ տարածքներում։ Այս վավերագրերը ամենահիմնավոր փաստարկներից մեկն են թուրքերի կեղծարարության դեմ, որոնք ոչ միայն փարատում են Արամ Անտոնյանի կողմից հրապարակված Թալեաթի գաղտնի հեռագրերի հետ կապված կասկածները, այլև դրանց են ավելացնում նույն բովանդակությամբ բազմաթիվ այլ գաղտնի և հույժ գաղտնի փաստաթղթեր ու գաղտնադրեր։

²⁸² Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի։ Առաջաբանը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափագյանի, Եր., 1988., էջ 184։

²⁸³ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 28։

²⁸⁴ Տե՛ս Անույան Մ., Երիտթուրքերի 1919-1921 թթ. դատավարությունների վավերագրերը ըստ օսմանյան մամուլի, Եր., 2011։

Այնուամենայնիվ ինչ՞ու թուրքական պետությունը գնաց նախկին թուրքական կառավարությունից անդամների պատասխանատվության կանչելու քայլին, նրանց մեղավոր ճանաչելով բոլոր ներկայացված Հանցագործություններում: Ակնհայտ է, որ այդ կերպ թուրքական իշխանությունները փորձում էին կանխարգելել այդ Հանցագործներին դատելու Հնարավորությունը ստեղծելիք միջազգային տրիբունալում, ուստի կամավոր գնացին նրանց դատապարտելու քայլին սեփական ռազմական տրիբունալներում:

Դատաքննությունը սկսվեց 1919 թ. ապրիլի 28-ին և դատարանի կարգավիճակի մի շարք փոփոխություններից հետո ավարտվեց 1919 թ. Հուլիսի 5-ին, երբ կայացվեցին հիմնական և մյուս դատավճիռները²⁸⁵: Հետպատերազմյան թուրքիայում տիրող տրամադրություններից պարզ երևում էր, որ իրականում ոչ ոք չէր ցանկանում մահապատժի ենթարկել երիտթուրք պարագլուխներին, քանզի, անգամ երկրից դուրս գտնվելով, նրանք շարունակում էին ազդել գործընթացների վրա: Մուսթաֆա Բեմալի հետագու քայլերն ապացուցեցին դա:

1919 թ. երիտթուրքերի դատավարությունը նախաձեռնելիս մեծ վեճեր Դամադ Զեքիդ փաշան փաստորեն նպատակ ունեւ ռազմական Հանցագործությունների մեղքը բարդել բացառապես «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության վրա, փորձելով այդպիսով պատասխանատվությունից զերծ պահել թուրք ազգին և առավել ևս Օսմանյան կայսրությունը²⁸⁶: Սակայն ակնհայտ էր նաև, որ մինչև բուն դատավարության սկսելը Հայերի ցեղասպանության հիմնական կազմակերպիչներին թույլ էին տվել հեռանալ Գերմանիա²⁸⁷: Այս քայլի պատճառը առավել քան պարզ էր, քանզի էնվերի, Թալեաթի, Ջեմալի, Նազըմի և մյուսների միայն Հարցաքննության ընթացքում կբացահայտվին այնպիսի փաստեր, որոնք միանշանակ կհանգեցնեին թուրքական պետության պատասխանատվությանը, ուստի թուրքիայի Համար այս վտանգավոր մեղադրյալներն անհապաղ պետք է հեռացվեին երկրից և ոչ մի դեպքում չպետք է մասնակցեին դատավարությանը:

²⁸⁵ Дадриян В.. Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян характер и значимость четырех основных серий судебного разбирательства, "Геноцид – преступление против человечества. Материалы I-ого Московского Международного Симпозиума", М., 1997, с. 42.

²⁸⁶ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի. էջ 16:

²⁸⁷ Նույն տեղում. էջ 13:

Անկասկած, Թուրքիայի նոր վարչակարգը նշված երիտթուրք պահպանողականներին տվել էր ոչ միայն կյանքի, այլև թալանված ունեցվածքին տիրանալու հասակ երաշխիքներ, առանց որոնց նրանք չէին հեռանա երկրից, քանզի կար Անտանտի դաշնակիցների արդարադատության ձեռքն ընկնելու վտանգը: Երիտթուրքերի իրական հաղթանակը այս հարցում պետք է համարել այն, որ դոկտոր Նազըմը իր հետ երկրից դուրս էր բերել կուսակցական արխիվը²⁸⁸, որտեղ վարկաբեկիչ նյութեր էին պարունակվում ոչ միայն նախկին, այլև ներկա թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաների մասին և դրանց հրապարակումը կլիներ ոչ միայն սովյալ անձանց, այլև Թուրքիայի վերջը: Հետադարձում հենց դատաքննության նյութերից պարզ դարձավ, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության կենտկոմին և «Թեշքիլաթը մահուտեհին» (հատուկ կազմակերպությանը) վերաբերող կարևոր դրույթունները մեծ մասամբ ոչնչացվել էին: Դրանում հիմնականում մեղավոր է ճանաչվում դոկտոր Նազըմը, որը կոմիտեի գործարքներն ու կատարած հանցագործությունները թաքցնելու նպատակով փախցրել էր կուսակցության արխիվը²⁸⁹: Բնականաբար, դատավարության ընթացքում շրջանցվում էր այն հարցը, թե ինչպես գլխավոր հանցագործներից մեկին՝ դոկտոր Նազըմին հաջողվեց փախչել երկրից, իր հետ տանելով պետական գաղտնիքներ պարունակող փաստաթղթեր:

Թուրքիայում արդարադատության սաբոտաժն իրականացվում էր պետական բարձր մակարդակով: Ռազմական, ներքին գործերի և արդարադատության նախարարություններում և այլ գերատեսչություններում թաքցվում և ոչնչացվում էին փաստաթղթեր, գաղտնի և հուշ գաղտնի համարվող գաղտնագրեր, տեղական իշխանություններին արգելվում էր իրակամացնել դատական կարգադրությունները, մեղադրյալներին օգնում էին թաքնվել արդարադատությունից և մեկնել երկրից և այլն²⁹⁰, իսկ 1919 թ. մայիսին անգլիական հրամանատարությունը 77 մեղադրյալների անսպասելիորեն աքսորեց Մալթա կղզի²⁹¹:

1919 թ. մայիսին տեղի ունեցած վեց նիստերի ընթացքում հիմնականում հարցաքննության են ենթարկվում երիտթուրքական կուսակ-

²⁸⁸ Հայեթի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 13:

²⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 183:

²⁹⁰ Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 43.

²⁹¹ Կիրակոսյան Ա., Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը, Եր., 2006, էջ 21:

ցուծյան կենտրոնի անդամները, մեծ վեցիր Սայիդ Հալիմ փաշան և մի քանի նախարարներ:

Ողջ դատավարութեան ժամանակ մեղադրյալները գտնվում էին այնպիսի բարենպաստ պայմաններում, որ նույնիսկ բանտում հրավիրվում էին նախկին կառավարութեան նիստեր, որպեսզի մշակեն պաշտպանութեան ռազմավարութիւնը դատավարութեան ընթացքում²⁹²: Մշակված ռազմավարութեան համաձայն նախ անհրաժեշտ համարվեց ռազմական տրիբունալի իրավասութիւնը կասկածի տակ դնելու միջոցով որքան հնարավոր է ձգել ժամանակը՝ սպասելով երկրի ներքաղաքական վիճակի փոփոխութեան: Բացի այդ, հարկավոր էր ողջ մեղքը բարդել արդեն Թուրքիայից բացակայող երիտթուրք նախարարների ու պարագլուխների՝ Թալեաթի, էնվերի, Ջեմալի ու դուտոր Նազըմի վրա, քանզի բոլորն էլ քաջ գիտակցում էին, որ նրանց նկատմամբ հնարավոր չի լինելու իրականացնել անգամ ամենախիստ վճիռը, սակայն այդ կերպ փորձում էին խուսափել պատասխանատվութիւնից կամ ջանում էին, որ զոնե իրենք չենթարկվեն նման բարձր պատժաչափերի: Այս ռազմավարութիւնը, որը կարծես համաձայնեցվել էր նաև ռազմական տրիբունալի հետ, հաջողութեամբ իրագործվեց դատավարութեան ողջ ընթացքում:

Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի գերագույն կոմիսար Լյուիս Հեկը 1919 թ. փետրվարի 7-ի իր հեռագրում նշում է, որ երիտթուրքերի դատավարութիւնը կատարվում է Թուրքերին բնորոշ դանդաղ կոտորեցեայմբ, և դատարանի պահվածքը վկայում է այն մասին, որ խիստ և արագ դատավճիռներ կայացնելու տրամադրվածութիւնն չկա²⁹³:

Մեղադրյալներին սլաշտպանելու համար ներգրավված էին 16 փաստաբաններ, որոշ մեղադրյալներ անգամ ունեին երկուսից ավելի փաստաբաններ: Պաշտպանական կողմը, հղում կատարեց օսմանյան սահմանադրութեան 31-րդ հոդվածի վրա, որը նախարարների պատասխանատվութեան կանչելը համարում էր Գերագույն դատարանի իրավասութեան հարց, ուստի ռազմական դատարանը, ըստ սլաշտպանների, իրավասու չէր դատելու երիտթուրքերին²⁹⁴: Այնուհետև պաշտպանական կողմը հայտարարեց, որ հանցագործութիւնները, որոնցում ամբաստանվում են մեղադրյալները, չեն հանդիսանում սովորական հանցագործութիւններ, այլ ավելի շուտ կապված են տեղահանութեան օրենքի կիրառման

²⁹² Կիրակոսյան Ա., Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը, էջ 21:

²⁹³ Барсегов Ю. И., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 43.

²⁹⁴ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 16:

Հետ, որն ընդունվել էր կառավարության կողմից և հաստատվել սուլթանական հրամանագրով²⁹⁵: Փաստորեն պաշտպանական կողմն ընդունում էր, որ հանցադրոժությունը սովորական է, ավելին, նրանք խոստովանում էին, որ մեղադրանքը հիմնականում կապված է տեղահանության օրենքի կիրառման, այն է՝ տեղահանության տակ հայ ժողովրդի զանգվածային սպանության կազմակերպման հետ: Ու քանի որ, ըստ դատապաշտպանների, տեղահանությունը հանդիսանում էր հայերի ցեղասպանության քաղաքականության եղանակներից մեկը, ապա ամբաստանյալներին ներկայացված մեղադրանքները կապված էին վերջիններիս կողմից իրենց պաշտոնական պարտականությունների կատարման հետ: Հետևաբար մեղադրյալների նկատմամբ, ըստ պաշտպանների, պետք է կիրառվեր ոչ թե օսմանյան սահմանադրության 33-րդ, այլ 92-րդ հոդվածը, որի համաձայն տվյալ դործը պետք է հանձնվեր Գերագույն դատարանի իրավասությունը²⁹⁶: Իրականում պաշտպանական կողմը փորձում էր «ապացուցել» մեղադրյալների անմեղությունը, հենվելով «պետության մեղքի» տեսության վրա: Պաշտպանները գտնում էին, որ եթե անգամ մեղադրյալների նկատմամբ կիրառվում էր 33-րդ հոդվածը, որով տվյալ դործը էլի փոխանցվում Գերագույն դատարանին, ապա այդ դեպքում էլ այն պետք է քննվեր քրեական դատարանի, այլ ոչ թե հատուկ ռազմական տրիբունալի կողմից: Այս դրույթից պարզ երևում է, որ պաշտպանական կողմը ամեն կերպ փորձում էր ձգձգել դատաքննությունը՝ պարույթը այլ դատարան տեղափոխելու պատրվակով:

Պաշտպանական կողմն իր առարկություններում նաև պնդում էր այն տեսակետը, որ դատարանը չունի իրավասություն որոշելու, թե սահմանադրության հոդվածներից որն է կիրառելի տվյալ դեպքում, քանզի հիմնական օրենքի 117 հոդվածով սահմանադրության վերջնական մեկնաբանման իրավունքը վերապահում էր Սենատին²⁹⁷:

Պաշտպանական կողմի բոլոր փորձերը գուրս բերել դատավարությունը ռազմական տրիբունալի իրավասությունից անհաջողությամբ ավարտվեցին: Պաշտպանական կողմի միջնորդություններին նախ արձագանքեց դատախազ Մուստաֆա Նազմի փաշան, որը նշեց, թե եթե դատաքննության ընթացքում հաստատվի հանցանքի բացառական

²⁹⁵ Далриян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 40.

²⁹⁶ Նույն տեղում:

²⁹⁷ Նույն տեղում

պաշտոնավարութեան հետ կապ ունենալը, ապա միայն այդ ժամանակ տվյալ կետին ուղադրութեան կդարձվի²⁹⁸։ Դատարանն իր հերթին մերժեց պաշտպանական կողմի այն հակափաստարկը, թե հանցագործութեանն ենթակա են օրենքի կիրառման հետևանք, քանզի, ըստ դատարանի, եթե անգամ նկատի առնվի այն, որ տեղահանութեանը զուգորդվել է կոտորածով, այդուհանդերձ, սպանութեանը չի դադարում այդպիսին լինելուց, և միայն զանգվածային սպանութեաններին հետ գործադիր իշխանութեան առնչություն ունենալը հաստատվելու դեպքում դատարանը կարող է հաշվի նստել պաշտպանական կողմի այդ փաստարկի հետ²⁹⁹։ Այսպիսով, ռազմական դատարանը, դեռ դատավարութեանը չսկսած և փաստերն ու մանրամասնությունները չուսումնասիրած, հենվելով բացառապես մեղադրական եզրակացության վրա, նախապես առաջնորդվում էր զանգվածային սպանություններին իշխանությունների մասնակցությունը բացառելու կանխավարկածով։ Սակայն արդեն դատավարութեան ընթացքում ներկայացվեցին բավարար ապացույցներ, որ կոտորածը հանդիսացել է պետության ողջ տարածքում մեղադրյալների վարած քաղաքականության և կայացրած որոշումների հետևանքը, բայց դատարանի ձևակերպմամբ դա մեղադրյալները արել էին ոչ իբրև նախարարներ, այլ իբրև գաղտնի կապակերպության անդամներ։

Դատարանը նաև նշեց, որ պաշտպանական կողմի տվյալ փաստարկը կապ չունի մեղադրական եզրակացության հետ³⁰⁰ և ամբաստանյալների «սպանությունների և անձնական անօրինական հարստացման» քննության հետ³⁰⁰։

Այսպիսով, պետք է փաստենք, որ մեղադրանքն ի սկզբանե կանխամտածված ձևով կազմվել էր մեղադրյալների զուտ անձնական կամ երիտթուրքական կուսակցության մեղքը հիմնավորելու, այլ ոչ թե նրանց, իբրև բարձրաստիճան պետական պաշտոնյաների, կատարած հանցագործությունների սկզբունքով, ինչը միանշանակ հանգեցնելու էր նաև թուրքական պետության անցանկալի պատասխանատվությանը, որից և ջանասիրաբար խուսափում էր թուրքական ռազմական տրիբունալը։ Կազմված մեղադրանքի հիման վրա թուրքական դատարանը մերժեց «պետության գործողության վրա» հղման իրավաչափությունը,

²⁹⁸ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 53։

²⁹⁹ Дадриян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 41.

³⁰⁰ Նույն տեղում։

նշելով, որ կոտորածը, եթե նույնիսկ այն դիտարկել որպես տեղահանությանը բնորոշ երևույթ, իրենից ներկայացնում է սպանություն և, հետևաբար, այն առանձին և ինքնուրույն արարք է:

Դատախազ Մուսաֆա Նազմի փաշան իր հերթին տվեց պարզաբանում, թե մեղադրական եզրակացության մեջ թվարկված հանցագործությունները կատարվել են ոչ թե կառավարության, այլ կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անունից ու նրա լիազոմար նիստերի որոշումներից ելնելով³⁰¹: Այս պարզաբանման հիման վրա դատարանը նշեց, որ հղումը պետության գործողության վրա կարող է քննարկվել միայն այն պայմանով, եթե լինեին ապացույցներ, որ կոտորածը ոչ թե կանխամտածված է, այլ ընդամենը պաշտոնական պարտականությունների կատարման անխուսափելի արդյունք³⁰²: Դատարանը, ղեկավարվելով սուլթանական կառավարության ընդհանուր քաղաքական գծով, եզրակացնում է, որ եղած ապացույցները հաստատում են, որ կոտորածը այն քաղաքականության ու կայացրած որոշումների մի մասն էր, որն իրագործվել է մեղադրյալների, իբրև գաղտնի, դավադիր կազմակերպության անդամների կողմից, այլ ոչ թե նախարարի և ողջ կառավարության պաշտոնական պարտականությունների շրջանակներում³⁰³:

Հարց է ծագում, ո՞ր կառավարությունն է իր «պաշտոնական պարտականությունների շրջանակում» ներառում նման նպատակներ: Ակընհայտ է, որ տեսականորեն անգամ հնարավոր է պատկերացնել որևէ կառավարություն, որը պաշտոնապես առաջնորդվում է նման սկզբունքներով: Այսինքն՝ Օսմանյան կայսրությունում ձևավորվել էր ճիշտ այն համակարգի նախատիպը, որը հետագայում առկա էր ֆաշիստական Գերմանիայում՝ Ողջակիզման իրականացման տարիներին ի դեմս նացիոնալ-սոցիալիստական կուսակցության և նրա մարդատյաց գաղափարախոսության, որոնց նույնականացումը Երրորդ ռայխի հետ ապացուցվեց Նյուրնբերգյան դատավարության ընթացքում:

Ուրեմն, այս հիմնավորումները չէին դիմանում ոչ մի քննադատության, քանզի ակնհայտ էր, որ այդ գաղտնի կազմակերպության անդամները կառավարության նույն նախարարներն էին, և տվյալ գաղտնի կազմակերպությունը փաստորեն սերտաճել էր իշխանության հետ, ըստ էության, դառնալով Օսմանյան կայսրության իրական իշխանություն:

³⁰¹ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 16:

³⁰² Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 40.

³⁰³ Նույն տեղում:

Պատահական չէ, որ Օսմանյան կայսրության պատերազմական շրջանի կառավարութիւնը ժամանակի դիվանագիտական փաստաթղթերում միանշանակ անվանվում էր Հենց «երիտթուրքական կառավարութիւն», ինչը լավագոյնս ընգծում է երիտթուրքական կուսակցութեան օսմանյան իշխանութեան Հետ սերտաճման պատմական փաստը: Ըստ այդմ, անհնար է տարանջատել դրանք իրարից, այլ պետք է փաստել այս երկուսի նույնականացումը (իդենտիֆիկացիան), ի վերջո երիտթուրքական կառավարութեան անդամը և ողջ կառավարութիւնը, անկախ այն բանից, թե որ կազմակերպութեանն էր անդամակցում, տվյալ իշխանութեան միջոցով ներկայացնում էր թուրքական պետութիւնը, ուստի և նրա կատարած ցանկացած գործողութիւն իրավամբ պետք է գնահատվի իբրև պետական իշխանութեան ներկայացուցչի գործողութիւն, որի համար պատասխանատու է ոչ միայն տվյալ անձը, այլև այն իշխանութիւնը և պետութիւնը, որին նա ներկայացնում է, տվյալ դեպքում Օսմանյան կայսրութիւնը: Հակառակ պարագայում տվյալ անձը չպետք է զբաղեցնի նման բարձրաստիճան պաշտոն և ներկայացնի պետութիւնը: Սակայն պատերազմական թուրքիայում, երիտթուրքական կուսակցութեան իշխանութեան Հետ սերտաճելու պայմաններում նման բարձրաստիճան պաշտոնյաները ոչ միայն պաշտոնաթող չէին արվում, այլ հակառակը, կուսակցական պատկանելութիւնը և գաղտնի կազմակերպութեան անդամութիւնը անհրաժեշտ ու որոշիչ հանգամանք էր պետական բարձրաստիճան պաշտոն զբաղեցնելու և յուրային համարվելու համար:

Վերը նշվածից միանշանակ ըխում է, որ հնարավոր չէ մեղադրել որևէ հարցում երիտթուրքական կառավարութեանը, առանց թուրքական իշխանութիւններին և համապատասխանաբար նաև թուրքական պետութեանը մեղադրելու և հակառակը: Եվ եթե անգամ մի պահ ենթադրենք, որ թուրքիան որպես պետութիւն չէր ցանկացել, որ կայսրութեան հայ բնակչութեան Հետ լինել սյն, ինչ կատարվեց, ապա թուրքական պետութիւնը միևնույն է մեղավոր է այն հարցում, որ թույլ է տվել երիտթուրքերի սերտաճումը պետական իշխանութեան Հետ և, Հետևապես, միևնույն է պատասխանատու էր այդ իշխանութեան կատարած քայլերի համար: Թուրքական կառավարութեան ներսում, որքան էլ հետո դատարարութեան ժամանակ փորձեին արդարանալ որոշ անձինք, չի դրսևորվել ակնհայտ հակադրեցութիւն երիտթուրքերի քաղաքականութեանը, ինչը խոսում է այն մասին, որ կառավարութեան բոլոր անդամները, եթե նույնիսկ չեն կիսել երիտթուրքերի գործելաճը, ասլաքադարձակապես չեն ընդդիմացել այդ քաղաքական կուրսին, իսկ դա

նշանակում է, որ Համաձայնվել են կատարվածի հետ: Ամբողջ ժողովրդի ղանդվածային ոչնչացման մասին իմանալը և այն կանխարգելելուն ուղղված քայլեր չձեռնարկելը և անգործությունը ՄԱԿ-ի ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի Համաձայն, միևնույն է, պատժելի է և կարող է դիտվել իբրև ցեղասպանության Հանցակցություն: Թուրքական պատմագրությունը դեռևս չի բերել երիտթուրքերի քաղաքականությանը կառավարության ներսում Հակադրվելու փորձ, կամ գոնև կառավարության անդամի Հրաժարականի փաստ՝ ի նշան բողոքի, ինչը կրկին խոսում է երիտթուրքերի և թուրքական իշխանության նույնականության մասին:

Բացի այդ, դատարանն անհիմն կերպով փորձում է իրարից տարանջատել «կանխամտածվածության» և «պաշտոնական պարտականությունների կատարման» եզրույթները, ապրիորի գտնելով, որ դրանք չեն կարող մեկտեղվել, ինչի «անխուսափելի արդյունքը» կարող էր լինել Հայ բնակչության զանգվածային ոչնչացումը կայսրության տարածքում ու մասնավորապես իր պատմական Հայրենիքում: Մինչդեռ պատմական փաստերն ուղղակիորեն վկայում են, որ իշխանության գալուց Հետո երիտթուրքական կուսակցության Հայերին ոչնչացնելու կանխամտածված ծրագրերը, ինչն ընդունեց նաև ռազմական տրիբունալը, վաղուց արդեն վեր էին ածվել Օսմանյան կայսրության երիտթուրքական կառավարության պետական ծրագրի և սկսվել էին կենսագործվել պետական ողջ ռեսուրսների գործադրմամբ: Նշենք նաև, որ առանց իշխանության գալու և առանց պետական իշխանության ռեսուրսների օգտագործման երիտթուրքական կուսակցությունն ի վիճակի չէր լինի իրագործել այդ ծրագիրը, միայն պետական իշխանությունն ու լծակները նրանց ընձեռեցին նման հնարավորություն: Բնականաբար, այս ափն-հայտ և թուրքական պետության համար վտանգավոր փաստարկներն անտեսվում էին թուրքական արդարադատության կողմից:

Այսպիսով, նման ոչ պատշաճ պարզաբանումներով փորձ էր կատարվում պատասխանատվությունը բացառապես բարդել տրդին իրավաբանորեն գոյություն չունեցող կուսակցության վրա և այն հեռացնել նախկին կառավարությունից և հետևաբար նաև պետությունից: Դատարանի կողմից պատշաճ պարզաբանումը տվյալ դեպքում պետք է լիներ այն, որ նախկին երիտթուրք նախարարները և այլ բարձրաստիճան թուրք պաշտոնյաները պետք է դատվեին ոչ թե գերագույն դատարանում, այլ հենց ռազմական տրիբունալում այն պարզ պատճառով, որ նրանք հանդիսանում էին պատերազմական հանցագործներ, ճիշտ այնպես, ինչպիսի

երկրորդ աշխարհամարտի նացիստ հանցագործներին Նյուրնբերգում դատում էր միջազգային ռազմական տրիբունալը:

Այնուհետև դատարանը մասնավոր որոշման մեջ ուշադրություն դարձրեց այն բանի վրա, որ ղեկավարող դերը կատարված հանցագործություններում պատկանում է «Իթթիհադ» կուսակցությանը և «անհատական հանցագործությունները» կատարվել են նրա ղեկավարող գերի առկալության պայմաններում³⁰⁴:

Թուրքական ռազմական դատարանը գտնվում էր պարագրքսալ վիճակում, մի կողմից այն ջանում էր կատարված դանդաղացիների հանցագործությունները ներկայացնել և քննել իբրև սովորական անհատական հանցագործություններ, սակայն մյուս կողմից կատարված սպանությունների ու բռնությունների զանգվածային բնույթն այնքան ակնհայտ էր, որ հնարավոր չէր դա դիտարկել բացառապես անհատական հանցագործությունների տեսքով, ուստի դատարանը ստիպված ընդունում էր դրանց կազմակերպվածության փաստը, որը վերադրվում էր բացառապես երիտթուրքական կուսակցությանը: Սակայն, անգամ այս ձևակերպմամբ սա չափազանց կարևոր որոշում էր այն իմաստով, որ Օսմանյան կայսրությունում գոյություն ունեին և գործում էին նաև այլ կուսակցություններ, սակայն նրանցից և ոչ մեկը չէր մեղադրվում զանգվածային հանցագործություններում ղեկավարող դեր ունենալով մեջ այն պարզ պատճառով, որ միայն երիտթուրքական կուսակցությունը, տիրապետելով պետական ողջ իշխանությանը և օգտագործելով նրա ռեսուրսները, իրականացրեց հայ բնակչության զանգվածային բնաջնջումը և ունեցրելու: Սակայն, բնականաբար, Թուրքական դատարանը չէր ցանկանում կատարել հաջորդ, Թուրքիայի համար վտանգավոր այն եզրահանգումը, որի համաձայն երիտթուրքական կուսակցությունը պետք է նույնացվեր Թուրքական իշխանության և հետևաբար նաև պետության հետ, դրանից բխող բոլոր հետևանքներով:

Դատարանը մերժեց նաև պաշտպանական կողմի առարկությունները սահմանադրության և ռազմական տրիբունալի իրավասության հետ կապված: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ պատերազմական իրավունքը ուժի մեջ էր դրվել հենց «Իթթիհադ» կուսակցության վարչակարգի կողմից և շարունակում էր ուժի մեջ մնալ, ուստի ոչ սահմանադրության 32 և ոչ էլ 33-րդ հոդվածները, ըստ դատարանի, չէին կարող

³⁰⁴ Дадриян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 41.

կիրառվել, ինչի վրա պնդում էր պաշտպանական կողմը³⁰⁵: Դատարանը մատնանշում էր օսմանյան սահմանադրության 113-րդ հոդվածը, որը վերաբերում էր պատերազմական իրավունքի ուժի մեջ մտնելուն, որից հետո նախատեսվում էր քաղաքացիական իրավունքների գործողության ժամանակավոր կասեցում: Դատարանը մեկ անգամ ևս ընդգծեց մեղադրական եզրակացության ձևակերպումը՝ «քանի դեռ գործում է ռազմական իրավունքը, քաղաքացիական իրավունքները լուրմ են», և հետևաբար ռազմական դատարանները դառնում են միակ պատժիչ միխանիզմները երկրում:

Հատկանշական է, որ այս դեպքում ռազմական տրիբունալը, կրկին առաջնորդվելով երկակի չափանիշներով, հիմք էր ընդունում նախկինում երիտթուրքական կառավարության անդամների, իսկ տվյալ պահին՝ մեղադրյալների, կայացրած որոշումը, կապված պատերազմական դրության հայտարարելու հետ, այդպիսով ճանաչելով նրանց գործողությունն իբրև պետական իշխանության ներկայացուցիչների կողմից կատարած քայլ և հիմնվում էր դրա վրա, սակայն մյուս՝ հայերի կոտորածների դեպքում, նրանց դիտարկում է որպես մասնավոր անձանց, լավագույն դեպքում՝ կուսակցության կամ գաղտնի կազմակերպության անդամների: Սա նույնպես ապացուցում է, որ իթթիհադի և թուրքական պետության քաղաքականության տարանջատումն իրականացվում էր ընտրողաբար՝ ըստ նպատակահարմարության:

Դատարանը մերժեց նաև մեղադրյալների այն հայտարարությունը, որ օսմանյան խորհրդարանի Հինգերորդ հանձնաժողովը, որը ստեղծվել էր երիտթուրքների կատարած հանցագործությունների քննության համար, հանդես է եկել Գերագույն դատարանին այս գործը փոխանցելու նախաձեռնությամբ այն հիմնավորմամբ, որ տվյալ պահին խորհրդարանը ցրված է սուլթանի կողմից և հետևաբար խորհրդարանի քվեարկությունը և որոշումը փաստորեն կորցրել էր իր ուժը³⁰⁶: Այս ձևակերպումը առնվազն տարօրինակ է, քանզի խորհրդարանի ցրված լինելուց տրամաբանորեն չի կարող բխել նրա կայացրած որոշումների ուժը կորցրած լինելը: Նույն հաջողությամբ ռազմական տրիբունալն իր գործունեությունը հիմնավորում էր արդեն իշխանությունից հեռացված երիտթուրքական կառավարության կողմից ուժի մեջ դրված՝ պատերազմական

³⁰⁵ Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 40.

³⁰⁶ Дадриян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 41.

իրավունքով, որը, եթե դառնանք նույն տրամաբանությունը, երիտթուրքերի տապալումից հետո պետք է դադարեցվեր և հետևաբար չէր կարող ստեղծվել նման դատական ատյան: Այս ամենը խոսում է այն մասին, որ թուրքական արդարադատությունը կամայական մեկնաբանություններ էր տալիս օսմանյան օրենսդրությանը՝ թուրքական պետությանը կատարված հանցագործությունների պատասխանատվությունից զերծ պահելու միակ ձգտումից ելնելով:

Եվ վերջապես դատարանը նշում էր, որ սուլթանի կողմից հրապարակված հատուկ կայսրական հրամանագիրն ունի դեկրետ-օրենքի ուժ, որը դատարանին տալիս է անհրաժեշտ լիազորություններ և իրավասություն մեղադրյալներին մեղքի քննություն և նրանց դատապարտման համար³⁰⁷: Այսպիսով, դատավարության սկզբնամասում ծագած բանավեճը ռազմական տրիբունալի իրավասության հետ կապված զուտ իրավաբանական չէր, այլ ուներ ավելի խորքային իմաստ: Մեղադրյալների փաստաբանները որդեգրել էին այնպիսի մի մարտավարություն, որ հնարավորինս ձգձգվի դատաքննությունը, որպեսզի հնարավոր լինի ժամանակ շահել: Իսկ երբ դա չհաջողվեց, պաշտպանական կողմը փորձեց իր պաշտպանյալներին «անմեղությունն ապացուցել» կամ գոնե մեղմացնել նրանց մեղքի չափը պաշտոնական ծառայողական պարտականությունները կատարելու հանգամանքով, օգտագործելով «պետական ակտի» հայեցակարգը, համաձայն որի տեղահանությունը հանդիսանում էր ոչ թե երիտթուրք գործիչների անձնական նախաձեռնությունը, այլ թուրքական պետության պետական անհրաժեշտությունից բխող գործողություն, ինչի մասին վկայում է և սուլթանի կողմից հաստատված տեղահանության մասին օրենքը: Նման մեկնաբանության պարագայում կատարված հանցագործությունների պատասխանատվությունը տեղափոխվելու էր նաև թուրքական պետության վրա: Անշուշտ, մեղադրական կողմը չէր կարող թույլ տալ նման բան, քանզի նախապես տրամադրվել էր պատասխանատվությունը բացառապես վերագրել երիտթուրքական կուսակցությանը:

Մեղադրական եզրակացության մեջ նշվում է, որ ավելորդ է հիշատակել սահմանադրության 92-րդ հոդվածը, քանզի «նախարարի կամ նախարարների խորհրդի անդամի պաշտոնավարության հետևանքով» կատարված հանցագործությունը վերաբերում է քաղաքական հանցագործությանը, իսկ սահմանադրության 33-րդ հոդվածի համաձայն նա-

³⁰⁷ Ладриян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 41.

խարարի սովորական հանցագործությունն կատարելու կամ զրան մասնակցելու դեպքում նրան ոչ մի արտոնություններից օգտվելու իրավունք չի վերապահվում³⁰⁸։ Փաստորեն մեղադրող կողմը հակված էր հայ բնակչության զանգվածային սպանության կազմակերպումը որակելու որպիս սովորական հանցագործություն, այնինչ հետագայում դատավճռում երիտթուրքերի կատարած հանցագործությունները միանշանակ որակվում են իբրև քաղաքական։ Այսպես, դատաքննության ընթացքում, որի հիմնական հարցը հայերի զանգվածային կոտորածներն էին, լուրջ հիմքեր առաջացան այն բանի համար, որ մեղադրող կողմը առաջարկեք ընդարձակել մեղադրանքների դաշտը և դրանց մեջ ներառել «կառավարության տապալման» և ամրաստանյալների կողմից օսմանյան պետության բոլոր կառավարման կառույցներում իշխանության չորրորդ ճյուղի ստեղծման մեղադրանքը³⁰⁹։ Սա ակնհայտ հորինված ձևակերպում է, քանզի «կառավարության տապալում» նշանակում է պետական իշխանության զավթում, ուստի խոսքը պետք է լինի ոչ թե իշխանության ներսում ի դեմս իթթիհադի կամ «Հատուկ կազմակերպության» իշխանության այսպես կոչված հանցագործ չորրորդ ճյուղի ստեղծման, այլ ողջ պետական իշխանության բռնազավթման ու սիրապետման մասին։ Սակայն, այս հորինված ձևակերպումը մեղադրող կողմը կրկին փորձում էր թույլ չտալ պատասխանատվության տարածումը իշխանության զավթումից հետո իրենից արդեն պետական իշխանությունն ներկայացնող երիտթուրքական կառավարության վրա։

Մեղադրական եզրակացությունն ուղղված տարբերակն իր մեջ ներառում էր այնպիսի հանցագործություններ, ինչպիսիք են՝ կոտորած, ունեցվածքի յուրացում, դիակների և տների հրկիզում, բռնաբարություններ, կոտանքներ և հալածանքներ։ Հետագայում ավելացվեց լրացում, որ հանցագործությունները կատարվում էին «հատուկ կազմակերպված ձևով», երբ տեղահանվողները հավաքվում էին խմբերով և հետո ոչնչացվում։ Մեղադրական եզրակացության նոր տարբերակում հստակ ընդգծվում էր այն փաստը, որ տեղահանությունը պայմանավորված չէր ոչ ռազմական անհրաժեշտությամբ և ոչ էլ կարգապահական հանգամանքներով։ Նշվում էր, որ տեղահանությունը կանխատեսված էր և այդ մասին որոշումը կայացվել էր իթթիհադ կուռակ-

³⁰⁸ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 48։

³⁰⁹ Ладриан В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 42.

ցության կենտրոնական կոմիտեում և դրա ողբերգական հետևանքները զգացվեցին Օսմանյան կայսրության գրեթե բոլոր անկյուններում³¹⁰:

Թուրք կեղծարարներին լավագույնս կարելի է պատասխանել հենց թուրքական դատարանի փաստաթղթերով: Առաջին և հաջորդ մեղադրական եզրակացություններում բերված ծածկագիր հեռագրերը, նամակները, վկայում են տեղահանությունների կանխամտածված և հատուկ կենտրոնի հրահանգներով ու գաղտնի հրամաններով կազմակերպված լինելու մասին, և, բացի այդ, հստակ նշվում է, որ դրանք չեն ունեցել սահմանափակ կամ տեղական բնույթ: Մեղադրող կողմն ընդգծում էր, որ հանցագործության մտադրության առկայությունը չի կարող կասկածի տակ դրվել, բերելով բնակչության զանգվածային տեղահանության կամ անհավատարիմ համայնքին պատժելու արդարացումները, առավել ևս, որ, ինչպես նշվում էր մեղադրական եզրակացություններից մեկում, տեղահանությունը ռազմական անհրաժեշտությամբ կամ կարգուկանոն հաստատելու գործողության միջոց չի եղել, ինչպես դա ներկայացնում են թուրքական պաշտոնական պատմագրության ներկայացուցիչները: Ինչպես արձանագրում է մեղադրական եզրակացությունը, երիտթուրքերի ընդունած համընդհանուր ծրագրի իրագործման նպատակն է եղել «վերջնականապես լուծել չլուծված խնդիրները», ակնհայտ է, որ դրանցից առաջին տեղն էր զբաղեցնում Հայկական հարցը³¹¹: Գլխավոր դատախազի մեղադրական եզրակացության մեջ ընդգծվում էր, որ հայերի տեղահանությունը կոտորածի պատրվակ էր, և որ դա հաստատված փաստ է, ինչն այնքան ակնհայտ է, որքան այն, որ երկուսին գումարած երկուս հավասար է չորս³¹²: Մշակված ծրագրի կանխամտածված լինելու հանգամանքը դատաքննության ընթացքում հաստատվեց նաև գեներալ Վեհիբի վկայություններով:

Մեղադրական եզրակացության մեջ նաև նշվում էր, որ հայերի ոչնչացման ծրագրի քողարկման նպատակով ղեկավարությունը որոշումների կատարումը ասպնդվում էր գաղտնի բանավոր ու դրավոր հրամաններով ու կարգադրություններով, որոնք ենթակա էին ոչնչացման³¹³: Սա լավագույն պատասխանն է բոլոր այն թուրք հեղինակներին, որոնք փորձում են կեղծ ու շինծու որակել Թալեմիս փաշայի գաղտնի

³¹⁰ Дадриян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 43:

³¹¹ Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 39.

³¹² Նույն տեղում:

³¹³ Նույն տեղում:

հեռագրերը: Փաստորեն հենց թուրքական արդարադատությունն էր ընդունում նման գաղտնագրված կարգադրությունների առկայությունը, դրանք համարելով երիտթուրքերի գործելատեղը բնութագրող կարևոր հանգամանք:

1919 թ. հունիսի 19-ի մեղադրական եզրակացության մեջ մասնանշվում էր նաև, որ շրջանային պատասխանատու քարտուղարներն իրենց գործունեության ընթացքում, կուսակցության կենտկոմի և կառավարության կողմից ստացված լանսլոր և գրավոր պաշտոնի հրամանների համաձայն, անօրինական ձևով միջամտել են կառավարության գործերին և մասնակցել թալեհաթ փաշայի և նրա գործընկերների կատարած հանցագործություններին³¹⁴: Տվյալ դատողությունները խիստ հակասական են, քանզի մի կողմից նշվում է պատասխանատու քարտուղարների կառավարության գործերին անօրինական ձևով միջամտելու մասին, իսկ մյուս կողմից ընդգծվում, որ նրանք կատարում էին բացի կուսակցականից նաև կառավարության հրահանգները և այդպիսով փաստորեն մասնակցում էին ներքին գործերի նախարար հանդիսացող թալեհաթ փաշայի և նրա գործընկեր-նախարարների հանցագործություններին, որոնք, ըստ մեղադրական եզրակացության, «նպատակ էին դրել շեղել պետությունն իր օրինական ուղուց»³¹⁵:

Մեղադրական եզրակացության համեմատյալեպես տվյալ հատվածից պարզորոշ երևում է, որ հանցագործությունները կատարվում էին ամենաբարձր պետական մակարդակով և եթե անգամ դա դիտարկվում է «պետությունն իր օրինական ուղուց շեղելու» տեսանկյունից, ապա միևնույն է տվյալ պետությունը պետք է պատասխանատվություն կրի այդ «շեղումը» թույլ տալու համար, ինչը կարող է հանդիսանալ նրա օրինական ուղու վրա վերադառնալու միակ ճիշտ ճանապարհը:

Բացի բուն դատավճռից թուրքական ռազմական տրիբունալը հատուկ ուրշում է կայացրել փախուստի մեջ գտնվող հանցագործներին փրաբերյալ, որում փաստորեն խոստովանվում է, որ երիտթուրքական կուսակցությունն իր ձեռքն էր վերցրել երկրի ողջ իշխանությունը³¹⁶: Դրա հիման վրա նույնպես կարելի է պնդել, որ երկիրը պատասխանատու է երիտթուրքական կուսակցության կատարած հանցագործություն-

³¹⁴ Հայելի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 22, 135:

³¹⁵ Նույն տեղում, էջ 135:

³¹⁶ Նույն տեղում, էջ 113:

ների համար, որոնց թույլ է տվել իրենց ձեռքը վերցնել ողջ իշխանութ-
յունը:

1919 թ. հուլիսի 5-ին ռազմական դատարանը հրապարակեց հինգ
կետից բաղկացած դատավճիռ, որոնցից առաջինով ամբաստանյալները
մեղավոր էին ճանաչվում հայերի զանգվածային կոտորածներ կազմա-
կերպելու մեջ: Դատավճռում նշվում էր, որ երիտթուրքերը պնդում են,
թե կոտորածների մասին իբր թե տեղեկացել են դրանց գործադրվելուց
հետո, սակայն դատարանը նախ նշեց, որ նրանք տեղեկացել են այդ մա-
սին ոչ թե հետո, այլ հենց կոտորածների ընթացքում և մեղադրեց
նրանց, որ այդ մասին իրազեկ դառնալուց հետո էլ նրանք ոչ մի միջոց
չեն ձեռնարկել դրանք կանխելու համար³¹⁷: Այսպես, շեյխ ուլ-խլամ
Մուսա Քյազլիմ էֆենդին, որը որպես կրոնական առաջնորդ կարող էր
մեծ ազդեցություն ունենալ այդ վայրագությունները խափանելու հար-
ցում, ոչ մի էական քայլի չէղիմեց: Նա թեև փորձեց արդարանալ դատա-
րանում, որ ինքը պատասխանատու չէ կառավարության անդամների
գործադրած հանցագործ արարքների համար, որ մեղավոր է ներքին
գործերի նախարարությունը, սակայն նա խոստովանեց, որ իսլամը և
կուսակցությունը համաձուլյալ մի ամբողջականություն են և կուսակ-
ցության որոշումները ենթակա էին անհասկալի իրականացման, որ կու-
սակցությունից դուրս գալը նշանակում էր հրաժարվել իսլամի կրո-
նից³¹⁸: Հոգևոր առաջնորդի ցուցմունքները առավել քան բնորոշիչ են, և
ճիշտ այնպես, ինչպես ավելի բարձր համարվող իսլամն էր միաձուլվել
երիտթուրքական կուսակցության հետ և կազմել մեկ ամբողջականութ-
յուն, նույնեղությամբ կատարվել էր նաև կուսակցության և պետական իշ-
խանության հետ:

Բացի հայերի կոտորածներից դատարանը երիտթուրքերին մեղադ-
րում էր նրանում, որ անցած ժամանակի, այսինքն աշխարհամարտի ըն-
թացքում, նրանց կատարած քաղաքական հանցավոր սխալների
հետևանքով կայսրության բաղմամբիլ երկրամասեր տարբեր պատրվակ-
ներով «ձեռքից զնացին»³¹⁹: Դատարանը մեղադրում էր երիտթուրքերին
նրանում, որ պատերազմ հայտարարելու խնդրում նրանք անհրաժեշտ
չեն համարել տվյալ հարցը գոնե քննարկել պատգամավորների մեջլի-
սում, մինչդեռ վեհապետերն անգամ տարակուսել են նման հարցում

³¹⁷ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստա-
թղթերի. էջ 122:

³¹⁸ Նույն տեղում, էջ 19:

³¹⁹ Նույն տեղում, էջ 119:

անմիջական վճիռ և հրաման արձակել³²⁰։ Կարծում ենք, որ սա նույնպես շատ խոսուհի փաստարկ է, որը կրկին վկայում է պետական ողջ իշխանության երիտթուրքերին պատկանելու, ուստի և պետության սլատախանատվության մասին նրանց կատարած հանցագործությունների համար։

Դատարանը մեղավոր ճանաչեց երիտթուրք պարագլուխներին առաջին աստիճանի զանգվածային սպանությունների մեջ և մահվան վճիռ կայացրեց Թալեաթի, Էնվերի, Զեմալի և ղուկտոր Նազրմի նկատմամբ (բոլորին հնազանդ կարգով)։ Թալեաթի, Էնվերի, Զեմալի և ղուկտոր Նազրմի նկատմամբ կիրառվել է թուրքական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետը, համաձայն որի «սահմանադրության մեջ ամրագրված կառավարման ձևն ու էությունը, կամ վսեմ սուլթանապետությունում գոյություն ունեցող կարգերի բռնի կերպով փոխելու կամ հեղաշրջելու նախաձեռնության մեջ գտնվող անձնավորությունների գործունեությունը հաստատվելու դեպքում սահմանվում է մահապատիժ»³²¹։ Ինչպես տեսնում ենք, երիտթուրք պարագլուխներին մահապատի են դատապարտել ոչ միայն հայերի զանգվածային կոտորածներ կազմակերպելու, այլև պետական իշխանությունը բռնադավթելու համար, ինչն ամենածանր պետական ու քաղաքական հանցագործությունն էր համարվում թուրքական պետության մեջ, ուստի իշխանության դավթած լինելու սլայմաններում երիտթուրքերի կատարած բոլոր հանցագործությունների և մասնավորապես հայերի զանգվածային սպանությունների համար նրանց հետ միասին պատասխանատու է նաև թուրքական պետությունը, դրանից բխող բոլոր հետևանքներով։

Մյուս մեղադրյալները դատապարտվեցին տարրեր մամկնետների ազատազրկման, որոնց թվում էին կայսրության հոգևոր առաջնորդ Մուսա Բյազիմը, Էկոնոմիկայի նախարարը, որոնք դատապարտվեցին 15 տարվա տաժանակիր աշխատանքներին³²²։

1919 թ. հուլիսի 5-ի նախարարների կաբինետի անդամների դատավճիռը մեծ հետաքրքրություն է իրենից ներկայացնում նաև այն իմաստով, որ մեղադրյալներն ի թիվս այլ հանցագործությունների մեղավոր էին ճանաչվում նաև Ռուսաստանի հետ պատերազմ տանձադրածելու և այդ նպատակով «Հատուկ կազմակերպություն» ստեղծելու մեջ,

³²⁰ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 120։

³²¹ Նույն տեղում, էջ 126։

³²² Далриян В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 45։

որը Հանձնարարությունն էր ստացել սադրիչ գործողություններ կատարել կովկասյան ժողովուրդներին շրջանում՝ նրանց հրահրելով Ռուսաստանի դեմ ապստամբություն բարձրացնելու³²³։ Հենց այս համատեքստում պետք է դիտել նաև երիտթուրքերի այն համառ պնդումները, որ հայերը նույնպես միանային մահմեդականներին ու վրացիներին և ապստամբություն բարձրացնեն՝ Անդրկովկասը Ռուսաստանից անջատելու նպատակով։ Այս փաստերն ուղիղ կապ ունեն հայերի ցեղասպանության հարցի հետ, քանզի փաստում են երիտթուրքերի կողմից հայերի տեղահանության իբրև «պաշտպանական գործողության» ողջ կեղծավորությունը³²⁴։ Ռուսաստանի դեմ ագրեսիվ պատերազմ սկսելու մեղադրանքը նույնպես պերճախոս վկայությունն է այն բանի, որ միայն պետական իշխանությունն ներկայացնող ուժը, որպիսին հանդիսանում էր երիտթուրքական կուսակցությունը, կարող էր թուրքական պետության անունից պատերազմ հայտարարել այլ երկրին, տվյալ դեպքում՝ Ռուսաստանին, ինչու՞մ և նրանց մեղավոր էր ճանաչում դատական ատյանը։

Թուրքական ռազմական տրիբունալի դատավճիռը ուժի մեջ մտավ 1919 թ. հուլիսի 13-ին՝ Օսմանյան կայսրության սուլթան Վահեդդինի կողմից այն վավերացնելուց հետո³²⁵։

Փաստորին այս դատավարությունը վեր էր ածվել լավ բեմականացված ներկայացման, քանզի դրա նպատակն էր ընդամենը հանդատացնել միջազգային հանրությանը, որն արդեն քաջատեղյակ էր հայերի զանգվածային սպանությունների մասին և հետևում էր զարգացող իրադարձություններին և, բացի այդ, ցույց տալ հաղթանակած Անտանտի տերություններին, որ «նոր Թուրքիան» ինքն է պատժում պատերազմական հանցագործներին։

Ուրեմն իրականությանը ամենևին էլ չի համապատասխանում թուրքական այն պնդումը, թե երիտթուրքերի դատավարությունը Թուրքիան կազմակերպեց Անտանտի, կամ Անգլիայի ճնշման տակ, որի գործերը դտնվում էին Կոստանդնուպոլսում։ Բացի այդ, երիտթուրք պառագլուխների դատավարությունը թուրքական պատմագրությունը ներկայացնում է նաև իբրև իթթիհադականների և իթթիլաֆալիանների

³²³ Ладрихан В., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян, с. 43.

³²⁴ Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 41

³²⁵ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 191

րին պատժելու հարցում, ապա թուրքական ռազմական տրիբունալը ավելի շատ ցուցադրական էր և ուղղված էր թուրքիայի հեղինակություններին փրկելուն՝ ոմանց քաղաքական նոխազ դարձնելով և պատասխանատվությունը թուրքական պետությունից հեռացնելով:

Փաստորեն, թուրքական նոր կառավարությունը, գիտակցելով երիտթուրքական կառավարության կողմից կատարված հանցագործություններին իրավական ու քաղաքական հետևանքների ողջ ծանրությունը, և, հասկանալով, որ թուրքերի կոլեկտիվ պատասխանատվությունը, որը դրսևորվելու էր թուրքական պետության քաղաքական պատասխանատվությունում և հանգեցնելու էր նրա զոհի՝ հայ բնակչության նկատմամբ Օսմանյան կայսրության նախկին տարածքներում, ավելի սուուզ՝ Արևմտյան Հայաստանում, թուրքական իշխանության դադարեցմանը, քաղաքականություն ուղղեց նախկին երիտթուրքական կառավարության գործողություններից օտարվելուն: Դրանից հլնելով, նոր իշխանությունները պատրաստակամություն էին հայտնում ճանաչել նախկին երիտթուրքական կառավարության մեղավորությունը միայն այն տեսքով և այն չափով, որոնք անհրաժեշտ էին տեղի ունեցած հանցագործությունները դատապարտելու պատրանք ստեղծելու, ինչպես նաև պատասխանատվությունը թուրքական պետությունից հեռացնելու, բայց միևնույն ժամանակ այդ հանցագործության պտուղներին՝ հայերի ունեցվածքին ու պատմական հայրենիքին տեր դառնալու համար³²⁸:

Այդ նպատակով նոր թուրքական կառավարությունը, սկսելով դատավարությունները, միևնույն ժամանակ միջոցներ ձեռնարկեց հանցագործության ծավալները փոքրացնելու, նրա բնույթը թաքցնելու մի կողմից և մյուս կողմից, որպեսզի կայացրած դատավճիռները (հատկապես մահվան) ի կատար չածվեն և մնան թղթի վրա³²⁹: Չնայած նրան, որ դատավարության ընթացքում ամբաստանյալների կատարած հանցանքները լիովին հաստատվեցին և ճանաչվում էր մեղադրյալների մեղքը կոնկրետ հանցագործություններում, այդուհանդերձ, նրանց նկատմամբ կայացված դատավճիռները և կիրառված պատժաչափերը համապատասխան չէին նրանց հանցանքներին: Բարձրագույն պատժաչափը՝ մահապատիժը, որպես կանոն, կայացվում էր հեռակա կարգով (in absentia), քանզի տվյալ հանցագործներն արդեն բացակայում էին երկրից: Այդ մասին է վկայում նաև Կ. Պոլսում բրիտանական գերագույն

³²⁸ Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 38:

³²⁹ Նույն տեղում:

կոմիսարի պարտականությունները կատարող կոնտր-ծովակալ Վերրը, որը նշում էր, որ դատավճիռները ներկա և բացակա դատապարտյալներին նկատմամբ կայացվում էին այնպես, որ նրանց կյանքից զրկելու իրական հնարավորությունը հասցվի նվազագույնի³³⁰:

Դատավորները չցուցաբերեցին անհրաժեշտ հետևողականություն դատավճիռների հարցում: Նրանցից շատերը, կապված լինելով երիտթուրքերի հետ, հաճախ հակված էին չխորանալու կատարված փաստերի մեջ և չկայացնելու խիստ որոշումներ: Դատաքննության ընթացքում թույլ են տրվել լուրջ թերացումներ: Օրինակ, շրջանային պատասխանատու քարտուղարների դատավարությունը տեղի է ունեցել 1919 թ. հունիսին, մինչդեռ դատավճիռը ձգձգվել է մինչև 1920 թ. հունվար: Պատճառն այն էր, որ եթե հեռակա կարգով դատի տրված մեղադրյալների նկատմամբ մահվան դատավճիռ կայացնելը կատարվում էր բավականին արագ ու անկաշկանդ, ապա ներկա գտնվող հանցագործների հանդեպ պատիժ սահմանելու հարցում հանգես էր բերվում լավելորդ դանդաղկոտություն ու հանդուրժողականություն³³¹:

Նույնաման իրավիճակ ստեղծվեց նաև գերմանացի ռազմական հանցագործների դատապարտման հարցում, երբ հաղթանակած տերությունները հետևողական չգտնվեցին Վերսալի պայմանագրի 227 և 228-րդ հոդվածների կիրառման հարցում, որոնցով նախատեսվում էր ԱՄՆ-ի, Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի կողմից նշանակված դատավորներից կազմված միջազգային տրիբունալում դատել կայգեր Վիլհելմ II-ին և նրա հետևորդներին պատերազմ վարելու օրենքների և սովորույթների խախտման համար և Գերմանիայի վրա պարտավորություն էր դրվում տերություններին հանձնել ռազմական հանցագործներին³³²: Սակայն Հոլանդիան հրաժարվեց տերություններին հանձնել իր տարածքում ապաստանած գերմանական կայգերին, իսկ տերություններն էլ առանձնապես չէին պնդում իրենց պահանջի վրա:

Գերմանական կառավարությունն իր հերթին հրաժարվեց տերություններին հանձնել նրանց կողմից պահանջված սկզբում 890, իսկ հետագայում 43 անձանց, որոնց թվում էին նախկին կայսերական կանցլեր Բեթման-Հոլվեգը, ֆելդմարշալ Հինդենբուրգը, գեներալներ Լյուդեն-դորֆը և Մակենզեն, 12 ծովակալներ և այլ բարձրաստիճան պաշտոնյա-

³³⁰ Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 42.

³³¹ Հայկիի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 25:

³³² Манинчук Ю. В., Последствия международного правонарушения, Киев, 1987, с. 84.

ներ: Գերմանական կառավարությունը հասավ նրան, որ հաղթանակած տերությունները համաձայնություն տվեցին, որ պատերազմական հանցագործների գործը քննվի Լայպցիգի գերագույն դատարանի կողմից, պայմանով, որ Անգլիան և Ֆրանսիան այնտեղ էին գործողելու իրենց ներկայացուցիչներին: Գերմանացի դատավորները նույն դանդաղ տոտություն միայն 1921 թ. մայիսին սկսեցին առաջին գործի լսումը: Ժիշտ այնպես, ինչպես թուրքական ռազմական տրիբունալում, գերմանական գերագույն դատարանն էլ խուսափում էր կառավարության անդամներին կամ բարձրաստիճան հրամանատարական կազմի ներկայացուցիչներին պատժելուց, իսկ մյուս պատերազմական հանցագործներին նկատմամբ կիրառվում էին չափազանց մեղմ պատիժներ: Այսպես, անգլիացի և ֆրանսիացի ռազմագերիների նկատմամբ դաժան վերաբերմունք ցուցաբերած, գնդակահարած կամ նրանց մեղքով համաճարագի հետևանքով մահացած, վիրավորներ տեղափոխող անգլիական ոչ ռազմական նավեր խորտակելու, վերահսկվող տարածքներում բնակչության թալանով զբաղվելու մեջ մեղադրվող գերմանացի նախկին սպաները կամ արդարացվում էին, կամ դատապարտվում բավականին կարճատև ազատազրկման³³³: Բանը հասավ նրան, որ Անգլիան և Ֆրանսիան ի նշան բողոքի հետ կանչեցին իրենց ներկայացուցիչներին, ինչով փաստորեն մեկ անգամ ևս ցուցաբերեցին իրենց անզորությունն ու անվճռականությունը, ավելի նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով Լայպցիգի դատարանի «գործունեության» համար:

Այսպիսով, երիտթուրքերի և Լայպցիգի դատավարությունների միջև նմանությունները բավական ակնառու են, բարեբախտաբար երկրորդ աշխարհամարտից հետո ստեղծված Նյուրնբերգյան միջազգային ռազմական տրիբունալում հաջողվեց իրականացնել անաչառ դատավարություն և արժանի պատիժներ սահմանել պատերազմական, ինչպես նաև մարդկության դեմ կատարված հանցագործություններում մեղադրվող հանցագործներին նկատմամբ:

Այդուհանդերձ, երիտթուրքերի դատավարությանը հետաքրքիր գնահատականներ հետազայում տվեցին հենց իրենք՝ թուրքերը: Յողդատի գործի դատավարության ավարտից հետո հրիտթուրքական կուսակցության տեղի քարտուղարը հայտարարեց, որ կայացրած «դատավճիռն իրենից ներկայացնում է կառավարության և դատարանի ինք-

³³³ Ավելի մանրամասն տես Молок А. И., Немецкий военный разбой в Европе, Л., 1945.

նասպանութիւնը, քանզի դա թուրք ցեղի դատաւիճիւնն է»³³⁴։ Անկարայում ստեղծված քեմալական կառավարութեան վարչապետը նույնպէս տալիս էր այն գնահատականը, որ դատաւիճիւնն իրենից ներկայացնում է «սեփական կառավարութեան մեղքի ճանաչումն ու հաշտութիւնը»³³⁵։ Փաստորեն անգամ այս մեղմ վճիռները նրանք գնահատում էին իբրեւ չափադանց խիստ երիտթուրքերի համար և չնայած նրան, որ երիտթուրքերի հայերի ցեղասպանութեան հետ կապված շատ գործերի քննութիւններ արդեն ավարտված էր և սպասվում էին նոր դատաւարութիւններ, քեմալականները նախաձեռնեցին լրիւ հակառակ մի գործընթաց։ 1921 թ. հունվարի 3-ին քեմալական իշխանութիւնները որոշում կայացրեցին ռազմական տրիբունալները փոխարինել սեփական անկախութեան դատարանով մասնավորապէս այն հանցագործութիւնների հետ կապված, որոնք լավել էին Անկարայի վիլայեթում՝ Յոզղատում։ Իսկ 1922 թ. ապրիլի 25-ին քեմալականները ստիպեցին վերջին կառավարութեան վերջին մեծ վեզիրին ռազմական տրիբունալներն ընդհանրապէս հայտարարել ոչ իրավասու «ազգայնականներին», այսինքն՝ երիտթուրքերին, դատելու համար։ Այս քայլերի վերջնակետը հանդիսացաւ այն, որ 1923 թ. մարտի 31-ին ընդհանուր համաձայնութեամբ հայտարարվեց բոլոր նրանց համար, ովքեր դատապարտվել էին ոչ միայն ռազմական, այլև քաղաքացիական դատարանների կողմից³³⁶։ Լուծարելով ռազմական տրիբունալները և կարճելով բոլոր քրեական գործերը, որոնք կապված էին հայերի տեղահանութիւնների և կոտորածների հետ, քեմալականները հենց իրենք հաստատեցին, որ հանդես են գալիս ոչ միայն որպէս հանցագործների պաշտպաններ, այլև՝ նրանց ցեղասպան քաղաքականութեան շարունակողներ։

Քեմալականների նման քայլերի հաջորդականութեան շարժառիթը կայանում էր նրանում, որ նախ դատաւարութիւնների շարունակութիւնը կարող էր բերել նոր բացահայտումների, որի հետևանքով ակնհայտ կդառնար քեմալականների կապը երիտթուրքերի հետ, քանզի շատ նախկին իթթիհադականներ աբդին ղեկավարում էին քեմալական շարժումը և պատասխանատւութիւնը կարող էր տեղափոխվել նաև այդ նոր թուրքական շարժման վրա։ Բացի այդ, քեմալականների այս քայլերը միանշանակ խոսում էին այն մասին, որ նրանք ոչ միայն մտադրված

³³⁴ Барсегов Ю. Г., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 44.

³³⁵ Նույն տեղում։

³³⁶ Նույն տեղում։

չէին դատապարտել նախորդ վարչակարգի քաղաքականութիւնը Հայերի նկատմամբ, այլև լիովին կիսում ու պաշտպանում էին այն, իսկ նրանց Հետագա ներխուժումը և գործակերպն արդեն Արևելյան Հայաստանում բացահայտորեն ապացուցեց երիտթուրքերի Հետ քեմալականների ժառանգական կապը:

Սակայն չնայած թուրքական կառավարութեան և դատարանների ջանքերին հնուռ պահել պատասխանատվութիւնից թուրքական պետութեանը, այնուամենայնիվ, դատավարութիւնների նյութերը օգնում են պարզել տեղի ունեցածի իրական պատկերը: Այն Հանգամանքը, որ երիտթուրքերի Հետ կապած տարբեր գործերով ռազմական տրիբունալները գալիս էին միևնույն եզրակացութեան, խոսում է այն մասին, որ այդ Հանցագործութիւնները բոլորը մեկ ընդհանուր մեծ ոճրագործութեան շղթայի Հանգույցներն են:

Թուրքական արդարադատութեան բոլոր ակնհայտ թերութիւններով, բացթողումներով, կողմնապահութեամբ ու արհեստական սխալներով Հանդերձ պետք է նշել, որ երիտթուրքերի դատավարութիւնը ունի չափազանց կարևոր նշանակութիւն Հայոց ցեղասպանութեան պատմաիրավական Հիմնավորման և Հետեանքների Հաղթահարման տեսանկյունից. քանզի սա քաղաքական դատավարութիւն էր, որով մեղավոր էին ճանաչվում թուրքական իշխանութեան բարձրաստիճան պաշտոնյաները, այդ թվում՝ նաև Հայերի զանգվածային սպանութիւնների մեջ: Ամենայն վստահութեամբ կարելի է պնդել, որ նման մեղադրանքի Հաստատումը թուրքական դատարանում նշանակում էր նոր Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանութեան անուղղակի ճանաչում: Թերևս սա էր նաև պատճառը, որ Հետագայում քեմալականները փորձեցին չեղոյացնել ռազմական տրիբունալների վճիռները:

Սակայն չնայած ռազմական տրիբունալների վճիռները չեղոյացման քեմալականների փորձեցերին, դրանք, այնուամենայնիվ, Թուրքիայի սահմաններից դուրս իրավական Հիմք Հանդիսացան մեկ այլ մասնավոր դատավարութեան Համար, որն անմիջական առնչութիւն ունէր Հայոց ցեղասպանութեան Հետ: Խոսքը մասնավորապէս Բուլինում Սոլոմոն Թեհլիրյանի դատավարութեան մասին է՝ կապած 1921 թ. մարտի 15-ին Շարլոտենբուրգում հրիտթուրք պարագլուխներից Թալեաթ փաշայի սպանութեան Հետ: Բոլորի Համար ակնհայտ էր, որ Թեհլիրյանն էր սպանել Թալեաթին և ձերբակալվել էր Հանցանքի վայրում, և ինքն էլ չէր ժխտում, որ սպանել է վերջինիս: Այդուհանդերձ տվյալ դատավարութիւնն արդարացիորեն պատմութեան մեջ ավելի շատ Հայտնի է ոչ թե իբրև Թեհլիրյանի, այլ Թալեաթ փաշայի դատավարութիւն, քանզի

ողջ դատավարութեան ընթացքը և վճիռը ավելի շատ վերաբերում էր ոչ այնքան թալեաթի սպանութեանը, որքան Հայոց ցեղասպանութեանը:

Դատավարութեան ընթացքում, որն ընթացավ 1921 թ. Հունիսի 2-ից 3-ը, դատախազը մեղադրական ճառի մեջ Թեհլիրյանին մեղադրում էր կանխամտածված սպանութիւն կատարելու մեջ, այդ սպանութիւնը գնահատելով իբրև քաղաքական ատելութեան և վրեժի դրսևորում³³⁷: Ընդհանրապես տվյալ դատավարութեանը դերմանական արգարադատութիւնն ի սկզբանե տվեց քաղաքական բնույթ, քանզի բոլորի համար ակնհայտ էր, որ կատարվածը քաղաքական սպանութիւն էր: Դատախազը ամեն կերպ փորձում էր արդարացնել թալեաթին և երիտթուրքերի կառավարութեանը, որն իր հստակ նպատակ էր ունեցել ոչնչացնել Հայերին, այլ ձգտել էր կայսրութեան ամրապնդմանը, ինչից ելնելով էլ արձակել էր տեղահանութեան հրաման, ինչը հանգեցրել է ծանր հետևանքների³³⁸: Տվյալ բացատրութիւններն ու մեկնաբանութիւնները մեղադրական ճառի մեջ բոլորովին էլ պատահական չէին տեղ գտել, քանզի տվյալ սպանութեան շարժառիթը հանդիսանում էին Հայերի զանգվածային սպանութիւնները Օսմանյան կայսրութիւնում, որի գլխավոր մեղավորներից մեկը ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշան էր և հենց այդ սպանութիւնների զոհ էր դարձել նաև Թեհլիրյանի գերդաստանը:

Անդրադարձները պատմական անցյալի դեպքերին դատախազը որակեց դատական գործի հետ կապ չունեցող բաներ, ավելին՝ նա պնդեց, է, որ իր վրա անգամ չի ազդում այն, որ Թալեաթ փաշայի նկատմամբ Կ. Պոլսում մահվան դատավճիռ է կայացվել³³⁹: Չափազանց կարևոր է, որ դատախազը ինքը փաստում է Թալեաթի վերաբերյալ Թուրքիայում կայացրած մահվան դատավճիռը, սակայն անհասկանալի է այն, որ, կարևոր չհամարելով պատմական անցյալի դեպքերը տվյալ սպանութեան հետ կապված, դատախազը ինքը բավական մանրամասն կանգ է առնում Առաջին աշխարհամարտի իրադարձութիւնների, մասնավորապես երիտթուրքերի կառավարութեան հանցագործութիւնների և նրա անդամներից մի քանիսի, այդ թվում՝ Թալեաթի նկատմամբ կայացրած մահվան դատավճիռի վրա:

Թեհլիրյանի փաստաբան Վերտաուները, իր պաշտպանական ճառում, անդրադառնալով պատմական իրադարձութիւնների վերաբերյալ

³³⁷ Судебный процесс Талаата пашни, под редакцией С. Степаняна, Ер., 2007, с. 177.

³³⁸ Նույն տեղում, с. 178.

³³⁹ Նույն տեղում, с. 180.

դատախազի դատողություններին, կրկին բոլորին հիշեցնում է, որ Թալեաթին իր երկրում դատապարտել են մահվան հայերի զանգվածային սպանությունները կազմակերպելու համար: Պաշտպանը նշում է, որ եթե գերմանական դատարանը չի ցանկանում ճանաչել այլ երկրի դատարանի վճիռը, ապա այդ դեպքում այն իրավունք չունի պահանջելու, որ մյուսները ճանաչեն իր դատավճիռները: Ընդ որում, Վերտաուերն ընդգծում է, որ Թալեաթին մահապատժի դատավճիռ է կայացրել ոչ թե Թուրքիայի սովորական դատարանը, այլ ռազմական տրիբունալը՝ պատերազմական հանցագործությունների համար, որոնց մասին տվյալ դատավարության ընթացքում բոլորն առիթ ունեցան լսել վկաների ցուցմունքներին և համոզվել, որ ռազմական տրիբունալը կայացրել է արդարացի դատավճիռ Թալեաթի և նրա հանցակիցների նկատմամբ³⁴⁰:

Վերտաուերի մեկնաբանությունները չափազանց կարևոր են այն իմաստով, որ նախ շեշտվում է տվյալ հանցագործության ու դատավարության օրգանական պատճառա-հետևանքային կապը Հայոց ցեղասպանության ու երիտթուրքերի դատավարության և մասնավորապես թուրքական ռազմական տրիբունալի դատավճռի միջև, ինչի հիման վրա կատարվում է այն պնդումը, որ գերմանական դատարանը անպայման պետք է ընդունի և հաշվի առնի թուրքական ռազմական տրիբունալի մահվան դատավճիռը մասնավորապես Թալեաթի նկատմամբ, մանավանդ, որ բոլորը վկաների ցուցմունքներից հետո համոզվեցին այդ վճռի արդար ու հիմնավոր լինելու հարցում: Վերտաուերը անհիմն էր համարում նաև դատախազի այն պնդումը, թե թուրքական ռազմական տրիբունալը իբր վճիռներ է կայացրել անգլիական ռազմականների թնդանոթների ազդեցության ներքո: Շեշտվում էր Թալեաթի ու նրա հանցակիցների կատարած հանցագործությունների հատուկ տեսակը այն ժամանակվա միջազգային իրավունքի տեսանկյունից՝ պատերազմական հանցագործություններ, ինչը միանշանակ նշանակում էր, որ գործող միջազգային իրավասու չէր նրան հանցագործություն կատարած անձը հանցագործ է, ոչ միայն իր պետության տարածքում, այլև նրա սահմաններից դուրս, այդ թվում նաև Գերմանիայում: Այսպիսով, Վերտաուերը փորձում էր դատարանին ներկայացնել, որ տվյալ դեպքում գործ ունեն պատերազմական հանցագործի ֆիզիկական ոչնչացման հետ, որը խուսափել էր արդարադատությունից, քանզի պետք է մահապատժի ենթարկվեր կայացված արդարացի վճռի համաձայն:

³⁴⁰ Судебный процесс Галаата паша, с. 213.

Վերտառուները պնդում է, որ Հենց այդ մահապատժի դատավճիռն է եղել պատճառը, որ Թալեաթը փախել է իր երկրից և չէր վերադառնում Հայրենիք՝ կեղծ փաստաթղթերով գտնվելով Գերմանիայում: Փաստաբանը նշում է, որ գերմանական կառավարությունը թույլ չէր տա իր Հայրենիքից փախած Հանցագործին կեղծ փաստաթղթերով թաքնվել Գերմանիայում, եթե Հայտնաբերվեր այդ կեղծիքը, նկատի ունենալով այն, որ նման անձանցից մեկը՝ էնվեր փաշան զբաղվել ատաղձ փախել էր Գերմանիայից³⁴¹:

Պաշտպանը նշում է, որ թուրքական ռազմական տրիբունալի օրինական ուժի մեջ մտած դատավճռով Թալեաթ փաշան, էնվերի, Ջեմալի և Նազմի Հետ միասին ճանաչվել է մեղավոր Հայերի կոտորածների և անմեղների պատժելու ծանր Հանցագործությունից մեջ և մեղադրել իրեն նրանում, որ վիրավորում է այդ դատապարտյալներին, նրանց Հանցագործներ անվանելով, մարդկանց, ովքեր օրենքի Հիման վրա մեղավոր են ճանաչվել ծանրագույն Հանցագործությունների մեջ, Հակասում է գերմանական օրենսդրությանը և նշանակում է չիմանալ այդ օրենսդրությունը³⁴²:

Այս դատողություններն ակնհայտորեն ուղղված էին դատախազին, որն ամեն կերպ փորձում էր ներկայացնել, որ սպանվել է Գերմանիայի Համալսարանում դաշնակիցներից մեկին՝ ի դեմս Թալեաթի: Սրան պաշտպան Վերտառուները անդրադարձեց, որ պատերազմական Հանցագործ Թալեաթը չի կարող Համարվել Գերմանիայի դաշնակիցը, Հնարավոր է նա եղել է նախկին պրուսական կամ գերմանական ռազմական կառավարության դաշնակիցը, որոնք չեն Հարցրել գեմանացի ժողովրդի կարծիքը՝ էնվերի ու Թալեաթի նմանների Հետ դաշինք կնքելիս³⁴³:

Այսպիսով, պաշտպանների ռազմավարությունը կառուցված էր այն հիմքի վրա, որ Հանցագործություն կատարումը չժխտող Թեհլիրյանը այն կատարել է ոչ թե աֆեկտի պայմաններում, այլ Հայտնաբերել ու ի կատար է ածել նաև Հայերի զանգվածային սպանությունների Համար միջազգային Հանցագործի օրինական ուժի մեջ մտած մահվան դատավճիռը, որը խուսափում էր արգարադատությունից, կեխծ փաստաթղթերով բնակվելով Բեռլինում:

Թեհլիրյանի դատավարությունը այս տեսակետից ոչ այնքան զուտ իրավական, որքան քաղաքական ու բարոյական նշանակություն ունի

³⁴¹ Судебный процесс Талаата пашин, с. 214–215.

³⁴² Նույն տեղում, с. 235.

³⁴³ Նույն տեղում, с. 219, 237.

թե՛ հայերի և թե՛ թուրքերի համար, քանզի գերմանական դատարանը վճռում էր հայերի զանգվածային սպանությունների նկատմամբ վերաբերմունքի հարցը: Ավելին՝ սա ոչ թե թեհչիրյանի, այլ հենց Թալեաթի դատավարությունն էր, որի ընթացքում անուղղակիորեն քննարկվում էր նաև Օսմանյան կայսրության ու նրա իրավահաջորդ Թուրքիայի պատասխանատվության հարցը հայերի զանգվածային սպանությունների համար: Հատկանշական է, որ տվյալ հարցը քննարկում էր Օսմանյան կայսրության նախկին դաշնակից Գերմանիայի դատարանը, ուստի թուրքերի համար անաչառության հարցը ամենևին քննարկման առարկա չպետք է հանդիսանար:

1921 թ. հունիսի 3-ին երգվյալների որոշման համաձայն Սողոմոն Թեհլիրյանը մեղավոր չէր ճանաչվում այն բանում, որ սպանել է Թալեաթ փաշային: Ատենակալների որոշման հիման վրա գերմանական դատարանը վճռեց արդարացիել թեհչիրյանին և դատավարության հետ կապված լուրոր ծախսերը փոխանցել պետական գանձարանի հաշվին³⁴⁴: Այսպիսով, դատավարության ողջ ընթացքից և դատարանի վճռից ելնելով, կարելի է պնդել, որ գերմանական դատարանը, հիմնվելով երիտթուրքերի դատավարության թուրքական ռազմական տրեյդուսլի դատավճիռների վրա, արդարացրեց հայերի զանգվածային սպանությունների կազմակերպիչներից մեկին Թալեաթ փաշային ֆիդիկապես ոչնչացնողին՝ Սողոմոն Թեհլիրյանին, որը չէր ժխտում, որ ինքն էր կատարել այդ արարքը: Հակառակ պարագայում գերմանական դատարանը պետք է առաջնորդվեր այն ժամանակվա Գերմանիայի քրեական օրենսգրքի 211-րդ հոդվածով, որի համաձայն կանխամտածված սպանություն կատարած անձը ենթակա էր մահապատժի: Նույն օրենսգրքի 213-րդ հոդվածով դատարանը կարող էր հաշվի առնել մեղմացուցիչ հանգամանքները, որ սպանվածը սպանողի և նրա հարազատների հետ դաժանորեն է վերաբերվել, ինչով և հարկադրել է նրան տվյալ վայրում հանցագործության կատարելուն, ինչի դեպքում մարդասպանը ազատազրկվելու էր ոչ պակաս, քան վեց ամիս ժամկետով³⁴⁵: Սակայն թեհչիրյանի նկատմամբ չկիրառվեցին գերմանակն քրեական օրենսգրքի այս հոդվածները, քանզի երգվյալները և դատարանը գիտակցեցին այս դործի էությունն ու նշանակությունը:

³⁴⁴ Судебный процесс Талаата пашы, с. 241
³⁴⁵ Նույն տեղում с. 62.

Գերմանական դատարանի այս վճռով, չնայած քեմալականների ջանքերին, փաստորեն կատարվեց երիտթուրքերի դատավարութան վճիռների միջազգայնացման առաջին քայլը:

Այս փաստը մտահոգիչ էր թուրքերի համար ինչպես վճռի կայացման պահին, այնպես էլ մեր օրերում: Հատկանշական է, որ նախկին դաշնակից Գերմանիայից դժգոհ թուրքերը Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում 1943 թ. դեմեցին Հիտլերյան իշխանություններին Թալեաթի աճյունը վերադարձնելու խնդրանքով և, ստանալով համաձայնությունը, վերաթաղեցին այն Թուրքիայում³⁴⁶: Պետական մակարդակով կատարված այս գործողությունը և Թալեաթի հետագա հերոսացումը նույնպես ականջատորեն վկայում է նոր թուրքիայի կողմից Օսմանյան կայսրության քաղաքականության շարունակականության մասին: Այս քայլի շարունակությունը եղավ նաև այն, որ վերջերս թուրքերը փորձեցին վիճարկել Սողոմոն Թեհլիրյանի դատավճիռը: Բեռլին դործուղվեց թուրքիայի արդարադատության նախարարը, որը իբրև տվյալ դատավարության վճռի անհիմն լինելու փաստարկ բերեց այն, որ դատավարությունը ավարտվել է ընդամենը երկու օրում և այդ ընթացքում հնարավոր չէր անաչառ ու օբյեկտիվ վճիռ կայացնել այս կարևոր դործում: Դատավարության երկօրյա ընթացքն իսկապես հարցերի տեղիք է տալիս, սակայն պետք է նշել, որ հենց դատարանը չցանկացավ լսել մյուս վկաների ցուցմունքները, որոնք Բեռլին էին եկել պատմելու Թալեաթի ու նրա հանցակիցներին բազմաթիվ այլ ծանր հանցագործությունների մասին, համարելով, որ արդեն լավարար ապացույցներ ունի վճիռ կայացնելու համար: Կարծում ենք, որ այդ ցուցմունքների չլսելու պատճառը կայանում էր ոչ այնքան ապացույցների բավարար լինելու մեջ, սրբան նրանում, որ այդ ցուցմունքների ժամանակ կարող էր նաև բացահայտվել Գերմանիայի իբրև Օսմանյան կայսրության դաշնակցի հանցակցությունը հայերի զանգվածային սպանությունների մեջ, երբ վերջինս կարող էր գոնե փորձեր կատարել կանխելու կամ մեղմելու կատարվող հայերի սպանողը, բայց ոչ մի գործնական քայլ չձեռնարկեց այդ ուղղությամբ: Թերևս, հաշվի առնելով այս հանգամանքները, անհրաժեշտ համարվեց թույլ չտալ դատավարության երկարաձգումը, դրանից բխող հնարավոր անցանկալի հետևանքներից խուսափելու համար: Այնպես որ տվյալ դատավարության արագ ընթացքի պատճառները թուրքերը պետք է փնտրեն ոչ թե կայացրած վճռի անաչառության ու օբյեկտիվության, այլ նախկին դաշնակից Կալեբերական Գերմանիայի

³⁴⁶ Բարդակյան Գ. Պ., Հիտլերը և հայերի ցեղասպանությունը, Եր., 1991, էջ 46:

Թուրքական պետության հետ հայերի ցեղասպանության հանցակցության փաստերի բացահայտումից խուսափելու մեջ:

Այսպիսով, Թալեաթ փաշայի դատավարությունը լիարժեք կարելի է դիտարկել իբրև երիտթուրքերի դատավարության շարունակություն և Թուրքական ռազմական տրիբունալների կայացրած վճիռների միջազգայնացման առաջին լուրջ քայլ:

Ամփոփելով վերընշվածը, կարող ենք հանգել հետևյալ եզրահանգումներին՝

1. Երիտթուրքերի, ինչպես նաև գերմանացի հանցագործների դատավարությունը Լայպցիգում հստակ ցույց տվեց, որ պատերազմական հանցագործների դատավարությունը ազգային դատարանների կողմից այն վերածում է ավելի շատ ցուցադրական մի գործընթացի, և նման դատավարություններն ավելի անաչառ ու օբյեկտիվ կարող են իրականացնել միայն միջազգային դատական ատյանները: Ազգային դատարաններում նման դատավարությունների իմիտացիաներով Թուրքիան և Գերմանիան փաստորեն կանխարգելեցին միջազգային տրիբունալում այդ հանցագործությունների քննության հանարավորություն:

2. Քննական իշխանությունների կողմից Թուրքական ռազմական տրիբունալների անգամ մեղմ վճիռների ռեվիզիան և հանցագործների անհիմն համաներումը նույնպես հիմք է տալիս պնդելու, որ այս հանցագործության քննությունը պետք է վստահվի միջազգային դատական ատյանին:

3. Թուրքական ռազմական տրիբունալի դատավարության նյութերից հստակ երևում է, որ երիտթուրքերի կատարած հանցագործությունները Թուրքական պետության և իշխանության հստակ ծրագրված քաղաքականություն է եղել, որի համար պատասխանատվություն պետք է կրեն ոչ միայն կոնկրետ ֆիզիկական անձինք, այլև Թուրքական պետությունը, սակայն դատավճռում անգամ ակնարկ չկա Թուրքական պետության մեղավորության մասին:

4. Պատավճռում հայերի զանգվածային կոտորածներին մեղադրանքը, որն այսօր միջազգային իրավական նորմերով միանշանակ որակվում է իբրև ցեղասպանություն, մղվել է հետին պլան, և երիտթուրքերին հիմնականում դատապարտում էին այլ հանցագործությունների համար և այլ մեղադրանքներով, չնայած որ դատավարության նյութերի մեջ առատ փաստեր կան հայերի զանգվածային սպանությունների մասին:

5. Երիտթուրքերի դատավարության միջազգայնացման առաջին քայլն արդեն իսկ կատարված է գերմանական դատարանի կողմից, որը

երիտթուրքերի դատավարութեան վճռով նաև Հայերի⁸ զանգվածային սպանութիւնները Համար մահվան դատապարտված թալեաթ փաշայի նկատմամբ մահվան դատաւճիռը հիմք ընդունեց նրան ոչնչացնողին՝ Սողոմոն թեհլիւրյանին, անմեղ ճանաչելու համար: Թեհլիւրյանի արդարացման վճիռն, ըստ էութեան, նշանակում էր, որ թալեաթ փաշայի սպանութիւնը գերմանական դատարանը համարել է ոչ թե սովորական մարդասպանութեան, այլ Հայերի ցեղասպանութեան համար արդարացի մահվան վճռից խուսափող միջազգային հանցագործի հայտնաբերման ու օրինական ուժի մեջ մտած դատաւճու ի կատար ածելու գործ:

6. Երիտթուրքերի դատավարութեան նյութերն անպայմանորեն պետք է օգտագործվեն Հայոց ցեղասպանութեան հետեւանքների հաղթահարման գործընթացում:

ԳԼՈՒԽ IV

ՄԱԿ-Ի 1948 Թ. ԴԵԿՏԵՄԲԵՐԻ 9-Ի ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԿՈՆՎԵՆՑԻԱՅԻ ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի Կոնվենցիայի մշակման ու ընդունման տարիները համընկան «սառը պատերազմի» սկզբնավորման և երկու հակադիր ճամբարների ձևավորման հետ և միանգամայն բնական է, որ այդ բարդ աշխարհաքաղաքական իրադրությունն իր ազդեցությունն էր ունենալու փաստաթղթի մշակման գործընթացի, առավել ևս վերջնական տեքստի վրա:

«Ցեղասպանության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի (այսուհետ՝ Կոնվենցիա) ստեղծման սկիզբն ազդարարվեց 1946 թ. դեկտեմբերի 11-ին: Այդ օրը ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայում ընդունվեցին միանգամից երկու բանաձևեր: Դրանցից 95(1)-ը հաստատում էր միջազգային իրավունքի այն սկզբունքները, որոնք ամրագրվել էին Նյուրնբերգյան տրիբունալի կանոնադրության ու վճիռների մեջ³⁴⁷: Իսկ 96(1)-ով սահմանվում էր, որ ցեղասպանության հանցագործության գլխավոր մեղավորները ենթակա են պատժի, անկախ այն բանից, թե այդ հանցագործությունը կատարվել է կրոնական, ռասայական, քաղաքական կամ որևէ այլ շարժառիթներով և այն իրականացնողները հանդիսանում են մասնավոր անձինք, թե պետական պաշտոնյաներ կամ գործիչներ³⁴⁸: Փաստորեն, ապագա Կոնվենցիային ծնունդ տվող այս բանաձևն արդեն իսկ չեզոքացնում էր ցանկացած հիմնավորում կամ շարժառիթ, որը կարող էր ծառայել իբրև ցեղասպանության իրականացման մեջ մեղադրվող անձանց արդարացման կամ նրանց պատիժը մեղմաց-

³⁴⁷ Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на Второй части Первой сессии с 23 октября по 15 декабря 1946 г. Лейк-Соксес, Нью-Йорк: ООН, 1947, с. 139–140

³⁴⁸ Նույն տեղում, с. 140

նող հանգամանքներ փնտրելու հնարավորություն³⁴⁹։ Ելնելով այս բանաձևից, Գլխավոր Ասամբլեան հանձնարարեց ՄԱԿ-ի Տնտեսական և սոցիալական խորհրդին ուսումնասիրել Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի նախագիծը կազմելու հարցը։ Այս առաջարկն արվեց ԽՍՀՄ ներկայացուցչի կողմից՝ ելնելով այն կանխադրույթից, որ ռասայական, ազգային և կրոնական խմբերի պաշտպանության հարցերը զանվում են ՄԱԿ-ի այդ ենթակառուցյի իրավասության շրջանակներում։

Բանաձևի ընդունումից հետո Տնտեսական և սոցիալական խորհուրդը Կոնվենցիայի տեքստի կազմման աշխատանքների մեջ ներգրավեց միջազգային իրավունքի հայտնի մասնագետների, որոնք մինչ այդ արդեն իսկ լուրջ աշխատանքներ էին կատարել այդ ուղղությամբ։ Առ այդ՝ Կոնվենցիայի նախագծի մշակման աշխատանքներում ներգրավվեցին միջազգային իրավունքի երեք հեղինակավոր մասնագետներ՝ պրոֆեսոր Ռաֆայել Լեմկինը, ռումինացի Վեսպասիան Պեկան և ֆրանսիացի պրոֆեսոր Դոնադյե դը Վաբրը, որոնք փաստորեն դարձան Կոնվենցիայի հիմնադիր-հայրերը։ Նրանց ընտրությունը բոլորովին էլ պատահական չէր, քանզի թվարկված անձինք մինչ այդ երկար տարիներ հետազոտություններ էին կատարել միջազգային քրեական իրավունքի ընագավառում և նրանց տեսական գիտելիքները կարող էին չափազանց օգտակար լինել միջազգային քրեական հանցագործություն համարվող ցեղասպանության վերաբերյալ կոնվենցիա ստեղծելու գործում։

Միջազգային իրավունքի ֆրանսիացի պրոֆեսոր Դոնադյե դը Վաբրը միջազգային հանցագործությունների համար պետությունների քրեական պատասխանատվության հայեցակարգի հայտնի պաշտպաններից էր և գտնում էր, որ միջազգային իրավախախտումների կանխարգելման գրավականը հանդիսանում է իրավախախտ պետության նկատմամբ պատժամիջոցներ կիրառելու սպառնալիքը։ Նրա կարծիքով պետությունների քրեական պատասխանատվության իրագործման պայմանը պետք է լինի միջազգային կազմակերպության (Ազգերի լիգայի) տրամադրության տակ իրական ուժի առկայությունը։ Դը Վաբրը դեռևս 1924 թ. հանդես էր եկել միջազգային քրեական դատարանի ստեղծման առաջարկով։

Ռումինացի իրավաբան, միջազգայնագետ Վեսպասիան Պեկանին հիրավի կարելի է համարել միջազգային իրավունքում քրեական պա-

³⁴⁹ Далрян В., Геноцид армян как проблема международного уголовного права, «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», Եր., 2006, N 13, էջ 5։

տասխանատվության ճանաչման ուղղության հիմնադիրը: Նա 1925 թ. դրեց իր «Պետությունների կոլեկտիվ պատասխանատվությունը և ապագայի քրեական իրավունքը» աշխատությունը, որտեղ պետությունն անվանում էր «իրավունքի գործող սուբյեկտ», որը չի կարող խուսա տալ այն օրենքի պահանջներին, որոնք ներկայացվում են առանձին անձանց և չի կարող կատարել այն հանցագործությունները, որոնցում մեղադրում է վերջիններին³⁵⁰: Հեղինակն ընդգծում էր, որ պետությունը կյանքի է կոչում ժողովրդի կամքը և եթե վերջինս հանդիսանում է հանցագործ, ապա պատասխանատվությունն ընկնում է ամբողջ պետության և համապատասխանաբար նաև ժողովրդի վրա:

1933 թ. Պալերմոյում կայացած քրեական իրավունքի միջազգային վեհաժողովում Վեսպասիան Պելլան հանդես եկավ զեկոլոյցով, առաջարկելով անպաշտպան բնակչության, քաղաքացիների խմբերի կամ համայնքի դեմ ուղղված հարձակումները և բարբարոսական գործողությունները որակել որպես հանցագործություն, որը ենթակա է միջազգային տրիբունալի ընդդատության³⁵¹:

Միջազգային քրեական իրավունքի մասնագետների շարքում առանձնանում է պրոֆեսոր Ռ. Լեմկինը, որը մյուսների համեմատ ավելի շատ էր մասնագիտացել այդ ոլորտի կոնկրետ հանցագործության ուղղությամբ: Հոլոքոստից դեռ տարիներ առաջ՝ 1933 թ. Մադրիդում կայացած միջազգային քրեական իրավունքի կանոնակարգման կոնֆերանսին ներկայացրած զեկոլոյցում Լեմկինը նկարագրում էր մի «անանուն հանցագործություն», որի տակ նկատի ուներ գլխավորապես այն, ինչ հայտնի էր որպես «հայկական կոտորածներ»³⁵²: Մադրիդյան զեկոլոյցում պրոֆեսորը «անանուն հանցագործության» դրսևորում էր համարում նաև մշակութային վանդալիզմը: Զեկոլոյցի վերջում Լեմկինն առաջարկում էր ընդունել հատուկ միջազգային կոնվենցիա՝ տվյալ հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու համար:

1944 թ. լույս տեսած «Առանցքի ղեկավարումը բռնազավթված եվրոպայում» աշխատության մեջ Ռ. Լեմկինը 1933 թ. ներկայացրած իր նախորդ հայեցակարգի համեմատ բավականին սահմանափակեց ցեղապանության հանցագործության օբյեկտների շրջանակը՝ ռասայական, էթնիկ, կրոնական կամ սոցիալական խմբեր հասկացությունները միայն

³⁵⁰ Ромашкин П. С., Преступления против мира и человечества, М., 1967, с. 169.

³⁵¹ Оганян П., Геноцид армянского народа и защита прав человека, Ер., 2004, с. 28.

³⁵² Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում, Եր., 2002, էջ 11

«աղգային կամ էթնիկ» խմբերով: Սակայն, 1946 թ. Նյուերնբերգյան դատավարութեան ընթացքում, որին նա մասնակցում էր իբրև ամերիկյան կողմի մեղադրողի խորհրդատուներից մեկը, նա կրկին վերադարձավ իր նախորդ տեսակետին և ապագա կոնվենցիայում առաջարկում էր ցեղասպանության հանցագործության օբյեկտները դիտել ոչ միայն «ազգերը կամ էթնիկ խմբերը», այլև «բնակչության առանձին շերտերը կամ զանգվածները»³⁵³:

1935 թ. վ. Պեյլան, զարգացնելով Ռ. Լենկինի նախաձեռնությունը, ներկայացրեց միջազգային հանցագործությունների համար պատասխանատվություն սահմանող փաստաթղթի նախագիծ, առաջարկելով նաև ստեղծել միջազգային դատարան, որը կվերականգնի մարդու և քաղաքացու իրավունքների պաշտպանությունը՝ պետությունների կողմից իրականացվող հանցագործություններից³⁵⁴: «Միջազգային քրեական օրենսգրքի հիմնադրույթներին» Յրդ հոգվածում Պեյլան նշում էր, որ բացի պետությունների պատասխանատվությունից առկա է նաև ֆիզիկական անձանց պատասխանատվություն այն գործողությունների համար, որոնցով խախտվում է միջազգային հանրային կարգը կամ միջազգային իրավունքը: Նա փաստորեն առաջ էր մղում ֆիզիկական անձանց և պետությունների զուգահեռ պատասխանատվության գաղափարը, քանզի միջազգային հանցագործության համար դրանցից յուրաքանչյուրը պետք է պատասխան տա իր մասով: Ֆիզիկական անձինք պետության թիկունքում չեն կարող թաքնվել պատասխանատվությունից, իսկ պետությունն էլ չպետք է պետական հանցանքի համար «բավական չոխազ» դարձնի լուի պետական այրերին՝ նրանց հանձնելով աշխարհատության և խուսափի պետական պատասխանատվությունից:

Կոնվենցիայի մասնագետ հեղինակները փաստաթղթի նախագծի վրա աշխատեցին շուրջ կես տարի, և 1947 թ. հուլիսի 7-ին ՄԱԿ-ի քարտուղարությունը ցեղասպանության մասին Կոնվենցիայի նախագիծն ուղարկեց կադմակերպության բոլոր անդամ-պետություններին, խնդրելով ներկայացնել առաջարկներ այդ փաստաթղթի վերաբերյալ: Պետությունները, սակայն, չէին շտապում ուղարկել իրենց առաջարկություններն ու դիտողությունները, ինչը ստիպում է ՄԱԿ-ի ղեկավարությունը կրկին անդրադառնալ այդ հարցին: 1947 թ. նոյեմբերի 21-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեան ընդունում է 180 (II) բանաձևը, որով վերահաս-

³⁵³ Андрюхин М. И., Геноцид - тягчайшее преступление против человечества, М., 1961, с. 90.

³⁵⁴ Ромашкин П. С., Преступления против мира и человечества, с. 172.

տատվում էր 1946 թ. դեկտեմբերի 11-ի 96 (I) բանաձևը: Նոր բանաձևում ընդգծվում էր, որ ՄԱԿ-ի անդամ-պետությունների ճնշող մեծամասնությունը դեռևս չեն առաջարկել իրենց մոտեցումները ցեղասպանությունյան Կոնվենցիայի նախագծի վերաբերյալ, որը ներկայացվել է քարտուղարություն կողմից և Գլխավոր քարտուղարի կողմից 1947 թ. հուլիսի 7-ին ուղարկվել կառավարություններին: Ելնելով հարցի հրատարակության, Գլխավոր Ասամբլեան հանձնարարում էր Տնտեսական և սոցիալական խորհրդին այլևս չսպասել նոր ստացվող առաջարկներին և եղածների հիման վրա կազմել Կոնվենցիայի վերջնական տեքստի նախագիծը՝ այն Գլխավոր Ասամբլեայի երրորդ հերթական նստաշրջանին ներկայացնելու համար³⁵⁵:

Հատկանշական է, որ 1947 թ. նոյեմբերի 21-ին Գլխավոր Ասամբլեան ընդունել է նաև 177 (II) բանաձևը, որով որոշվում էր ստեղծել ՄԱԿ-ին կից միջազգային իրավունքի հանձնաժողով, որը պետք է զբաղվեր Նյուրնբերգյան տրիբունալի կանոնադրության և նրա կողմից ընդունված որոշումների ու սկզբունքների հիման վրա միջազգային իրավունքի նորմերի կատարելագործման գործով: Բացի այդ, հանձնաժողովին հանձնարարվում էր զբաղվել նաև «նաղաղության և մարդկության անվտանգության դեմ կատարված հանցագործությունների օրենսգրքի» նախագծի ստեղծման աշխատանքներով, որոնք պետք է հիմնվեին վերընշված սկզբունքների վրա³⁵⁶: Երկու բանաձևերի նույն օրը ընդունվելը բոլորովին էլ պատահական չէր, քանզի ցեղասպանությունն այն հանցագործությունն էր, որն ուղղված էր մարդկության դեմ և հետևաբար պետք է տեղ գրավեր նշված օրենսգրքի հանցագործությունների շարքում: Բնական է ուստի, որ բուն ցեղասպանության Կոնվենցիային վերաբերող բանաձևում Գլխավոր Ասամբլեան առաջարկում էր Տնտեսական և սոցիալական խորհրդին Կոնվենցիայի նախագիծը մշակելիս հաշվի առնել 177 (II) բանաձևը, այսինքն, այն իրողությունը, որ ստեղծվել է նեղ մասնագիտացված մարմին, որը զբաղվելու է բոլոր այն հարցերով, որոնք քննարկվում են նաև ցեղասպանության մասին Կոնվենցիայում: Կարելի է ենթադրել, որ այս հանգամանքը որոշակիորեն թուլացրեց բոլորի զգոնությունը, քանզի ենթադրվում էր, որ բոլոր

³⁵⁵ Официальный отчет Второй сессии Генеральной Ассамблеи. Резолюции 16 сентября – 29 ноября 1947 г. 123-се Пленарное заседание 21 ноября 1947 года, Лейк-Сок-сес, Нью-Йорк: ООН, с. 72

³⁵⁶ Տե՛ս նույն տեղում, ս. 62

Հնարավոր թերությունները հետադաշուած կշտկվելին ՄԱԿ-ի միջազգային իրավունքի Հանձնաժողովի կողմից:

Զնայած հարցի կարևորութեանը, նախագծի տեքստի քննարկումը Հետաձգվեց ևս կես տարով: Ձգձգումների պատճառը, թերևս պետք է տեսնել նրանում, որ ԱՄՆ-ն ընդհանրապես դեմ էր ցեղասպանութեան վերաբերյալ առանձին կոնվենցիա ընդունելուն: ԱՄՆ-ի պատվիրապետութեան առաջարկում էր ցեղասպանութեան պատժելիութեան հարցը լուծել ոչ թե առանձին կոնվենցիայի ստեղծման ճանապարհով, այլ արդեն իսկ գոյութիւն ունեցող միջազգային իրավական նորմերի կողմից: Կացման միջոցով, հարցը փոխանցելով ՄԱԿ-ի միջազգային իրավունքի Հանձնաժողովին: Այս առաջարկով ԱՄՆ-ը փաստորեն ընդգծում էր, որ այդ պահի դրութեամբ տվյալ Հանցագործութեան Հետ կապված յորդեն իսկ մշակված են Համապատասխան միջազգային իրավական նորմեր, որոնք հարկավոր է կողմնակցել և այդ կերպ լուծում տալ հարցին: Սակայն պետք է նշել, որ այս դեպքում կողմնակցելու գործընթացը բաժանուն երկար ժամանակ կպահանջեր, մյուս կողմից էլ Կոնվենցիայի ընդունումով տվյալ կողմնակցելու փաստորեն կիրականացվել ավելի արագ, քանզի այդ փաստաթղթի տեքստում ամրագրվելու էին արդեն իսկ միջազգային իրավունքում եղած նորմերը:

Զնայած ԱՄՆ-ի այդ հակադրեցութեանը, Տնտեսական և սոցիալական հարցերով խորհուրդը 1948 թ. ապրիլին հաստատեց փաստաթղթի մշակման օժիտ Հանձնաժողովի կողմը, որում ներկայացված էին շահագործող պետութեաններին ներկայացուցիչները, իսկ օգոստոսի 26-ին բուռն քննարկումներէց հետո Կոնվենցիայի վերջնական տեքստը փոխանցեց Գլխավոր Ասամբլեային:

Կոնվենցիայի տեքստի շուրջ բանավեճերն սկսվեցին ցեղասպանութեան Հանցագործութեան սահմանումից սկսած: ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի կողմից անդամ-պետութեաններին ներկայացրած մասնագետ-հելինակաների նախնական նախագծում «Ֆիդիկական ցեղասպանութեան» էին համարվում խմբի անդամներին սպանելը կամ նրանց առողջութեանը վնաս հասցնելը, նրանց մարմնական վնասվածքներ հասցնելու կամ հետեյալ եղանակներով՝

ա) խմբակային ոչնչացման կամ անհատական մահատուտիժներով,

բ) այնպիսի կենսապայմանների ստեղծումով, որոնք արտահայտվում են բնակարանից, սննդից, հագուստից, հիգիենայի և բժշկական սպասարկումից զրկելու, ծանր աշխատանքների հարկադրելու կամ ֆիզիկական այնպիսի ծանրաբեռնվածութեան ապահովման եղանակով, որոնք հանգեցնում են ուժասպառութեան կամ մահվան,

զ) խեղումներ հասցնելը կամ այնպիսի կենսաբանական փորձերի կատարումը, որոնք չեն հետապնդում բուժման նպատակ,

դ) գոյության բոլոր միջոցներից զրկելը, ինչը դրսևորվում է ունեզրկմամբ, թալանով, աշխատանքի արգելքով, տվյալ տարածքի այլ բնակիչների համար հասանելի բնակության վայրից և կենսաապահովումից զրկելով³⁵⁷:

Դժվար է նկատել, որ Ռ.Լեմկինի, Ա. Դոնադյե դը Վաբրի և Վ.Պելլաի կողմից մշակված «Ֆիզիկական ցեղասպանություն» դրույթը հասկենալու դ բաղադրիչներում առկա են բազմաթիվ հատկանիշներ, որոնք տառացիորեն համընկնում են թե՛ Հայոց ցեղասպանության և թե՛ Ողջակիզման հետ:

Կոնվենցիայի նախագծի քննարկումների ժամանակ հատուկ դեկլարացող Ռ.Լեմկինի հետազոտության մեջ հայերի ցեղասպանության հիշատակումը, որը ցեղասպանությունների համար հանդիսացել էր մոդել և Կոնվենցիայի կատարելագործելու տեսակետից լուրջ փաստական հիմք էր տալիս, խուճապային դիմադրություն առաջացրեց ոչ միայն Թուրքիայի և նրա դաշնակիցների, այլև ԽՍՀՄ-ի մոտ, որոնք մոռանալով իրենց հակասությունները, համերաշխ ձևով միավորվեցին այդ հիշատակման դեմ³⁵⁸: Այդ էր պատճառը, որ հետագայում ցեղասպանության օրինակները չէին կոնկրետացվում, այլ դրանց մասին խոսվում էր վերացական կարգով: Ցեղասպանության մասին Կոնվենցիայի նախապատրաստման փաստաթղթերում պարունակվում են նաև այդ դործընթացին մասնակցած Կուբայի, Եդիպտոսի, Մեծ Բրիտանիայի, Արգենտինայի ներկայացուցիչների բազում նշումներ առ այն, որ ցեղասպանությունը միջազգային իրավունքին արդեն իսկ ծանոթ հանցագործություն է, որի դեպքերը պատմությունն ի հայտ է բերել դարերի ընթացքում և որը միայն վերջերս է բնորոշվել³⁵⁹:

ԽՍՀՄ-ի պատվիրակությունը փորձեց վիճարկել «Ֆիզիկական ցեղասպանության» կոնկրետ դրսևորումների օրինաչափությունը: Մասնավորապես կասկածի տակ դրվեց ունեզրկումը, որը թալանի հետ նույն հարթության վրա էր դրվում: ԽՍՀՄ ներկայացուցիչները պնդում էին,

³⁵⁷ Андрухин М. И., Геноцид – тягчайшее преступление против человечества, с. 83.

³⁵⁸ Барсегов Ю. Г., Ответственность государства за геноцид в международном праве и международной политике. Геноцид – преступление против человечества. Материалы I Московского международного симпозиума, М., 1997, с. 94.

³⁵⁹ Վարդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, եղանակները. ձևերը և տեսակները, էջ 20:

որ ունեցրկումը հաճախ հանդիսանում է պատիժ՝ կատարված հանցագործության համար, իսկ թալանը հանդիսանում է հանցագործություն, որը պահանջում է պատիժ: Սակայն հեղինակներն այստեղ նկատի ունենին ապօրինի ունեցրկումը, որը ցեղասպանության հանցագործությանը բնորոշ երևույթ էր թե՛ Երիտթուրքների կողմից հայերի, և թե՛ նացիստների կողմից՝ Հրեաների նկատմամբ, ինչն ի վերջո հանգեցնում էր ցեղասպանության զոհերի՝ հայերի և Հրեաների ոչնչացմանը: ԽՍՀՄ-ը ոչ առանց հիմքի կարծում էր, որ ունեցրկման այս դրույթը կարող է կիրառվել իր և սոցիալիստական ճամբարի իր դաշնակիցների կողմից իրականացված դանդաժային ունեցրկման քաղաքականության նկատմամբ: ԽՍՀՄ-ի պնդմամբ ֆիզիկական ցեղասպանության հատկանիշներից հանվեցին բ) և դ) կետերը, որի հետևանքով «ֆիզիկական ցեղասպանության» բավականին կարևոր հատկանիշներ, որոնք բնութագրում էին նաև Հայոց ցեղասպանությունը, դուրս մղվեցին Կոնվենցիայի տեքստից:

Հատկանշական է, որ ցեղասպանության Կոնվենցիայի նախագծի մասնագետ-հեղինակները նախատեսում էին պետության պատասխանատվության դրույթը ցեղասպանության հանցագործության համար: Թվում էր, թե կթե այս հոռնով ընթանան աշխատանքները, ապա արդյունքում Կոնվենցիայում ամրագրվելու էին թե՛ պետությունների, և թե՛ ֆիզիկական անձանց պատասխանատվության նորմերը: Սակայն Կոնվենցիայի տեքստի մշակման հետագա աշխատանքներին միջամտեցին ՄԱԿ-ի անդամ-պետությունների ներկայացուցիչները: Եվ զարմանալիորեն, ԱՄՆ-ը ու ԽՍՀՄ-ը, որոնք իրենց դաշնակիցներով համառորեն հակադրվում էին մեկը մյուսի առաջարկներին, միասնաբար հանդես եկան Կոնվենցիայի հեղինակ-մասնագետների նախագծի այն դրույթների դեմ, որոնք նախատեսում էին պետությունների պատասխանատվության տարրեր՝ ցեղասպանության հանցագործության համար: Նրանց միասնական հակադդեցության հետևանքով պետությունների պատասխանատվության դրույթները գրեթե ամբողջությամբ չհղճապվեցին, բացառությամբ Կոնվենցիայի IX հոդվածում պետությունների պատասխանատվության մասին անորոշ ձևակերպման: Սա թերևս միակ հարցն էր, որի շուրջ ԱՄՆ-ի, ԽՍՀՄ-ի ու նրանց դաշնակիցների տեսակետները համընկան. մյուս բոլոր հարցերում նրանք ունեցան հակադիր մոտեցումներ:

Պետք է նշել, որ Կոնվենցիայի ընդունման դրածընթացի հինգ սկզբնական փուլից ԱՄՆ-ի և ԽՍՀՄ-ի ու նրանց դաշնակիցների միջև սկսվեց իսկական հակամարտություն: Հակադիր կողմերը տրամադծորեն հակառակ տեսակետներ էին արտահայտում գրեթե բոլոր սկզբունքային

Հարցերի շուրջ: Պայքարն ընթանում էր այն տրամաբանությունով, որ կողմերից յուրաքանչյուրը ձգտում էր Կոնվենցիան դարձնել զենք ու միջոց Հակառակորդի վրա ներազդելու համար: Ուստի յուրաքանչյուր Հոգևածի ընդունմանը նախորդել է համառ բանավեճ, որի ընթացքում բախվել են կողմերի ներկայացրած իրավական փաստարկներն ու հիմնավորումները:

ԽՍՀՄ-ի և ԱՄՆ-ի միջև տարաձայնությունները սկսվեցին 1946 թ. դեկտեմբերի 11-ի 96(1) բանաձևի ընդունումից անմիջապես հետո: Բանն այն է, որ Կոնվենցիայի մշակման սկիզբն աղդարարող այս փաստաթղթում ցեղասպանության հանցագործության սահմանումը տարածվում էր ոչ միայն ազգային ու ռասայական, այլև քաղաքական խմբերի վրա, ինչին բացարձակապես դեմ էր ԽՍՀՄ-ը: Վերջինս արդեն սկսել էր սոցիալիստական ճամբարի «չինարարությունը» Արևելյան Եվրոպայի երկրներում, որոնք գտնվում էին իր ազդեցության տակ: Նրանցում սկիզբ էր առել կոմունիստական կուսակցությունների միանձնյա իշխանություն հաստատման գործընթացը, որի արդյունքում բոլոր այլընտրանքային ուժերը ոչ միայն հեռացվում էին իշխանության ղեկից, այլև ենթարկվում էին հետապնդումների՝ ֆաշիստական ռեժիմի հետ համագործակցելու չինձու մեղադրանքներով: Նույն պատրվակով Հենց ԽՍՀՄ-ում հետապնդումների էին ենթարկվում հազարավոր այլախոհներ, որոնք նույնպես կեղծ մեղադրանքներով լավագույն դեպքում՝ աքսորում էին Սիբիր: Ելնելով այս իրողություններից, ԽՍՀՄ-ը ոչ առանց հիմքի կարծում էր, որ ԱՄՆ-ը և նրա դաշնակիցները այս դրույթը Կոնվենցիայում ամրագրելով հնարավորություն կստանան սոցիալիստական ճամբարի երկրներին և նախևառաջ ԽՍՀՄ-ին մեղադրել նշված քաղաքական խմբերի նկատմամբ ցեղասպանություն իրականացնելու մեջ: Ավելին, Արևմուտքի տերությունները, առաջ անցնելով, ձգտում էին անգամ նման հանցագործությունների հետ կապված ամրագրել «մարդասիրական միջամտության» իրավունքը, ինչը թույլ կտար տվյալ հանցագործությունը կանխելու պատրվակով միջամտել ինքնիշխան երկրների ներքին գործերին, ճիշտ այնպես, ինչպես դա բազմիցս մինչև Առաջին աշխարհամարտը կիրառվել էր Օսմանյան կայսրության նկատմամբ: ԱՄՆ-ը ու նրա դաշնակիցները կարողացան այս դրույթն ամրագրել ցեղասպանության Կոնվենցիայի ստեղծմանը ծնունդ տված 1946 թ. դեկտեմբերի 11-ի բանաձևում, սակայն սլարզ էր, որ ԽՍՀՄ-ն ու նրա դաշնակիցները չէին կարող նման բան թույլ տալ Կոնվենցիայի տեքստում:

Հատկանշական է սակայն, որ քաղաքական շարժառիթներով կատարված ցեղասպանությունը կամ քաղաքական խմբերի նկատմամբ կա-

տարված ցեղասպանության դրույթը, այլ խոսքով ասած «պոլիտիցիդը» չամրագրվեց Կոնվենցիայում ոչ այնքան իՍՂՄ-ի ու նրա դաշնակիցների հակազդեցության պատճառով: ԱՄՆ-ը ու նրա դաշնակիցները տվյալ պահին Գլխավոր Ասամբլեայում ունեին մեծամասնություն և կարող էին ցանկության դեպքում անցկացնել այդ դրույթը: Ուղղակի վերջին պահին ԱՄՆ-ի պատվիրակությունը չպնդեց այդ դրույթի ներառման վրա: Առաջին Հայացքից տարօրինակ թվացող այս վարքագիծն ուներ իր բացատրությունը: Եթե 1946–1947 թթ. ԱՄՆ-ի պատվիրակությունը միանշանակ պնդում էր տվյալ դրույթի արձանագրման վրա, ապա 1948 թ. կեսերի դրությամբ Արևելյան Վրոպայի երկրներում իՍՂՄ-ի օգնությամբ արդեն դրեթե ավարտվել էր կոմունիստական միահեծան իշխանությունների հաստատման գործընթացը, և այդ երկրներում արդեն, ըստ էության, չկային այլընտրանքային ուժեր, որոնց ԱՄՆ-ը ու նրա կողմնակիցները կկարողանային «սատարել» Կոնվենցիայի տվյալ դրույթի միջոցով: Մյուս կողմից էլ ԱՄՆ-ում 1948 թ. սկսվել էր «վհուկների որսը»՝ կոմունիստական կամ սոցիալիստական ուժերի դեմ: Ելնելով ստեղծված իրավիճակից ամերիկյան պատվիրակությունը իրավացիորեն սկսեց կարծել, որ «պոլիտիցիդի» ամրագրումը ԱՄՆ-ի համար կարող է ունենալ «բռնաբանագի չֆեկտ» և արդեն սոցիալիստական ճամբարի երկրներն ու առաջին հերթին իՍՂՄ-ը Վաշինգտոնին կարող էին մեղադրել «դեմոկրատական քաղաքական խմբերի» նկատմամբ ցեղասպանություն իրականացնելու մեջ: Ուստի որոշում ընդունվեց հրաժարվել ի սկզբանե այդքան համառորեն պաշտպանվող «պոլիտիցիդի» արձանագրումից: Ուստի Հանձնաժողովի նիստերից մեկի ընթացքում Վենեսուելայի, իսկ այնուհետև Ուրուգվայի, Եգիպտոսի ու Իրանի ներկայացուցիչները հանդես եկան Կոնվենցիայի տեքստից «քաղաքական խմբեր» արտահայտությունը դուրս հանելու առաջարկով, ամերիկյան պատվիրակը նույնպես պաշտպանեց նրանց առաջարկը³⁶⁰: Այսպիսով ցեղասպանության հանցագործության բաղադրիչ կամ, որոշ առումով՝ նաև այդ հանցագործության տեսակ համարվող «պոլիտիցիդ» եզրը տեղ չգտավ Կոնվենցիայի տեքստում:

ԻՍՂՄ-ի վերջնական դիրքորոշումները հայտնի դարձան 1948 թ. ապրիլին, երբ իՍՂՄ-ի պատվիրակությունը շարածեց «Ցեղասպանության դեմ պայքարի կոնվենցիայի հիմնադրույթներ» փաստաթուղթը, որը ներկայացվել էր դեռևս հատուկ հանձնաժողովին: Փաստաթղթում ի հակադրություն «պոլիտիցիդի»՝ առաջ էր քաշվում միանգամից երկու

³⁶⁰ Андрюхин М. И., Геноцид – тяжчайшее преступление против человечества, с. 93.

կարևոր դրույթներ ցեղասպանության քարոզչություն համար պատասխանատվություն սահմանելը և ռասայական, ազգային ու կրոնական թշնամանք սերմանող կազմակերպությունների գործունեությունից արգելման պահանջը: ԽՍՀՄ-ն առաջարկում էր Կոնվենցիայի մեջ Հատուկ հոդված նախատեսել, որով քրեական պատասխանատվություն կսահմանվեր ցեղասպանության քարոզչության, այսինքն՝ ազգային ու ռասայական թշնամանք սերմանելու, ռասիստական գաղափարախոսություններ քարոզելու համար, որոնք նպատակ են հետապնդում արդարացնել մեկ ազգի գերիշխանությունը մյուսի նկատմամբ: ԽՍՀՄ-ի առաջարկը հիմնավորվում էր նրանով, որ 1947 թ. նոյեմբերի 3-ին ՄԱԿ-ն արդեն բանաձև էր ընդունել, որով արգելվում էր պատերազմի քարոզչությունը, իսկ ցեղասպանությունն այնպիսի հանցագործություն է, որը հաճախ զուգորդում է ագրեսիվ պատերազմին: Սակայն ԱՄՆ-ը ու նրա դաշնակիցներն ընդդիմացան այս առաջարկին այն հիմնավորմամբ, որ նման հոդվածի արձանագրումը կնշանակի ոտնձգություն կատարել դեմոկրատական այնպիսի սկզբունքների նկատմամբ, ինչպիսիք են խոսքի և մամուլի ազատությունը: Անշուշտ, այս հիմնավորումը բացարձակապես տեղին չէր, քանզի բոլոր երկրներն էլ իրենց օրենսդրություններում սահմանափակում են խոսքի և մամուլի ազատությունը, երբ խոսքը վերաբերում է հասարակական կամ պետական անվտանգությանը կամ եթե ապացուցվում է, որ արտահայտված միտքը խախտում է այլոց իրավունքները: Այնհայտ է, որ ցեղասպանության քարոզչությունը հանդիսանում է այլոց ապրելու իրավունքի խախտման ուղղակի նախադրյալը: Ամերիկյան տեսակետը, սակայն, պաշտպանեցին Ֆրանսիայի, Լիբանանի և Վենեսուելայի ներկայացուցիչները, որոնք պնդեցին, թե Կոնվենցիայում ցեղասպանության քարոզչության համար Հատուկ կետ մտցնելու անհրաժեշտություն չկա, քանի որ արդեն իսկ պատասխանատվություն է նախատեսված ցեղասպանություն սպրդելու համար³⁶¹: Այստեղ միտումնավոր կերպով փորձ էր կատարվում նույնականացնել «սադրել» և «քարոզել» հասկացությունները: Ի տարբերություն սադրելու, քայտոգելը ավելի ընդարձակ հասկացություն է, և իր մեջ կարող է ներառել նաև ավելի կոնկրետ հասկացություն հանդիսացող սադրանքի զրսնորումը: «Քարոզել» հասկացությունն իր մեջ անպայմանորեն ներառում է ոչ միայն կոնկրետ գործողություն, այլև գաղափարական հիմնավորում: Տվյալ քարոզչությունը հիմնվում է ռասիստական գաղափարախոսության վրա, որը և այլատյացություն է մի հանրության մեջ՝ դրդելով

³⁶¹ Андрюхин М. И., Геноцид – тяжчайшее преступление против человечества, с. 97.

նրան մեկ այլ ռասայական, ազգային ու կրոնական խմբի նկատմամբ բռնություն գործողություններին, ընդհուպ մինչև զանգվածային սպանություններին: Այս դրույթի ամրագրումը Կոնվենցիայում չափազանց կարևոր նշանակություն կարող էր ունենալ ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու առումով: Բացի այդ, տվյալ դրույթի ամրագրումը չափազանց կարևոր կարող էր լինել մասնավորապես Հայոց ցեղասպանության դատապարտման տեսակետից, քանզի այդ հանցագործության հիմքում ընկած էր երիտթուրքերի քարոզած պանթուրքիզմը, որն իրենից ներկայացնում էր ռասիստական գաղափարախոսություն՝ ուղղված բոլոր ոչ թուրք խմբերի դեմ: Սակայն ցավոք, ցեղասպանություն քարոզելու արգելքի մասին դրույթը ԱՄՆ-ի և նրա դաշնակիցների հակազդեցության պատճառով տեղ չգտավ Կոնվենցիայի տեքստում, ինչը նույնպես պետք է համարել փաստաթղթի թերությունը:

Բացի ցեղասպանության քարոզչության համար պատասխանատվությունից, ԽՍՀՄ-ի նախագծում առկա էր նաև ռասայական, ազգային ու կրոնական թշնամանք տարածող կազմակերպությունների գործունեության արգելման դրույթը: Եվ կրկին այս դրույթի դեմ դուրս եկան ԱՄՆ-ն ու նրա դաշնակիցները այն հիմնավորմամբ, որ տվյալ դրույթն, իբր թե՝ հակասում է շատ երկրների սահմանադրություններում ամրագրված ազատություններին: Սակայն թերևս նույն ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչներն էլ էին դիտակցում տվյալ փաստարկի անհիմն լինելը, պարզապես տվյալ իրավիճակում հակադիր բեկեռները խնդիր էին դրել հակառակ կողմի ներկայացրած ցանկացած առաջարկ տալալել, քանզի մտավարկություն կար, որ առաջարկն արվում է մյուս կողմին վնաս հասցնելու նպատակով: Մասնավորապես մտավարկություն կար, որ ԱՄՆ-ում գործող «Կու-կլուքս-կլանի» կարգի կազմակերպությունները կարող էին հիմք ծառայել ԽՍՀՄ-ի համար նման մեղադրանքներ ներկայացնելու համար: Հատկանշական է, որ ԽՍՀՄ-ի կողմից առաջարկված այս դրույթները հիմնվում էին թե՛ Պոտսդամի խորհրդածրոջում հակահիտլերյան կռիվիցիայի միջև ձևով բերված պայմանավորվածություններին և թե՛ Նյուրնբերգյան դատավարության դատավճիռների վրա, որոնցով արգելվում էր նացիզմի գաղափարախոսությունը և մի շարք նացիստական կազմակերպությունների գործունեությունը: ԽՍՀՄ-ն այսպիսով փորձում էր ընդգծել պատճառահետևանքային կապը նշված իրադարձությունների ու Կոնվենցիայի միջև, սակայն այդ կարճ ժամանակամիջոցում արդեն փոխվել էին աշխարհագրական իրողությունները, և ԱՄՆ-ն ու նրա դաշնակիցներն այլևս իրենց պարտավորված չէին համարում Պոտսդամի ու Նյուրնբերգի որոշումներով և չէին

էլ ցանկանում Հիշել դրանց մասին ու առավել ևս՝ թույլ տալ դրանց Հիշատակումը Կոնվենցիայի տեքստում: Կոնվենցիայում ռասայական, ազգային ու կրոնական թշնամանք տարածող կազմակերպությունների գործունեությունն արգելման դրույթի բացակայությունը պետք է դիտել փաստաթղթի լուրջ թերություններից մեկը, մասնավանդ Հայոց ցեղասպանության Հետևանքների վերացման համատեքստում:

ԽՍՀՄ-ի առաջարկներից կարելի է մատնանշել նաև ազգային օրենսդրությունում ցեղասպանության համար պատասխանատվության նորմի ամրագրման դրույթը, որի համաձայն անդամ պետությունները պարտավորվում էին իրենց քրեական օրենսդրության մեջ պատասխանատվություն սահմանել ցեղասպանության և ռասայական, ազգային ու կրոնական թշնամանք տարածելու համար: ԱՄՆ-ի և նրա դաշնակիցների ներկայացուցիչները քայլեր ձեռնարկեցին, եթե ոչ չեզոքացնելու, ապա գոնե մեղմելու այդ դրույթը: Հակափաստարկ էր բերվում, որ ցեղասպանության հանցակազմի գործողություններից, օրինակ՝ սպանությունը դատապարտելի է բոլոր պետությունների քրեական օրենսդրություններում, ուստի հարկ չկա Կոնվենցիայով նման պարտավորություն դնել անդամ-պետությունների վրա: Ի պատասխան դրան՝ ԽՍՀՄ ներկայացուցիչը Հիշեցրեց, որ ցեղասպանություն հանցագործությունը չի սահմանափակվում միայն սպանությամբ և իր հանցակազմում պարունակում է նաև սպեցիֆիկ գործողություններ: Երկար բանավեճերից հետո խորհրդային առաջարկից դուրս մղվեց ռասայական, ազգային ու կրոնական թշնամանք տարածելու համար պատասխանատվության սահմանելու դրույթը, իսկ 5-րդ հոդվածը ստացավ ավելի մեղմ և անորոշ ձևակերպում: Հոդվածում խոսվում է միայն պատժի և ոչ թե կանխարգելման միջոցների մասին, քանզի կանխարգելող դրույթները դուրս մղվեցին Կոնվենցիայի տեքստից: Այդուհանդերձ, չնայած իր թերություններին, Կոնվենցիայի 5-րդ հոդվածի ամրագրումը փաստաթղթի վերջնական տեքստում պետք է համարել առաջընթաց քայլ, քանզի պետություններն, այդ թվում՝ Թուրքիան, թեկուզ անորոշ, բայց պարտավորություն էին ստանձնում համապատասխան փոփոխություններ կատարել իրենց օրենսդրություններում, որոնցով կանխատեսվեց ցեղասպանության կամ կոնվենցիայի III հոդվածում նշված հանցագործությունների մեջ մեղավոր անձանց պատժելու արդյունավետ միջոցներ³⁶²:

Ինչ վերաբերում է ԱՄՆ-ի և նրա դաշնակիցների առաջարկություններին, ապա դրանցից պետք է առանձնացնել ցեղասպանության

³⁶² Международное право в документах, с. 336.

գործերով իրավասության հիմնախնդիրները: Մասնավորապես առաջ էր քաշվում իրավասու Միջազգային դատարան ստեղծելու դադափարը, որին էլ Կոնվենցիայի կողմերը պարտավոր էին հանձնել ցեղասպանութ-
յան մեջ մեղադրվող անձանց, եթե ցեղասպանության գործողություննե-
րը կատարվել են նրանց կողմից, ովքեր գործել են իրրե պետական մար-
մինների ներկայացուցիչներ, կամ եթե պետությունն աջակցել է վերջին-
ներիս և միջոցներ չի ձեռնարկել նրանց դեմ:

Պետք է նշել, որ Միջազգային դատարանին ցեղասպանություն գոր-
ծերի փոխանցելու այս դրույթը չափազանց կարևոր է այն իմաստով, որ
ներառում անուղղակիորեն մատնանշվում է նաև պետություն մեղաակ-
ցություն ու պատասխանատվություն պահել: Կոնվենցիայի նախնական
նախագծում անհնար էր համարվում ցեղասպանություն գործի քննութ-
յունը որևէ այլ դատական ատյանում, քան միջազգային դատարանում
այն դեպքերում, երբ ցեղասպանություն մեջ մեղադրվող անձը գործել է
պետական մարմնի անունից, կամ եթե պետությունն աջակցել է նման
գործողություններին կամ ձեռք չի առել միջոցներ այդ գործողությու-
նների դեմ: Այսինքն՝ ցեղասպանություն ընթացքում պետության գործո-
ղությունն ու անգործությունը բավարար հիմք էր, որ տվյալ պետութ-
յունը զրկվեր տվյալ հանցագործության մեջ մեղադրվող անձին դատե-
լու իրավունքից: Բնական է, որ տվյալ պարագայում կոնկրետ պետութ-
յունը, շահագրգռվածություն ունենալով, չէր իրականացնելու օբյեկտիվ
դատաքննություն և արժանի պատիժներ չէր սահմանելու մեղադրյալ-
ների համար: Սակայն այս դրույթին դեմ դուրս եկան ԽՍՀՄ-ն ու նրա
դաշնակիցները, որոնք գտնում էին, որ դժվար է պատկերացնել, թե որևէ
պետություն, որի մարմինները կամ պետական պաշտոնյաները մեղավոր
են ցեղասպանության մեջ, նրանց կհանձնի միջազգային դատարանին,
քանզի դա կնշանակի տվյալ պետության ինքնամեղադրում: Իսկ եթե մի
պետությունը մեղադրում է երկրորդին՝ ցեղասպանություն իրականաց-
նելու մեջ, ապա այդ դեպքում գործը պետք է քննի ոչ թե միջազգային
տրիբունալը, այլ ՄԱԿ-ի իրավասու մարմինը՝ Անվտանգության խոր-
հուրդը, որի վրա դրված է գլխավոր պատասխանատվությունը միջազ-
գային խաղաղության և անվտանգության պահպանման ու վերա-
կանդնման գործում: Այսպիսով ԽՍՀՄ-ը բացարձակապես դեմ էր Մի-
ջազգային դատարանի ստեղծման գաղափարին՝ գտնելով, որ այդ դա-
տարանի վճիռները ոչ այլ ինչ են, քան միջամտություն պետություննե-
րի ներքին գործերին և նրանց ինքնիշխանությունն ոտնահարում: Սա-
կայն ԽՍՀՄ-ն անտեսում էր այն պարզ իրողությունը, որ ՄԱԿ-ի Ան-
վտանգության խորհուրդը դատական ատյան չէր, որ գնահատական

տար պետութիւնների գործողութիւններին, ու մինչև որոշակի միջոցներ ձեռնարկելը, նրան անհրաժեշտ էր իրավասու միջազգային դատական ատյանի՝ տվյալ դեպքում Արդարադատութեան միջազգային դատարանի որոշումը:

Այնուամենայնիւ, ԽՍՀՄ-ն իր նախագծում պնդում էր, որ ցեղասպանութեան գործերը պետք է գտնվեն այն պետութեան ազգային դատարանի իրավասութեան ներքո, որի տարածքում դրանք կատարվել են: Պետք է նշել, որ այս դրույթը բավականին սահմանափակում էր ցեղասպանութեան մեջ իրական պատասխանատուութեան ենթարկելու հնարավորութիւնը: Բավական է հիշել միայն երիտթուրքերի դատավարութեան բեմականացումը Թուրքիայում, երբ Հայոց ցեղասպանութեան գլխավոր կազմակերպիչներին հաջողվեց խուսափել իրական պատասխանատուութիւնից, իսկ դատավարութիւնն էլ ընդամենը վերածվեց մի շուրջի, որպէսզի ցույց տրվի աշխարհին, թե Թուրքիան այլևս նախկինը չէ և շարժվում է դեմոկրատական ճանապարհով:

Հատկանշական է, որ միջազգային դատարանի ստեղծմանը դեմ էր դուրս գալիս մի երկիր՝ ԽՍՀՄ-ը, որն ինքն էր Նյուրնբերգի միջազգային դատարանի ստեղծման գլխավոր նախաձեռնողներից մեկը: Այնպիսով է նշել, որ այդ միջազգային տրիբունալը բավական արդունալիստ աշխատեց և արժանի պատիժներ սահմանեց նացիստների համար, որոնք մեղադրվում էին նաև մարդկայնութեան դեմ կատարած հանցագործութիւններին մեջ: Այս անգամ արդեն հերթը ԽՍՀՄ-ինն էր՝ մոռանալու համար Նյուրնբերգը և չտեսնելու այս գործընթացների պատճառահետևանքային կապը:

ԽՍՀՄ-ն իր այս դիրքորոշումը փորձում էր հիմնավորել նաև նրանով, որ ցեղասպանութիւնը կոնկրետ հանցագործութիւն է՝ ուղղված ազգային կամ ռասայական խմբի դեմ, ուստի այդ հանցագործութիւնը պետք է քննի կոնկրետ ազգային պետութիւնը: Սակայն ԽՍՀՄ-ի ներկայացուցիչներն անտեսում էին այն փաստը, որ տվյալ հանցագործութիւնը 1915 թ. մայիսի 24-ի Անտանտի տերութիւնների համատեղ հռչակագրի ընդունումից ի վեր համարվում էր հանցագործութիւն ուղղված մարդկութեան դեմ: Հետևաբար՝ այդ կարգի հանցագործութիւնը այլևս չի կարող լինել ազգային դատարանի ընդդատութեան գործ: Եթե մի պետութեան տարածքում իրականացվում է ցեղասպանութիւն, սույն ակնհայտ է, որ այդ պետութեան դատարանն ի վիճակի չի լինելու պատժել մեղավորներին, քանզի, ի վերջո, այդ ցեղասպանութիւնը իրականացվել է կամ տվյալ պետութեան ուղղակի մասնակցութեամբ կամ թույլտուութեամբ:

Այնուամենայնիվ, ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչները փորձեցին մեղմել իրենց նախկին դիրքորոշումը, որպեսզի այն ընդունելի դառնա հակադիր կողմի համար: Նոր տարբերակում, մինչև կողմերը բանակցությունների միջոցով կամ որևէ այլ ճանապարհով կստեղծեն միջազգային քրեական դատական մարմին, որն իրավասու կլինի քննելու տվյալ Կոնվենցիայի առարկա հանդիսացող իրավախախտումները, պայմանավորվող կողմերը համաձայնվում էին, որ բոլոր այն դեպքերում, երբ տվյալ Կոնվենցիայի անդամ պետությունների մեծամասնությունը կորոշեր, որ անհրաժեշտ է Կոնվենցիայի VIII Հոդվածով նախատեսված միջոցներ ձեռնարկել, փոխադարձ համաձայնությամբ կհիմնեն հատուկ *ad hoc* տրիբունալներ՝ նման բնույթի գործի կամ գործերի համար: Այդ հատուկ տրիբունալները օժտված կլինեն անհրաժեշտ լիազորություններով վկաներ կանչելու, փաստաթղթեր պահանջելու, մեղադրանք ներկայացնելու, դատական քննություն անցկացնելու և դատավճիռներ կայացնելու համար այն անձանց կամ խմբերի նկատմամբ, որոնց վրա կտարածվեն իրենց իրավասությունները³⁶³:

Ինչպես տեսնում ենք, մոտ 50 տարի առաջ՝ 1948 թ. արդիական էր *ad hoc* դատարանի գաղափարը, որը հիտադայում իրականություն դարձավ 1993 թ. նախկին Հարավսլավիայի և 1994 թ. Ռուանդայի դատարանների միջոցով, որոնցից հետո միայն Հռոմում 1998 թ. ընդունվեց Միջազգային քրեական դատարանի կանոնադրությունը: Փաստորեն ՄԱԿ-ի ցեղասպանության մասին Կոնվենցիայի քննարկումների ժամանակ կարելի է ասել, որ կանխատեսվեց միջազգային քրեական իրավունքի հետագա զարգացման ընթացքը: Համեմատելու համար նշենք, որ *ad hoc* դատարանների համար ամրագրված էին այն լիազորությունները, որոնք ներկայումս ունեն նշված գործող *ad hoc* դատարանները: Սակայն այս ձևաչափը նույնպես ընդունելի չէր խՍՀՄ-ի համար և արդյունքում Կոնվենցիայի VI Հոդվածում տեղ գտավ մի փոխլիջումային տարբերակ, որով ընդունվում էր ազգային դատարանների իրավադրությունը ցեղասպանության գործերով, սակայն դրա հետ մեկտեղ ընդունվում էր միջազգային տրիբունալի ստեղծման ու վերջինիս իրավասության հնարավորությունը³⁶⁴: Այս հոդվածի դրոժադրումը՝ հատկապես միջազգային դատարանի ստեղծելու մասով իրադրոծելու նպատակով, Կոնվենցիայի ընդունման օրը՝ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին, Գլխավոր Ասամբլեան ընդունեց բանաձև, որով արդեն իսկ ձևավորված միջազգա-

³⁶³ Андрюхин М. И., Геноцид – тяжчайшее преступление против человечества, с. 105.

³⁶⁴ Международное право и документах, с. 337.

յին իրավունքի հանձնաժողովին հանձնարարեց քննարկել այնպիսի միջազգային քրեական դատարանի ստեղծման անհրաժեշտությունն ու հնարավորությունը հարցը, որն իրավասու կլիներ քննելու ցեղասպանության և այլ հանցագործությունների մեջ մեղադրվող անձանց գործերը³⁶⁵:

Լուրջ տարաձայնություններ կային նաև Կոնվենցիայի հոգվածների մեկնաբանության, կիրառման ու գործադրման հետ կապված: ԱՄՆ-ն ու նրա դաշնակիցները առաջարկեցին այդ լիազորությունները դնել Միջազգային դատարանի վրա, իսկ ՄՄ-ն, ինչպես միշտ, դա համարեց պետությունների ներքին գործերին միջամտելու փորձ, նշելով, որ Միջազգային դատարանը պետք է նման հարցերում լիազորություն ունենա միայն բոլոր շահագրգիռ պետությունների համաձայնության դեպքում: Բարեբախտաբար խորհրդային այս առաջարկը չընդունվեց և Կոնվենցիայի IX հոգվածում ամրագրվեց այնպես, որ վեճերի դեպքում ցանկացած կողմի պահանջով հարցը հանձնվում է Միջազգային դատարանի քննությանը³⁶⁶: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ իր առաջարկությունը չընդունվեց, իսկ ՄՄ-ը, 1949 թ. դեկտեմբերի 16-ին, Կոնվենցիան ստորագրելու ժամանակ վերապահում կատարեց, որ իր համար պարտադիր չի համարում IX հոգվածի դրույթները և հայտարարեց, որ վեճը Միջազգային դատարան կարող է հանձնվել առանձին դեպքերում լիճող բոլոր կողմերի համաձայնությամբ: Նույնաման վերապահում կատարեցին նաև ՈւՄՄ-ն, ԲԽՄՄ-ն և Չեխոսլովակիան, իսկ ավելի ուշ Կոնվենցիային միացած Բուլղարիան և Լեհաստանը³⁶⁷: Սակայն իսկ ՄՄ-ը և ՄԻԿՄ-ը առաջ նրա կողմից կատարած վերապահումը վերացվեց, և այժմ նրա իրավահանրագրային Ռուսաստանի Դաշնության համար Կոնվենցիան պետք է առանց որևէ վերապահման: Պետք է նշել, որ այս վերապահումով իսկ ՄՄ-ը ոչ միայն իրեն էր ապահովագրում Միջազգային դատարանում ցեղասպանության Կոնվենցիայի հետ կապված գլխացավանքներից, այլև մեծ նվեր էր անում Թուրքիայի Հանրապետությանը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ խորհրդային Հայաստանը չէր հանդիսանում միջազգային իրավունքի ինքնուրույն սուբյեկտ, տեսականորեն նա կարող էր Հայոց ցեղասպանության Կոնվենցիայի վերաբերելիության հարցով դիմել Միջազգային դատարան միայն իսկ ՄՄ-ի միջոցով, սակայն վերջինիս վերապահումից ելնելով, Թուրքիան, որն, ի

³⁶⁵ Официальный отчет Первой части Третьей сессии Генеральной Ассамблеи. Резолюции 21 сентября – 12 декабря 1948 г. Париж: ООН, с. 92.

³⁶⁶ Международное право в документах, с. 337.

³⁶⁷ Андрухиин М. И., Геноцид – тяжчайшее преступление против человечества, с. 106.

դեպ, առաջիններից մեկը ստորագրեց Կոնվենցիան՝ առանց որևէ վերապահման³⁶⁸, Կոգտվեր ԽՍՀՄ-ի ընձեռած հնարավորությունից և երբեք չէր տա իր համաձայնությունը, որ տվյալ հարցը քննվի Միջազգային դատարանում, հիմք ընդունելով ԽՍՀՄ-ի վերապահումը, որի համաձայն Թուրքիայի համաձայնությունը տվյալ հարցում պարտադիր էր: Այսպիսով, ԽՍՀՄ-ի տվյալ վերապահումով Խորհրդային Հայաստանն ընդհուպ մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը փաստորեն զրկված էր անգամ Կոնվենցիայի դրույթների հիման վրա Միջազգային դատարանում Հայոց ցեղասպանություն հարցը բարձրացնելու տեսական հնարավորությունից:

Սկզբունքային հիմնահարցերի շարքում կարելի է առանձնացնել նաև ազգային-մշակութային ցեղասպանության մասին դրույթը, որը տեղ էր գտել ԽՍՀՄ-ի նախագծում: Նրանում առաջարկվում էր մայրենի լեզվի օգտագործման արգելքն առօրյա կյանքում կամ դպրոցներում, մայրենի լեզվով հրատարակության կամ տպագրված նյութերի տարածման արգելքը, դրադարանների, թանգարանների, դպրոցների, պատմական հուշարձանների, կրոնական կառույցների և այլ մշակութային օջախների ոչնչացումը և դրանցից օգտվելու արգելքը նույնպես որակել իբրև ցեղասպանություն: Ի դեպ, պետք է նշել, որ ազգային-մշակութային ցեղասպանության այս դրույթը լիովին համահունչ էր Լ. Լեմկինի դեռևս 1933 թ. մադրիդյան զեկուլցի դրույթներին և կարծես թե չպետք է հանդիպեր որևէ հակադրեցության: Խորհրդային նախագծի այս դրույթը պաշտպանվեց նաև Պակիստանի և մասամբ՝ Վենեսուելայի պատվիրակությունների կողմից: Վենեսուելայի ներկայացուցիչը, համաձայնվելով ԽՍՀՄ-ի առաջարկի հետ, ուղղում կատարեց՝ ավելացնելով վերը նշված գործողությունների պարբերական բնույթ՝ ունենալու հանգամանքը³⁶⁹: Սակայն, այս ձևակերպումը հնարավորություն կտար նման հանցագործություն կատարողներին խուսափել պատասխանատվությունից այն պատրվակով, որ գործողությունները չեն կրել պարբերական բնույթ: Բայց ԱՄՆ-ի պատվիրակությունը, հավանաբար որոշակի սպառնալիքներ կանխատեսելով իր համար՝ կասկած ամերիկյան տեղաբնիկների ազգային ու կրոնական հուշարձանների ոչնչացման հետ, կարողացավ մոբիլիզացնել իր կողմնակիցների ձայները և չեղարացնել ԽՍՀՄ-ի այս առաջարկը: Մերժումը հիմնավորվում էր նրանով, որ վերը նշված հանցագործությունները շեղում են ցեղասպանության հանցա-

³⁶⁸ Барсегов Ю., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 55.

³⁶⁹ Андрихин М. И., Геноцид – тяжчайшее преступление против человечества, с. 87.

գործութեան բուն հանցակազմից և դրանք ավելի շուտ վերաբերում են մարդու իրավունքների պաշտպանութեան ոլորտին:

Այսպիսով, Հայոց ցեղասպանութեան մշակութային հետեանքների վերացման տեսակետից չափազանց կարևոր ազգային-մշակութային ցեղասպանութեան մասին դրույթը, բացառութեամբ մի խմբի երեխաների բռնի մեկ այլ խումբ փոխանցելու կետի, տեղ չի գտել Կոնվենցիայի տեքստում, ինչը պետք է համարել փաստաթղթի գլխավոր թերութուններից մեկը:

Հուրջ քննարկման առարկա դարձավ այն հարցը, թե պայմանավորվող անդամ պետութիւնները որ մարմինն պետք է դիմեն ցեղասպանութեան Կոնվենցիայի կամ նրա առանձին դրույթների խախտման դեպքերում: Նախնական տարբերակում ձևակերպումն անորոշ էր, քանզի պետք է դիմեին ՄԱԿ-ի իրավասու մարմինն, սակայն անհայտ էր, թե կոնկրետ որին: ԽՍՀՄ-ն առաջարկում էր կոնկրետացում մտցնել և այդ դեպքում դիմել ՄԱԿ-ի Անվտանգութեան խորհրդին, որովհետև այդ մարմնի վրա է դրված խաղաղութեան և միջազգային անվտանգութեան պահպանման գլխավոր պարտավորությունը, սակայն այս առաջարկութիւնը մերժվեց ԱՄՆ-ի ու նրա դաշնակիցների կողմից:

Բացի այդ, VIII հոդվածի հետ կապված ԽՍՀՄ-ն առաջարկում էր անդամ երկրների հայեցողական «կարող են դիմել» ձևակերպումը փոխարինել ավելի հստակ «պարտավորվում են դիմել» տարբերակով³⁷⁰: Սակայն դա չընդունվեց, քանի որ ԱՄՆ-ը և նրա դաշնակիցները գտնում էին, որ դա ոչ թե անդամ երկրների պարտավորությունն է, այլ իրավունքը և որ կարիք չկա նման դեպքերում դիմել հինգ Անվտանգութեան խորհրդին: Այս հանգամանքը նույնպես վկայում է այն մասին, որ Կոնվենցիայի կանխարգելիչ բնույթը բավականին թույլ է արտահայտվել նրա տեքստում երկու ճամբարների փոխադարձ հակազդեցութեան պատճառով:

Այսպիսով, սույն անգիջում պայքարի արդյունքում Կոնվենցիան, ըստ էության, դարձավ երկու հակադիր ճամբարների կամ ավելի սուույգ այդ ճամբարների առանցքների՝ ԽՍՀՄ-ի ու ԱՄՆ-ի միջև փոխդիմումային մի փաստաթուղթ: Կոնվենցիայի թերութիւնները և բացերը, թերևս, պետք է բացատրել այն իրողութեամբ, որ այն փոխդիմում էր երկու գերտերութիւնների միջև, ինչն, անշուշտ, բացասաբար անդրադաձավ Կոնվենցիայի թե՛ բովանդակութեան և թե՛ կիրառելիութեան վրա:

³⁷⁰ Андрюхин М. И., Геноцид – тяжчайшее преступление против человечества, с. 108:

երկու ճամբարների միջև սկիզբ առած առճակատումը չէր կարող բացառաբար չանդրադառնալ Կոնվենցիայի դրական հատկանիշների վրա, ինչի արդյունքում էլ այն ունի մի շարք հական թերություններ, որոնք բարդացնում են նրա կիրառման հնարավորությունները ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և հանցագործ պետություններին պատասխանատվության կանչելու հարցերում:

Կոնվենցիայի տեքստից դուրս մնացած կարևոր դրույթներից դատ, փաստաթուղթը, մեր կարծիքով, ունի որոշակի այլ թերություններ: Ցեղասպանության Կոնվենցիայի փիլիսոփայությունը նրում է նախ և առաջ՝ կանխարգելումից: Հանցագործության համար պատիժ սահմանելը չպետք է լինի ինքնանպատակ՝ սոսկ խնդիր դնելով պատժել այն անձանց, ովքեր մեղավոր կճանաչվեն այդ հանցագործությունն իրականացնելու մեջ: Պատժելու իմաստը նաև տվյալ հանցագործության հետևանքների հաղթահարումն է, որը չի կարող ապահովվել լուի ֆիզիկական անձանց պատասխանատվության ենթարկելով: Հետևանքների հաղթահարումը հնարավոր է միայն պետության պատասխանատվության հնարավորության մասին ավելի հստակ դրույթի ամրագրումով, ճիշտ այնպես, ինչպես Հայոց ցեղասպանության հետևանքները չվերացվեցին երիտթուրքերի դատավարության, երբ ընդամենը դատապարտվեցին որոշ ֆիզիկական անձինք: Մյուս կողմից, հաղիվ թե տուգանքները կամ բռնիացի մահմեդականները լիովին բավարարված են հատուկ տրիբունալների կայացրած վճիռներով, քանզի գտնում են, որ իրենց նկատմամբ իրագործված ցեղասպանության հետևանքներն այդ հանցագործությունների մի քանի կապակցությունների դատապարտումով չեն վերացվել, և նրանք իրավացի են:

Պետության պատասխանատվության դրույթի հակառակորդները պնդում են, թե նման դրույթի միջոցով քրեականացվում են պետության գործողությունները: Այդ իսկ պատճառով ՄԱԿ-ի Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի ջանքերով ընդունված միջազգային հակաիրավական արարքների համար պետությունների պատասխանատվության վերաբերյալ 2001 թ. դեկտեմբերի 12-ին ՄԱԿ-ի ընդունած 83/56 բանաձևում պետության իրականացրած «միջազգային հանցագործությունը» վերաճեց «միջազգային հակաիրավական արարք» կամ «ընդհա-

նուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմերից բխող պարտավորությունների լուրջ խախտումներ»³⁷¹:

Միանգամայն իրավացի է Յու. Բարսեղյանը, որը նշում է, թե ամբողջ ժողովուրդը չի կարող ոչնչացվել անհատների կողմից, այդ հանցագործությունը կարող է կատարել միայն պետությունը, պետական ապարատի՝ կառավարության, իշխանության տեղական մարմինների, բանակի, ոստիկանության, քարոզչական ծառայությունների, զանգվածային լրատվամիջոցների միջոցով: Սակայն ասվածի և Կոնվենցիայի IV հոդվածի միջև, ըստ էության, չկա որևէ հակասություն, քանզի պետությունը տվյալ հանցագործությունը գործում է միջնորդավորված, վերը նշված կառույցների միջոցով, իսկ Կոնվենցիայի IV հոդվածն իր հերթին նույնպես անուղղակիորեն ընդգծում է այդ միջնորդավորվածությունը որոշակի անհատներով, որոնք հանդիսանում են սահմանադրությամբ պատասխանատու կառավարողներ կամ մասնավոր անձինք:

Այս առումով Կոնվենցիայի վերջնական տեքստի մեջ թողնվեց միայն IX հոդվածով նախատեսված ձևակերպումը, որով այս կամ այն պետության նկատմամբ անորոշ պատասխանատվություն էր սահմանվում միայն ցեղասպանության իրականացման կամ III հոդվածով նախատեսված գործողությունների համար: Տվյալ հոդվածի գործողությունների թվում են՝ ցեղասպանությունը իրականացնելու նպատակով կազմակերպված դավադրությունը, ցեղասպանության իրականացման ուղղակի և նպատակային իրականացման փորձը և ցեղասպանությանը հանցակցելը³⁷²: Սակայն Կոնվենցիայի հեղինակները չեն կողիֆիկացրել ցեղասպանություն իրակացրած պետության պատասխանատվության բովանդակությանն առնչվող՝ միջազգային իրավունքում արդեն իսկ ձևավորված սկզբունքներն ու նորմերը, ինչպես նաև չեն նախանշվել գործնական միջոցներ, որոնք ուղղված կլինեն ցեղասպանության զոհ դարձած ժողովրդի կամ այլ խմբի գոյության իրավունքի վերականգնմանը³⁷³:

Տեսականորեն ցեղասպանության հանցակազմը սահմանող Կոնվենցիայի III հոդվածում թվարկված գործողություններում կարող են մե-

³⁷¹ Վարդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, եղանակները, ձևերը և տեսակները, էջ 30:

³⁷² Права человека. Сборник международных договоров, том I (часть вторая). Универсальные договоры ООН, Нью-Йорк и Женева, 1994, с. 781.

³⁷³ Барсегов Ю. Г., Ответственность государства за геноцид в международном праве и международной политике. Геноцид – преступление против человечества. Материалы I Московского международного симпозиума, М., 1997, с. 97.

ղաղրվել ու պատասխանատվության կանչվել ոչ միայն անհատները, այլև պետությունները, քանզի նույն փաստաթղթի LX հոդվածը իրավունք է տալիս Կոնվենցիայի անդամ ցանկացած պետության այդ հարցով դիմելու Միջազգային դատարան³⁷⁴: Սակայն, ցավոք, Կոնվենցիան չի նախատեսում պետությունը պատասխանատվության ենթարկելու ավելի հստակ ու գործուն մեխանիզմներ:

Կոնվենցիայի LX հոդվածի դրույթների հստակեցման առումով չափազանց կարևոր էր Կոնվենցիայի դրույթների կիրառելիությունից հարցով Բոսնիա-Հերցեգովինան ընդգնմ Սերբիայի և Զերնոգորիայի գործով ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի 2007 թ. փետրվարի 27-ի կայացրած որոշումը, որով դատարանը ցեղասպանության հանցագործության համար սահմանում էր թե՛ ֆիզիկական անձանց և թե՛ պետությունների երկակի պատասխանատվություն: Դատարանի որոշմամբ, թեև ցեղասպանության իրագործելու համար պետությունների պատասխանատվությունն ուղղակիորեն չի ֆիքսված կոնվենցիայում, սակայն այդ հանցագործությունը կանխարգելելու պարտավորությունն ուղղակիորեն դրված է նրանց վրա, ինչից ելնելով էլ եզրակացվում էր, որ կանխարգելման պարտավորություն ստանձնելով պետությունները, բնականաբար, ստանձնում են նաև նման միջազգային հանցագործություն չկատարելու պարտավորություն, հետևաբար նաև պատասխանատվություն են կրում այդ պարտավորությունները խախտելու համար: Այս կարևոր պարզաբանումները կատարելուց հետո, Միջազգային դատարանը Սերբիային մեղավոր ճանաչեց 1948 թ. կոնվենցիայի միայն կանխարգելման դրույթների խախտման մեջ և վերջինիս պարտավորեցրեց նախկին Հարավսլավիայի միջազգային տրիբունալին հանձնել ղեկերալ Մլադիչին³⁷⁵:

Այսպիսով, թեև ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի և թեև նախկին Հարավսլավիայի ու Ռուանդայի ad hoc տրիբունալների գործունեությունը հաշվի առնելով էլ կարող ենք արձանագրել, որ Զեղասպանության մասին կոնվենցիայի պետության պատասխանատվությանը վերաբերող դրույթները կյանքի կոչվեցին գերազանցապես այն առումով, որ այդ պետությունների կողմից միջազգային տրիբունալին հանձնվեցին ցեղասպանությունների իրագործման մեջ մեղադրվող անձինք, այսինքն, մեծ

³⁷⁴ Права человека. Сборник международных договоров, с. 782.

³⁷⁵ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Мезяев А. Б., Решение Международного Суда ООН по делу О применении Конвенции о предотвращении преступления геноцида и наказании за него (Босния и Герцеговина против Сербии и Черногории.) Некоторые вопросы фактов и международного права, «Казанский журнал международного права. № 1. Казань, 2007.

Հաշվով, ամեն ինչ կրկին սահմանափակվեց ֆիզիկական անձանց պատասխանատվությամբ:

Այս Հանգամանքը թերևս բացատրվում է նրանով, որ միջազգային իրավունքի տեսական ու գործնական առումով ամենաբարձր հիմնախնդիրներից մեկը պետության պատասխանատվության հիմնահարցն է: Եթե ֆիզիկական անձանց նկատմամբ միջազգային քրեական արդարադատության իրազորման հաջող օրինակ կարելի է համարել այն պրակտիկան, որը կապված է Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում հրեաների և սլավոնական ժողովուրդների ցեղասպանության համար նացիստներին Նյուրնբերգյան դատավարության միջոցով պատասխանատվության ենթարկելու հետ, ապա ցեղասպանության համար պետությանը պատասխանատվության ենթարկելու դրույթի հստակեցման տեսակետից կարելի է ասել, որ որոշիչ նշանակություն ունի այն յուրահատուկ պրակտիկան, որը կապված է Հայ ազգային խումբը կազմաքանդելու համար թուրքական պետության նկատմամբ միջազգային պատասխանատվության հաստատման հետ³⁷⁶: Խոսքը մասնավորապես Առաջին Համաշխարհայինից հետո ստեղծված երկու փաստաթղթերի՝ Սևրի պայմանագրի և Վիլսոնի իրավարար վճռի մասին է, որոնցով Հանցագործ պետությունը՝ Թուրքիան ենթարկվում էր քաղաքական պատասխանատվության հայերի ցեղասպանության համար, ինչը դրսևորվում էր ցեղասպանված զոհ ժողովրդի պատմական հայրենիքի նկատմամբ վերջինիս իշխանության դադարեցման և այդ տարածքը Հայաստանին փոխանցելու ձևով: Այս փաստաթղթերով ստեղծված ցեղասպանության համար պետության պատասխանատվության իրազորմամբ, ցավոք, չհասցվեց իր տրամաբանական հանդուցալուծմանը: Ու թեև մինչև Կոնվենցիայի ընդունումը ՄԱԿ-ի տարբեր փաստաթղթերում հիշատակումներ կան այդ փաստաթղթերի, ինչպես նաև 1915 թ. մայիսի 24-ի Անտանտի տերությունների համատեղ հռչակագրի մասին, որոնք ղիտվում են իսկ նախադեպեր Նյուրնբերգի և Տոկիոյի տրիբունալների կանոնադրությունների համար, այդուհանդերձ, ցեղասպանության համար պետությունների պատասխանատվության սկզբունքը պատշաճ ձևով տեղ չգտավ Կոնվենցիայի վերջնական տեքստում:

Ակնհայտ է, որ անգամ Կոնվենցիայի ուժի մեջ մտնելուց հետո էլ չհաջողվեց կանխարգելել այնպիսի ցեղասպանության օրինակներ, ինչպիսիք են Կամբոջայում կարմիր կամբոջների կողմից իրազորված ցեղասպանությունը, իսկ 20-րդ դարավերջն ընդհանրապես աչքի ընկավ

³⁷⁶ Барсегов Ю. Г., Ответственность государства за геноцид в международной правне и международной политике, с. 100.

ցեղասպանությունների «չքերթով»՝ սկզբում նախկին Հարավսլավիայի տարածքում, հետո Ռուսոստրոմում և վերջապես Դարֆուրում: Թեև շարունակում են գործել նախկին Հարավսլավիայի և Ռուսոստրոմում ad hoc տրիբունալներն ու սկսել է գործել նոր ձևավորված Միջազգային քրեական դատարանը, միևնույն է, դեռևս իրական երաշխիքներ չկան, որ չեն կրկնվի ցեղասպանության նոր օրինակներ:

Ֆիզիկական անձանց պատասխանատվության հիմնարկելով՝ անհնար է կանխարգելել ցեղասպանության հանցագործությունը կամ վերացնել արդեն իսկ կատարված հանցագործության հետևանքները: Խնդիրը նրանում է, որ անգամ ցեղասպանության կազմակերպիչներին ու կատարողներին մահապատժի ենթարկելու դեպքում վերջիններս, օրինակ՝ երիտթուրքերի պարագլուխները, հետագայում իրենց երկրներում հերոսացվում են: Թուրքական հասարակության մեջ շատերն այսօր էլ համոզված են, որ նրանք կարևոր պատմական առաքելություն են կատարել իրենց ազգի ու պետության համար ու վերջում իրենց կյանքն են զոհաբերել ազգի համար՝ հավերժ հերոսանալու ձգտումով:

Այդ իսկ պատճառով ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման իրական լծակ պետք է համարել պետության պատասխանատվության ամփոփ հստակ սահմանումը, որը ենթադրում է այդ պատասխանատվության իրացման հստակ մեխանիզմներ: Եթե պոտենցիալ ցեղասպան պետության ղեկավարները գիտակցեն, որ չեն տիրանալու ցեղասպանության պատուհներին՝ ոչ տարածքի և ոչ էլ զոհերի խմբի անշարժ ու շարժական դուլքի և այլ ունեցվածքի տեսքով, դեռ ավելին, կորցնելու են իրենց ինքնիշխանությունը այն տարածքի նկատմամբ, որի բնակչությունը դարձել է ցեղասպանության զոհը, հազիվ թե նրանց մոտ դալթանությունը առաջանա նման քաղաքականության միջոցով փորձել լուծել ազգային խնդիրները:

Կոնվենցիայի ակնհայտ թերությունների շարքում կարելի է առանձնացնել նաև այն, որ հոգված II-ում ցեղասպանության զոհ խմբերը բավականին սահմանափակ են՝ ազգային, էթնիկ, ռասայական կամ կրոնական: Այս սահմանումը բավական դժվարություններ է առաջացնում մինչ օրս Կամբոջայի ցեղասպանությանը միջազգային իրավական դնահատական տալու առումով: Պատճառն այն է, որ կարմիր կլամերներն, ըստ էության, ցեղասպանություն են իրականացրել են սեփական ժողովրդի սոցիալական կոնկրետ շերտի, հիմնականում՝ քաղաքային բնակչության և իրենց քաղաքական հայացքները չկառող դանդաղների նկատմամբ: Ակնհայտ է, որ այս խմբերը որևէ կերպ չեն համապատասխանում Կոնվենցիայի II հոդվածում թվարկվածներին: Նույն դժվարության առաջ էր կանգնած Ռուսոստրոմի տրիբունալը, որը քննում էր

հուսուլ ցեղախմբի կողմից տուտսինների նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունը: Ու թեև դատարանը հստակ գիտակցում էր, որ, ըստ էության, տուտսինների ու հուսուլների միջև ազգային, էթնիկ, ռասայական ու կրոնական էական տարբերություններ չկան, այնուամենայնիվ, իրրև զոհ ճանաչեց տուտսիններին՝ նրանց որակելով իրրև կայուն և մշտական խումբ³⁷⁷:

Այս իմաստով հատկանշական է, որ որոշ երկրների քրեական օրենսգրքերում ցեղասպանության հանցագործության օբյեկտների շրջանակը բավականին ընդլայնված է: Օրինակ, Լատվիայի քրեական օրենսգրքի 7-րդ հոդվածում բացի Կոնվենցիայում թվարկվածներից նշվում են նաև սոցիալական խմբեր և խմբեր, որոնք ունեն որոշակի ընդհանուր համոզմունքներ³⁷⁸, իսկ Լեհաստանի քրեական օրենսգրքի 118-րդ հոդվածի 1-ին մասում ցեղասպանության հանցագործության զոհ-խմբերի շարքում ավելացել են քաղաքական և որոշակի աշխարհաստացր ունեցող խմբերը³⁷⁹:

Կոնվենցիայի II հոդվածում ցեղասպանության սուբյեկտիվ կողմի հետ կապված ընդգծված է որևէ խմբի ոչնչացնելու մտադրության առկայությունը: Առաջին հայացքից թվում է, որ ցեղասպանություն հանցագործության հետևանքների միլիոնավոր մարդկային զոհերի փաստն արդեն իսկ բավարար է, որպեսզի տվյալ հանցագործության կատարման «մտադրություն» հիմնավորման կարիք այլևս չլինի, քանզի առանց «մտադրություն» անհնար է ոչնչացնել որևէ էթնիկ խմբի այդքան ներկայացուցիչների: Անշուշտ, միջազգային իրավունքում կան այս տեսակետի կողմնակիցներ, որոնց թվում էր նաև հայազգի անվանի իրավաբան-միջազգայնագետ Յու. Բարսեղովը: Սակայն կան մասնագետներ, որոնք պնդում են, որ «մտադրություն» պետք է հիմնավորվի առանց հղում կատարելու հանցագործության հետևանքների վրա և որ ցեղասպանություն կատարելու անհատների կամ սուբյեկտների «մտադրություն» առանձին ապացուցման կարիք ունի: Այս դիրքորոշման կողմնակիցները հիմնվում են ցեղասպանություն իրականացրած անհատների կամ սուբյեկտների «անմեղության կանխավարկածի» վրա: Ընդ որում, տվյալ դեպքում, «մտադրություն» ապացուցման ծանրությունը դրվում է ցեղասպանված ժողովրդի ուսերին, որը զրկվել է իր պատմական հայ-

³⁷⁷ Stu Остронский Я.А. Практика Международного уголовного трибунала по Руанде — преступление геноцида. Материалы симпозиума “Международный курс по МГП для государственных служащих и представителей академических кругов. Москва, 16-19 сентября 2003г., с. 200.

³⁷⁸ Stu Уголовный кодекс Латвии, Спб., 2001.

³⁷⁹ Stu Уголовный кодекс Польши, Спб., 2001.

րենիքից, նյութական արժեքներից ու քաղաքական ինքնաարտահայտման միջոցներից: Այսպիսով հարցականի տակ է դրվում նաև ցեղասպանության գոհ հանդիսացող ժողովրդի իրավունքը դիմելու միջազգային հանրության օգնությանը՝ հանցագործ պետությունը պատասխանատվության ենթարկելու և իր իրավունքները վերականգնելու համար:

Ննդիրը կարող է բարդանալ նաև նրանով, որ մատուցվող ծառայությունը կարող է փոխկապակցվել նույն հոգևածում առկա «ամբողջությունամբ կամ մասնակի» ձևակերպման հետ: Այսպիսով կարող է հարց առաջանալ, եթե ապացուցվում է, որ հանցագործ պետությունը մատուցվող ծառայություն է առնեցել ոչնչացնել ոչ թե ամբողջ խումբը, այլ ընդամենը մի մասը, օրինակ՝ կոնկրետ տարածքում բնակվող տվյալ խմբի մի հատվածին, արդյո՞ք դրանից հետևում է, որ դա ցեղասպանություն է, թե՞ պետք է ապացուցել, որ մատուցվող ծառայություն է եղել ոչնչացնելու ամբողջ խումբը՝ ոչ միայն տվյալ պետության տարածքում, այլև դրա սահմաններից դուրս: Իսկ գուցե անհրաժեշտ է առանձին-առանձին հիմնավորել կոնկրետ տարածքներում տվյալ խմբի ոչնչացման միտումը, որպեսզի այն որակվի իբրև ցեղասպանություն: Ինչևիցե, նշված ձևակերպումը կարող է հիմք ծառայել մասնավորապես Հայոց ցեղասպանությունը ժխտողների համար, որպեսզի Կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածը ոչ միայն երկակի, այլև տարարնույթ մեկնաբանությունների ենթարկվի: Տարաբնույթ մեկնաբանություններից խուսափելու նպատակով ճիշտ կլինի, որ Կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածում «մատուցվող ծառայություն ունենալով» ձևակերպումը փոխարինվի «գործողություններ, որոնք ուղղված են» տարբերակով, ճիշտ այնպես, ինչպես Ռուսաստանի Դաշնության քրեական օրենսգրքի 357 հոդվածում է³⁸⁰:

Ակնհայտ է նաև, որ որոշ երկրներ չեն ճանաչում միջազգային իրավունքի դերակալությունը ազգային նկատմամբ, հատկապես, երբ խույժը վերաբերում է միջազգային քրեական իրավունքի նորմերին, այդ իսկ պատճառով առաջանում է ազգային օրենսդրությունը միջազգային համապատասխանեցնելու խնդիրը, ինչը Կոնվենցիայի V հոդվածի պահանջն է: Սակայն, չնայած այդ հոդվածի առկայությանը, Կոնվենցիայի անդամ պետություններից ոչ բոլորն են իրականացրել տվյալ պարտավորությունը: Բացի այդ, ոչ բոլոր պետություններն են միացել Կոնվենցիային³⁸¹: Սա նշանակում է, որ մյուս երկրներն անգամ ձևակա-

³⁸⁰ Stin Уголовный кодекс Российской Федерации, М., 1997.

³⁸¹ Մոնետեգրոն 2006 թ. հոկտեմբերի 23-ին դարձավ Կոնվենցիայի 140-րդ պետությունը, սակայն դեռևս ավելի քան 50 երկրներ, այդ թվում՝ Կոնվենցիան, Ինդոնեզիան, Նիգերիան և այլն դեռևս չեն միացել Կոնվենցիային: Stin՝ www.preventgenocide.org

նորեն չեն ստանձնել իրենց ազգային օրենսդրության համապատասխանեցումը Կոնվենցիայի դրույթներին համապատասխանեցնելու պարտավորություն: Սակայն անկախ դրանից Կոնվենցիայի նորմերը համարվում են իբրև միջազգային իրավունքի ունիվերսալ նորմեր և համապարտադիր են:

Այն երկրում, որտեղ իրագործվել է ցեղասպանություն³⁸² ազգային խմբերից մեկի նկատմամբ, սովյալ հանցագործության կազմակերպիչներին ազգային քրեական դատարանին հանձնելու հավանականությունը կարող է ծագել միայն այն դեպքում, եթե տեղի է ունեցել իշխանափոխություն և նոր կառավարությունը, ինչ-ինչ քաղաքական նպատակներից ելնելով, շահագրգռված լինի հին իշխանությանը պատասխանատվության կանչելու: Այդ գործընթացը կիրառվեց Օսմանյան կայսրությունում³⁸³ Առաջին աշխարհամարտում վերջինիս պարտություն կրելուց հետո, նպատակ հետապնդելով ոչ այնքան իսկապես պատժել Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչներին, որքան թուրքական պետությունից հեռացնել ցեղասպանության մեղադրանքը: Ակնհայտ է, որ սովյալ դեպքում խոսքը ոչ թե իրական արդարադատության, այլ ընդամենը քաղաքական խուսանավման մասին էր, ինչն իրականացվում էր նույն թուրքական արդարադատության կողմից:

Ինչ վերաբերում է ցեղասպանության կատարման մեջ մեղադրվող մի պետության քաղաքացիներին մյուսին հանձնելու խնդրին, ապա գործնականում դա կարող է հնարավոր դառնալ միայն այն դեպքում, երբ մեղադրվող քաղաքացիներին երկրի տարածքը օկուպացվի այն երկրի կողմից, որի տարածքում կատարվել է ցեղասպանությունը: Նման իրավիճակը հազիվ թե կարող է իրականություն դառնալ, սակայն անդամ այդ դեպքում կառավարան արտահանման խնդիրը:

Այս և մի շարք այլ հարցերի վերաբերյալ որոշ երկրներ Կոնվենցիան ստորագրեցին վերապահումներով և 1951 թ. հունվարի 12-ին փաստաթղթի ուժի մեջ մտնուց հետո Գլխավոր Ասամբլեան այդ հարցով դիմեց ՄԱԿ-ի միջազգային դատարանին: Կոնվենցիայի IX հոդվածով փաստաթղթի դրույթների և հոդվածների մեկնաբանության ու կիրառելության հարցերը զբաղեցնում էին հենց այդ ատյանի վրա³⁸², ուստի խնդրվում էր պարզաբանումներ տալ Կոնվենցիայի հոդվածների վերաբերյալ պետությունների արված վերապահումների օրինականության և կիրառելիության հարցում: Միջազգային դատարանը 1951 թ. իր խորհրդադատական եզրակացության մեջ, ընդհանուր առմամբ ճանաչելով պետությունների վերապահումներ անհիւս իրավունքը, ինչը ցանկացած

³⁸² Международное право в документах. с. 337

պետություն ինքնիշխան գործն է, այդուհանդերձ նշում էր, որ դրանք չեն կարող հակասել Կոնվենցիայում ամրագրված միջազգային իրավական նորմերի ոգուն ու բովանդակությանը: Ավելին, ընդգծվում էր, որ Կոնվենցիայի հիմքում ընկած սկզբունքները պետք է ճանաչվին բոլոր քաղաքակիրթ պետությունների կողմից որպես պարտադիր՝ նույնիսկ առանց որևէ պայմանագրային ամրագրման³⁸³: Այսինքն՝ անկախ այն բանից պետությունները մասնակից են ցեղասպանություն մասին Կոնվենցիային թե ոչ, տվյալ փաստաթղթում ամրագրված սկզբունքները պարտադիր են բոլոր երկրների համար:

Կոնվենցիայի բացերից ու թերություններից այսօր էլ փորձում են օգտվել թուրք «իրավաբան միջադպյանագետները»՝ ձգտելով խեղաթյուրել Կոնվենցիայի դրույթները, դրանք ծառայեցնել Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության պետական քաղաքականությանը: Այս գործում ժամանակին առավել «հմտացել էր» Հայ-թուրքական հաշտեցման հանձնաժողովի նախկին անդամ Գյունդուզ Աքթանը: Քննարկելով Կոնվենցիայի կիրառելիությունը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, թուրք «մասնագետը» հակված էր Հայ ժողովրդին դիտարկել իբրև «հանցագործության զոհի», քանզի, նրա կարծիքով, հայերը Օսմանյան կայսրությունում վեր էին ածվել «քաղաքական խմբի» և պայքարում էին անկախության համար, և քանի որ «քաղաքական խումբը», ըստ Կոնվենցիայի, չի ղիտվում ցեղասպանություն հանցագործության օբյեկտ, ուստի նրանց հետ կարելի է անել այն ամենը, ինչ որակվում է իբրև ցեղասպանություն, առանց դրա համար պատասխանատվություն կրելու³⁸⁴:

Թուրք «մասնագետի» հաջորդ աղավաղումները կապված են ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմում առկա «մտադրություն» դրույթի հետ: Աքթանը «մտադրություն» դրույթն ընկալում է տառացիորեն և պահանջում է, որ ներկայացվի պաշտոնական հայտարարություն կամ փաստաթուղթ, որը կհաստատի, թե Օսմանյան կայսրությունը մտադրություն է ունեցել ոչնչացնելու ամբողջ Հայ ժողովրդին: Պետք է նշել, սակայն, որ ինքը՝ Աքթանը հետադադրում հակասել է ինքն իրեն և նշել, որ նրանք, ովքեր կատարում են ցեղասպանություն, որպես

³⁸³ Վարդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործած ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, էջ 24:

³⁸⁴ Барсегов Ю., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида, с. 57.

կանոն, չեն հայտարարում տվյալ խումբը ոչնչացնելու մտադրություն մասին՝ միաժամանակ շարունակելով պնդել իր տեսակետի վրա³⁸⁵։

Անդերադառնալով Աքթանի կողմից միջազգային իրավունքի նորմների ու մասնավորապես Կոնվենցիայի դրույթների այս աղավաղումներին, Յու.Բարսեղովը ցույց է տվել, որ Թուրք մասնագետը ընդամենը փորձել է միջազգային իրավունքի նորմները հարմարեցնել ժամանակակից Թուրքիայի կողմից վարվող Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության քաղաքականությանը։

Ամփոփելով նշենք, որ չնայած իր թերություններին ու բացերին ՄԱԿ-ի ցեղասպանության մասին Կոնվենցիան իր ընդունման պահին լուրջ առաջընթաց էր միջազգային իրավունքում և ներկայումս հանդիսանում է Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հիմնական միջազգային իրավական գործիքը։ Ուստի Հայաստանի Հանրապետություն, իբրև Կոնվենցիայի անդամ պետություն ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժելու մասին» կոնվենցիայի շրջանակներում կարող է՝

1. Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտողականությունը որակել իբրև հանցակցություն Հայոց ցեղասպանության մեջ, ինչը համապատասխանում է ՄԱԿ-ի ցեղասպանության մասին Կոնվենցիայի III հոդվածի e) կետին։ Եվ այս առումով, Կոնվենցիայի դրույթների մեկնաբանության, կիրառելիության և գործադրման, ինչպես նաև Կոնվենցիայի III հոդվածում նշված գործողությունների համար Թուրքիայի Հանրապետության պատասխանատվության հարցերով դիմել ՄԱԿ-ի միջազգային դատարան։

2. Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Թուրքիան ժխտում է Հայոց ցեղասպանության փաստը, հիմնվել Կոնվենցիայի IX հոդվածի վրա, Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը ներկայացնել իբրև Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև ՄԱԿ-ի ցեղասպանության մասին Կոնվենցիայի շրջանակներում առկա վեճ, և առանց վերջինիս համաձայնության՝ այդ վեճը հանձնել Միջազգային դատարանի քննությանը։

3. Կոնվենցիայի VIII հոդվածի համաձայն՝ դիմել ՄԱԿ-ի համապատասխան մարմինն (օրինակ Անվտանգության խորհրդին), պահանջելով ձեռք առնել կազմակերպության կանոնադրության դրույթներից բխող բոլոր միջոցները՝ Հայերի ցեղասպանության ժխտողականությունը կանխելու նպատակով։

³⁸⁵ Барсегов Ю., Турецкая доктрина международного права на службе политики геополитики, с. 59.

ԳԼՈՒԽ V

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԶՄԱՆ ՈՒ ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ՊԱՏՄԱՒՐԱՎԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԱՅԴ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

5.1. Միջազգային միջկառավարական կազմակերպություններում Հայոց ցեղասպանության քննարկումներն ու ընդունված բանաձևերը

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացում կարևոր և ուրույն նշանակություն ունեն միջազգային միջկառավարական կազմակերպությունների կողմից այդ հանցագործությանը տրված դատադատմանը: Այս առումով պետք է նշել ինչպես Ազգերի լիգայում Հայաստանի մանդատի, անդամակցության ու Հայկական հարցի շուրջ ընթացած քննարկումներն ու դրանց արդյունքում ընդունված բանաձևերը, այնպես էլ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի խորհանդեսի կանխարգելման և փոքրամասնությունների պաշտպանության կոմիտեի հանձնաժողովում (այսուհետ՝ Ենթահանձնաժողով) ընդունված երկու զեկուլցիներում Հայոց ցեղասպանության մասին հիշատակում պարունակող պարբերությունների արձանագրումը: Բայցի դրանցից, կարևոր նշանակություն ունի նաև Եվրախորհրդարանի կողմից «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևի ընդունումը: Նշված փաստաթղթերում Հայոց ցեղասպանությանը տրված ձևակերպումներն ու զնաՀատականները հանդիսանում էին դրանց ընդունմանը նախորդած քննարկումների հիտեանքը, ուստի նպատակահարմար ենք գտնում ներկայացնել, թե ինչ անդիջում պայքար է նախորդել այդ փաստաթղթերի ընդունմանը և փորձենք հասկանալ, թե ինչ օգտակար դասեր կարող ենք քաղել դրանից՝ Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գործընթացում:

5.1.1. Ազգերի լիգայում Հայկական հարցի շուրջ ընթացած քննարկումներն ու ընդունված բանաձևերը

Միջկառավարական առաջին կառույցը, որն անդրադարձավ Հայկական հարցին, Ազգերի լիգան էր և այս կառույցում Հայաստանի ու Հայկական հարցի հետ կապված բոլոր հարցերը սկզբնական չրջանում բարձրացվում էին Հայաստանի առաջին Հանրապետության Ավետիս Ահարոնյանի գլխավորած պատվիրակության կողմից, սակայն դրանց լուծումը հաղթանակած տերությունները կապում էին Ազգերի լիգայի կամ նրա հանձնարարությանը որևէ տերության կողմից Հայաստանի մանդատը ստանձնելու հետ: Իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը ձգտում էր օր առաջ անդամակցել Ազգերի լիգային, որպեսզի կարողանար օգտվել այդ հեղինակավոր կառույցի օժանդակությունից ու պաշտպանությունից՝ Թուրքիայի, Ադրբեջանի և Խորհրդային Ռուսաստանի եռակողմ սպառնալիքներից իր անվտանգությունն ապահովելու հարցում: Դեռ 1920 թ. մայիսի 13-ին Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում ՀՀ պատվիրակության նախագահ Ա.Ահարոնյանն Ազգերի լիգայի Խորհրդի նախագահին ուղղում է հեռագիր, որով արտահայտվում էր Հայաստանի կառավարության ցանկությունը անդամակցելու Ազգերի լիգային: Եթե հաշվի առնենք, որ տվյալ առաջարկն արվում էր այն ժամանակ, երբ Հայաստանի մանդատի հարցը դեռևս լուծում չէր ստացել*, ապա կարելի է ենթադրել, որ Հայաստանի իշխանություններն, արգեն որոշ տեղեկություններ ունենալով Սնատում հնչած բացասական կարծիքների մասին, կապված Արևմտյան Հայաստանում ԱՄՆ-ի կողմից խոշոր ներդրումներ կատարելու և մեծաքանակ զորք պահելու անցանկալիության հետ, այս կերպ փորձում էին ներազդել Սնատի դրական պատասխանի վրա:

Ազգերի լիգային, սակայն, կարող էին անդամակցել միայն ինքնիշխանությամբ օժտված պետությունները, ուստի Հայաստանի մանդատը որևէ կերպ չէր կարող համատեղվել ինքնիշխան պետության կարգավիճակի հետ: ՀՀ պատվիրակության ղեկավարը չէր կարող չիմանալ, որ ԱՄՆ-ի կողմից Հայաստանի մանդատի ընդունելու դեպքում Ազգերի լիգայում Հայաստանը ներկայացնելու էին ԱՄՆ-ի մանդատային իշխանությունները, այլ ոչ թե Հայաստանի կառավարությունը, ճիշտ այն-

* ԱՄՆ-ի Սենատը Հայաստանի մանդատի ստանձնումը մերժեց 1920թ. հունիսի 1-ին:

պես, ինչպես Ֆրանսիայի մանդատարին իշխանություններն էին Սիրիան ու Լիբանանը ներկայացնում Ազգերի լիգայում³⁸⁶:

Ամենայն հավանականությամբ Հայաստանն այս քայլով փորձում էր ժամանակ չկորցնել և ապահովագրել իրեն ԱՄՆ-ի բացասական պատասխանի դեպքում, Ազգերի լիգայի առջև անմիջապես դնելով անդամակցության հարցը: Կառուցյին անդամակցելու դեպքում Հայաստանը կարող էր լիգայի կանոնադրության 16-րդ հոդվածի հիման վրա իր նկատմամբ հավանական ագրեսիայի դեպքում ապավինել նրա անվտանգությանն ու պաշտպանությանը, քանզի տվյալ հոդվածով նախատեսվում էր պատժամիջոցների կիրառումը ագրեսիա կատարած պետության նկատմամբ. Ազգերի լիգայի բոլոր անդամ պետությունները կարող էին խզել այդ երկրի հետ առևտրական ու ֆինանսական հարաբերությունները, ավելին, լիգայի խորհուրդը կարող էր անդամ պետություններին ցամաքային, ծովային և օդային ուժերից հավաքական զինված ուժեր ստեղծել՝ իր առջև ստանձնած պարտավորություններին նկատմամբ հարգալից վերաբերմունք պահպանելու նպատակով³⁸⁶:

Լիգայի Ասամբլեայի առաջին բանաձևը Հայաստանի վերաբերյալ ընդունվեց 1920 թ. սեպտեմբերին, որով Ասամբլեան խորհրդին հանձնարարում էր ուշադրության տակ առնել դրությունը Հայաստանում և Ասամբլեայի քննարկմանը ներկայացնել առաջարկներ, որոնք կկանխեն հայ ազգի գոյությանը սպառնացող իրական վտանգը և կայուն ու մշտական վիճակ կստեղծեն այդ երկրում³⁸⁷: Այնլի ուշ, նոյեմբերի 18-ին Հայաստանի ապագա պաշտպանության պարտականությունը հանձնվում էր Ազգերի լիգայի խորհրդին³⁸⁸: Ազգերի լիգայում Հայաստանի հարցի քննարկումները վերսկսվեցին Գլխավոր քարտուղարի ղեկավարից հետո, նոյեմբերի 22-ին, ճիշտ այն օրը, երբ ԱՄՆ-ը նախագահ Վիլսոնը կայացրեց իրավարար վճիռը հայ-թուրքական սահմանագծման վերաբերյալ: Նոյեմբերի 22-ին Ազգերի լիգայի Ասամբլեայում հնչեցին Ռո-

* Որևէ երկրի տարածքի մանդատի տրամադրումը մեկ այլ պետության նշանակում էր, որ տվյալ երկրի տարածքի բնակչությունը դեռևս ի վիճակի չէ պաշտպանելու և կառավարելու սեփական տարածքը, ուստի դրա կառավարումն ու պաշտպանությունը հանձնվում էր մանդատարար տերությանն այնքան ժամանակով, մինչև ոչ մանդատի տակ գտնվող տարածքի բնակչությունն ի վիճակի կլինի իրականացնելու նշված գործառնությունները:

³⁸⁶ Ազգերի լիգայի կանոնադրությունը տե՛ս Версальский мирный договор. Под редакцией Ю. В. Ключников и А. Сабанниа, М., 1925, с. 7-15.

³⁸⁷ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 733:

³⁸⁸ Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, էջ 301:

բերտ Սեսիլի, Վիվիանի, Բրանտինգի, Նանսենի և այլոց ելույթները, ինչից հետո միաձայն ընդունվեց դիվանագիտական ձևակերպումներով քողարկված բավականին երկիմաստ և հարցի լուծումը ձգձգող մի բանաձև: Բանաձևի համաձայն խորհուրդը լիազորվում էր որևէ պետության իրավասություն տալ ձեռնարկել անհրաժեշտ միջոցներ Հայաստանի ու քեմալականների միջև թշնամական գործողություններին վերջ դնելու համար, բացի այդ, ստեղծվելու էր վեց հոգուց բաղկացած հանձնաժողով, որն ուսումնասիրելու էր հարցը և զեկուլց ներկայացնելու Ասամբլեային այն միջոցների մասին, որոնք անհրաժեշտ էր ձեռնարկել, որպեսզի վերջ դրվեն Հայաստանի ու քեմալականների միջև պատերազմական գործողություններին³⁸⁹: Հատկանշական է, որ բանաձևում նույնիսկ չէր հստակեցվում այն պետությունը, որին լիզան տալու էր նշված իրավասությունները: Բացի այդ էլ, ոմանք մտահոգություն էին արտահայտում, որ քեմալականների հետ բանակցելիս նրանց հնարավոր է առաջարկել կամ փող կամ տարածք, և Ազգերի լիգան պետք է կողմնորոշվի, թե դրանցից որն է պատրաստ զոհարելու հարցը լուծելու համար³⁹⁰:

Այս բանաձևով լիգան փաստորեն խուսափում էր Հայաստանի անդամակցության հարցի քննարկումից, ինչի դրական լուծումը հանդեցնելու էր կառույցի պարտավորությունների կատարմանը անդամ պետության նկատմամբ: Բնական է, որ բանաձևը չէր կարող բավարարել Հայկական կողմին, ուստի դրա ընդունման հաջորդ օրը, նոյեմբերի 23-ին ՀՀ պատվիրակության ղեկավար Ա.Ահարոնյանը կրկին պնդում է Հայաստանի Ազգերի լիգային անդամակցելու խնդրանքը, սակայն այս անգամ ներկայացված փաստաթուղթը պարունակում էր նաև որոշ իրավական պարզաբանումներ: Ահարոնյանը նախ հիշեցնում էր, որ պարտված պետությունների հետ կնքված պայմանագրերով բոլոր հաղթանակած պետությունները մեխանիկորեն դարձել էին Ազգերի լիգայի անդամ երկրներ, բացառությամբ Սևրի պայմանագիրը ստորագրած Հայաստանի: Բացի այդ, ընդգծվում էր, որ Սևրը ստորագրած պետությունները 1920 թ. օգոստոսի 10-ին պայմանագրի 88-րդ հոդվածով արդեն իսկ փաստացի ճանաչել են Հայաստանի իբրև ինքնիշխան ու անկախ պետություն: Այդուհանդերձ, Ահարոնյանը դիվանագիտորեն նշում է, որ դե-ֆակտո ճանաչումը դե-յուրե չգարձնելու հարցում չի տեսնում Ազգերի լիգայի և մեծ տերությունների դիտավորությունը, փորձելով

³⁸⁹ Հայաստանի փաստաթղթերում, էջ 733:

³⁹⁰ Барсегов Ю., Армянский вопрос в Лиге наций, Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве, N 2, М., 2004, с. 176.

արդարացնել այդ «սխալը» զուտ տեխնիկական թերություններով: Ըստ Ահարոնյանի, քանի որ սկզբում ստորագրվել էր Վերսալի պայմանագիրը, որի անդամ երկրների ցանկն էլ մեխանիկորեն դրվել էր Ազգերի լիգայի հիմնադիր անդամ պետությունների հիմքում, իսկ Սևրը պարտված երկրների հետ կնքված վերջին պայմանագիրն էր, ուստի Հայաստանը «թյուրիմացաբար» դուրս էր մնացել այդ ցանկից, ուստի առաջարկվում էր որքան հնարավոր է արագ վերացնել այդ «թյուրբիմացությունը» և Հայաստանին ճանաչել կառույցի լիիրավ անդամ³⁹¹: Անշուշտ, Ահարոնյանն ինքն էլ էր քաջ գիտակցում, որ հարցի քննարկման ու լուծման ձգձգումների պատճառները ոչ թե տեխնիկական էին, ինչպես ինքն էր նշում, այլ ավելի խորքային, ինչը հիմնականում կապված էր լիգայի կողմից Հայաստանի, իբրև կազմակերպության ապագա անդամ պետության նկատմամբ, պարտավորություններ ստանձնել չցանկանալու հետ: Հայաստանի անդամակցությունը լիգային կարևոր էր նաև այն առումով, որ, դառնալով այդ կառույցի լիիրավ անդամ, Հայաստանն իր ներկայացուցչի միջոցով մասնակցելու էր Ասամբլեայի նիստերին և կարող էր ավելի արդյունավետ պաշտպանել ոչ միայն իր, այլև արևմտահայության իրավունքները լիգայում, մինչդեռ ախուր ավանդույթի համաձայն Հայկական հարցը շարունակվում էր քննարկվել առանց հայերի նաև Ազգերի լիգայում:

Նոյեմբերի 24-ին Ազգերի լիգան կրկին անդրադարձավ Հայաստանի հարցին, սակայն ոչ թե նրան կառույցի անդամ դարձնելու առումով, այլ փորձեց դորձնական հիմքերի վրա դնել նոյեմբերի 22-ի բանաձևը: Իբրև տերություն, որին լիազորություններ էին տրվելու զբաղվելու հայ-քեմալական հարաբերությունների կարգավորմամբ, սուաջին հերթին որոշվեց դիմել ԱՄՆ-ին, անկախ այն բանից, որ վերջինս հրաժարվել էր վերցնել Հայաստանի մանդատը³⁹²: Նման որոշումը բացատրվում էր մի շարք հանգամանքներով՝ նախ ԱՄՆ-ի նախագահի իրավարարությամբ էր որոշվելու հայ-թուրքական սահմանագծման հարցը, բացի այդ էլ, ԱՄՆ-ը ի համեմատ մյուս տերությունների ավելի էր պատրաստ այդ հարցով զբաղվելու համար, հաշվի առնելով Առաջին աշխարհամարտում նրա ավելի նվազ մասնակցության հանգամանքը: Նկատի ունենալով ԱՄՆ-ի հնարավոր բացասական պատասխանը,

³⁹¹ Генотид армян: ответственность Гурнии и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2., с. 478.

³⁹² Махмурия Г. Г., Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, Ер., 1999, с. 127.

Գլխավոր քարտուղարը միաժամանակ նման առաջարկով դիմում էր Ազգերի լիգայի անդամ պետություններին, որոնք ցանկություն կհայտնեին իրենց վրա վերցնել այդ պարտավորությունը, սակայն ընդգծվում էր, որ այդ տերությունը չպետք է լինի Սևրի պայմանագիրը ստորագրած կողմ³⁹³։ Վերջին բացառությամբ լիգան ընկնում է ձևակերպության հետևից, իբր թե պահպանելով անաչառությունը, սակայն իրականում այդ կերպ արդարացվում էր Սևրի պայմանագիրը ստորագրած տերությունների անգործությունն ու կրտսեր դաշնակցի նկատմամբ ստանձնած պարտավորությունների չկատարումը։

Այս առաջարկներին ղեկտեմբերի 1-ին առաջինն արձագանքում է ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնը, որը տեղեկացնում է լիգայի խորհրդի նախագահին, որ պատրաստ է իր վրա վերցնել նշված պարտավորությունները և դաշնակից տերությունների բարոյական ու դիվանագիտական աջակցության դեպքում առաջարկում է իր անձնական միջնորդությունը տվյալ հարցում³⁹⁴։ Նույնանման արձագանքներ են ստացվում նաև Իսպանիայի վարչապետ Դալթոյի և Բրազիլիայի արտգործնախարար Աժվիդո Մարկեշի կողմից։ Ազգերի լիգայի խորհրդի նախագահը վերջիններես առաջարկում է կապի մեջ մտնել ԱՄՆ-ի նախագահի հետ և փոխհամաձայնեցնել ու համակարգել գործողությունները Հայաստանին ու Հայ ժողովրդին օգնելու ուղղությամբ³⁹⁵։

Ասկայն, ղեկտեմբերի 2-ին ստորագրված Նրևանի պայմանագրով Հայաստանը խորհրդայնացվեց, իսկ ղեկտեմբերի 2-ի լույս 3-ի դիշերը ստորագրված Ալեքսանդրոպոլի պայմանագրով տարածքային զիջումներ էին արվում քեմալականներին։ Հայաստանի խորհրդայնացումը բավականին հարմար պատրվակ էր տերությունների համար, որպեսզի նրանք, այդ փաստը չահարկելով, դրանից հետո ոչինչ չձեռնարկեին Հայաստանին կառույցի անդամ դարձնելու և քեմալականների անենքսիան չեզոքացնելու ուղղությամբ, էլ չենք խոսում իրավարար վճռի դրույթները կյանքի կոչելու մասին։ Հիմք ընդունելով այն, որ Հայաստանում կատարվել է հեղաշրջում, ինչի արդյունքում տապալվել են օրինական իշխանությունները և հաստատվել բոլշևիկյան վարչակարգ, Ազգերի լիգայում եղանակ ստեղծող պետությունները վերընշված հարցերն իրենց համար համարում էին արդեն փակված։

³⁹³ Генцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 480.

³⁹⁴ Махмуриян Г. Г., Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, с. 127.

³⁹⁵ Генцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 1, док. 486, 487, с. 590-591

Սակայն, եթե անգամ ընդունենք, որ դեկտեմբերի 2-ին Հայաստանում տեղի էր ունեցել ոչ թե իշխանափոխություն, այլ հեղաշրջում, իսկ խորհրդային Հայաստանը ոչ թե առաջին Հանրապետության իրավաժառանգորդն է, այլ բացարձակապես նոր պետություն, ապա անգամ այդ դեպքում Ազգերի լիգան ուղղակի պարտավոր էր ջանքեր գործադրել օրինական իշխանությունը վերականգնելու մի երկրում, որն առնվազն Ազգերի լիգայի անդամության թեկնածու էր, այլ ոչ թե ձեռքերը լվանալ մի պետության ու ժողովրդի համար ճակատագրական հարցը լուծելուց, որի հետ կապված ամիսներ շարունակ քննարկումներ էր անցկացրել ու լուծումներ փնտրել:

Սակայն դեկտեմբերի 2-ին տեղի ունեցածը ոչ թե հեղաշրջում, այլ իշխանափոխություն էր, որի արդյունքում մի վարչակարգին փոխարինեց մյուսը, հակառակ սլարազայում էջեր կնքվի պայմանագրի իշխանությունը փոխանցելու մասին և որոշ դաշնակցականներ չէին ընդգրկվի նոր իշխանությունների կազմում: Ի դեպ, խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո էլ Հայաստանը չի հրաժարվել Ազգերի լիգային անդամակցելու իր ցանկությունից և հետ չի վերցրել իր դիմումը³⁹⁶, ուստի լիգան անկախ այդ ամենից պետք է շարունակեր Հայաստանի անդամակցության հարցի քննարկումը, քանզի տարածքի կամ վարչակարգի փոփոխությունը չեն ազդում պետության իրավահաջորդության վրա: Հարկ է հիշեցնել, որ տերությունները հետագայում ոչ միայն ճանաչեցին, այլև հարաբերություններ հաստատեցին թուրքիայում օրինական իշխանությունը տապալած և հեղաշրջում կատարած քեմալական վարչակարգի հետ, նրան համարելով Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ ու պահանջելով վճարել վերջինիս պարտքերը: Իսկ Հայաստանի դեպքում կատարված իրադարձությունները իշխանափոխություն, իսկ խորհրդային Հայաստանը առաջին Հանրապետության իրավահաջորդ համարելու օրինաչափ մեկնաբանությունը էջեր բխում մի՞նչ տերությունների շահերից, քանզի՝ 1. նրանք չէին ցանկանում դորձ ունենալ Հայաստանի այն վարչակարգի հետ, որը գտնվում էր խորհրդային Ռուսաստանի աղդեցություն տակ; 2. նրանք չէին պատրաստվում ստանդարտի հանուն խորհրդային Հայաստանի և վերադարձնել նրա տարածքներն ու առավել ևս կյանքի կոչել իրավարար Վճռով նախատեսված տարածքների փոխանցումը, Քեմալին իրենցից վանելու գնով, որին դեռ հնարավոր էին համարում թեքել իրենց կողմը; 3. նրանք հազիվ իրենց սպասված էին համարում անլուծելի թվացող Հայկական հարցի

³⁹⁶ Махмурия Г. Г., Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, с. 130.

հետ կապված գլխացավանքից և չէին ցանկանում վերադառնալ այդ հարցի քննարկմանը:

Դժվար չէ նկատել, որ թվարկվածները բացառապես քաղաքական շարժառիթներ են, մինչդեռ, իրավական տեսակետից տվյալ պարագայում խորհրդային Հայաստանը հանդիսանում էր Հայաստանի Հանրապետության իրավահաջորդը և լիովին կարող էր հավակնել այն սահմաններին, որոնք ամրագրվել էին ԱՄՆ-ի նախագահի իրավարար վճռով, իսկ Ազգերի լիգան խորհրդային Հայաստանի թուրքիայի հետ սահմանային հարցում պարտավոր էր ճանաչել հենց այդ փաստաթուղթը³⁹⁷:

Ազգերի լիգայում Հայաստանի կարգավիճակի, սահմանների, անվտանգության ապահովման և այլ հարցերի շուրջ ընթացած բազում քննարկումների ժամանակ հայ-թուրքական սահմանի սահմանադժման հարցում Վիլսոնի դեռևս չկայացրած իրավարար վճիռը որոշ երկրներ պատրվակ էին դարձնում Հայաստանի անդամակցության հարցի լուծման հետաձգման համար: Լիգային որևէ երկրի անդամակցելը նրանք կապում էին նրա սահմանների հստակության, պետական ողջ տարածքի վերահսկման ու կառավարման հետ, ինչը Հայաստանի պարագայում դեռևս անորոշ էր: Հարցի լուծումն անընդհատ ձգձգվում էր, եյնիլով այն տարաձայնություններից, թե ինչ տարածք է հասկացվում Հայաստանի տակ, այն՝ ինչ վերահսկվում է Հայաստանի Հանրապետության կողմից, թե նաև Արևմտյան Հայաստանի նահանգների տարածքները, որոնք պետք է նրան միանային իրավարար վճռով: Ի վերջո, նոյեմբերի 29-ին Ազգերի լիգայի անդամակցության հարցերով հնթահանաժողովը Ադրբեյջանի, Կոստա-Ռիկայի, Վրաստանի ու Ուկրաինայի հետ մեկտեղ Հայաստանին ընդունում է Ազգերի լիգայի կազմի մեջ, ինչը, սակայն, վերջնականապես պետք է հաստատվեր Ասամբլեայի կողմից: Ինչ վերաբերում է Հայաստանի տարածքային հարցերին, ապա ննթահանաժողովը որպես Հայաստանի սահման այդ պահին ֆիքսում էր 1920 թ. մայիսի դրությամբ 70.551 քառ. կմ տարածքը և հաշվի առնում, որ Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի վիլայեթները և Տրապիզոնի վիլայեթի մի մասը պետք է փոխանցվեր Հայաստանին, ուստի հնարավոր էր համարում նրա տարածքի մեծացումը մինչև 214.000 քառ.կմ³⁹⁸: Ակնհայտ է, որ Հայաստանի ապագա տարածքի ճշտման հարցում լիգայի ննթա-

³⁹⁷ Барсегов Ю., Армянский вопрос в Лиге наций, с. 183.

³⁹⁸ Նույն տեղում, с. 182-183

Հանձնաժողովը փաստորեն հիմք էր ընդունում Վիլսոնի կայացված, բայց դեռևս ՀՀրապարակված իրավարար վճիռը:

Բայց դրանից հետո էլ Ազգերի լիգային Հայաստանի անդամակցելու դեպքում տերությունները պատրաստ չէին իրենց վրա պարտավորություն վերցնել 60–80.000 բանակ ուղարկել Արևմտյան Հայաստան Քեմալի բանակին դիմակայելու համար, ինչը պատճառաբանվում էր Առաջին աշխարհամարտից հետո եվրոպական տերությունների բանակների հյուծված ու թուլացած լինելու հանգամանքով: Սակայն իրականում նման ձևով քողարկվում էր եվրոպական տերությունների չցանկանալը հանուն Հայաստանի Մուստաֆա Քեմալի ուժերի դեմ ռազմական դործողություններ սկսելով, նրան մղել բոլշևիկների գիրկը: Մեծ տերություններից յուրաքանչյուրը պատերազմից հետո արդեն ստացել էր այն, ինչ ցանկանում էր և նոր խնդիրներով իրենց ծանրաբեռնելու ցանկություն նրանք ուղղակի չունեին, առավել ևս որ այդ հարցն այլևս դուրս էր իրենց հետաքրքրությունների ոլորտից: Եվրոպական տերությունների վրա որոշակի ազդեցություն էր ունեցել նաև ԱՄՆ-ի Սեյմսի Հայաստանի մանդատը ստանձնելու մեթոդը, ինչի հետ տերությունները հույսեր էին կապում, որ ԱՄՆ-ի միջոցով իրենք կազատվեն կրտսեր դաշնակից Հայաստանի հետ կապված պարտավորություններից: Սրան պետք է ավելացնել նաև տաքսիստալիանում կատարվող զարգացումները, երբ Հայաստանը փաստորեն ակյանի մեջ էր առնվել բոլշևիկների ու քեմալականների կողմից: Եվրոպական տերությունների աչքերում սա հավանական էր դարձնում քեմալա-բոլշևիկյան մերձեցման հեռանկարը, ինչին, անշուշտ, չէր բխում նրանց շահերից: Այդ իսկ պատճառով շուտով տիրապետող է դառնում այն տեսակետը, որ ցանկացած գնով չպետք է թույլ տրվեին նման զարգացումները, անգամ եթե դրա համար անհրաժեշտ լիներ մոռանալ հայերին ու Հայաստանին տրված խոստումները և մի կողմ դնել Ազգերի լիգայի հուշակած սկզբունքները:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո մեծ տերությունների ներկայացուցիչներն իրենց կառավարություններից ցուցումներ ստացան թույլ չտալ Հայաստանի անդամակցությունը Ազգերի լիգային: Սակայն նրանց այդ որոշմանը հարկավոր էր «իրավական տեսք» տալ, և Անգլիայի, Ֆրանսիայի ու Իտալիայի կառավարությունները մշակեցին համառոտ որոշման մի նախագիծ, համաձայն որի Հայաստանի անդամակցությունը Ազգերի լիգային համարվում էր անցանկալի, քանզի հայկական պետությունն առաջացել է Սևրի պայմանագրի հիման վրա, որը

դեռևս չի վավերացվել³⁹⁹։ Այս «Հիմնավորումները», սակայն, չեն դիմանում քննադատության, քանզի նախ Հայաստանն ինքն էր Հանդիսանում Սևրի պայմանագիրը ստորագրող կողմ, ուստի ակնհայտ է, որ այդ պետությունը գոնե փաստացի առաջացել է տվյալ պայմանագրից շատ ավելի վաղ, հակառակ պարագայում նրան պարզապես թույլ չէին տա հաղթած երկրների շարքում ստորագրել պարտված տերություն Հանդիսացող Օսմանյան կայսրության հետ հաշտության պայմանագիրը։ Փաստորեն Սևրի պայմանագիրը Հայաստանի դե յուրե ճանաչման մի ակտ էր ու նրա սահմանների հստակեցման հարցը նշված երկրները միտումնավոր կերպով փոխարինում էին Հայաստանի պետություն լինելու հարցով և դա շահակապում Սևրի պայմանագրի վավերացված չլինելու հետ։ Մյուս կողմից, եթե պայմանագիրը ստորագրող կողմերն իրոք ցանկանալին ընդգծել, որ պետությունն իբրև միջազգային իրավունքի սուբյեկտ առաջանում է հենց Սևրի պայմանագրով, ապա նա միանշանակ չպետք է մասնակցեր տվյալ պայմանագրի ստորագրմանը⁴⁰⁰։ Եվ, անշուշտ, տերությունները «մոռանում» էին նաև այն կարևոր հանգամանքը, որ Սևրի պայմանագիրը չէր վավերացվում հենց իրենց կողմից ու իրենց ջանքերով։

Երկրորդ հարցը, որը քննարկվում էր երեք տերությունների նախագծում վերաբերում էր Վիլսոնի իրավաբար վճռի և Հայ-թուրքական սահմանին։ Փաստաթղթում մասնավորապես նշվում էր, որ համաձայն իրավաբար վճռի Հայ-թուրքական սահմաններն այնքան ընդարձակ են, որ ներկա պայմաններում Ազգերի լիգայի տերությունները հազիվ թե համաձայնվին երաշխավորել կամ պաշտպանել այդ տարածքները⁴⁰¹։ Փաստորեն փաստաթղթի կազմողներն իրենց դատողություններում ընկնում էին հակասության մեջ։ Եթե, ինչպես վերևում նշված է, Սևրի պայմանագրի վավերացված չլինելու պատճառով Հայաստան պետություն չկար, հետևաբար չպետք է առաջանար նաև նրա սահմանները պաշտպանելու հարցը։ Սակայն տերությունները քաջ գիտեին, որ թուրքիայի հետ Հայաստանի սահմանների ճշգրտման հարցով արդեն իսկ կայացվել էր Վիլսոնի իրավաբար վճիռը, հստակեցնելով վերջինիս անցնելիք տարածքները, և փաստաթղթի հեղինակները չէին կարող չըջանալ այդ հարցը։ Նրանք հարկադրված ընդունում էին Հայ-թուրք-

³⁹⁹ Генциал армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 1, док. 482, с. 588.

⁴⁰⁰ Барсегов Ю., Армянский вопрос в Лиге наций, с. 189.

⁴⁰¹ Генциал армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 1, док. 482, с. 588.

ական սահմանագծման հարցով Վիլսոնի կայացրած իրավարար վճռի օրինականությունը, և, դրանից ելնելով էլ ստիպված ընդունում էին Հայաստանի սահմանների և նրա տարածքների անվտանգությունն ապահովման հարցի առկայությունը, սակայն նշում էին այդ հարցի լուծման անհնարինությունը: Այսպիսով, փաստաթղթի նախագծի «ձևակերպումներ» ոչ թե իրավական, այլ բացառապես քաղաքական էին, և այս կապակցությամբ պետք է նշել, որ նախկինում էլ Ազգերի լիգան «դժվարացել» էր երաշխավորել կամ պաշտպանել այդ սահմանները քեմալականներին:

Կարող ենք նշել միայն, որ բոլշևիկները լավ նվեր մատուցեցին ոչ միայն քեմալականներին, այլև Ազգերի լիգայում տոն տվող երկրներին, որոնք օգտվելով Հայաստանի խորհրդայնացումից, ուղղակի ձեռքները վազին Հայաստանի նկատմամբ իրենց պարտավորություններին:

Ի տարբերություն Ազգերի լիգայում եղանակ ստեղծող տերությունների մտածողության, Հայաստանի խորհրդայնացած լինելը չխանգարեց ԱՄՆ-ի նախագահ Վիլսոնին, որը 1921 թ. հունվարի 2-ին պաշտոնապես Ազգերի լիգային է ուղարկում հայ-թուրքական սահմանագծման վերաբերյալ իր կայացրած իրավարար վճիռը⁴⁰²:

Հայաստանում 1921 թվականի փետրվարյան ապստամբությունը կրկին Ազգերի լիգայում ակտիվացրեց քննարկումները Հայաստանի շուրջ, լիգայի խորհուրդը փետրվարի 25-ին քարտուղարությունից պահանջում էր հետևել դեպքերի ընթացքին Հայաստանում և տեղյակ պահել խորհրդին՝ փերջինիս նոր որոշումներ ընդունելու հնարավորությունն ընձեռելու համար⁴⁰³: Փետրվարյան ապստամբության ձախողումից հետո 1921 թ. սեպտեմբերի 21-ին Ազգերի լիգայի Ասամբլեան ընդունեց նոր բանաձև, որով անհրաժեշտ դեպքում, որ Թուրքիայի հետ կնքվելիք նոր պայմանագրում հայերի համար ապահովվի թուրքական կառավարումից ամբողջովին անկախ ազգային օջախի ստեղծումը⁴⁰⁴: Դժվար է նկատել, թե Հայկական հարցի լուծման և Հայաստանի անդամակցության հարցը Ազգերի լիգայի ընդունած բանաձևերում ինչպես էր սուտի-ճանաբար փոխակերպվում, վերածվելով ընդամենը հայերի համար ազգային օջախի ստեղծելու գաղափարի:

Այսպիսով, Ազգերի լիգան, անզոր գտնվելով ապահովել հայ ժողովրդի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանության հետևանքները

⁴⁰² Махмурия Г. Г., Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, с. 131.

⁴⁰³ Հայաստանը... փաստաթղթերում, էջ 734:

⁴⁰⁴ Նույն տեղում:

վերացումն ու Հայաստան պետությունն անվտանգությունը, հետագայում զբաղվում էր արդեն հայրենազրկված հայերի կարգավիճակի ու նրանց խորհրդային Հայաստան տեղափոխելու հարցերով, որոնք սերտորեն կապված էին մեծ մարդասեր Ֆրիտյոֆ Նանսենի անվան հետ: Սկզբում ռազմագերիների, իսկ հետագայում գաղթականների հարցերով Ազգերի լիգայի գլխավոր Հանձնակատար Նանսենը եռանդուն գործունեություն ծավալեց ցեղասպանության ենթարկված արևմտահայ գաղթականների կարգավիճակի և այլ հարցերի հստակեցման ուղղությամբ⁴⁰⁵:

Ազգերի լիգայի միջազգային սեկցիաների խորհրդակցությունը Լոզանի պայմանագրի ստորագրումից հետո 1924 թ. հունիսի 2-ին ընդունած իր բանաձևում արձանագրելով, որ, չնայած Ազգերի լիգայի Հայկական հարցի վերաբերյալ ընդունած բանաձևերի, այն իր լուծումը չի ստացել Լոզանի պայմանագրով, կոչ էր անում բոլոր կառավարություններին աջակցել հարյուր հազարավոր գաղթականներին ու որբերին անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերելու գործում: Լիգայի հինգերորդ Հանձնաժողովը առաջարկում էր Ասամբլեային Հանձնաւարել ղեկսորդ Նանսենին ուսումնասիրել Կովկասում Հայ գաղթականների տեղավորման հնարավորությունները և այդ նպատակով նրա տրամադրության տակ է դնում 50.000 ֆրանկ գումար: Միաժամանակ Ասամբլեային առաջարկվում էր, սպասելով հայկական ազգային օջախի հաստատմանը, Հայ գաղթականներին ցույց տալ ամեն հնարավոր աջակցություն, որպեսզի նրանք պահպանեն ու պաշտպանեն իրենց ազգային գոյությունը⁴⁰⁶:

Այս առումով արևմտահայ գաղթականների համար առաջնահերթ խնդիրներից մեկը նրանց կարգավիճակի հարցն էր: Ի տարբերություն այլ ժողովուրդների գաղթականների, նրանք գտնվում էին ավելի ծանր իրավական վիճակում, քանզի թուրքական իշխանությունները նրանց բռնի վտարել էին իրենց հայրենիքից և անգամ չէին ճանաչում նույնիսկ նրանց հպատակության իրավունքը, իսկ ապաստանած երկրներում էլ նրանք դեռևս չէին ստացել քաղաքացիություն: Ուստի նրանք ավելի շատ կարիք ունեին Նանսենի ջանքերով Ազգերի լիգայի կողմից ստեղծված գաղթականների անձնական վկայականների, որոնք հայտնի էին որպես «Նանսենյան անձագիր» և ճանաչվում էին 52 երկրների կառավարությունների կողմից:

⁴⁰⁵ Махмуриян Г. Г., Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, с. 133.

⁴⁰⁶ Արգումանյան Մ Վ., Նանսենը և Հայաստանը, էջ 97:

1922 թ. արևմտահայերի Ազգային պատվիրակությունը Գ. Նորատուենկյանի գլխավորությամբ մեկնում է Ժնև և դիմում Ազգերի լիգային, որ «Նանսենյան անձնագրեր» տրվեն Միջազգեպես, Սիրիայում, Պաղեստինում, Հունաստանում, Կիպրոսում, Բուլղարիայում, Ֆրանսիայում և այլ երկրներում ապաստանած և ծանր վիճակում հայտնված շուրջ 320.000 արևմտահայ գաղթականներին: Նանսենն իր ելույթներում նույնպես հիմնավորում էր հայ գաղթականներին Ազգերի լիգայի այդ փաստաթղթերի տրամադրման անհրաժեշտությունը և 1924 թ. հունիսի 12-ի որոշմամբ Ազգերի լիգայի խորհուրդը հաստատում է հայ գաղթականներին ինքնության վկայականներ տալու Նանսենի նախաձեռնությունը և կոչ է անում անդամ-պետությունների կառավարություններին դրական լուծել այդ հարցը⁴⁰⁷:

Սրա արդյունքում տասնյակ հազարավոր հայ գաղթականներ ստացան Ազգերի լիգայի «Նանսենյան անձնագրերը», որոնք թեև նրանց տալիս էին որոշ կարգավիճակ, սակայն չէին լուծում նրանց համար կարևոր մյուս՝ ապաստանած երկրներում աշխատանք գտնալու հարցը: Պատահական չէր, ուստի, որ արևմտահայերի Ազգային պատվիրակությունը Ազգերի լիգայի խորհրդում բարձրացնում էր նաև շուրջ 50.000 հայ գաղթականներին խորհրդային Հայաստան՝ Սարգարապատի դաշտ տեղափոխելու հարցը: Այս հարցով զբաղվելու հանձնարարությունը կրկին վստահվեց Նանսենին, որն ակտիվ բանակցություններ էր վարում թե՛ խորհրդային Միություն և թե՛ խորհրդային Հայաստանի ղեկավարություն հետ, այցելում է Հայաստան՝ պարզելու արևմտահայ գաղթականների Սարգարապատի դաշտում տեղափոխվելու և այնտեղ նրանց հետագա կենսագործունեության հնարավորությունները: Սակայն Սարգարապատի դաշտի հողերը մշակելու համար անհրաժեշտ էր այնտեղ ոռոգման համակարգ ստեղծել, ինչը լրացուցիչ ֆինանսական ծախսեր էր պահանջում: Ընդհանուր առմամբ արևմտահայերի խորհրդային Հայաստան տեղափոխելու ու այնտեղ նրանց համար ապրելու պայմաններ ստեղծելու համար պահանջվում էր 9 մլն. ռուբլի — մոտ 1 մլն. ֆունտ ստերլինգ գումար⁴⁰⁸: Այս մասին Նանսենը 1925 թ. սեպտեմբերի 10-ին գեկուցում է Ազգերի լիգային կից Աշխատանքի միջազգային բյուրոյի գաղթականական բաժանմունքի խորհրդակցության կոմիտեում: Նանսենի ծրագիրը հավանություն է արժանանում նաև Ազգերի լիգայի հինգերորդ հանձնաժողովում և որոշվում է կազմել

⁴⁰⁷ Արզումանյան Մ. Վ., Նանսենը և Հայաստանը, էջ 103:

⁴⁰⁸ Махмурия Г. Г., Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, с. 133.

Հատուկ հանձնախումբ ծրագրի տեխնիկական կողմը կրկին ուսումնասիրելու և փոխառության հարցով խորհրդային Հայաստանի ու եվրոպական պետությունների կառավարությունների, ինչպես նաև մասնավոր ընկերությունների հետ բանակցելու համար⁴⁰⁹։ Եթե ծրագրի տեխնիկական կողմը որևէ խնդիր չառաջացրեց, ապա ֆինանսական և խորհրդային Հայաստանին ծրագիրն իրականացնելու համար փոխառություն տրամադրելու հարցերում եվրոպական տերությունները, քաղաքական շարժառիթներից ելնելով, բազմաթիվ արհեստական խոչընդոտներ ստեղծեցին։ Հարցը չի լուծվում նույնիսկ այն ժամանակ, երբ ծրագրի ոռոգման համակարգի համար նախատեսված ծախսերը խորհրդային Հայաստանն ամբողջությամբ վերցնում է իր վրա և պահանջվող գումարը կրճատվում է երեք անգամ։ 1927 թ. հունիսի 16-ին Ազգերի լիգայի խորհրդի նիստում ելույթ ունենալով Նանսենը նշում է, որ ծրագրի իրականացման համար հարկավոր է 300.000 ֆունտ ստերլինգ, որի մեկ երրորդը կհոգան գաղութահայերը և անհրաժեշտ էլ, որ զոնե մնացածը հատկացնեն մեծ պետությունները կամ Ազգերի լիգան⁴¹⁰։ Ցավոք, անգամ այս գումարը փոխառությամբ տրամադրելու հարցում դժվարություններ առաջացան։ 1928 թ. սեպտեմբերի 17-ին Ազգերի լիգայի խորհուրդը կրկին անդրադարձավ այս հարցին և սլարգվեց, որ պահանջվող գումարից Գերմանիան կարող է փոխատվություն տալ 50.000, Նորվեգիան՝ 2.000, Ռումինիան 1.000 ֆունտ ստերլինգ, Հունաստանը կարող է հոգալ գաղթականների տեղափոխման ծախսերի մեկ քառորդը, Հոլանդիան ու Լյուքսեմբուրգն էլ էին պատրաստակամություն հայտնել ֆինանսապես նպաստել, սակայն չէին հստակեցրել դրա չափը, իսկ Անգլիան ու Շվեյցարիան էլ մերժեցին օժանդակել ծրագրին։ Հետագայում Հոլանդիան նույնպես հրաժարվեց իր մասնակցությունից, դա պատճառաբանելով ավելի մեծ պետությունների չմասնակցությամբ⁴¹¹։

Ազգերի լիգայի Ասամբլեայի առաջարկով խորհրդի կողմից նույն թվականի սեպտեմբերին գաղթականների գլխավոր հանձնակատարին կից ստեղծվեց միջկառավարական խորհրդակցական հանձնաժողով, որը պետք է մշակեր կոնկրետ միջոցառումներ ու հայ գաղթականների հարցի հետ կապված բանակցությունների մեջ մտնել տարբեր պետությունների հետ։ Սակայն ակնհայտ էր, որ նախ նման հանձնաժողով պետք է ստեղծվեր ավելի վաղ, բացի այդ էլ, այս հանձնաժողովը

⁴⁰⁹ Արգումանյան Մ. Վ., Նանսենը և Հայաստանը, էջ 207։

⁴¹⁰ Նույն տեղում, էջ 235

⁴¹¹ Նույն տեղում, էջ 241–241

նույնպես անգործունյա գտնվեց: Այս ամենից խոր հիասթափություն ապրած Նանսենը 1929 թ. սեպտեմբերի 21-ին Ազգերի լիգայի Ասամբլեայում իր վերջին ելույթում առաջարկեց վերջ տալ Հայ դադթականներին խորհրդային Հայաստանում տեղավորելու հարցի ապարդյուն քննարկումներին և այն հանել օրակարգից: Նրա պնդմամբ Ազգերի լիգան հարկադրված կայացրեց նման որոշում, միաժամանակ նշելով, որ Գերմանիան, Նորվեգիան, Ռումինիան, Հունաստանը և Լյուքսեմբուրգը ազատվում են այս հարցի հետ կապված իրենց ստանձնած պարտավորություններից և պետք է հետ վերադարձվեն երկու անհատներին գանձված գումարները⁴¹²:

Չնայած այս ամենին, ինքը Նանսենը 1927–1929 թթ. տարբեր երկրներում անց էր կացնում մասնավոր հանգանակություններ՝ Հայ դադթականների օգտին, հանդես էր գալիս դասախոսություններով Եվրոպայում և Ամերիկայի քաղաքներում և նրա հավաքած գումարներով հնարավոր եղավ կազմակերպել շուրջ 7 հազար արևմտահայերի վերաբնակեցումը խորհրդային Հայաստանում⁴¹³:

Ազգերի Լիգայում Հայկական հարցի լուծման ձգձգումներից միանշանակ կարելի է հանդել այն եզրակացությունը, որ կազմակերպությունը ոչ թե ցանկանում էր լուծում տալ ծառացած հարցին, այլ ընդամենը դրավել էր սպասողական դիրք, հարցի լուծումը թողնելով ինքնահոսի, սպասելով, որ իրադարձությունների զարգացումը բերի ինչ-որ հանգույցալուծման:

Այդուհանդերձ, Հայկական հարցի շուրջ Ազգերի լիգայում քննարկումներն ու ընդունված բանաձևերը չափազանց կարևոր են Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման տեսակետից: Հայաստանին և Հայկական հարցին նվիրված Ազգերի լիգայի թե՛ քննարկումներում և թե՛ ընդունված բանաձևերում կարմիր թելով անցնում են Սևրի պայմանագրի ու Վիլսոնի իրավարար վճռի դրույթները, որոնք նա անգոր գտնվեց կենսագործել այն ժամանակ ստեղծված բարդ ու փոփոխական իրավիճակում և ազդեցիկ պետությունների շահերի բախման պայմաններում:

Ինչպես հայտնի է, 1946 թ. ապրիլի 8-ին գումարված Ազգերի լիգայի Գլխավոր Ասամբլեայի վերջին XXI նստաշրջանի 34 անդամ պետությունների ներկայացուցիչների ընդունած բանաձևով Ազգերի լիգան դադարեցնում էր իր գոյությունը և նրա իշխանությունն ու գոր-

⁴¹² Արգումանյան Մ. Վ., Նանսենը և Հայաստանը, էջ 254–255:

⁴¹³ Նույն տեղում, էջ 251:

ծառույթները փոխանցվում էին Միավորված Ազգերի Կազմակերպությանը⁴¹⁴։ Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ ՄԱԿ-ին է փոխանցվել նաև Ազգերի լիգայի զբաղարանն ու արխիվը, հարկավոր է վեր հանել Հայկական հարցի շուրջ Ազգերի լիգայի քննարկումների սղազրույթ-յունների ու ընդունված բանաձևերի բնագրերն ու դրանք լայն շրջանառության մեջ դնել ՄԱԿ-ի համապատասխան կառույցներում, որպեսզի ՄԱԿ-ը, որպես նրա ժառանգորդ միջազգային միջկառավարական կազմակերպություն շարունակի և ավարտին հասցնի այն, ինչ չհաջողվեց անել նրա նախորդին։ Միաժամանակ գտնում ենք, որ Ազգերի լիգայում Հայկական հարցի շուրջ ընթացած քննարկումներն ու ընդունված բանաձևերը կյանքի չկոչվելու դառն փորձը մեզ համար պետք է լավ դաս լինի, որպեսզի ՄԱԿ-ի կառույցներում Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հարցը բարձրացնելիս գործենք ավելի շրջահայաց ու հաշվենկատ։

5.1.2. ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Ենթահանձնաժողովում Հայոց ցեղասպանության քննարկումները և ընդունված բանաձևերը

Պետք է նշել, որ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովում Հայոց ցեղասպանության հարցը քննարկվել է դեռ 1948 թ., իբրև ընթացում էր «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման ու դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի ընդունումն գործընթացը և կարելի է ասել, որ քննարկումների այդ փուլն ավարտվեց հենց կոնվենցիայի ընդունումով⁴¹⁵։ Սակայն հետագայում ևս ժամանակ առ ժամանակ այդ հարցը կրկին հայտնվել է այդ հեղինակավոր միջկառավարական կառույցի ուշադրության կենտրոնում։ Թեև «սառը պատերազմի» տարիներին ՄԱԿ-ում ուժերի հարաբերակցությունն արևմտյան երկրների օգտին էր, այդուհանդերձ, Գլխավոր Ասամբլեայի բարձր ամբիոնից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին հայտարարություններ են հնչել Կիպրոսի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարի կողմից⁴¹⁶։

⁴¹⁴ The end of the League of Nations <http://www.unog>.

⁴¹⁵ Տես Генциал армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, док. 1337, с. 651

⁴¹⁶ Տես նույն տեղում, док. 1338, с. 652.

Այսպես՝ 1965 թ. հունվարի 25-ին և 27-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի պլենար նիստում երկու անգամ ելույթ է ունեցել Կիպրոսի արտաքին գործերի նախարար Կիպրիանին, որն անկողնադառնալով Թուրքիայի արտգործնախարարի կոտորածների հետ կապված արտահայտություններին, ասել է, թե Թուրքիայի ներկայացուցիչը բարոյական իրավունք է ունի խոսել կոտորածներից, քանզի հենց տվյալ տարում ողջ աշխարհի հայությունը նշում է 1915 թ. Թուրքիայում մեկ ու կես միլիոն անմեղ հայերի զանգվածային կոտորածների հիսուն ամյա տարելիցը: Թուրքիայի արտգործնախարարը հակադարձել է դրան և փորձել է այդ բնագավառի հայտնի մասնագետ Ա. Թոյնբիի աշխատություններից հատվածաբար մեջբերված հղումներով ժխտել հայերի կոտորածների վերաբերյալ մեղադրանքները: Սակայն հունվարի 27-ի ելույթում Կիպրիանին քննադատել է Թուրքիայի արտգործնախարարի արտահայտությունը, որը հայերի ցեղասպանությունն անվանել է «այսպես կոչված կոտորած»: Կիպրիանին Թուրք գործընկերոջը խորհուրդ է տվել կարդալ Ա. Տոյնբիի բոլոր աշխատությունները, որտեղ նա կարող է գտնել բազմաթիվ անդեկություններ հայերի ջարդերի մասին և շատ այլ բաներ, որոնք հազիվ թե նրան դուր կգան⁴¹⁷:

ՄԱԿ-ում Հայոց ցեղասպանության շուրջ քննարկումները վերսկսվեցին 1970-ական թթ. սկզբներից, երբ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Ենթահանձնաժողովում նախաձեռնվեցին «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի կատարելագործման ուղղված աշխատանքները:

1971 թ. ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը հաստատում է «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիան կատարելագործելու նպատակով հետազոտություն կատարելու և զեկույց ներկայացնելու առաջարկը: Ենթահանձնաժողովը նշանակում է տվյալ հարցով հատուկ զեկուցողի՝ Ռուանդայի ներկայացուցիչ Նիկոլեմ Ռուհաչիանկիկոյին: 1972 թ., երբ նա առաջին անգամ իր զեկույցը ներկայացրեց ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների Ենթահանձնաժողովի 25-րդ նստաշրջանին, նրանում Հայոց ցեղասպանության մասին հիշատակում չկար: Այդ մասին ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղար Կուրտ Վալտհայմին դրած նամակում տեղեկացնում էր Հայ պատմաբան Զաֆին Մարլյանը, որը նամակներ է ուղարկում նաև Ենթահանձնաժողովի նախագահ Զորջ Բրանտին և ան-

⁴¹⁷ Генцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 1, с. 652.

ձամբ զեկուցողին: Ենթադրանքաբար նախագահը պատասխանում է, որ առաջարկը հաշվի է առնվել և հայերի ցեղասպանության փաստի հիշատակումը ներառվել է զեկուցյի տեքստում⁴¹⁸:

1973 թ. սեպտեմբերի 16-ին ժնեում տեղի ունեցած ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովի 26-րդ նստաընթացում հատուկ զեկուցող Ն. Ռուհաշիանկիկոն ներկայացնում է իր զեկուցման նոր տարբերակը, որի 30-րդ պարբերությունում պատմական փաստերի շարքում հայերի նկատմամբ Օսմանյան կայսրությունում կատարվածը որակվում է որպես «հանցագործություն, որը համարվում է XX դարի առաջին ցեղասպանությունը»⁴¹⁹: Զեկուցումն արժանացավ բարձր գնահատականի և միաձայն ընդունվեց ենթահանձնաժողովի կողմից:

Սահմանված ընթացակարգի համաձայն, զեկույցը պետք է քննարկվեր և ընդունվեր նաև Մարդու իրավունքների հանձնաժողովում, որի անդամներն, ի տարբերություն ենթահանձնաժողովի, իրենց կառավարությունների ներկայացուցիչներն էին, որոնք արտահայտում էին իրենց կառավարությունների, այլ ոչ թե սեփական դիրքորոշումը, բայց իրավունք չունեին վետո կիրառել հատուկ զեկուցողի հետադոտության կամ դրա ամսանիշի դրույթների նկատմամբ:

1974 թ. մարտի 6-ին Ռուհաշիանկիկոյի զեկույցը, 30-րդ պարբերությամբ հանդերձ, ներկայացվում է ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 30-րդ նստաընթացին: Զեկույցում Հայոց ցեղասպանության հիշատակումը հանդես էր գալիս թուրքական կողմի հոժեկու հակադրության: Թուրքիայի ներկայացուցիչ Օսման Օլչայը պահանջեց զեկույցը վերադարձնել վերամշակման և տեքստից հանել 30-րդ պարբերությունը⁴²⁰: Թուրքական կողմն իր դիրքորոշումը հիմնավորում էր նրանով, թե հին վերքերը փորփրելը վտանգավոր է, ինչը կարող է առելություն առաջացնել, թե պատմական իրադարձությունների ամբողջական պատկերի ճշգրիտ վերականգնումն անհնար է և այլն⁴²¹: Հակառակ հաստատված կարգի, համաձայն որի հատուկ զեկուցողների ուսումնասիրություններում ներկայացված դրույթները փոփոխության չէին կա-

⁴¹⁸ Արման Գասպար, Հայ ազատագրական պայքարն ու ահաբեկչությունը, Լոս Անջելես 1989, էջ 142:

⁴¹⁹ Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը (1984-1987 թթ.) կազմող և առաջաքանի հեղինակ Լ. Ա. Բարսեղյան, Նր., 1998, էջ 5:

⁴²⁰ Արման Գասպար, Հայ ազատագրական պայքարն ու ահաբեկչությունը, էջ 142:

⁴²¹ Генциал армия: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 694

րող ենթարկվել, Թուրքիայի ներկայացուցիչը պահանջեց զեկուլյցից հանել նաև 28 և 29-րդ պարբերությունները, որոնք վերաբերում էին կրոնական հիմքով ցեղասպանություններին: Թուրքիայի այս պահանջին միացան ԱՄՆ-ի, Պակիստանի, Իտալիայի, Ֆրանսիայի, Ավստրիայի, Իրաքի, Իրանի, Հնդկաստանի, Ռումինիայի, Էկվադորի, Նիգերիայի պատվիրակները, իսկ ԽՍՀՄ-ի, Խորհրդային Բելառուսի և Մեծ Բրիտանիայի պատվիրակները պահանջեցին դռնփակ նիստ հրավիրել⁴²²: Արդյունքում թուրքերը ԱՄՆ-ի աջակցությամբ և ԽՍՀՄ-ի ներկայացուցչի լուռ համաձայնությամբ կարողացան հասնել նրան, որ զեկուլյցը վերադարձվեց վերամշակման, ինչի տակ առաջին հերթին հասկացվում էր 30-րդ պարբերության վերացումը⁴²³:

ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների վարչության տնօրեն Հոլանդացի Թեո Վան Բովենը, որն անձամբ մասնակցել է բոլոր քննարկումներին, սկզբում որպես Նիդերլանդների ներկայացուցիչ ենթահանձնաժողովում, այնուհետև որպես ղրա անդամ, մեկնաբանելով այդ զարգացումները, ավստոսանք հայտնեց, որ թուրքական պետությունն իր արատավոր շահերը պաշտպանելու նպատակով իսկական դիվանագիտական արշավ սկսեց 1974 թ. ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի սեսիայից առաջ, ինչը նպաստեց հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի նենգափոխմանը⁴²⁴:

Փաստորեն հատուկ զեկուլցողի հետազոտությունում հայերի ցեղասպանության, իբրև տվյալ հանցագործության բոլոր հաջորդ դեպքերի համար մոդելի, հիշատակումը, որը հիմք էր հանդիսանում ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի կատարելագործման համար, առաջացնում էր խուճապ և մերժողականություն ոչ միայն Թուրքիայի, այլև ՆԱՏՕ-ի նրա դաշնակիցների և նույնիսկ հակառակ ճամբարի առաջատար ԽՍՀՄ-ի մոտ, որոնք մոռանալով միմյանց միջև առկա լուրջ հակասությունները, միահամուռ միավորվում էին այդ հիշատակումը չհղաքացնելու գործում:

ԱՄՆ-ի ու նրա դաշնակիցների դիրքորոշումը հիմնավորվում էր նրանով, որ Թուրքիան ԱՄՆ-ից հետո թվաքանակով երկրորդ բանակն ունի ՆԱՏՕ-ում, որ Թուրքիան վերահսկում է խորհրդային նավատորմի ելքը Միջերկրական ծով, հանդիսանում է ԱՄՆ-ի ռազմավարական հենարանը ԽՍՀՄ-ի հետ սահմանին, նրա տարածքում է տեղակայված

⁴²² Մարդեան Ջ., Ջանքեր՝ ՄԱԿ-ի 30-րդ պարբերության վերահաստատման ուղղությամբ, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հատոր ԼԲ, Պեյրոս, 2012, էջ 432:

⁴²³ Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը, էջ 5:

⁴²⁴ Генциал армия: опретенност Турини и обяательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 766.

ԱՄՆ-ի ռազմաօդային ուժերի ամենամեծ ռազմավայանը, որտեղից իրականացվում է նաև խորհրդային ռազմավարական միջուկային ուժերի ռազիոէլեկտրոնային և տիեզերական հետախուզությունը և այնտեղից են ստացվում այդ հետախուզության արդյունքում ձեռք բերված տեղեկությունների հիմնական մասը: Այդ էր պատճառը, որ ԱՄՆ-ի ներկայացուցիչն անգամ կասկածի տակ էր դնում հայերի ցեղասպանության փաստը⁴²⁵:

Եթե ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի երկրների շարժառիթներն ու փաստարկները սառը պատերազմի պայմաններում ինչ-որ չափով կարելի էր հասկանալ, քանզի նրանք փորձում էին այդ կերպ պաշտպանել իրենց ռազմավարական դաշնակցին, ապա ԽՍՀՄ-ի դիրքորոշումն առաջին հայացքից կարող է տարօրինակ թվալ, սակայն այն ևս ուներ իր բացատրությունը: Այդ կերպ ԽՍՀՄ-ը նպատակ էր հետապնդում թույլ չտալ պետությունների պատասխանատվության սկզբունքի ամրագրումը միջազգային իրավունքում, ինչը կարող էր ծանր հետևանքներ ունենալ նաև իր համար, քանզի դեռ ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի քննարկման ժամանակ իր հասցեին նույնպես հնչում էին ցեղասպանություն իրականացնելու մեղադրանքներ, կապված քաղաքական ալլախոհության հետապնդումների և ազգային փոքրամասնությունների խտրականության հետ:

Հաշվի առնելով այս հոսթիու հակազդեցությունը, դեմ արտահայտված երկրների հայկական համայնքներում սկսվում են աշխատանքներ տարվել իրենց իշխանությունների դիրքորոշումների վրա ներազդելու ուղղությամբ: Բացի այդ, հայկական տարբեր համայնքներից նամակներ են հղվում ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին, որոնց կցվում էին Հայոց ցեղասպանությունը հաստատող փաստազրական նյութեր, պահանջներով զեկույցում անպայման վերականգնել 30-րդ պարբերությունը:

30-րդ պարբերության շուրջ բանավեճը շարունակվեց 1975 թ. սեպտեմբերին Ժնևում: Այս անգամ Ավստրիայի, Դանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Մեքսիկայի, Նիդերլանդների, Ֆրանսիայի և Հարավսլավիայի փորձագետները արտահայտվեցին պարբերության պաշտպանման օգտին, սակայն որոշում ընդունվեց երեք տարով, մինչև 1978 թ. ենթահանձնաժողովի 33-րդ նստաշրջանը սառեցնել հարցի քննարկումը:

1978 թ. ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովը կրկին անդրադարձավ 1973 թ. ներկայացված զեկույցին: Քննարկման ժամանակ հատուկ զեկույցով Ն.Ռուհաչիանկիկոն հայ-

⁴²⁵ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 529

տարարեց, թե նա հայերի ցեղասպանության վկայություններն էի հայտնաբերել և որ միակ ճանաչված դեպքը հրեաների ցեղասպանությունն է երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին: Ակնհայտ էր, որ հատուկ զեկուցողի դիրքորոշման փոփոխությունը պայմանավորված էր այն ճնշումներով, որոնց նա ենթարկվել էր առաջին հերթին թուրքական կողմից: Ն. Ռուհաշիանկիկոյի վրա ճնշումներ գործադրելու փաստը հաստատում է նաև դեպքերի անմիջական մասնակից հոլանդացի Վան Բովենը, որն ավստում էր, որ թուրքական կառավարությունը ազդեցություն է ունեցել առանձին փորձագետների անկախության ու անաչառ դիրքորոշման վրա: Միևնույն ժամանակ նա հույս էր հայտնում, որ շնորհիվ առանձին անհատների, խմբերի և ոչ կառավարական կազմակերպությունների պատմական արդարությունը և աշխարհի խիղճը դեռ էի թաղվել, նույնիսկ որոշ կառավարությունների դիրքորոշումն ավելի է ճշգրտվել, և ՄԱԿ-ում բացվել են նոր հնարավորություններ, որպեսզի ճշմարտությունն ու արդարությունը հաղթանակի⁴²⁶:

Չնայած այն հանգամանքին, որ լուսավթիվ երկրների ներկայացուցիչները սուրկեցին դրա դեմ, գտնելով, որ Կոնվենցիայի կատարելագործումը և դրա արդյունավետության բարձրացումն առանց պատմական փորձը հաշվի առնելու ուղղակի անհնարին է, այնուամենայնիվ, թուրքիան ու նրան սատարող երկրները հասան այն բանին, որ զեկուլյից ամբողջությամբ դուրս բերվեց հիմնահարցի պատմությունը վերաբերող 30-րդ պարբերությունը՝ հայերի ցեղասպանության հիշատակման հետ մեկտեղ: Այսպիսով թուրքիային ժամանակավորապես հաջողվեց զեկուլյից դուրս մղել Հայոց ցեղասպանության հիշատակող պարբերությունը:

Համաձայն սահմանված ընթացակարգի, զեկուլյը 1979 թ. մարտին կրկին ներկայացվեց Մարդու իրավունքների հանձնաժողով, որում հեղինակի կողմից բաց էր թողնվել 30-րդ պարբերությունը, ինչը բողոքի այնպիսի մեծ ալիք բարձրացրեց, որը թերևս սպասելի չէր զեկուլցողի համար:

Ռուսոնդացի հատուկ զեկուլցողն այլևս չփոփոխեց իր զեկուլյը, և ենթահանձնաժողովը համաձայն ՄԱԿ-ի Տնտեսական և սոցիալական խորհրդի 1983 թ. թիվ 33 բանաձևի, նշանակեց մեկ այլ զեկուլցող, հանձնարարելով ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման ու դրա համար պատժի ուսումնասիրությունը հիմնովին վերանայել և ներ-

⁴²⁶ Генот-д армян: ответственность Турции и обязательства мирного сообщества, т. 2, ч. 1, с. 766.

կայացնել նոր զեկուլյց⁴²⁷: 1983 թ. մայիսի 27-ին նոր Հատուկ զեկուլցող նշանակվեց բրիտանական պառլամենտի նախկին պատգամավոր Բենջամին Ուայթեքերը, ում Հանձնարարվեց զբաղվել «Ցեղասպանության Հանցագործության կանխարգելման և դրա Համար պատժի մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիան կատարելագործելու վերաբերյալ Հետազոտությանը և ներկայացնել նոր զեկուլյց: 1984 թ. օգոստոսի 7-ին նա Հայտարարեց, որ նախորդ զեկուլցումն որոշ բացեր կային քաղաքական ճնշման պատճառներից ելնելով, այդ թվում Հայերի ցեղասպանության հարցի հետ կապված⁴²⁸: Հատկանշական էր, որ նոր զեկուլցողը տեղյակ էր նախորդ զեկուլցողի նկատմամբ իրականացված ճնշումների մասին և հենց դա էր համարում նախկին զեկուլյցի գլխավոր թերությունը:

1985 թ. հուլիսի 2-ին Բ.Ուայթեքերը ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների Հանձնաժողովի Ենթահանձնաժողովին ներկայացրեց նոր զեկուլյց՝ ՄԱԿ-ի «Ցեղասպանության Հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիան կատարելագործելու վերաբերյալ: Հեղինակը նշում էր, որ թեև ցեղասպանությունը բառը համեմատաբար վերջերս է առաջացել, սակայն այն վերաբերում է հին Հանցագործությանը⁴²⁹:

Վերափոխված տարբերակի 24-րդ պարբերությունում նշվում է, որ նացիստական դազանությունները, ցավոք, չեն եղել XX դարի ցեղասպանության եզակի օրինակ: Հեղինակն այդ Հանցագործության օրինակների թվին է դասել 1904 թ. գերմանացիների կողմից իրագործված Հերհերների կոտորածները, 1915–1916 թթ. օսմանցիների կողմից Հայերի կոտորածները և այլն⁴³⁰: Հերհերների 1904 թ. կոտորածի հիշատակումով, հեղինակը փաստորեն ձեռնպահ էր մնում Հայոց ցեղասպանությունը XX դարի առաջին ցեղասպանությունն անվանելուց, ինչն ամրագրված էր ուսանողացի զեկուլցողի հետազոտության 30-րդ պարբերությունում:

Հեղինակը նաև ստիպված է եղել Հայերի կոտորածների հետ կապված զեկուլյցի տողատակում տալ որոշ պարզաբանումներ՝ «Առնվազն մեկ միլիոն, այսինքն՝ ըստ էության Հայ բնակչության կեսից ավելին անկախ կաղմակերպությունների ու ականատեսների հավաստի տվյալներով սպանվել է կամ մահվան քարավաններ է ուղարկվել: Դա հաստատվում է ԱՄՆ, Գերմանիայի և Մեծ Բրիտանիայի արխիվային փաս-

⁴²⁷ Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը, էջ 33:

⁴²⁸ Генцил армян. ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 694

⁴²⁹ Նույն տեղում, տ. 2, 4, 2, с. 82.

⁴³⁰ Նույն տեղում, տ. 2, 4, 1, с. 665–666.

տալթղթերով, ինչպես նաև այն ժամանակ Օսմանյան կայսրությունում ծառայող, այդ թվում՝ նրա դաշնակից Գերմանիայի, դիվանագետների վկայություններով»⁴³¹:

Որպես նշվածի ապացույց գեկուցողը մեջբերում է Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմի 1915 թ. հուլիսի 7-ի հեռագիրը, որում նշված է, որ թուրքական կառավարությունն իրականում նպատակ է հետապնդում ոչնչացնել Հայերի տեսակը Օսմանյան կայսրությունում: Զեկույցի հեղինակը եզրակացնում էր, որ թեև հաջորդ թուրքական կառավարությունը կոտորածների համար պատասխանատու որոշ անձանց հանձնեց դատարանին ու նրանց մեղավոր ճանաչեց կատարվածում, թուրքական ներկա պաշտոնական տեսակետը հանդուս է նրան, որ ցեղասպանություն չի եղել, թեև եղել են շատ զոհեր և տեղահանություններ, որոնք պայմանավորված էին պատերազմով և որ բոլոր հակառակ պնդումները կեղծիք են»⁴³²:

Այս անգամ ևս փորձեր կատարվեցին ճշտումներ գործադրել գեկուցողի վրա, ստիպելով նրան իր գեկույցից հանել Հայերի կոտորածների իրրև ցեղասպանության մասին հիշատակումը, սակայն ապարդյուն: Ի տարբերություն ռուսագրքի գեկուցողի, անգլիացի գեկուցողը ցուցաբերեց անկախ հետազոտողին վայել անաչառություն ու սկզբունքայնություն: Ուայթեքերն իր պարզաբանումների միջ գետեղել էր նաև թուրքական տեսակետը թերևս այն նպատակով, որ 24-րդ պարբերությունից Հայերի ցեղասպանության մասին դրույթը դուրս չմղվի տեքստից, ինչպես դա եղավ նախկին գեկույցի հետ: Տողառակում ներկայացնելով 1915 թ. դեպքերի թուրքական վարկածը, Ուայթեքերը հենց Օսմանյան կայսրության դաշնակից Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմի գեկուցադրերի մեջբերումներով չեղոքացնում է այն:

1985 թ. օգոստոսի 5–30-ը ընթացած ենթահանձնաժողովի 38-րդ նստաշրջանում կրկին սկսվեցին Հայոց ցեղասպանության շուրջ քննարկումները, երբ Բ. Ուայթեքերը Հայոց ցեղասպանության մասին հիշատակող 24-րդ պարբերությամբ հանդերձ ներկայացրեց իր գեկույցը: Մահմեդական երկրների՝ Եգիպտոս, Հորդանան, Մարոկկո, Բանգլադեշ և որոշ եվրոպական երկրների մասնագետ-ներկայացուցիչները Հայոց ցեղասպանության հիշատակման պատճառով դեմ արտահայտվեցին 24-րդ

⁴³¹ Մարթեան Զ., Ջանքեր՝ ՍՄԿ-ի 30-րդ պարբերության վերահաստատման ուղղությամբ, էջ 461–462:

⁴³² Генциал армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с 666.

պարբերութեանը: Օգոստոսի 19-ին Ենթահանձնաժողովի նիստում ելույթ ունեցան նաև չորս հայեր՝ «Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի» միջազգային հարցերի հանձնաժողովի ներկայացուցիչ, պրոֆեսոր Շավարշ Թորիկյանը, «Գերութեան դեմ մարդու իրավունքների պաշտպանութեան» կազմակերպության ներկայացուցիչ Հրայր Պալյանը, «Բնիկ ժողովուրդների համաշխարհային կազմակերպության» ներկայացուցիչ Հարութ Սասունյանը և «Ազգերի և ժողովուրդների միջև եղբայրական միութեան» միջազգային շարժման ներկայացուցիչ Ռոբերտո Մալխասյանը, որոնք պատմական փաստերի հիման վրա պաշտպանեցին Հայոց ցեղասպանութեան փաստի հիշատակումը զեկուլյի 24-րդ պարբերութեանում:

Թորիկյանը և Սասունյանը իրենց ելույթներում նաև անդրադարձ կատարեցին այն փաստին, որ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը դեռ 1948 թ. իր նիստերում անդրադարձել է հայերի կոտորածներին: Այդ քննարկումների մասին փաստերը տեղ են գտել հանձնաժողովի փաստաթղթերում, որոնք հայտնաբերվել ու առաջին անգամ չրջանառության մեջ էին դրվել Զ.Մըսելյանի կողմից⁴³³: Ի պատասխան Թուրքիայի ներկայացուցիչը կրկնեց Թուրքական պաշտոնական վարկածը, համաձայն որի կատարվածն ընդամենը հայկական ապստամբութեան ճնշում է եղել, նրա տեսակետը պաշտպանեց նաև Թուրք մասնագետ Թուրքայա Աթալյուլը և Պակիստանի ներկայացուցիչը:

Օգոստոսի 20-ին պատասխան ելույթով հանդես եկավ զեկուլյի հեղինակ Բ.Ուսլյոբեքը, որը նշեց, որ ութ տարի զբաղվել է հայերի ցեղասպանության ուսումնասիրությամբ, հետազոտել է արխիվային փաստաթղթեր, այդ թվում Օսմանյան կայսրության դաշնակից տերությունների՝ Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի արխիվները, որոնք վկայում են հենց ցեղասպանության մասին, որի կազմակերպիչները դատապարտվել են հենց Թուրքական ռազմական դատարանների կողմից: Զեկուլյոզը եզրակացրեց, որ եթե Ենթահանձնաժողովում ելույթ ունեցող մասնագետները չպեսք է քաջություն ունենան ասելու ճշմարտությունը, ուրեմն նրանց մասնակցությունը անիմաստ է, քանզի Ենթահանձնաժողովի պարտականությունն է զոհերին պաշտպանել կառավարություններից, այլ ոչ թե հակառակը⁴³⁴:

⁴³³ Մալքուհան Ջ., Ջանքեր՝ ՄԱԿ-ի 30-րդ պարբերության վերահաստատման ուղղութեամբ, էջ 462:

⁴³⁴ Նույն տեղում, էջ 463:

Այս խոսքերին փորձեց արձագանքել Թուրքիայի ներկայացուցիչը, սակայն հուլյն նախագահող էրիկա Թայեսը ձայն չտվեց նրան, հայտարարելով, որ հարցի շուրջ քննարկումներն ավարտված են: Օգոստոսի 21-ին վերջապես քվեարկվեց զեկուլյցն ամբողջությամբ, ինչի արդյունքում ընդունվեց 14 - «կողմ», 1 - «դեմ» և 4 - «ձեռնպահ» ձայների հարաբերակցությամբ: Զեկուլյցին կողմ քվեակեցին Արգենտինան, Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը, Մեքսիկան, Հարավսլավիան, Ջինսատանը, Ճապոնիան, Նիդերլանդները, Եթովպիան, Գանան, Հնդկաստանը, Բելգիան, Կանադան և էկվադորը: Զեռնպահ էին քվեարկել Հորդանանի, Կուբայի, Մարոկկոյի և Բանգլադեշի ներկայացուցիչները, ևս վեց երկրների մասնադեպատվիրակներ քվեարկությանը չմասնակցեցին: Դեմ քվեարկած ԽՍՀՄ-ի ներկայացուցիչն իր դիրքորոշումը հիմնավորեց նրանով, որ իր կառավարությունը համաձայն չէ Ուայթեքերի զեկուլյցում տեղ գտած այն առաջարկների հետ, որոնք նպատակ են հետապնդում փոփոխություններ մտցնել ՄԱԿ-ի Ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի մեջ⁴³⁵: Կողմ քվեարկած ԱՄՆ-ի պատվիրակ Ջոն Քերին և Մեքսիկայի ու Բելգիայի պատվիրակները քվեարկություններից առաջ և նիստերի ընթացքում հայանպաստ դիրք էին գրավել:

ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքի հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովում ձևաք բերված այս կարևոր հաջողության գլխավոր գերավականն այն էր, որ եթե 1970-ական թթ. 30-րդ պարբերության քննարկումներն ընթանում էին առանց հայերի գործուն մասնակցության, ապա թուրքական կառավարության ջանքերի շնորհիվ այդ պարբերության տապալումը 1980-ական թթ. հանգեցրեց սփյուռքի ներուժի համախմբմանն ու ավելի նպատակային սլոյքարին, ինչի արդյունքում համափյուռքյան միասնական ջանքերի գնով հաջողվեց 30-րդ պարբերությունը վերահաստատել 24-րդ պարբերության տեսքով:

ԽՍՀՄ կազմալուծումից, Հայաստանի միջազգային իրավունքի սուբյեկտ և ՄԱԿ-ի լիիրավ անդամ դառնալուց հետո հնարավորություն ընձեռնվեց այդ կազմակերպության բարձր ամբիոնից տվյալ հարցի հետ կապված արդեն հնչեցնել Հայաստանի պաշտոնական դիրքորոշումը: 1998 թ. սեպտեմբերի 25-ին Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Ռ. Քոչարյանը ելույթ ունեցավ ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 53-րդ նստաշրջանում և ՄԱԿ-ի բարձր ամբիոնից բարձրացրեց նաև Հայոց ցեղասպանության ընդունման և դատապարտման անհրաժեշտության

⁴³⁵ Մսերլեան Զ., Ջանքեր՝ ՄԱԿ-ի 30-րդ պարբերության վերահաստատման ուղիորքամբ, էջ 463:

հարցը: Հայաստանի նախագահն իր ելույթում մասնավորապես ասաց. «Ընթացիկ տարին «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի ընդունման 50-ամյակի տարին է: Ինչպես Հայտնի է, Օսմանյան կայսրությունում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանությունն իր ժամանակին պատշաճ կերպով չդատապարտվեց համաշխարհային հանրության կողմից, ինչը որոշ վարչակարգերի խրախուսեց նոր հանցագործություններ կատարել»⁴³⁶: Հայաստանի Հանրապետության նախագահը Հայտարարեց նաև, որ Գլխավոր Ասամբլեայի 53-րդ նստաշրջանում Հայաստանի և Հինգ ալլ պետությունների համատեղ առաջարկությանը նստաշրջանի օրակարգ է մտցվել կոնվենցիայի 50-ամյակի վերաբերյալ բանաձև ընդունելու հարցը: Հայաստանի նախագահը հետագայում Հայտարարեց, որ այդ հարցում մենք ուշացել ենք մոտ 7 տարի և անկախությունից անմիջապես հետո պետք է այս մասին բարձրաձայնվեր միջազգային կառույցներում ու մասնավորապես ՄԱԿ-ում⁴³⁷: Ցավալի է, որ չնայած հենց Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակագրի 11-րդ կետում է ամրագրված, որ «Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915 թվականին Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին»⁴³⁸, Հայաստանն առաջին անգամ այս հարցը միջազգային կառույցում, ինչպիսին ՄԱԿ-ն է առաջին անգամ պաշտոնապես բարձրաձայնեց այդքան ուշ:

1998 թ. դեկտեմբերի 2-ին ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 53-րդ նստաշրջանը միաձայն ընդունեց «Ցեղասպանության կանխարգելման և պատժելիության կոնվենցիայի 50-ամյակի մասին» Հայաստանի և Հինգ ալլ երկրների ներկայացրած ցեղասպանության դատապարտման 53/43 բանաձևը⁴³⁹, որում երախտագիտություն էր հայտնվում բոլոր այն երկրներին, որոնք վավերացրել էին Կոնվենցիան, առաջարկվում էր միանալ կոնվենցիային այն երկրներին, որոնք դեռ չէին արել դա: Կոչ էր արվում բոլոր երկրներին ընդլայնել և ակտիվացնել ջանքերը այդ դրույթների կատարման ուղղությամբ, ինչպես նաև շարունակել կոն-

⁴³⁶ <http://www.armworld.am/detail.php?paperid=3951&pageid=122324&lang=>

⁴³⁷ Տես նույն տեղում:

⁴³⁸ Տես ՀՀ Անկախության հռչակագիր, ընդունված 23 օգոստոսի 1990 թ. <http://www.gov.am/am/independence/>

⁴³⁹ <http://analitika.at.ua/news/2008-12-04-4754>.

վենցիայի դրույթների կատարման ուսուսմանստիժումը, վեր հանելով դրանց իրագործման խոչընդոտներին ու նախանշել հաղթահարման ուղիները ինչպես ազգային, այնպես էլ միջազգային մակարդակում⁴⁴⁰:

Նույն օրը ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայում Կիպրոսի մշտական ներկայացուցիչը հանդես եկավ «Անկախ կատարման ժամկետից և զբաղեցրած դիրքից, ծանր միջազգային հանցագործությունների մեջ մեղադրվող անձանց քրեական պատասխանատվության ենթարկելու մասին» զեկուլյոյ: Զեկուլյոյում ընդգծվում էր, որ 1915–1923 թթ. ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում 1,5 մլն. հայերի կոտորածը հանդիսանում է ցեղասպանություն օրինակ, որի դեմ դժբախտաբար ջանքեր են գործադրվում, որպեսզի այդ փաստը չօգտագործվի իբրև տվյալ հանցագործության պատմական օրինակ: Կիպրոսի ներկայացուցիչը ակնհայտորեն ակնարկում էր Ենթահանձնաժողովում Հայոց ցեղասպանության իբրև տվյալ հանցագործության պատմական փաստի հիշատակման պատճառով միջազգային ծանր հանցագործություն համարվող ցեղասպանության մասին ՄԱԿ-ի 1948 թ. կոնվենցիան կատարելագործելու ուղղությամբ նախաձեռնված գործընթացի թուրքիայի կողմից տապալելու քայլերը: Կիպրոսի ներկայացուցիչն իր ելույթում նշեց նաև, որ եկել է ցեղասպանության հանցագործությունից տուժած ժողովրդի նկատմամբ արդարացի վարվելու և նրա արժանապատվությունը սլաշտպանելու ժամանակը, որպեսզի բոլոր երկրները միասնաբար հանդես գան ցեղասպանության համար հանցագործ պետությունը պատասխանատվության կանչելու հարցում: Բանախոսն ընդգծում էր, որ, հաշվի առնելով ոչ միայն այս պատմությունը, առաջացել է ցեղասպանության կոնվենցիայի գործնական կիրառության անհրաժեշտությունը⁴⁴¹:

2001 թ. ապրիլի 25-ին ժնեում ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 57-րդ նստաշրջանը միաձայն ընդունեց Հայաստանի նախաձեռնությունում ներկայացված «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի մասին բանաձևը, որի համաձայն, հանձնաժողովը, նկատի ունենալով այն տառապանքները, որոնք արդեն իսկ ցեղասպանությունը պատճառել է մարդկությանը և այն, որ դեռևս առկա է ցեղասպանության կրկնության վտանգը, մեկ անգամ ևս շեշտվում է այդ կոնվենցիայի մնայուն նշանակությունը և կիրառման կարևորությունը, ինչպես նաև որոշվում

⁴⁴⁰ zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_633

⁴⁴¹ Генотип армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 560.

է անդրադառնալ այդ հարցի քննարկմանը 2003 թ. կայանալիք 59-րդ նստաշրջանի ընթացքում:

2008 թ. մարտի 28-ին 58 պետությունների, այդ թվում Հայաստանի նախաձեռնությամբ ժնեռւմ ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովն ընդունել է ևս մեկ բանաձև ցեղասպանության կանխարգելման վերաբերյալ, որը նպատակաուղղված էր քննարկելու ՄԱԿ-ի համակարգում ցեղասպանության վաղ կանխարգելման և նախազգուշացման ներդաշնակ մեխանիզմների մշակմանը:

Ամփոփելով ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Ենթահանձնաժողովում Հայոց ցեղասպանության քննարկումներն ու ընդունած զեկուլյցների պարբերությունները, ինչպես նաև անկախացումից հետո ՄԱԿ-ում այդ հիմնահարցի բարձրացման Հայաստանի ձեռնարկած քայլերը, կարող ենք արձանագրել, որ այդ հեղինակավոր կառույցում մեր երկրի նախաձեռնությունները այդքան էլ հետևողական ու նպատակային չեն եղել, բացակայում էր գործունեության ռազմավարությունը ոչ միայն այս, այլև Հայաստանի շահերի ու իրավունքների նարկայացման ու պաշտպանության մյուս հիմնախնդիրներում:

Կարծում ենք, որ Հայաստանն իբրև ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի 53/43 բանաձևի նախաձեռնող երկիր պետք է հետևողական լինի տվյալ բանաձևի հատկապես այն կետերի կյանքի կոչման հարցում, որոնք վերաբերվում են Կոնվենցիայի դրուլթների կատարման խոչընդոտներին և հատկապես դրանց հաղթահարման ուղիների մատնանշմանը:

Այս առումով Հայաստանը կարող է հրավիրել ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի ուշադրությունը այն փաստի վրա, որ իր հարևան Թուրքիան Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության իր քաղաքականությունը թե՛ ազգային, թե՛ միջազգային մակարդակներում լուրջ խոչընդոտներ է առաջացնում ցեղասպանության կոնվենցիայի դրուլթների կիրառման ճանապարհին՝ այդ հանցագործության կանխարգելման ու պատժելիության տեսակետից:

**5.1.3. Եվրախորհրդարանում և Եվրախորհրդի
Խորհրդարանական վեհաժողովում Հայկական հարցի և Հայոց
ցեղասպանության քննարկումներն ու ընդունված բանաձևերը**

Բնական է, որ 1970–80-ական թթ. ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Ենթահանձնաժողովում Հայոց ցեղասպանության շուրջ

ծավալված քննարկումները և ընդունված դեկլարացիաների պարբերություններում տրված դնահատականներն իրենց անդրադարձն ունեցան արդեն եվրոպական պաշտոնական կառույցներից մեկում՝ Եվրախորհրդարանում այդ հարցի շուրջ քննարկումների և ի վերջո «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևի ընդունման վրա:

Դեռ 1981 թ. Եվրախորհրդարանի 20 անդամներ՝ Ժակել, Նիկոլաս և ուրիշներ առաջարկեցին բանաձև ընդունել հայերի դրություն վերաբերյալ: Այդ բանաձևում խորհրդարանականները նշում էին, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին տեղի ունեցած ցեղասպանությունից հետո Հայ ժողովուրդը շարունակում է տարբեր բնույթի ճնշումների ենթարկվել մասնավորապես թուրքական կառավարության կողմից, ուստի բանաձևի նախագծում պարունակվում էր պահանջ թուրքական կառավարությանը՝ դադարեցնել մարդու իրավունքների խախտումներն իր պետության տարածքում⁴⁴²:

1983 թ. սեպտեմբերի 19-ին Սոցիալիստների խմբակցության անունից Եվրախորհրդարան ներկայացվեց Պաոլա Դյուպորի (Ֆրանսիա) և Էռնեստ Դյինի (Բելգիա) «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևը, որը 1984 թ. հունվարի 22-ին քննարկվեց Եվրախորհրդարանի Քաղաքական հարցերի Հանձնաժողովի նիստում: Բանաձևում մասնավորապես նշվում էր, որ Եվրախորհրդարանը Եվրամիության նախարարների խորհրդից պահաջում է ճանաչել հայերի ցեղասպանությունը, հասնել այն բանին, որ ՄԱԿ-ը նույնպես ընդունի նույնանման բանաձև և ճնշում գործադրել թուրքական կառավարության վրա 1915 թ. ցեղասպանության պատմական փաստն ընդունելու նպատակով, հասկացնելով վերջինիս, որ թուրք-հայկական խնդրի արդարացի ու հիմնավոր լուծումը հնարավոր է միայն քաղաքական երկխոսության միջոցով⁴⁴³:

Քննարկումների ժամանակ Հանձնաժողովի որոշ անդամներ առաջարկեցին տվյալ հարցն ընդգրկել թուրքիայի վերաբերյալ Եվրախորհրդարանին ներկայացվելիք ընդհանուր դեկլարացիայի մեջ, սակայն թուրքիային սատարող ԳՖՀ-ի պատգամավորների ջանքերով Հանձնաժողովը հետաձգեց բանաձևի նախագծի քննարկումը մինչև 1984 թ. հունիսը՝ խորհրդարանական ընտրությունների ավարտը⁴⁴⁴:

⁴⁴² Генотыл армян - ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 816

⁴⁴³ Արման Գասպար, Հայ ազատագրական պայքարն ու անաբեկչությունը, էջ 150:

⁴⁴⁴ Կիրակոսյան Ա., Ակնարկներ Հայկական հարցի և Եղեռնի միջազգային ճանաչման պատմությունից, Եր., 2006, էջ 184:

1984 թ. հոկտեմբերի 13-ին սոցիալիստական խմբակցությունյան նախագահ Անրի Սարին (Ֆրանսիա), Քաղաքական Հարցերի Հանձնաժողովի փոխնախագահ Ժիզել Շարզատը, էռնեստ Գլինը, տիկին Ֆուլիեն և ուրիշներ կրկին եվրախորհրդարանի քննարկամանն են ներկայացնում «Հայկական Հարցի քաղաքական կարգավորման մասին» բանաձևի նախագիծը, որը հոկտեմբերի 23-ին եվրախորհրդարանը կրկին փոխանցում է Քաղաքական Հարցերով Հանձնաժողովի քննարկմանը: Ի տարբերություն նախորդ նախագծի, սոցիալիստների նոր նախագծում ներկայացվում են բանաձևի ընդունման անհրաժեշտության ավելի ընդարձակ հիմնավորումներ: Փաստաթղթում արձանագրվում էր, որ հայ ժողովուրդը զրկված է իր պատմական արմատներից, քանզի թուրքական կառավարությունը հրաժարվում է ճանաչել 1915 թ. ցեղասպանությունը: Նոր նախագիծը կրկնում էր նախորդի պահանջները, միայն ավելացվում էր, որ եվրամիության անդամ-պետությունները նույնպես պետք է ճանաչեն հայերի ցեղասպանությունը:

Իսկ պատգամավոր Ժակեն առաջարկում էր նույնիսկ պատժամիջոց կիրառել Թուրքիայի նկատմամբ՝ մասնավորապես հետաձգել Թուրքիային վերաբերող ֆինանսական արձանագրության հաստատումը, որը նախատեսված էր եվրամիության և Թուրքիայի միջև ստորագրված ասոցիացիան պայմանագրով, քանի դեռ Թուրքական կառավարությունը չի դադարեցնում հայերի ցեղասպանության ժխտողականությունը և մարդու իրավունքների խախտումներն իր պետության տարածքում⁴⁴⁵:

Տիկին Դյուպորը բացի բանաձևի նախագիծ ներկայացնելուց 1984 թ. մայիսի 10-ին զրավոր հարցում է անում եվրամիության նախարարների խորհրդին, թե հնարավոր չէ արդյոք, որ նախարարների խորհրդի նախագահն առաջարկի եվրամիության 10 անդամ երկրներին, քաղաքական համագործակցության ոգուց ելնելով, ճանաչել 1915 թ. հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը՝ համատեղ հռչակագիր ընդունելու միջոցով: Եվրամիության արտաքին գործերի նախարարների խորհուրդը հուլիսի 11-ին պատասխանում է հարցմանը, որ 1915 և 1916 թթ. ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները, որոնք բավական շատ մարդկային կորուստներ բերեցին հայերին, անվիճարկելի են, և եվրամիության 10 երկրները պաշտպանում են մարդու իրավունքներն ու հիմնական ազատությունները, ինչպես նաև փոքրամասնությունների իրավունքները, սակայն հաստատ-

⁴⁴⁵ Генощид армян ответственности. Гурцини и обяательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 675-676

տակամ են ահաբեկչութեան գործողութիւնները՝ դատաւարտեալու հարցում, անկախ այն պատճառներէ, որոնք ընկած են զբանց հիմքում⁴⁴⁶։ Դժվար չէ նկատել, որ Եվրամիութեան արտաքին գործերի նախարարներէ պատասխանը համասարակչութիւնը դիվանագիտական փաստաթուղթ է, որում նախ փորձ է արվում անորոշ ձևակերպում տալ Հայոց ցեղասպանութեանը, այն անվանելով «ողբերգական իրադարձութիւն», մյուս կողմից, այս պատասխանով Եվրամիութիւնը տվյալ հարցով շարունակում էր իրենից կախվածութեան մեջ պահել ասոցիացման գործընթացում գտնվող Թուրքիային։

Սոցիալիստների խմբակցութեան անդամները նախորդ բանաձևերն ի մի բերելով, 1985 թ. հունիսի 13-ին նույն խմբակցութեան հույն պատգամավոր Կոլոկոտրոնիսը հերթական առաջարկը ներկայացրեց Եվրասորհրդարանին։ Ի տարբերութիւն նախորդների, այս նախագիծը վերնագրված էր «Հայկական հարցի և ապրիլի 24-ը հայերի ցեղասպանութեան օր հռչակելու մասին»։ Հույն պատգամավորն իր նախագծում առաջարկում էր Եվրամիութեան արտաքին գործերի նախարարները խորհրդին կոչ անել Թուրքական կառավարութեանը ճանաչել 1915 թ. ցեղասպանութիւնը և երկխոսութիւն սկսել հայերի ներկայացուցիչներին հետ։ Բանաձևում միաժամանակ կոչ էր արվում Եվրամիութեան անդամ պետութիւններին ապրիլի 24-ը հռչակել Հայոց ցեղասպանութեան օր և նույն առաջարկը բարձրացնել նաև ՄԱԿ-ում։ Իր այս առաջարկը Կոլոկոտրոնիսը հիմնավորում էր նաև նրանով, որ Սորբոնում 1984 թ. ապրիլի 13–16-ը կայացած հեղինակավոր միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպութիւնը՝ Ժողովուրդների մշտական դատարանն իր նիստում, որոշում էր կայացրել այն մասին, որ ցեղասպանութիւնը վաղեմութիւն չունեցող միջազգային հանցագործութիւն է, ինչից ելնելով էլ ճանաչել ու դատաւարտել է հայերի ցեղասպանութիւնը։ Բացի այդ նշվում է, որ 1984 թ. սեպտեմբերի 10-ին ԱՄՆ Կոնգրեսն ընդունել է կոնգրեսական Թոնի Կուելզոնի առաջարկը և 1985 թ. ապրիլի 24-ը հռչակել է «մարդու կողմից մարդու նկատմամբ ունեւորեցւած վերաբերմունքի զոհերի հիշատակի օր»⁴⁴⁷։

Եվրասորհրդարանը, 80-ական թվականներին սկզբներին հեղեղված լինելով Հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ սոցիալիստ պատգամա-

* Խոսքը 1975 թվականից սկիզբ առած գինյալ պայքարի մասին է։

⁴⁴⁶ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 677.

⁴⁴⁷ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 678.

վորենքի առաջարկներով, ի վերջո ստիպված եղավ անդրադառնալ այդ հարցին:

Ուշագրություն է արժանի Հայկական հարցի բանաձևի վերնագրում «քաղաքական լուծում» ձևակերպումը, ինչով փաստորեն ստորադասվում էր հարցի իրավական լուծման հնարավորությունը: Կարծես թե դիտավորյալ հարցը ուղղվել էր քաղաքական հանձնաժողովին, որպեսզի իրավական ուղղություն մվելի խոր և կոնկրետ գործողություններ ենթադրող ուսումնասիրություններ չկատարվեն, որպեսզի Եվրախորհրդարանը հենց սկզբից չեղվի բուն նպատակից և բավարարվի լոկ Հայոց ցեղասպանության ճանաչմամբ և դատապարտմամբ, բացառելով հանցագործ պետության համար դրանից բխող հետևանքները: Սակայն ակնհայտ էր, որ Հայկական հարցի քաղաքական լուծումը չէր կարող բացառել դրա միջազգային իրավական լուծումը, հաշվի առնելով միջազգային իրավունքի ու քաղաքական գործընթացների փոխկապակցվածությունն ու փոխազդեցությունը:

1984 թ. հոկտեմբերի 23-ին Եվրախորհրդարանի Քաղաքական հարցերով հանձնաժողովն այդ հարցով գումարեց առաջին նիստը, իսկ 1984 թ. նոյեմբերի 26-ին որոշվեց դրա վերաբերյալ հատուկ զեկուցում լսել: Դեկտեմբերի 20-ին հատուկ զեկուցող է նշանակվում էթնիկ փոքրամասնությունների հարցերով հայտնի մասնագետ Ժակ Վանդեմյուլը (Բելգիա): Թուրքական դիվանագիտությունը ամեն ինչ արեց, որ տվյալ հարցով զեկուցող նշանակվի Քաղաքական հարցերով հանձնաժողովի Թուրքամետ անդամներից որևէ մեկը, սակայն, երբ այդ փորձերը ձախողվեցին, արգեն ձգտում էր ոչ պաշտոնական շփման մեջ մտնել Վանդեմյուլը հեղինակը փաստաթուղթը կազմելու ընթացքում տեղեկություններ ստանալու և կողմերի դիրքորոշումներին ծանոթանալու նպատակով միայն պաշտոնական հանդիպումներ ունեցավ և՛ հայերի, և՛ թուրքերի հետ, փորձելով պահպանել անաչառությունը: Այդ իսկ պատճառով նա ենթարկվեց թուրքական պաշտոնատար անձանց և լրագրողների ուժեղ ճնշմանը: Նույնիսկ Թուրքիայի վարչապետ Թուրգուլ Օզալը հանդես եկավ սպառնալից հայտարարությամբ¹⁸:

Չնայած այդ ճնշումներին, այդուհանդերձ, Ժ Վանդեմյուլը մեկ տարի անց՝ 1985 թ. դեկտեմբերին, ներկայացրեց իր զեկույցը Եվրա-

¹⁸ Геносид армян - ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 2, с. 561.

¹⁹ Կիրակոսյան Ա., Աշվ աշխ., էջ 184:

խորհրդարանի Քաղաքական Հարցերով Հանձնաժողովին: Պետք է նշել, որ Վանդեմյուլբրուքը որոշակիորեն ընկել էր թուրքական տեսակետների ազդեցության տակ: Մասնավորապես Աբդուլ Համիդի կառավարումը նաև ներկայացնում էր որպես հայերի համար «համեմատաբար հանգիստ» ժամանակաշրջան, շրջանցելով 1894–1896 թթ. հայկական կոտորածները, որոնց արդյունքում բնաջնջվեց շուրջ 300.000 մարդ: 1909 թ. Ադանայի կոտորածը ներկայացվում էր իբրև հայ-թուրքական բախում, իսկ Հայոց ցեղասպանության ժամանակագրությունը սահմանափակվում է 1915 թ., անտեսելով թուրքական հայաջինջ քաղաքականության շարունակությունը քեմալականների կողմից, մասնավորապես 1920 թ. Կիլիկիայի և 1922 թ. Ջմյուռնիայի հայ բնակչության դանդախության կոտորածները: Զեկույցի հեղինակը համառորեն չէր տեսնում տրամաբանական կապ և շարունակականություն թուրքական տարբեր վարչակարգերի կողմից հայերի նկատմամբ վարվող բնաջնջման ու հայրենազրկման քաղաքականության մեջ:

Այդուհանդերձ, Վանդեմյուլբրուքը կարևոր տեսակետ է հայտնում, որ թուրքական իշխանությունների գործողությունները հայերի նկատմամբ ունեցել են կանխատեսված և պարբերական բնույթ, ինչը լիովին համապատասխանում է ցեղասպանության հանցագործության հանցակազմի հատկանիշներին և պատահական չէ, որ զեկույցողը միանշանակ գալիս է այն եզրակացության, որ հայերի նկատմամբ կատարված գործողությունները համապատասխանում են ցեղասպանության հանցագործությանը՝ ըստ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի⁴⁵⁰:

Զեկույցում հեղինակը, բնականաբար, չէր կարող անտեսել ՄԱԿ-ում Հայոց ցեղասպանության նախորդած քննարկումները: Անդրադառնալով 30-րդ պարբերությանը, Վանդեմյուլբրուքն իր զեկույցում նշում է, որ եթե անգամ Հայոց ցեղասպանության դրույթը կրկին ներառվի 30-րդ պարբերությունում և զեկույցը հավանության արժանանա ՄԱԿ-ի կողմից, ապա այդ ճանաչումը մեխանիկորեն չի հանդեսնի թուրքիայի դատապարտմանը: Խնդրին, ըստ հեղինակի, կայանում էր նրանում, որ չկա հեղինակավոր մի կառույց, որն առկա միջազգային իրավունքի սլայմաններում կարողանար պետություն նկատմամբ «քրեական գործ» հարուցել հանցավոր գործողությունների համար, առանց այն պետության համաձայնության, որին դա վերաբերվում է⁴⁵¹: Այս առումով հարկ ենք

⁴⁵⁰ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 691–692.

⁴⁵¹ Նույն տեղում, с. 695.

համարում նշել, որ Վանդեմյուլբուրգը իր եզրակացությունները ՄԱԿ-ի Ենթահանձնաժողովի զեկուլցյների վերաբերյալ կատարում է հանցած տվյալների հիման վրա, քանի որ իր ներկայացրած զեկուլցից ամիսներ առաջ՝ 1985 թ. օգոստոսի 29-ին Ենթահանձնաժողովն արդեն ընդունել էր Բ. Ուայթեքերի զեկուլցը 24-րդ պարբերությանը, որում Հայոց ցեղասպանությունը հիշատակվում էր որպես այդ հանցագործության պատմական օրինակ և կարծում ենք, որ Վանդեմյուլբուրգը չէր կարող այդ մասին չիմանալ: Բացի այդ, զեկուլցողի դատողությունները վիճելի են նաև բովանդակային իմաստով: Կան բազմաթիվ նախադեպեր, երբ առանց պետությունների համաձայնության միջազգային հանրությունը, մարդասիրական միջամտություններ իրականացնելով, միջամտել է սովորեն պետությունների ներքին գործերին կամ արդարադատություն է իրականացրել իրավախախտ պետությունների նկատմամբ: Այս տեսակետից կարևոր նախադեպ էին Նյուրնբերգի ու Տոկիոյի միջազգային տրիբունալների գործունեությունը, երբ անկախ Գերմանիայի ու Ճապոնիայի համաձայնությունից դատապարտվեցին դեմանացի ու ճապոնացի պատերազմական հանցագործները: Բացի միջազգային իրավական պատասխանատվության մեխանիզմներից Երկրորդ աշխարհամարտում հաղթանակած հակահիտլերյան կոալիցիայի երկրները նաև քաղաքական պատասխանատվության ենթարկեցին այդ երկրներին, որոնց գործունեությունը հանգեցրել էր բազում պատերազմական հանցագործություններին: Դա դրսևորվեց ոչ միայն հանցավոր վաչակարգերի տապալման, այլև հանցավոր պետությունների որոշ տարածքների օտարման ձևերով:

Զեկուլցողի կողմից քննարկվում է նաև այն հարցը, որ ցեղասպանության մասին կոնվենցիայում նշված ֆիզիկական անձանց պատասխանատվությունը Հայոց ցեղասպանության պարագայում կորցնում է իր իմաստը, քանզի պատասխանատուներն այլևս գոյություն չունեն, իսկ եթե անգամ նրանք ողջ լինեին թուրքական կողմը կարող էր օգտվել "non bis in idem" (նույն հանցանքի համար երկրորդ անգամ չեն դատում) սկզբունքից, մատնանշելով, որ թուրքական դատարանները թուրքական օրենքների հիման վրա արդեն իսկ պատասխանատվության են ենթարկել մեղավորներին⁴⁵²: Ինչ վերաբերում է երիտթուրքերի դատավարությանը, ապա թուրքական ռազմական տրիբունալը երիտթուրք պարագլուխներին մեղավոր ճանաչեց առաջին աստիճանի սպանություն-

⁴⁵² Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2. ч. 1, с. 695.

յունները կատարելու, սահմանադրութեան մեջ ամրագրված կառավարման ձևն ու էությունը փոխելու, իշխանութիւնը բռնազավթելու մեջ և դրա հիման վրա նրանց նկատմամբ հեռակա կարգով մահվան դատավճիռ կայացրեց⁴⁵³։ Այսինքն, քանի որ այն ժամանակ Օսմանյան կայսրության քրեական օրենսգրքում, բնականաբար, չկար ցեղասպանութեան համար նախատեսված առանձին հոդված, ուստի մեղավոր անձինք մահվան դատապարտվեցին Հայերի նկատմամբ զանգվածաբար «առաջին աստիճանի սպանութիւններ» կատարելու մեղադրանքով, ուստի տեսականորեն երիտթուրքերին հնարավոր կլինէր ցեղասպանութեան նոր մեղադրանքով պատասխանատուութեան ենթարկել, եթե նրանք դուռնա ողջ լինեին։

Բացի դրանից, զեկուլցում նշվում է, որ ըստ կոնվենցիայի, հատուցման սկզբունքը չի տարածվում ցեղասպանութեան մեջ մեղադրվող ֆիզիկական անձանց վրա, այն դեպքերում, երբ նրանք գործել են պետութեան անունից։ Այդ դեպքում, ըստ զեկուլցողի, պատասխանատուութիւնն ընկնում է պետութեան վրա։ Ըստ այդմ, պետութիւնը, որն իրեն զոհ է համարում, իրավունք ունի հատուցում պահանջել այն պետութիւնից, որը կատարել է այդ հանցագործութիւնը, տվյալ դեպքում՝ Թուրքիայից։ Հայ ժողովուրդը եղել է զոհ, բայց չի հանդիսացել միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, ուստի չի կարող ներկայացնել հատուցման պահանջ, բացի այն դեպքերից կամ պարտավորութիւններից, որոնք Թուրքական կողմը քննարկվող ժամանակաշրջանում պետք է կատարեր իր հայ հպատակների նկատմամբ⁴⁵⁴։ Այս վերջին դրուլթն արդեն իսկ հնացած է, քանզի հայ ժողովուրդն արդեն վերականգնել է իր անկախ պետականութիւնը, և Հայաստանն իբրեւ միջազգային իրավունքի սուբյեկտ կարող է ներկայացնել ու պաշտպանել հայութեան իրավունքները՝ այդ թվում նաև հատուցման հարցի հետ կապված։

Զեկուլցողն, այդուհանդերձ, ցեղասպանութեան հանցագործութեան հետ կապած պետութեան պատասխանատուութեան հարցում լուրջ հեռանկարներ չի տեսնում, պատճառաբանելով միջազգային իրավունքի դուռնա ցածր զարգացման աստիճանը։ Վանդեմյուլբրուքը, սակայն, չէր կարող չիմանալ, որ ՄԱԿ-ի Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովում տասնամյակներ շարունակ այդ ուղղութեամբ լուրջ քննարկումներ են

⁴⁵³ Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի, էջ 126։

⁴⁵⁴ Генциал армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 695.

ընթացել, նախագծեր են կազմվել ու ներկայացվել նաև Գլխավոր Ասամբլեային, սակայն նա այդ մասին ոչինչ էի հիշատակում: Այս ամենը վկայում է այն մասին, որ զեկուցողն ընդամենը փորձում էր ներկայացնել փոխզիջումային մի նախագիծ, որի նպատակն էր բավարարվել լուկ հանցագործությունյան փաստն արձանագրելով, բացառելով դրա համար մեղավոր կողմի համար որևէ լուրջ հետևանքները: Թուրքիայի նկատմամբ զգուշավոր մոտեցումը թերևս պայմանավորված էր ոչ միայն Եվրախորհրդարանի որոշ երկրների համար ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում գործընկեր հանդիսացող երկրին ծանր վիճակի մեջ չգցելու ցանկությամբ, այլ նաև այն մտահոգությունով, որ պետություն պատասխանատվության դրույթների ամրագրման դեպքում բանաձևն առհասարակ կարող էր չընդունվել ու տապալվել հենց Քաղաքական հարցերի հանձնաժողովում, չհասնելով Եվրախորհրդարանի քննարկմանը:

Զեկուցողը փորձում է Հայկական հարցի քաղաքական լուծումը հանգեցնել բացառապես Թուրքիայի կողմից տարբեր միջազգային պայմանագրերով ստանձնած պարտավորությունների կատարմանը, այլ ոչ թե կատարված միջազգային ծանր հանցագործությունյան համար պատասխանատվության կրելուն: Զեկույցում նշվում է, որ Թուրքիան ստորագրել է փոքրամասնությունների մշակութային իրավունքների պաշտպանության ՄԱԿ-ի կոնվենցիան, վավերացրել է «Մշակութային հուշարձանների պաշտպանության մասին» միջազգային կոնվենցիան, որով նախատեսվում է փոքրամասնությունների մշակութային հուշարձանների պահպանությունը, վերանորոգումն ու պաշտպանությունը: Զեկույցման մեջ արձանագրվում է, որ հայկական համայնքը բազմիցս ըարժրացրել է հայկական հուշարձանների Հայոց պատրիարքարանին վերադարձնելու հարցը, սակայն ապարդյուն: Մինչդեռ կարելի էր, Հայոց պատրարքարանին փոխանցելով հուշարձանները, նրա վրա դնել նաև դրանց պահպանությունը, ինչը պետք է կատարվի ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հետ համագործակցությամբ⁴⁵⁵: Այս հանգամանքի արձանագրումը զեկույցում վկայում է այն մասին, որ թուրքական իշխանությունների կողմից հայկական հուշարձանների պահպանության և խնամքի ջանքերը զնահատվում են անբավարար:

Զեկուցման հեղինակը եզրակացնում է, որ Հայկական հարցը չի կարող ունենալ միջազգային իրավական հետևանքները, այլ կարող են ներկայացվել միայն բարոյական սահանջներ: Ելնելով այս եզրակա-

⁴⁵⁵ Генотид армян: отчужденность Турнии и обязательства мирового сообщества, т. 2, с. 1, с. 696.

ցությունից նշվում է, որ Եվրոմիության 12 անդամ-երկրները պետք է ՄԱԿ-ում միասնական դիրքորոշմամբ հանդես գան և հասնեն նրան, որ Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը հայերի ցեղասպանության հարցը ներառի «Ցեղասպանության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին կոնվենցիայի» կատարելագործմանն ուղղված իր զեկուլցում, քանզի այդ հանձնաժողովը հարմար հարթակ է, որպեսզի անցած իրադարձություններից 70 տարի անց հնարավոր լինի հասնել Հայկական հարցի քաղաքական լուծմանը:

Այս եզրակացությունը անթաքույց ձևով էր նկատվում հարցի լուծումը ուղղակիորեն թողնել ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքի հանձնաժողովի հայեցողությանը, խուսափելով սեփական իրավական դիրքորոշումը հստակ արտահայտելուց:

Սակայն նույնիսկ այս փոխզիջումային տարրերակով Եվրախորհրդարանի Քաղաքական հարցերով հանձնաժողովի անդամների մի մասը չհամաձայնեց զեկուլցողի արտահայտած որոշ տեսակետների հետ: «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» զեկուլցումը Քաղաքական հարցերով հանձնաժողովը քննարկեց 1986 թ. հունվարի 22-ի նիստերում, իսկ 1986 թ. փետրվարին հարցի քննարկումը հետաձգվեց հանձնաժողովի անդամների կողմից տեքստում բաղմամբիվ ուղղումներ մտցնելու պատրվակով, ընդ որում, 32 ուղղումներից 21-ը թուրքամետ բնույթի էին և ներկայացվել էին ԳՖՀ-ի և Դանիայի պատգամավորների կողմից⁴⁵⁶:

Օբինակ, անընդունելի էր համարվում Եվրոմիության արտաքին գործերի նախարարներին խորհրդից 1915 թ. պատմական իրադարձությունները որպես հայ ժողովրդի ցեղասպանություն ճանաչելու պահանջը: Թուրքիային սատարող երկրները ներկայացնող հանձնաժողովի անդամներն ամփոփանք հայտնելով հայ ժողովրդի հետ պատահած «ողբերգություն» ու «անարդարություն» կապակցությամբ, այնուամենայնիվ, գտնում էին, որ կատարված իրադարձությունները չեն համապատասխանում «ցեղասպանություն» տերմինին⁴⁵⁷: Հանձնաժողովի որոշ անդամներ նաև գտնում էին, որ Եվրախորհրդարանի հայտարարությունը կլինի հայտարարություն պատմական հարցերի հետ կապված, ինչը տվյալ մարմնի իրավասությունների մեջ չի մտնում, ու քանի որ Եվրախորհրդարանը չի տիրապետում այդ հարցի հետ կապված պատմական

⁴⁵⁶ Կիրակոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 185:

⁴⁵⁷ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 697.

հետազոտությունների փաստերին, ուստի աննպատակահարմար է նման հայտարարությունը հանդես գալը:

Հանձնաժողովի որոշ անդամներ տեսակետ էին հայտնում, որ զեկուցողը թերացել է այն հարցում, որ կանգ է առել միայն Թուրքիայի վրա, մինչդեռ բացի Թուրքիայից հայերի կյանքն առավել ուշադրություն է արժանի այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք են Իրանը, որտեղ հայոց լեզուն և հայկական հանրակրթական դպրոցները ճնշումների են ենթարկվում, ավելին, հանձնաժողովների անդամները գտնում էին, որ հայերը Խորհրդային Միությունում պետք է պահպանեին իրենց ինքնատիպությունը, սակայն նրանք շարունակում են տուժել անհատների իրավունքների ու ազատությունների խախտումներից և այլն⁴⁵⁸: Այս վերջին դիտարկումներում, անշուշտ, կային օբյեկտիվ տարրեր, սակայն ակնհայտ էր, որ սովյալ դիտողությունները նպատակ էին հետապնդում ոչ թե պաշտպանել հայերի իրավունքներն ու շահերը Իրանում կամ ԽՍՀՄ-ում, այլ ակնհայտորեն շեղում էին ուշադրությունը բուն խնդրից՝ հայերի ծանր դրությունից Թուրքիայում, ինչը Հայկական հարցի լուծված չլինելու ուղղակի հետևանք էր: Ցանկության դեպքում եվրասիորհրդարանը կարող էր առանձին բանաձև ընդունել հայերի դրություն ու նրանց իրավունքների պաշտպանության մասին Իրանում, ԽՍՀՄ-ում և այլ երկրներում: Այս լրացումներով միանշանակ փորձ էր կատարվում մեղմել Թուրքիային ուղղված մեղադրանքները, ցույց տալով, որ հայերի իրավունքները ոտնահարվում են նաև այլ երկրներում, ինչը պետք է որոշ առումով թուլացնեի Թուրքիայի նկատմամբ կոչոս դիրքորոշումը:

Օբյեկտիվ առաջարկների ու դիտողությունների շարքում պետք է նշել այն, որ հղում էր կատարվում Լոզանի պայմանագրով ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների ինքնության պահպանության հետ կապված Թուրքիայի ստանձնած պարտավորությունների վրա և դրա հիման վրա պնդվում էր, որ Թուրքական իշխանությունները պետք է ավելի լավ պաշտպանեին հայկական կրոնական ճարտարապետական հուշարձանները: Հանձնաժողովն այս առումով նշում էր նաև, որ Եվրամիության և Թուրքիայի միջև կնքված ասոցիացիան պայմանագրի դրույթներով նախատեսված է քրիստոնեական մշակույթի հուշարձանների պահպանությունն ու վերականգնումը⁴⁵⁹: Բննարկումների արդ-

⁴⁵⁸ Генотина армян ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 698.

⁴⁵⁹ Նույն տեղում

յունքում զեկուցողը ստիպված եղավ որոշ շահումներ կատարել բանաձևի նախագծում, ինչն այն դարձրեց էլ ավելի անորոշ:

Այդ հարցին նվիրված Հանձնաժողովի նխատեր տեղի ունեցած նաև մարտի 19-ին և հունիսի 26-ին: Զեկուլյի ընդունման հակառակորդները ձգտում էին անգամ թույլ չտալ զրա քննարկումը, հիմնվելով արարողակարգային դրույթների վրա, սակայն նրանց բողոքները 1986 թ. նոյեմբերի 27-ին մերժվեցին եվրախորհրդարանի ընդլայնված բյուրոյի որոշմամբ, իսկ 1987 թ. փետրվարի 25-ին զեկուլյի նախագիծն ընդունվեց անվանական քվեարկությամբ, կողմ՝ 25, դեմ՝ 23, ձեռնպահ՝ 2 ձայների հարաբերակցությամբ: Քվեարկության արդյունքներից դժվար է հասկանալ, որ զեկուլյն ընդունվել է բուռն և անզիջում պայքարի արդյունքում: 1987 թ. ապրիլի 15-ին եվրախորհրդարանի Քաղաքական հարցերով Հանձնաժողովի անունից հատուկ զեկուցող ժ. Վանդեմյուլբրուք զեկուլյի վերջնական տարբերակը և զրան կցված բանաձևի նախագիծը ներկայցնում է խորհրդարանին:

Պետք է նշել, որ եվրախորհրդարանի Քաղաքական հարցերի Հանձնաժողովի կողմից զեկուցողի ուսումնասիրությունում և զրան կցված բանաձևի նախագծի փոփոխություններից հետո վերջնական տեքստում ամրագրվել էին այնպիսի դրույթներ, որոնք գլխավորեն ազավադում էին նախնական տարբերակը: Օրինակ, եվրախորհրդարանին ներկայացված բանաձևի վերջնական տեքստում, նշվում էր, որ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ թուրք պատասխանատու պաշտոնյաները դեպքերի կատարման պահին չեն ունեցել հայ բնակչությանը բնաջնջում տալու թույլտվություն, ինչը «գեներոզ» եզրի կարևոր բաղադրիչներից է, ինչպես նաև պաշտոնական թուրքական հայտարարություններն առ այն, որ 1915 թ. դեպքերը ճանաչվում են իբրև մեծ ողբերգություն, որը տառապանքներ բերեց Օսմանյան կայսրության՝ տարբեր ազգությունների միլիոնավոր մարդկանց և նկատի ունենալով, որ դեպքերի որակումը իբրև ցեղասպանություն էի կարող ունենալ իրավական հետևանքներ, եվրախորհրդարանը

1. ցավում է այն անարդարությունների համար, որոնք կատարվել են հայ ժողովրդի նկատմամբ 1915 թ.:

* Զաղաքական հարցերով հանձնաժողովի կողմից եվրախորհրդարանին ներկայացրած «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևի նախագծի տեքստում բացի Օսմանյան կայսրությունից հատուկ նշվում էր «և Արևելյան Աստուխայի», ինչը նույնպես վկայում է փաստարդի բուրբանոտ բնույթի մասին:

2. գիտակցելով անցյալի այդ տառապանքները, պաշտպանում է Հայերի ցանկությունը զարգացնել իրենց ինքնատիպությունը, ինչը պետք է կատարվի թուրքական սահմանադրության համաձայն՝ առանց մարդու և քաղաքացու իրավունքների սահմանափակումների և ապահովելով փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանությունը⁴⁶⁰: Այսպիսով, Քաղաքական հարցերի հանձնաժողովը բանաձևի իր նախագծում Հայերի նկատմամբ կատարված հանցադրոծությունը չէր տալիս պատշաճ ձևակերպում, ընդամենը կրկնվում էին թուրքական ժխտողականության վարկածի դրույթները՝ «մեծ ողբերգություն», «անարդարություններ», «դժբախտություններ» և այլն:

Անշուշտ, այս զարգացումներին հետևում էր նաև եվրոպական հասարակայնությունը, ինչպես նաև Ֆրանսահայ համայնքը, որը փորձեց ներազդել «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևի ընդունման վրա: 1987 թ. հունիսին «Ֆրանս-Հայկական համերաշխություն» հասարակական կազմակերպությունը եվրախորհրդարանի պատգամավորներին կոչ էր անում որպես ցեղասպանություն որակել բնաջնջման այն ծրագիրը, որն իրականացվել էր Հայերի նկատմամբ⁴⁶¹: Կոչի տակ ստորագրել էին մեծ հեղինակություն վայելող այնպիսի դեմքեր, ինչպիսիք են՝ դրոզներ Ֆրանսուազ Սագանը, էժեն Խոնեսկուն և Անրի Թրուայան, երգիչ Շարլ Ազնավուրը, պատմաբան Իվ Տերնոնը, Նոբելյան մրցանակի դափնեկիրներ Անդրեյ Լվովն ու Լուի Նոելը և շատ ուրիշներ:

Բանաձևն ի վերջո մտցվեց եվրախորհրդարանի 1987 թ. հունիսի 15–19-ը ընթացող նիստի օրակարգ: Նիստի ընթացքում «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևի ընդունման օգտին համատեղ առաջարկությամբ հանդես եկան համայնավարական և սոցիալիստական խմբակցությունները, ինչի արդյունքում 1987 թ. հունիսի 18-ին 68 - «կողմ» և 60 - «դեմ» ձայների հարաբերակցությամբ եվրախորհրդարանն ընդունեց «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևը: Ձայների այս հարաբերակցությունը նույնպես վկայում է, որ փաստաթղթում ընդունվել է լուրջ հակազդեցության պայմաններում:

Հատկանշական է, որ հենց բանաձևի նախաբանի դրույթներում, որոնցով հիմնավորվում են փաստաթղթի ընդունման շարժառիթներն ու անհրաժեշտությունը, նկատվում են հակասություններ: Մի կողմից նա-

⁴⁶⁰ Генотид армян: ответственность Турции и обязательства мирного сообщества, т. 2, ч. 1, с. 674–675.

⁴⁶¹ Կիրակոսյան Ա., Գշվ. աշխ., էջ 185:

խաբանում նշվում է, որ պատմականորեն ապացուցված Հայերի ցեղասպանությունը մինչև տվյալ պահը չի ենթարկվել ոչ քաղաքական դատապարտման և ոչ էլ ստացել է համապատասխան հատուցում, սակայն մյուս կողմից, իբրև հարցի լուծման տարբերակ Հայոց ցեղասպանությունյան ճանաչումը դիտարկվում է իբրև հայերի նկատմամբ բարոյական իրավունքի վերականգնման խորապես մարդկային ակտ, որը միայն պատիվ կարող է բերել թուրքական կառավարությունը: Այսինքն, բանաձևում Հայկական հարցի հանգուցալուծումը անգամ քաղաքական լուծման համատեքստում սահմանափակվում էր միայն բարոյականությունյան շրջանակներում, ինչը քաղաքականությունյան մեջ բավական հայեցողական հասկացություն է, քանզի ամեն երկիր քաղաքական գործընթացներում առաջնորդվում է բարոյականության սեփական չափանիշներով:

Կարևոր էր, որ բանաձևի նախարանում անուղղակիորեն ակնարկվում էր հանցագործությունյան շարունակականության հանգամանքը, ընդգծելով, որ «թուրքական կառավարությունը, մերժելով մինչ օրս ճանաչել 1915 թ. ցեղասպանությունը, շարունակում է այդպիսով զրկել Հայ ժողովրդին իր սեփական պատմության իրավունքից»: Հայկական խմբավորումների ահաբեկչությունները դատապարելով հանդերձ, նախաբանում հատուկ նշվում է, որ Հայ ժողովրդի ճնշող մեծամասնության կողմից դա նույնպես չի ընդունվում, բայց դրա պատճառը Եվրախորհրդարանը տեսնում է «իրար հաջորդող թուրքական կառավարությունների անհաշտ դիրքորոշման մեջ Հայկական հարցի նկատմամբ, որը ոչ մի կերպ չի նպաստել լարվածության թուլացմանը»⁴⁶²:

Ի տարբերություն Քաղաքական հարցերի հանձնաժողովի բանաձևի նախագծի, Եվրախորհրդարանի կողմից ընդունված բանաձևի 2-րդ հոդվածով արձանագրվում է, որ «Օսմանյան կայսրության մեջ Հայ բնակչության հանդեպ 1915–1917 թվականներին գործադրված ողբերգական իրադարձությունները համաձայն ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ին ընդունված «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի, հանդիսանում են ցեղասպանություն»⁴⁶³: Դրանից ելնելով, երրորդ հոդվածով պահանջվում էր Եվրախորհրդից ճնշում գործադրել թուրքական կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս ճանաչի 1915–1917 թթ.

⁴⁶² European Parliament Resolution on a political solution to the Armenian question, Doc. A2-33/87, http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf

⁴⁶³ Տե՛ս նույն տեղում:

Հայերի հանդեպ կազմակերպված ցեղասպանությունը և այդպիսով նպաստի քաղաքական երկխոսություն հաստատմանը Թուրքիայի և Հայերի լիազոր պատվիրակների միջև: Այս կետը փաստորեն ամբողջությամբ կրկնում է Հուլյան սոցիալիստ պատգամավոր Կոնկուրոնիսի բանաձևի նախագծի դրույթը: Սակայն, միևնույն ժամանակ նշվում էր, որ ժամանակակից Թուրքիան պատասխանատու չի կարող Համարվել Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության ողբերգության համար և պատմական իրադարձությունների ճանաչումը որպես ցեղասպանություն չի կարող առիթ Հանդիսանալ քաղաքական, իրավական կամ նյութական որևէ պահանջի ներկայացման համար այսօրվա Թուրքիային⁴⁶⁴: Անհաշտ պայքարի արդյունքում ձևակերպված փոխդիվիդենդային այս դրույթը թերևս միտված էր Հանգստացնելու Թուրքերին, որ Հայերի ցեղասպանության ճանաչումը իրենց համար ունենալու է միայն բարոյական հետևանքներ, սակայն ինչպես հետագայում պարզվեց, անգամ այս ձևակերպման հետ Թուրքերը չհամակեցվեցին, և սկսեցին բողոքել բանաձևի դեմ:

Չորրորդ հոդվածով արձանագրվում են Թուրքիայի Եվրամիությունն անդամակցելու հստակ նախապայմանները: Բացի Հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանության ճանաչումից հրաժարումը, իբրև անդամակցության խոչընդոտներ թվարկվում են նաև Հունաստանի հետ գոյություն ունեցող վիճելի հարցերում միջազգային իրավական նորմերի կիրառումից հրաժարումը, Կիպրոսի թուրքական օկուպացիոն զորքերի պահպանումը, ինչպես նաև քուրդ փոքրամասնության իրավունքների խախտումները, ժողովրդավարության բացակայությունը և կրոնական ազատությունների ոտնահարումը⁴⁶⁵:

Բանաձևի 6-րդ և 7-րդ կետերում Թուրքիայի առջև պահանջ էր դրվում այդ երկրում բնակվող Հայ փոքրամասնության ազգային ինքնության, նրա լիզվի, կրոնի, մշակույթի և կրթական հաստատությունների նկատմամբ ցուցաբերել արդարացի վերաբերմունք, բացի այդ, պահանջվում էր միջոցներ ձեռնարկել պատմական հուշարձանների ու մասնավորապես Հայ կրոնական ճարտարապետական կառույցների պահպանման ու խնամքի ուղղությամբ: Վերջին դրույթի արձանագրումը հիմնվորվում էր նաև Եվրախորհրդի մշակութային հարցերով նախա-

⁴⁶⁴ European Parliament Resolution on a political solution to the Armenian question. Doc. A2-33/87. http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf

⁴⁶⁵ Տես նույն տեղում

բարենրի խորհրդակցութեան արդունքում 1986 թ. նոյեմբերի 13-ին ընդունված որոշմամբ, որը վերաբերվում էր եվրոպական ճարտարապետական ժառանգութեան պահպանմանը, ներառյալ Եվրամիութեան երկրների տարածքից դուրս գտնվող հուշարձանները⁴⁶⁶: Միաժամանակ հիշեցվում էր, որ Թուրքիայի Հանրապետութիւնը դեռ 1923 թվականին Լոզանի պայմանագրի 37—45-րդ հոդվածներով վերընշված հարցերի հետ կապված արդեն ստանձնել է որոշակի պարտավորութիւններ: Տվյալ պարագայում Լոզանի պայմանագրի ոչ մահմեդական փոքրամասնութիւնների, այդ թվում հայերի, իրավունքների պաշտպանութեանը վերաբերող հոդվածների հիշեցումը պետք է դիտարկել իբրև այդ պայմանագրի կողմ հանդիսացող Թուրքիայի ստանձնած պարտավորութիւնների չկատարման փաստի արձանագրում այն երկրների կողմից, որոնք նույնպես հանդիսանում են Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած կողմ: Բանաձևում այս դրույթի ամրագրմամբ Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած մյուս երկրները փաստորեն օգտվում էին տվյալ պայմանագրի կողմ հանդիսացող Թուրքիային վերջինիս ստանձնած պարտավորութիւնների հիշեցնելու և դրանց կատարման վրա պնդելու իրենց իրավունքից:

Բանաձև 10-րդ և 11-րդ կետերում, այնուամենայնիվ, անդրադարձ կատարվեց Իրանում և ԽՍՀՄ-ում հայերի իրավունքների պաշտպանութեան հարցերին, ինչը պետք է համարել որոշակի շեղում բանաձևի բուն նպատակից:

Չափազանց կարևոր էր 13-րդ կետը, որով կոչ է արվում Եվրամիութեան անդամ-երկրներին սահմանելու «20-րդ դարում գործադրված ցեղասպանութիւնների և մարդկութեան դեմ կատարված հանցագործութիւնների զոհերի հիշատակի օր», մասնավորապես այն ոճրագործութիւնների, որոնց զոհ պնացին հայերն ու հրեաները⁴⁶⁷: Այս դրույթով, փաստորեն, իբրև ցեղասպանութիւն և մարդկութեան դեմ կատարված հանցագործութիւն մասնավորեցվում ու նույնականացվում են հաջորդաբար հայերի ու հրեաների նկատմամբ կատարված զանգվածային սպանութիւնները:

Վերջապես բանաձևի 14-րդ հոդվածը նախատեսում էր սույն փաստաթղթի պաշտոնական փոխանցումը Եվրախորհրդին, Եվրամիութեան

⁴⁶⁶ Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միջազգային կազմակերպությունների կողմից. էջ 10.

⁴⁶⁷ European Parliament Resolution on a political solution to the Armenian question. Doc. A2-33/87, http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf

անդամ-պետութիւններէ արտաքին գործերի նախարարներէ խորհրդին, «Եվրամութիւն-Թուրքիա» Համագործակցութեան խորհրդին, Թուրքիայի, Իրանի և ԽՍՀՄ կառավարութիւններին, ինչպես նաև ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին⁴⁶⁸:

Գնահատելով Եվրախորհրդարանի ընդունած «Հայկական Հարցի քաղաքական լուծման մասին» բանաձևը, պետք է նշել, որ ընդունված փաստաթղթի տեքստից հնարավոր եղավ դուրս թողնել ակնհայտ թուրքամետ որոշ ձևակերպումներ, որոնք աղավաղում էին խնդրու առարկան: Չնայած այն հանգամանքին, որ ընդունված բանաձևում նույնպես առկա են որոշ հակասական ձևակերպումներ, այդուհանդերձ, այն միջպետական միջադրանքին կառույցի կողմից առաջին պաշտոնական փաստաթուղթն էր, որով Առաջին աշխարհամարտի տարիների Օսմանյան կայսրութիւնում Հայերի զանգվածային կոտորածները, ըստ 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի ՄԱԿ-ի ցեղասպանութեան մասին կոնվենցիայի սահմանման, ճանաչվում էին որպես ցեղասպանութիւն:

Բանաձևի ընդունումից անմիջապես հետո թուրքական կառավարութիւնը պաշտոնական Հայտարարութիւն ընդունեց, որը տարածվեց Եվրամիութեան սուրբթեր թուրքական մշտական պատմիրակութեան կողմից, որում բանաձևը բնութագրվում էր իբրև «կողմնակալ» ու «ռասիստական» փաստաթուղթ, որը չի ընդունվում թուրքական կառավարութեան կողմից⁴⁶⁹: Թուրքական պաշտոնական արձագանքին հետևեց նաև «ոչ պաշտոնականը»: 1987 թ. օգոստոսի 10-ին ամերիկյան «Թայմ» շաբաթաթերթում Հրապարակվեց թուրքական 13 կազմակերպութիւնների «Ուղերձը Եվրախորհրդարանի անդամներին», որում կրկնվում էին ցեղասպանութեան ժխտողականութեան թուրքական պետական մոտեցումները, ինչի հիման վրա կարելի է պնդել, որ թուրքական կազմակերպութիւնների «ուղերձը» ընդամենը պաշտոնական պատասխանի: Հավելվածն էր և պատմիրված էր նույն պետական մարմինների կողմից: Ամբողջ աշխարհը կրկին ականատես եղավ, որ թուրքական կողմը Հայկական Հարցի անգամ նման կիսալուծում առաջարկող բանաձևը համարում է իր համար փտանգավոր ու անընդունելի:

Հայաստանի անկախութեան հռչակումից հետո էլ Հայոց ցեղասպանութեան Հարցը շարունակեց մնալ Եվրախորհրդարանի օրակարգում: Սակայն պետք է նշել, որ տվյալ Հարցը եվրոպական այս կառույցի կողմից ընդամենն օգտագործվում էր Թուրքիայի դեմ, այն իմաստով, որ

⁴⁶⁸ Նույն տեղում:

⁴⁶⁹ Եվրակոսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 187:

այն մեկ ներառվում էր Թուրքիայի Եվրամիությունն անդամակցելու նախապայմանների շարքում, մեկ անհետանում:

Այսպես, 1998 թ. հունիսի 16-ին Եվրախորհրդարանի լիազոմար նիստում Ֆրանսիացի և հույն պատգամավորներն առաջարկել են օրակարգ մտցնել հայերի ցեղասպանության ճանաչման հարցը, սակայն ձայների մեծամասնությունը չապահովելու պատճառով առաջարկը չընդունվեց: 2000 թ. նոյեմբերի 15-ին Եվրախորհրդարանը, լսելով «Թուրքիայի առաջընթացը Եվրամիության անդամակցության ճանապարհին» խորագրով զեկուլյը, 234 «կողմ» և 213 «դեմ» ձայների հարաբերակցությամբ ընդունել է հռչակագիր, որի 10-րդ հոդվածով Եվրախորհրդարանը կոչ է անում Թուրքիայի կառավարությանը, Ազգային մեծ ժողովին լրացուցիչ ջանքեր գործադրել հայ փոքրամասնության, իբրև Թուրքական հասարակության մի մասնիկի, իրավունքները պաշտպանելու ուղղությամբ, մասնավորապես ցեղասպանության հրապարակային ճանաչման միջոցով, ինչին հնթարկվել է այդ փոքրամասնությունը նախքան ժամանակակից Թուրքական պետության առաջացումը: Հռչակագրում թվարկված են Եվրամիությունը Թուրքիայի անդամակցության հետ կապված վերջինիս առջև դրված նախապայմանները, որոնց թվում 20-րդ կեսում նշված է նաև բոլոր հարևանների հետ հարաբերությունների կարգավորման հարցը, իսկ 21-րդ կետով հատուկ ամրագրված է Հայաստանի հետ երկխոսություն սկսելու հանգամանքը, որն ուղղված է լինելու բնականոն դիվանագիտական և առևտրային հարաբերությունների հաստատմանը և ուռկա շրջափակման վերացմանը⁴⁷⁰: Սակայն, 2001 թ. հոկտեմբերի 25-ին Եվրախորհրդարանը ձայների 149 «կողմ», 275 «դեմ» հարաբերությամբ կրկին մերժում է Հայոց ցեղասպանության Թուրքիայի կողմից ճանաչումն իբրև այդ երկրի Եվրամիությանն անդամակցելու նախապայման դիտելու դրույթը:

2002 թ. փետրվարի 28-ին, լսելով «Կանաչների» խմբակցության չվեյցարացի պատգամավոր Պիեր Գարտոնի պատրաստած «Կովկասյան զեկուցագիրը» և, ելնելով Հարավային Կովկասի ու Եվրամիության հարաբերություններից, «Գործընկերության ու համագործակցության պայմանագրի» դրույթներից, Եվրախորհրդարանն ընդունում է բանաձև, որով կրկին վերահաստատվում է 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը ճանաչող 1987 թ. հունիսի 18-ի բանաձևը և կոչ է արվում Թուրքիային

⁴⁷⁰ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 816.

քայլեր ձեռնարկել հաշտության հասնելու համար⁴⁷¹: Խորհրդարանը միաժամանակ քննարկել է լիբերալ-ժողովրդավարական խմբակցության անդամ, բրիտանացի պատգամավոր Էնդրյու Դաֆի և Եվրամիություն-Թուրքիա հարաբերությունների նախկին համակարգող Ալան Լամասուրի «Հայոց ցեղասպանություն» ձևակերպումը շրջանցող Թուրքամետ ալլընտրանքային նախագիծը, որը մերժվել է 96 «կողմ», 391 «դեմ», 15 «ձեռնպահ» ձայների հարաբերակցությամբ:

2006 թ. սեպտեմբերի 4-ին Եվրախորհրդարանի արտաքին հարաբերությունների կոմիտեն ձայների մեծամասնությամբ ընդունել է մի դեկլարացիոն, որով կոչ է արել Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը կրկին դիտարկել որպես նախապայման՝ Եվրամիությանն անդամագրվելու համար:

Եվրոպական այս կառույցի նման զիզազային քաղաքականություն ունեցող Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի նկատմամբ պայմանավորված է ոչ միայն այդ կառույցում ընտրություններից հետո ուժերի հարաբերակցության փոփոխություններով և Թուրքիայի հետ որոշ եվրոպական երկրների ունեցած տնտեսական շահերով, այլև որոշ առումով նաև մեր պատկերվածք ու անհետևողականություններ, քանզի տվյալ հարցի քննարկումները մեծ հաշվով ընթանում էին առանց անմիջական շահագրգիռ կողմի՝ Հայաստանի մասնակցության:

Այս իմաստով կարելի է արձանագրել, որ Հայաստանի անկախացումից և Եվրոխորհրդին անդամակցությունից հետո որոշ ակտիվացում սկսեց նկատվել մասնավորապես Եվրոխորհրդի Խորհրդարանական վեհաժողովում Հայոց ցեղասպանության հարցի արծարծման իմաստով: Այսպես, 1998 թ. ապրիլի 24-ին ԵՄԽՎ մի խումբ պատգամավորներ ընդունեցին հռչակագիր, որում նշվում էր, որ 1915 թ. ապրիլի 24-ը համարվում է Օսմանյան կայսրությունում հայերի բնաջնջման նպատակ հետապնդող ծրագրի իրականացման սկիզբը: Փաստաթղթում այնուհետև նշվում էր, որ հայերի զանգվածային սպանությունները համարվում են 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը և անհրաժեշտ է հարգել այն հայ նահատակների հիշատակը, ովքեր դարձան մարդկության դեմ կատարված այդ հանցագործության զոհերը⁴⁷²: Հռչակագրի տակ ստորագրել էին ինչպես Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած, այնպես էլ դեռևս չճանաչած 20 երկրներից 51 պատգամավորներ, որոնք վեհա-

⁴⁷¹ Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 837.

⁴⁷² Նույն տեղում, с. 746

ժողովում ներկայացնում էին Սոցիալիստների, Եվրոպական Ժողովրդական կուսակցության, Դեմոկրատական և բարեփոխումների խմբակցությունները:

2001 թ. ապրիլի 24-ին ԵՆՆՎ պատգամավորներն ընդունեցին նոր Հռչակագիր, որը նախկինից տարբերվում է նրանով, որ հիշեցում է կատարվում, որ տարբեր եվրոպական կառույցներ, Եվրոպայի խորհրդի կազմի մեջ մտնող երկրներ ընդունել են բանաձևեր, որոնցով ճանաչվել է Հայերի ցեղասպանությունը, իսկ Ֆրանսիան նույնիսկ ընդունել է Հատուկ օրենք: Հռչակագիրը ստորագրողները կոչ էին անում ԵՆՆՎ բոլոր անդամներին քայլեր ձեռնարկել Օսմանյան կայսրությունում Հայերի նկատմամբ կատարված 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանության ճանաչման ուղղությամբ⁴⁷³: Հռչակագիրը ստորագրել էին արդեն 26 երկրներ ներկայացնող 62 պատգամավորներ: Անշուշտ դրական է, որ Հռչակագրի ստորագրմանը մասնակցել էին նաև Հայաստանը ներկայացնող պատգամավորները, սակայն միայն մասնակցությունը պետք է համարել անբավարար, անհրաժեշտ է մշակել ու կիրառել գործողությունների սեփական օրակարգը ինչպես այս, այնպես էլ եվրոպական մյուս կառույցներում: Հարկավոր է առաջնորդվել ոչ թե իրավիճակային, այլ իսկապես նախաձեռնողական դիվանագիտությամբ, քանզի այլ կերպ անհնար է շոշափելի Հաջողություններ գրանցել ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ու դրա հետևանքների հաղթահարման, այլև ՀամաՀայկական բնույթի նաև մյուս հարցերում:

Ամփոփելով Հայկական հարցի ու Հայոց ցեղասպանության շուրջ միջազգային միջկառավարական կառույցներում ծավալված քննարկումները, ինչպես նաև Ազգերի լիգայի, ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Ենթահանձնաժողովում և Եվրախորհրդարանի կողմից այդ հարցերի վերաբերյալ ընդունված որոշումները, պետք է արձանագրենք, որ դրանք ընդունվել են մեր կողմից հախուռն, անկաղմակերպ ու չհամակարգված պայքարի պայմաններում: Ներկայացված փաստաթղթերում առկա հակասական ու անորոշ ձևակերպումները պետք քաջատեղի նաև այս հանգամանքով: Ներկայումս, երբ արդեն ունենք անկախ պետություն, որը հանդիսանում է միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, ՄԱԿ-ի, Եվրոպայի խորհրդի լիիրավ անդամ, մենք այլևս իրավունք չունենք մեզ շոյալություն թույլ տալու և ինքնիշխան շարունակելու իրավիճակային դիվանագիտությունը ոչ միայն Հայոց ցեղասպա-

⁴⁷³ Генциал армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 830.

նության դատապարտման ու դրա հետևանքների հաղթահարման, այլև համահայկական նշանակութիւն ունեցող բոլոր հարցերում: Այս իմաստով ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի Ենթահանձնաժողովում և Եվրախորհրդարանի Հայոց ցեղասպանութեան քննարկումներն ու ընդունված որոշումներն իբրև լավ նախադեպեր կարող են օգտագործվել հայկական դիվանագիտութեան կողմից՝ Հայոց ցեղասպանութեան դատապարտման ու դրա հետևանքների հաղթահարման հարցը այս, ինչպես նաև այլ միջազգային միջկառավարական կառույցներում բարձրացնելու և պաշտպանելու համար: Այդ նպատակով Հայաստանը և Սփյուռքի համապատասխան կառույցները միասնաբար պետք է մշակեն միջազգային միջկառավարական կազմակերպութիւններում համահայկական հիմնախնդիրների ներկայացման ու պաշտպանութեան հստակ օրակարգ, ինչը ենթադրում է կոնկրետ կառույցների հետ աշխատելու ռազմավարութիւնն ու մարտավարութիւնն և այդ կազմակերպութիւնների ընթացակարգային հնարավորութիւնների և դրանցում ուժերի հարաբերակցութեան լիակատար տիրապետում:

Հայոց ցեղասպանութեան դատապարտման և դրա հետևանքների հաղթահարման հարցերի բարձրացման ու պաշտպանութեան տեսակետից մասնավորապես անհրաժեշտ է հետևողական աշխատանքներ կատարել միջկառավարական հետևյալ կառույցներում և ենթակառույցներում՝

1. Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովն ավելի քան կես դար աշխատում է միջազգային հանցագործութիւնների համար պետութիւնների պատասխանատվութեան նորմերի մշակման ուղղութեամբ և նրա ջանքերով 1996 թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեան արդեն իսկ ընդունվել է առաջին փաստաթուղթը՝ 56/83 բանաձևը, որում «միջազգային հանցագործութեան» փոխարեն կիրառվել է «միջազգային հակաիրավական արարք» ձևակերպումը, փորձելով չքրեականացնել միջազգային իրավունքի նորմեր ստեղծող սուբյեկտներին՝ պետութիւններին: Հաշվի առնելով այս հանգամանքը, Հայաստանը և Սփյուռքն իրենց համապատասխան կառույցներով պետք ակտիվորեն աշխատեն ՄԱԿ-ի Միջազգային իրավունքի խորհրդի անդամ հանդիսացող միջազգային իրավունքի ակադեմիայի մասնագետների հետ՝ ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից ապագայում ընդունվելիք բանաձևերում մեզ համար բարենպաստ ձևակերպումներ ամրագրելու առումով:

2. 2001 թ. ՄԱԿ-ի Անվտանգութեան խորհրդի 1366 բանաձևի համաձայն ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին կից ստեղծվել է Ցեղասպանութեան կանխարգելման հարյրերով զբաղվող հատուկ խորհրդականի

գերասնյակ: Հատուկ խորհրդականի իրավասուլթյունների շրջանակներին մեջ մտնում են հետևյալ գործառույթները՝

ա/ իրազեկության բարձրացում և ցեղասպանության կանխարգելման մասին գիտելիքների տարածում, ինչը ՄԱԿ-ին հնարավորություն կտա վերլուծել և վերահսկել ցեղասպանության վերաբերյալ տեղեկատվությունը, որպեսզի ՄԱԿ-ի համակարգը և միջազգային հանրությունը համատեղ գործեն ցեղասպանության կանխարգելման հարցում;

բ/ տեղեկությունների հավաքագրում էթնիկ, ռասայական բնույթի զանգվածային կոպիտ խախտումների վերաբերյալ, որոնք չկանխարգելելու դեպքում կարող են վերածվել ցեղասպանության: Բացի այդ, հատուկ խորհրդականի գերասնյակը Գլխավոր քարտուղարի միջոցով Անվտանգության խորհրդին պետք է ներկայացնի նման իրավիճակներում գործողությունների մեխանիզմների ծրագրեր⁴⁷⁴:

Նման նեղ մասնագիտացված կառույցի գոյությունը ՄԱԿ-ում չափազանց կարևոր է ցեղասպանության ենթարկված ժողովուրդի շահերն ու իրավունքները ներկայացնելու և պաշտպանելու համար, և Հայաստանը պետք է ակտիվորեն համագործակցի ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին կից Ցեղասպանության կանխարգելման հարցերով հատուկ խորհրդականի գերասնյակի հետ, ներկայացնելով Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ փաստական նյութեր, ընդգծելով, որ այդ օրինակը տվյալ հանցագործության մոդել է դարձել մյուս բոլոր դեպքերի համար և նաև այդ հանցագործության պատշաճ ձևով չգոտապարտիչն է, որ հանդես է գալիս կրկնություններին: Պետք է անընդհատ շեշտվի, որ Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտումը ՄԱԿ-ի կողմից լուրջ քայլ կլինի այդ հանցագործության կանխարգելման գործընթացում, քանզի անհնար է կանխարգելել այն հանցագործությունը, որի առաջին օրինակը դեռևս մնում է անպատիժ:

3. ՄԱԿ-ի վերընշված ենթակառույցների հետ տարվող արդյունավետ աշխատանքը պետք է հասունացնի և հասնել նրան, որ Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ու դրա հետևանքների հաղթահարման հարցը դառնա Գլխավոր Ասամբլեայի և Անվտանգության խորհրդի քննարկման առարկա և արդյունքում տվյալ հարցի նկատմամբ որդեգրվի հստակ դիրքորոշում:

4. Հայաստանի Հանրապետությունը և Սփյուռքի համապատասխան կառույցները մի կողմից եվրոպական կառույցների ուղադրությունը անընդհատ պետք է հրավիրեն Թուրքիայի կողմից եվրախորհրդա-

⁴⁷⁴ <http://www.un.org/en/preventgenocide/adviser/index.shtml>

րանի «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման» բանաձևի դրույթների չկատարման վրա և հասնեն նրան, որ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման նախապայմանը ոչ թե ժամանակ առ ժամանակ, այլ մշտապես առաջադրվի Թուրքիայի Եվրամիությանն անդամակցելու նախապայմանների ցանկում: Մյուս կողմից հետևողական ջանքեր պետք է գործադրվեն, որպեսզի վերանայվի նշված բանաձևի երրորդ հոդվածի այն ձևակերպումը, որ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը չի կարող վերջինիս համար ունենալ քաղաքական, իրավական կամ նյութական հետևանքներ, քանզի նման ձևով այդ մարմինը, հակասելով միջազգային իրավունքի նորմերին, ապօրինաբար հանցավոր պետությունը փաստորեն ազատում է պատասխանատվությունից այնպիսի ծանր միջազգային հանցագործության համար, ինչպիսին ցեղասպանությունն է: Այս գործում հարկավոր է օգտագործել նաև Հայոց ցեղասպանությունն արդեն ճանաչած երկրների ներուժը:

5.2. Միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպություններում Հայոց ցեղասպանության քննարկումներն ու ընդունված բանաձևերը

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած ու դատապարտած միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպություններն իրենց թվաքանակով գերազանցում են միջազգային այն միջկառավարական կառույցներին, որոնք իրավական և քաղաքական զնահատական են տվել հայերի նկատմամբ Օսմանյան կայսրությունում կատարված հանցագործությունը: Այս հանգամանքը թերևս բացատրվում է նրանով, որ միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպություններն իրենց որոշումներում ավելի անկաշկանդ են և նրանց զնահատականները պայմանավորված չեն այս կամ այն երկրների շահերով ու միջպետական հարաբերություններով: Ու թեև ոչ կառավարական կառույցների կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման բանաձևերը իրավական տեսակետից հայեցողական են ու ոչ պարտադիր, այդուհանդերձ, դրանք կարևոր նշանակություն ունեն հայանպաստ միջազգային հասարակական կարծիքի ձևավորման առումով և նույնպես նպաստում են Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գործընթացին: Միջազգային ոչ կառավարական կառույցներից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել ու դատապարտել են այնպիսի կազմակերպություններ, ինչպի-

սիք ևն՝ խաղաղության կողմնակիցների համաշխարհային կոնգրեսը (1965 թ.), Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհուրդը (1983, 1989 թ.), Ժողովուրդների մշտական տրիբունալը (1984 թ.), Ցեղասպանադեպքների միջազգային ասոցիացիան (1997, 2005, 2007 թ.), Երկտասարդների քրիստոնեական ասոցիացիան (2002 թ.), Նորելյան մրցանակակիրների կազմակերպությունը (2007 թ.) և այլն: Թվարկված կազմակերպություններից, առկային, նպատակահարմար գտանք անդրադառնալ Եկեղեցիներին համաշխարհային խորհրդին, Ժողովուրդների մշտական տրիբունալին և Ցեղասպանադեպքների միջազգային ասոցիացիային կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման բանաձևերի ընդունմանը, որոնք, մեր կարծիքով, առավել ազդեցիկ են Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած ոչ կառավարական միջազգային կազմակերպությունների շարքում:

5.2.1. Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդում Հայոց ցեղասպանությունը քննարկումներն ու ընդունված բանաձևերը

Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհուրդը միավորում է աշխարհի բոլոր քրիստոնեական եկեղեցիները և նման հեղինակավոր միջազգային կազմակերպության կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչումն ու դատապարտումը չափազանց կարևոր քայլ էր Հայ ժողովրդի նկատմամբ իրագործված այդ հանցագործության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման դրժնը նվազեցնելու:

Պետք է նշել, որ Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ընդունել է երկու բանաձև: Առաջին անգամ Եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը «Հայոց ցեղասպանության մասին» զեկուլյցը քննարկել է 1983 թ. հունիսի 24-ից օգոստոսի 10-ը Կանադայի Վանկուվեր քաղաքում դեմարված VՄ Ասամբլեայում: Քննարկումների արդյունքում ընդունված բանաձևում նշվում է. «Մենք ևս մեկ անգամ պիտք է հիշենք գարսակղզին Թուրքիայում 1,5 միլիոն հայերի ողբերգական կոտորածները և մյուս կես միլիոնի բռնադատված իրենց պատմական հայրենիքի»⁴⁷⁵: Չափազանց կարևոր է այն հանգամանքը, որ խորհուրդը հայերի նկատմամբ կատարված հանցագործությունը դատապարտելուց բացի մատնանշում է հանցագործության կատարման վայրը՝ հայերի պատմական հայրենիքը, այդ կերպ

⁴⁷⁵ Արման Գասպար, Հայ ազատագրական պայքարն ու ահաբեկչությունը, էջ 144:

ընդգծելով, որ հանցագործությունը կատարվել է տեղաբնիկ հայ ժողովրդի նկատմամբ, ստիպելով նրան հեռանալ իր հայրենիքից:

Այնուհետև բանաձևում նշվում է, որ համաշխարհային հանրութ-
յան կողմից Հայոց ցեղասպանությունը լուծյալ մատնելու և որոշ
դեպքերում պատմական փաստերը ժխտելու միտումնավոր ջանքերը
մեծապես անհանգստացնում են հայ ժողովրդին ու Հայոց եկեղեցուն,
ուստի այս որոշման մասին խորհուրդը տեղյակ է պահում ՄԱԿ-ի Մար-
դու իրավունքների հանձնաժողովին, կոչ անելով այդ խնդիրը քննար-
կել ՄԱԿ-ի 1948 թ. «Ցեղասպանություն հանցագործության կանխար-
գելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի պրիզմայով⁴⁷⁶: Այս
ձևակերպումներից երևում է, որ եկեղեցիների համաշխարհային խոր-
հուրդը տեղյակ էր ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովում ու
մասնավորապես խտրականության կանխարգելման և փոքրամասնութ-
յունների իրավունքների պաշտպանության ենթահանձնաժողովում Հա-
յոց ցեղասպանության շուրջ ծավալվող պայքարի մասին: Հատկանշա-
կան է, որ բանաձևի ընդունումից երկու տարի անց 1985 թ. օգոստոսի
19-ին նշված ենթահանձնաժողովի նիստում ելույթ ունեցավ նաև եկե-
ղեցիների Համաշխարհային խորհրդի միջազգային հարցերի հանձնաժո-
ղովի ներկայացուցիչ, հայազգի պրոֆեսոր Շավարշ Թորիկյանը⁴⁷⁷, որը
նաև խորհրդի անունից պաշտպանեց ներկայացված դեկլարցում Հայոց
ցեղասպանության մասին հիշատակման անհրաժեշտությունը, քանզի
Հայոց ցեղասպանությունը համապատասխանում էր ՄԱԿ-ի ցեղասպա-
նության մասին կոնվենցիայով սահմանված այդ հանցագործության
հատկանիշներին:

Երկրորդ անգամ եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդը 1989 թ.
մայիսին Սան Անտոնիայում (ԱՄՆ) կայացած համադոմարում կրկին
հատուկ որոշում ընդունեց Հայերի ցեղասպանության մասին, կոչ անե-
լով խորհրդի բոլոր անդամներին «դիմել իրենց երկրների կառավարութ-
յուններին ճնշում գործադրելու թուրքիայի վրա՝ հայերի ցեղասպա-
նության փաստը ճանաչելու նպատակով»⁴⁷⁸: Նախորդ բանաձևի ընդու-
նումից վեց տարի անց խորհուրդը նորից անդադառնում էր Հայոց ցե-
ղասպանության հարցին, քանզի ակնհայտ էր, որ թուրքական իշխա-
նությունները բացարձակապես հետևություններ չէին արել այդ տարի-

⁴⁷⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷⁷ Մալդեան Չ., Ջանքեր՝ ՄԱԿ-ի 30-րդ պարբերական վերահաստատման ուղ-
ղութամբ, էջ 462:

⁴⁷⁸ Կիրակոսյան Ա., Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը, Եր., 2006, էջ 36:

ների ընթացքում բազմաթիվ կազմակերպությունների կողմից Հայոց ցեղասպանությունից ճանաչման ու դատապարտման բանաձևերից: Հաշվի առնելով այդ իրողությունները, խորհուրդը հարցի լուծման ճանապարհը տեսնում էր արդեն նրանում, որ կազմակերպության անդամ եկեղեցիները փորձեն աղդել սեփական կառավարությունների վրա, որ նրանք էլ իրենց հերթին ճնշում դրածադրեն թուրքիայի վրա՝ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու առումով:

Միաժամանակ բանաձևը թուրքիայից պահանջում էր ազատել զավթած Հայաստանը և ապահովել հայերի իրենց հայրենիքը վերադառնալու իրավունքը, ինչպես նաև սկսել վերականգնել վերջին 75 տարում ավերված ավելի քան 2000 տաճարներն ու եկեղեցիները⁴⁷⁹: Այս պահանջներն իրենց մեջ պարունակում են Հայոց ցեղասպանությունից համար թուրքական պետությունը պատասխանատվության ենթարկելու որոշակի միջանկյալներ, որոնցով խորհրդի համադրմամբի ներկայացուցիչների կարծիքով հնարավոր կլինի վերականգնել պատմական արդարությունը և տասնամյակների ընթացքում հայ ժողովրդի խախտված իրավունքները: Բանաձևի նման ձևակերպումների օգտին միաձայն քվեարկեցին խորհրդի բոլոր 350 ներկայացուցիչները:

Ամփոփելով նշենք, որ եկեղեցիների Համաշխարհային խորհրդի կողմից ընդունված այս երկու բանաձևերը չափազանց կարևոր նշանակություն ունեն Հայոց ցեղասպանությունից հետևանքների հաղթահարման գործում:

5.2.2. Ժողովուրդների մշտական դատարանում Հայոց ցեղասպանությունից գործի լսումն ու կայացրած որոշումը

Եկեղեցիների Համաշխարհային խորհրդի առաջին քննարկումից ու ընդունված բանաձևից հետո մեկ այլ ոչ կառավարական հեղինակավոր միջազգային կազմակերպություն Հայոց ցեղասպանությունից հարցը դարձրեց իր քննարկման առարկա: 1984 թ. ապրիլի 13–16-ը Փարիզում տեղի ունեցավ ժողովուրդների մշտական դատարանի Հայոց ցեղասպանությունը նվիրված հատուկ նստաշրջանը, որն ընդունեց հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող որոշում:

⁴⁷⁹ Հակոբյան Հ., Հայրենիք վերադառնալու գաղափարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, էջ 275:

ինչպես վկայում են դատարանի նիստերի արձանագրությունները, դատարանը Հայոց ցեղասպանության գործը քննության է առել մի շարք կազմակերպությունների՝ «Փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության խումբ» (Ֆրանսիա, Փարիզ), «Մշակութային գոյատևում» (ԱՄՆ, Քեմբրիջ, Մասաչուսեթս) և «Սպառնալիքի տակ գտնվող ժողովուրդների ընկերություն» (Գերմանիա, Գյոթինգեն), կողմից համապատասխան Հայցերի ներկայացնելու արդյունքում⁴⁸⁰։ Դատարարության ընթացքում անդրադարձ է կատարվել հետևյալ հարցերին՝

1. Արդյո՞ք հաստատված է, որ արևմտահայությունը Օսմանյան կայսրությունում տեղահանությունների և կոտորածների է ենթարկվել;

2. Արդյո՞ք այդ փաստերը որակվում են իբրև ցեղասպանություն և համապատասխանում են «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման ու դրա համար պատժի մասին» միջազգային կոնվենցիայի դրույթներին, և տարածվում է արդյո՞ք այդ դեպքերի վրա «Պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ կատարված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետի չկիրառելու մասին» միջազգային կոնվենցիայի իրավասությունը;

3. Ելնելով այդ հարցերի պատասխաններից ի՞նչ հետևություններ կարելի է անել միջազգային համագործակցության և շահագործող կողմերի համար⁴⁸¹։

Դատարանը մինչև դատարարության սկսելը քայլեր ձեռնարկեց անաչառությունը և հավասարության սկզբունքները պաշտպանելու նպատակով։ Նիստերից առաջ հատուկ նամակ ուղարկվեց թուրքական կառավարությանը, առաջարկելով ներկայացուցիչներ կամ համապատասխան փաստաթղթեր ուղարկել իր դիրքորոշումը պարզաբանելու համար։ Պատասխան չստանալով թուրքական կողմից, դատարանը որոշեց նիստերի արձանագրություններին կցել թուրքական կողմի հիմնական փաստարկները արտահայտող երկու փաստաթուղթ՝ Անկարայի «Արտաքին քաղաքականության ինստիտուտի» կողմից 1982 թ. հրատարակված «Հայկական հարց. ինը հարց. ինը պատասխան» վերնագրով գրքուկը և Անկարայի համալսարանի պրոֆեսոր Թուրքայա Աթալյի 1984 թ. Փարիզի քրեական դատարան ներկայացրած գրավոր ցուցմունքը։ Թուրքական այդ երկու նյութերը հիմնականում արտահայտում էին թուրքիայի պաշտոնական տեսակետները, որոնցով ժխտվում էր Հայոց

⁴⁸⁰ Արման Գասպար, Հայ ազատագրական պայքարն ու ահաբեկչությունը, էջ 145։

⁴⁸¹ Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը, կազմող և ներածականի հեղինակ Լ. Ա. Բարսեղյան, Նր., 1999, էջ 5։

ցեղասպանութիւնը և հայտարարվում էր, թե Արեւմտյան Հայաստանը չի հանդիսանում հայերի հայրենիքը:

Հայկական կողմից դատարանում զեկուցումներով հանդես եկան Կալիֆորնիայի համալսարանի պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը՝ «Հայկական հարցի պատմութիւնը 1878–1923 թթ.» զեկուցով և «Զորյան ինստիտուտը» ներկայացնող ժիրայր Լիպարիտյանը՝ «Երիտթուրքերի շարժման գաղափարախոսութիւնը» զեկուցմամբ: Կալիֆորնիայի պետական համալսարանի պրոֆեսոր Տ.Գուլումճյանը ներկայացրեց իր «Հայկական պատմական հուշարձանների ոչնչացումը որպես ցեղասպանութեան թուրքական քաղաքականութեան շարունակութիւն» թեմայով զեկուցումը⁴⁸²: Բացի հայազգի մասնագետներից դատարանում հանդես եկան նաև օտարազգի մասնագետներ՝ անգլիացի պատմաբան Քրիստոֆեր Ուոլքերը՝ «Հայերի ցեղասպանութեանն առնչվող բրիտանական աղբյուրները», Արեւմտյան Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր տիկին Տեսա Հոֆմանը՝ «Հայերի ցեղասպանութեանն առնչվող ավստրիական և գերմանական աղբյուրները» և ֆրանսիացի հայտնի պատմաբան Իվ Տերնոնը՝ «1915–1916 թթ. Օսմանյան կայսրութիւնում կատարված հայերի ցեղասպանութիւնը» զեկուցումներով: Վերջինս դատարանի դահլիճում տարբեր փաստացի տվյալների համադրութեամբ հայտարարեց, որ Աբդուլ Համիդից մինչև երիտթուրքեր և քեմալականներ, երեսուն տարիների ընթացքում սպանվել է ընդհանուր առմամբ շուրջ երկու միլիոն հայ⁴⁸³:

Դատարանում հանդես եկան նաև միջազգային իրավունքի ճանաչված ու հեղինակավոր մասնագետներ, որոնք իրենց տեսակետներն ու մոտեցումները ներկայացրեցին հայերի զանգվածային սպանութիւնների կապակցութեամբ: Մասնավորապես դատարանում ելույթներ ունեցան ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների Փոքրամասնութիւնների խտրականութեան կանխարգելման ու պաշտպանութեան հնթահանաժողովի նախկին նախագահ Հուանդացի Թեո Վան Բովենը, որը մանրամասն ներկայացրեց իր հիշողութիւնները կապված ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովում հայերի ցեղասպանութեան քննարկումների, մասնավորապես՝ 30-րդ պարբերութեան շուրջ ծավալված իրադարձութիւնների մասին: Կալիֆորնիայի համալսարանի պրոֆեսոր Լեո Կուպերն անդրադարձավ հայերի ընալնջման քաղաքականութեան վե-

⁴⁸² Կիրակոսյան Ա., Ակնարկներ Հայկական հարցի..., էջ 177:

⁴⁸³ Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը, էջ 7:

րաբերյալ «ցեղասպանութիւն» եզրույթի կիրառելիութեան հարցին⁴⁸⁴: Իսկ Լուվենի կաթողիկ համալսարանի միջազգային իրավունքի պրոֆեսոր Զո Վերհովենն իր «Հայ ժողովուրդը և միջազգային իրավունքը» գեկուլցում անդրադարձավ Հայոց ցեղասպանութեան որպէս ծանր միջազգային հանցագործութեան իրավական հարցերին⁴⁸⁵:

Բացի զգեկուցումներէից դատարանը լսեց նաև Հայոց ցեղասպանութեան վերապրող Հայ ականատես վկաների ցուցմունքները: Իրենց հիշողութիւնները ներկայացրեցին Յրանսիայում ընակվող սեքսստացի Արամ Կուրեղյանը, ամասիացի Բաբկեն Ինջիրաբյանը, ԱՄՆ-ում բնակվող խաբերդցի Պոլ Նահապետյանը և Էսքիշեհիրցի Հայկուհի Բոյաջյանը⁴⁸⁶:

Դատարանի նախագահ Ծ.Ռիգոն դատական նիստում հրապարակեց նաև թուրքիայից Հայտնի ռեժիսոր, ազգութեամբ քուրդ Յըմազ Դյունեի նամակը, որում հեղինակը ողջունելով այդ գործով դատաւարութիւնը, ցանկութիւն էր Հայտնում, որ Հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարվածը, որը երկար ժամանակ լուծեան ու անտարբերութեան էր մատնվել, դատապարտվի և այլևս ոչ մի տեղ հնարավոր չլինի դա իրականացնել⁴⁸⁷:

Դատարանը մանրազնիւ ձևով քննարկեց ներկայացված գեկուլցիւնը, փաստերն ու վկայութիւնները: Հատուկ անդրադարձ կատարվեց նաև թուրքական ժխտողականութեան փաստարկներին, կապված մահացած հայերի թվի չափազանցված լինելու, կանխամտածութեան ժխտման, Հայ հեղափոխականների ապստամբական գործողութիւնների հետ, որոնք դատարանի կողմից որակվեցին իբրև անհիմն և պատասխանատվութիւնից խուսափելու նպատակ հետապնդող փաստարկներ: Միևնույն ժամանակ դատարանը գտավ, որ թուրքական կառավարութեան պնդումները կապված հայերի խռովութեան կամ դավաճանութեան հետ անհիմն են, սակայն, անգամ եթե դրանք հիմնավոր էլ լինեին, ապա միևնույն է այդ ամենը որևէ կերպ չի կարող արդարացնել հայերի զանգվածային սպանութիւնները, քանզի ցեղասպանութեան հանցագործութիւնը արդարացում չունի⁴⁸⁸:

Դատարանը ցավով արձանագրեց, որ հայերի ցեղասպանութեան փաստի ընդունումից հրաժարումը հանգեցնում է թուրք գիվանագետների և այլ անձնաց դեմ ահաբեկչական գործողութիւններին: Առավել

⁴⁸⁴ Կիրակոսյան Ա., Ակնարկներ Հայկական հարցի..., էջ 177:

⁴⁸⁵ Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը, էջ 17:

⁴⁸⁶ Կիրակոսյան Ա., Ակնարկներ Հայկական հարցի..., էջ 177:

⁴⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 179:

⁴⁸⁸ Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը, էջ 40

բացասական գնահատական տրվեց այն պետությունների վարքագծին, որոնք որոշակի շահերից ելնելով, պաշտպանում են ավյալ հարցով որևէ անաչառ հետազոտություն բացառելու և դրա իրավական որոշումը խոչընդոտելու թուրքական կառավարության ջանքները:

Ուսումնասիրելով գործի նյութերն ու կողմերի փաստարկները, դատարանը գտավ, որ՝

ա.) Հայ ժողովուրդը մի ժողովուրդ է, որի հիմնարար և անհատական իրավունքները պետք է պահպանվեն և այսօր էլ պետք է պահպանվեն միջազգային իրավունքին համապատասխան;

բ.) ցեղասպանությունը կանխելու և դրա համար պատժելու մասին 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի սահմանմամբ՝ Հայ ժողովրդի բնաջնջումը բռնագաղթի և զանգվածային սպանությունների միջոցով ցեղասպանություն է;

գ.) երիտթուրքերի կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում այդ ցեղասպանության, 1915–1916 թթ. կատարած գործողությունների համար;

դ.) հայերի ցեղասպանությունը նաև «միջազգային հանցագործություն» է, որի պատասխանատվությունը պետք է կրի թուրքական պետությունը, չփորձելով խուսափել դրանից՝ ներկայիս թուրքական պետության իրավահաջորդության բացակայության պատճառաբանությամբ;

ե.) այդ պատասխանատվությունը պարտավորեցնում է պաշտոնապես ճանաչել ցեղասպանության փաստը և իբրև հետևանք՝ հատուցել Հայ ժողովրդին պատճառած վնասները;

զ.) ՄԱԿ-ը և նրա յուրաքանչյուր անդամ իրավասու են պահանջել այդպիսի ճանաչում և այդ գործում աջակցել Հայ ժողովրդին»⁴⁸⁹:

Այսպիսով ժողովուրդների մշտական ատյանի որոշման համաձայն թուրքիայի Հանրապետությունը դիտվում էր իբրև Օսմանյան կառավարության իրավահաջորդ և դրան հակասող պատճառաբանություններով թուրքական պետությունը չէր կարող խուսափել Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատվությունից: Դատարանը չբավարարվեց կատարված հանցագործությունը ՄԱԿ-ի ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հատկանիշներով ցեղասպանություն որակելով ու դատապարտելով, այլ սնդեց այդ հանցագործության հետևանքների հաղթահարման և մոտանվորապես հատուցման վրա, որի պահանջը թուրքիային այն ժամանակ կարող էր ներկայացնել ՄԱԿ-ի ցանկացած պետություն, քանի որ, դատարանի կարծիքով, կատարվածը ծանր միջազգային հան-

⁴⁸⁹ Արման Գասպար, Հայ ազատագրական պայքարն ու անարեկտիվները, էջ 147:

ցագործութիւնն է, որն ուղղված է ոչ միայն Հայ ժողովրդի, այլև ընդ-Հանրապետ մարդկութեան դեմ:

Դատարանի դատավորներ էին Հանդիսանում միջազգային իրավունքի ժամանակի լավագույն ու հեղինակավոր մասնագետները, որոնք իրենց աշխատութիւններով նպաստել են միջազգային իրավունքի զարգացմանը: Մասնավորապես դատավորների կազմում ընդգրկված էին՝ Ալ-ժիրի Համալսարանի միջազգային իրավունքի պրոֆեսոր Մադլիդ Բենչիկը, ԱՄՆ-ի Փրինսթոնի Համալսարանի միջազգային իրավունքի պրոֆեսոր Ռիչարդ Ֆոլքը, Հռոմի Համալսարանի միջազգային իրավունքի պրոֆեսոր Անդրեա Զիարդինին, Բելգիայի Լուվենի կաթոլիկ Համալսարանի իրավունքի ֆակուլտետի պրոֆեսոր Ֆրանսուա Ռիգոն, ինչպես նաև Նոբելյան մրցանակի դափնեկիրներ՝ արգենտինացի Ադոլֆո Պերեզ Էսքուելվելը, իտալացի Սին Մաքքորաթը, ամերիկացի Զորջ Ուոլդը:

Ժողովուրդների մշտական ատյանի վճիռը Հայոց ցեղասպանութեան հետևանքների հաղթահարման տեսակետից ունի կարևոր տեսական նշանակութիւն, քանզի այն կայացվել է ոչ թե կամայականորեն, այլ փաստերի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան և գործող միջազգային իրավական նորմերի, ինչպես նաև միջազգային կոնվենցիաների դրույթների հիման վրա: Բացի անմիջականորեն ցեղասպանութեան Հանցագործութեանը վերաբերող ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի և 1968 թ. նոյեմբերի 26-ի կոնվենցիաներից, դատարանը հիմնվել է 1948 թ. դեկտեմբերի 10-ի Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի, 1976 թ. Հուլիսի 4-ի Ալժիրում ընդունված Մարդու իրավունքների համընդհանուր հայտարարագրի, 1951 թ. ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբլեայի կողմից հաստատված Նյուրնբերգյան սկզբունքների և այլ միջազգային իրավական փաստաթղթերի վրա:

Կարևոր է նաև այն հանգամանքը, որ Ժողովուրդների մշտական դատարանը որոշակի փորձառութիւն արդեն ունի նման գործեր քննելու համար, ինչը մասնագիտական առումով Հայոց ցեղասպանութեան գործով այս ատյանի կայացրած վճիռին տալիս է ավելի ծանրակշիռ նշանակութիւն: Մինչև Հայոց ցեղասպանութեան գործի քննութիւնը դատարանը, որը ստեղծվել էր 1976 թ., քննարկել է Տիրեթի, Արևմտյան Սահարայի, Արգենտինայի, Էրիթրեայի, Ֆիլիպինների, Աֆղանստանի, Զաիրի, Նիկարագուա ԱՄՆ-ի ներխուժման, Բրազիլական Ամազոնի⁴⁹⁰, ինչպես նաև 1981 թ. փետրվարի 11-ին Սալվադորի ժողովրդի, 1981 թ. Հուլիսի 21-ին՝ Արևելյան Թիմորի մորիս ցեղի և 1983 թ. Հունվարի 31-

⁴⁹⁰ Արման Գասպար, Հայ ազատագրական պայքարն ու ահաբեկչութիւնը, էջ 145:

ին՝ Գվատեմալայի Հնդկացի ժողովրդի նկատմամբ իրազործված ցեղասպանությունների և դրանց հետ կապված ընդունել էր համապատասխան որոշումներ⁴⁹¹:

Ձևայած այն հանգամանքին, որ Ժողովուրդների մշտական դատարանը հանդիսանում է ոչ պաշտոնական դատական ատյան, որի որոշումները կրում են ոչ պարտադիր, խորհրդատվական բնույթ, այդուհանդերձ, այս կառույցի ապաքաղաքականացված լինելու հանգամանքը նրան զերծ պահեց ազդեցություններից և ասպնոկեց նրա որոշման անաչառությունը: Ի տարբերություն Եվրասիոնոմիայի, որը հայերի ղանդավածային սպանությունները ցեղասպանություն որակելով հանդերձ, խուսափում էր այդ հանցագործության համար պատասխանատվության ամրագրումից ու հանցագործության հետևանքների հաղթահարման հիմնահարցից, Ժողովուրդների միջազգային դատարանը ամրագրում էր Թուրքիայի, որպես հանցագործ պետության պատասխանատվությունը, պնդելով նաև ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման անհրաժեշտությունը վրա:

5.2.3. Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության քննարկումներն ու ընդունված բանաձևերը

Բնականաբար Հայոց ցեղասպանությունը չէր կարող չըջանցվել այնպիսի մասնագիտացված միջազգային կազմակերպության կողմից, ինչպիսին Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան է, քանզի այդ կազմակերպությունը զբաղվում է ցեղասպանությունների սլաոճառների ու բնույթի բացահայտման, իրադործման մեխանիզմների, մեթոդների ու հետևանքների ուսումնասիրման և այդ հանցագործությունները կանխարգելելու և հանցագործներին սլաոթի ենթարկելու հիմնահարցերով:

Պետք է նշել, որ Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ընդունել է երեք բանաձևեր: Առաջին անգամ Օսմանյան կայսրությունում հայերի ղանդավածույին ջարդերը կազմակերպության կողմից որակվել են որպես ցեղասպանություն 1997 թ. հունիսի 11–13-ը Մոնրեալում (Վանադա) կայացած կոնֆե-

⁴⁹¹ Սիջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը, էջ 43:

լանսում: Բացի այդ, շատ կարևոր էր այն հանգամանքը, որ կոնֆերանսի ընթացքում միաձայն ընդունված բանաձևում դատապարտվել է նաև թուրքական կառավարության կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտման քաղաքականությունը, որն իրականացվում էր նրա պաշտոնական և ոչ պաշտոնական ներկայացուցիչների միջոցով⁴⁹²:

2005 թ. հունիսին կազմակերպությունը կրկին անուղղակիորեն անդրադարձել է Հայոց ցեղասպանությանը, երբ Ֆլորիդայում կայացած հերթական կոնֆերանսում քննարկվեց «Ինստուն տարի Հայոց ցեղասպանությունից, վաթսուն տարի Հոլոքոստից հետո» հարցը: Պետք է նշել, որ նման հարցադրումն ինքնին չափազանց կարևոր էր, քանզի զուգահեռներ տանելով երկու ցեղասպանությունների միջև, մեկ անգամ ևս փաստվում էր այն իրողությունը, որ Հայոց ցեղասպանությունը և Հոլոքոստը պետք է դիտվեն միևնույն հարթության վրա և հետևաբար Հայոց ցեղասպանությունը պետք է դատապարտվի ճիշտ այնպես, ինչպես դա կատարվեց Հոլոքոստի պարագայում և հանցագործ պետությունը հատուցեց զոհ ժողովրդին նրա նկատմամբ կատարված հանցագործություն համար:

Շատ կարևոր էր, որ նախորդ բանաձևի համեմատ Ասոցիացիան արդեն հստակեցնում էր զոհված հայերի թվաքանակը՝ 1,5 մլն. և այն անվանում էր XX դարի առաջին ցեղասպանություն: Բացի դրանից, բանաձևում ընդգծվում էր այն միտքը, որ ժամանակակից Թուրքիան պետք է հրաժարվի Հայոց ցեղասպանությունը ժխտելու իր քաղաքականությունից, հաշտվի իր պատմության սև էջի հետ և ընդունի կատարված հանցագործությունը, ներողություն հայցելով հայ ժողովրդից, քանզի այդ հանցագործության համար պատասխանատու է եղել թուրքական պետությունը⁴⁹³: Այս բանաձևի հիման վրա Ասոցիացիան հունիսի 13-ին նաև բաց նամակ է ուղղում Թուրքիայի վարչապետ էրդողանին, որում ընդունված բանաձևի ոգուց ելնելով քննադատվում էր թուրքական կառավարության կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտողական քաղաքականությունը և հատուկ ընդգծվում էր, որ այդ հանցագործության փաստը հաստատվում է ոչ թե հայերի, այլ այդ ոլորտի գիտնականների ճնշող մեծամասնության կողմից, որոնք կապ չունեն կառավարությունների հետ⁴⁹⁴:

⁴⁹² Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, т. 2, ч. 1, с. 739.

⁴⁹³ Հովհաննիսյան Ն., Արմենոցիդը ճանաչված ցեղասպանություն է, էջ 223:

⁴⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 164:

Հայոց ցեղասպանութեան վերաբերյալ արդեն երրորդ բանաձևը Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիան ընդունեց 2007 թ. հոկտեմբերի 5-ին, ընդ որում, նոր բանաձևում նշվում էր, որ 1914–1923 թթ. Օսմանյան կայսրութիւնում ցեղասպանութիւններ են իրականացվել հայերի, ասորիների և պոնտական ու անատոլիական հույների նկատմամբ⁴⁹⁵։ Տվյալ բանաձևով արդեն ընդունվում էր Թուրքիայի իրավանախորդ Օսմանյան կայսրութեան ցեղասպան պետութիւն լինելու հանգամանքը, որը ցեղասպանային քաղաքականութիւն է իրականացրել ոչ միայն հայերի, այլ նաև մյուս քրիստոնեաների նկատմամբ։

Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի երեք բանաձևերը ուսումնասիրելու արդյունքում դժվար է նկատել Հայոց ցեղասպանութեան հարցում տրված գնահատականների դրական օբյեկտիվ տեղաշարժերը, ինչը պետք է բացատրել նաև նրանով, որ այդ կազմակերպութեան աշխատանքներին սկսեցին մասնակցել հայազգի մասնագետները, իրենց զեկուցումներով նախատեսելով ցեղասպանագետ գործընկերների շրջանում Հայոց ցեղասպանութեան մասին անաչառ տեղեկատվութեան տարածմանը։

Ամփոփելով Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայում Հայոց ցեղասպանութեան քննարկումներն ու ընդունված բանաձևերը, պետք է փաստենք, որ ի տարբերութիւն մյուս կազմակերպութիւնների, սա մասնագիտացված միջազգային կառույց է և վերջինիս կողմից Հայոց ցեղասպանութեանը տրված գնահատականներն, անշուշտ, ուրույն տեղ են զբաղեցնում մեր ժողովրդի նկատմամբ կատարված հանցագործութեան միջազգային ճանաչման ու դատապարտման գործընթացում։

Ամփոփելով միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպութիւնների կողմից Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման ու դատապարտման բանաձևերի քննարկումը, հանգում ենք հետևյալ գործնական եզրահանգումներին՝

1. պետք է հետամուտ լինել, որ իրականացվի եկեղեցիների Համաշխարհային ինտելիգենցիայի 1989 թ. Սան Անտոնիոյի համագումարի որոշումն առ այն, որ կազմակերպութեան անդամ եկեղեցիներն իսկապես սկսեն ազդել իրենց կառավարութիւններին վրա, որ նախ տվյալ երկրները ճանաչեն ու դատապարտեն Հայոց ցեղասպանութիւնը, և դրանից հետո էլ սկսեն ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա նույն պահանջով։

⁴⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 204։

2. Ժողովուրդներին մշտական դատարանի դատավարությունն նյութերը պետք է տարածվեն միջազգային կառավարական և ոչ կառավարական այն կազմակերպություններում, որոնք դեռևս չեն ընդունել համապատասխան բանաձևեր Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ: Չպետք է անտեսել նաև այն, որ Ժողովուրդների մշտական դատարանի հեղինակավոր իրավաբան-միջազգայնագետների գիտելիքները, փորձը և նրանց սկզբունքային դիրքորոշումը անգին նշանակություն կարող են ունենալ արդեն պաշտոնական միջազգային դատական ատյանում ընդգեմ թուրքիայի Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման դատական գործը ներկայացնելու և պաշտպանելու ժամանակ:

3. Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիյում հայ գիտնականները պետք է շարունակեն հետևողական աշխատանքներ տանել, հասնելով նրան, որ Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակին ընդառաջ կազմակերպություն իր խորհրդաժողովներն անցկացնի Հայաստանում և նրա ջանքերն ուղղվեն նրան, որ այդ կառույցի շրջանակներում ավելի գործուն մեխանիզմներ մշակվեն միջազգային մակարդակով հանցագործ պետություն նկատմամբ ճնշումներ գործադրելու առումով:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ

Հայ ժողովուրդին արդեն մի քանի տասնամյակ պայքարում է 20-րդ դարասկզբին իր նկատմամբ իրազործված ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման համար: Այդ ժամանակամիջոցում ծավալված պայքարի արդյունքները հիմնականում դրսևորվել են տարբեր երկրների խորհրդարանների կամ միջազգային կազմակերպությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ բանաձևերի ընդունման տեսքով: Նման ճանաչումներն ու դատապարտումներն, անշուշտ, չափազանց կարևոր են, քանզի դրանով տարբեր երկրների օրենսդիր մարմիններն ու միջազգային կազմակերպություններն իրենց սկզբունքային դիրքորոշումն են արտահայտել հայերի նկատմամբ 20-րդ դարասկզբին կատարվածի վերաբերյալ, այն որակելով իբրև ցեղասպանություն և մատնանշելով տվյալ միջազգային հանցագործության համար պատասխանատու պետությանը: Սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Թուրքիան ոչ միայն պատրաստ է ընդունել իր մեղքն ու հատուցել, ինչպես դա արեց Գերմանիան՝ Հոլոքոսթի պարագայում, այլև պետական մակարդակով շարունակում է ժխտել սեփական հանցագործությունը և նույնիսկ գործուն քայլեր է ձեռնարկում Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ տարբեր խորհրդարաններում ընդունվող բանաձևերը տապալելու ուղղությամբ, ակնհայտ է, որ նման գործելակերպով անհնար է հասնել հարցի հանգուցալուծմանը, այն է՝ Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարմանը:

Հանուն ճշմարտության պետք է նշել, որ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման գործընթացի նման ընթացքն ունեցել է որոշակի օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներ, քանզի խորհրդայնացումից հետո Հայաստանը, լինելով ԽՍՀՄ-ի կազմում, ի դրուս էր բարձրացնել այդ հարցը միջազգային ատյաններում: Այդ իսկ պատճառով Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման գործը, չլինելով միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, իր վրա էր վերցրել Սփյուռքը⁴⁹⁶, որն իր ուժերի ու հնարավորությունների սահմաններում ձգտում էր գոնե՝ հասնել Հայոց ցեղասպանության ճանաչմանը կոնկրետ երկրների կողմից:

⁴⁹⁶ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները, էջ 511:

Հայոց ցեղասպանութեան հետեանքների հաղթահարմանն ուղղված տվյալ մարտավարութիւնը եթե կարող էր արդարացված կամ ընդունելի համարվել մինչև Հայաստանի անկախութեան հռչակումը, ապա դրանից հետո այլևս չի կարող լինել բավարար: Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչմանն ու դատապարտման առաջադրանքն այժմ հռչակված է Հայաստանի արտաքին քաղաքական առաջնահերթութիւններից մեկը: Սակայն, մեր կարծիքով, նախկին ժամանակաշրջանից եկող ինքնիշխան տվյալ հիմնախնդիրն այսօր էլ թերի է ձևակերպված: Հայոց ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչումն ու դատապարտումը ինքնանպատակ չէ, ճիշտ այնպես ինչպես ինքնանպատակ չէ ցանկացած հանցագործութեան փաստի արձանագրումը և հանցագործի դատապարտումը: Տուժածին հասցված վնասի հատուցումը տվյալ գործընթացում ոչ պակաս կարևոր է, քան հանցագործի դատապարտումը: Ուստի այսօր անհրաժեշտ է ձեռքարկումել նախկին կարծրատիւներից, և խնդիրը ձևակերպել որպես Հայոց ցեղասպանութեան հետեանքների հաղթահարում, ինչը ենթադրում է տվյալ հանցագործութեան թե՛ ճանաչում ու դատապարտում և թե՛ դրա հետեանքով տուժած Հայ ժողովրդին հասցված վնասների հատուցում:

Ներկայումս, նախքան Հայոց ցեղասպանութեան հետեանքների հաղթահարմանն ուղղված հարմար որևէ քայլ ձեռնարկելը, Հայաստանի և Սփյուռքի համապատասխան կառույցներն ու մասնագետները նախաժամարտ է միասնաբար մշակեն Հայոց ցեղասպանութեան հետեանքների հաղթահարման համար Թուրքիային ներկայացվելիք պահանջները հիմնավորող պատմաիրավական փաթեթ-փաստաթուղթը:

Այս հիմնարար փաստաթղթում առկա հիմնախնդիրը ճիշտ ձևակերպելուց զատ պետք է հստակ պատասխաններ տրվեն այն հարցերին, թե ի՞նչ ենք կոնկրետ հասկանում Հայոց ցեղասպանութեան հետեանքներ ասելով և ինչպե՞ս կամ ի՞նչ չափով ենք պատկերացնում դրանց հաղթահարումը կամ՝ մասնակի վերացումը, քանզի կան հետեանքներ, որոնք ուղղակիորեն անվերականգնելի են:

Մեզանում թյուրիմացաբար հաճախ կատարվում է Հայոց ցեղասպանութեան հասցրած կորուստների նույնականացումը այդ հանցագործութեան հետեանքների հետ, մինչդեռ դրանք բոլորովին տարբեր բաներ են: Ի տարբերութիւն Հայոց ցեղասպանութեան կորուստների, այդ հանցագործութեան հետեանքները անցյալում չեն մնացել: Արդեն մեկ դար է, ինչ հայ ժողովուրդը Հայաստանում ու Սփյուռքում շարունակում է իր ուսերի վրա կրել դրանց բեռը: Եվ պատահական չէ, որ որոշ հետազոտողներ հակված են այն կարծիքին, որ քանի դեռ Թուրքիան չի ճանաչել

Հայոց ցեղասպանութիւնը և չեն հաղթահարուել այդ հանցագործության հետևանքները, դործ ունենք շարունակվող ցեղասպանութիւն հետ:

Հայոց ցեղասպանութիւն իրականացման միջոցով Հայ ժողովրդին հասցված վնասներն ու կորուստները ըստ առաջնահերթութիւն կարելի է բաժանել հետևյալ խմբերի՝ ա) հայրենագրկում, բ) մշակութային ժառանգութիւն կորուստ, գ) մարդկային կորուստներ, դ) նյութական կորուստներ, ե) հոգեկան խեղումներ:

Հայրենագրկում. Հայ ժողովրդին իր բնօրրանից զրկելը, Հայոց ցեղասպանութիւն գլխավոր կորուստն է: Միաժամանակ՝ այն ցեղասպանութիւն կազմակերպիչների համար հանդիսացել է այդ հանցագործութիւն կատարելու կարևորագույն շարժառիթը և նպատակը⁴⁹⁷: «Բանի որ խոսքը հայրենիքի մեծ մասի կորստի մասին է, ուստի պետք է հստակեցնել, թե դա ինչ հետևանքներ է ունեցել և ինչպես է անդրադարձել մեր ժողովրդի հետագա կենսագործունեութիւնն ու զարգացման վրա:

Մի կողմից՝ հայրենիքի կորստի հետևանք պետք է համարել Սփյուռքի դոյալորումը, քանզի այդ դործընթացում ցեղասպանութիւնից հրաշքով փրկված արեւմտահայերը, կորցնելով իրենց հայրենի օջախները, ստիպված էին հայերնիքից դուրս ամեն ինչ սկսել զրոյից, օտար միջավայրում անցնելով համակերպման դժվարին ճանապարհը: Մյուս կողմից՝ հայրենիքի մեծ մասի կորուստը և արեւմտահայութիւնն ողջ մնացած հատվածի դուրս մղումը Արեւմտայն Հայաստանից երկփնդկել է Հայ ժողովրդին, խաթարել է նրա միասնականութիւնը, ջլատել ուժերը ու կասեցրել բնականոն զարգացման հեռանկարները: Ցեղասպանութիւն հետևանքով աշխարհագրորեն միմյանցից հեռացվել են Հայ ժողովրդի երկու հիմնական հատվածները, ինչը լուրջ խզում է առաջացրել նրանց միջև: Արդուեքում՝ արեւմտահայերը դարձել են սփյուռքահայեր, իսկ արեւելահայերն ու Արեւելյան Հայաստանում հաստատված արեւմտահայ գաղթականութիւն մի հատվածը՝ հայաստանցիներ: Ապրելով տարբեր վարչակարգերի պայմաններում ժամանակի ընթացքում նրանք ձևաւ են բերել միմյանցից տարբերվող մտածողութիւն, ինչն էականորեն բարդացնում է համահայկական հարցերի լուծման դործընթացը:

Մշակութային ժառանգութիւն կորուստ. Հայոց ցեղասպանութիւն հետևանքով Հայ ժողովրդին հասցվել են վիթխարի մշակութային կորուստներ: 1914 թ. թուրքական-պաշտոնական տեղեկութիւնների համաձայն՝ արեւմտահայերն ունեին 83 առաջնորդարան, 1860 հայկական

⁴⁹⁷ Տե՛ս Մելքոնյան Ա., Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները, էջ 427:

եկեղեցիներ ու մատուռներ, 451 վանքեր և շուրջ 2000 վարժարաններ⁴⁹⁸։ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի 1974 թ. տվյալների համաձայն՝ Արևմտյան Հայաստանի վանքերից ու եկեղեցիներից 1915 թ. հետո կանգուն է մնացել 913 շինություն, որոնցից հետագա տարիների ընթացքում 464 լիովին ոչնչացվել են, 252-ը՝ վերածվել փլատակների, իսկ 197-ը՝ վերականգնման լուրջ կարիք ունի⁴⁹⁹։ Ակնհայտ է, որ նույն ճակատագրին են արժանացել նաև Հայկական առաջնորդարաններն ու վարժարանները։ Պեսաք է նշել, որ երբ խոսում ենք «չարունակվող ցեղասպանության» մասին, նկատի ունենք նաև Թուրքիայի կողմից Հայկական պատմաճարտարապետական հուշարձանների, եկեղեցիների ու վանքերի նկատմամբ պետականորեն շարունակվող՝ ոչնչացման քաղաքականությունը, որը նպատակ է հետապնդում Արևմտյան Հայաստանում վերացնել այն ամենը, ինչն ապացուցում կամ վկայում է այդ տարածքի իրական տիրոջ՝ Հայերի մասին։

Մշակութային ժառանգության կորուստ ասելով, սակայն, չպետք է սահմանափակվել միայն պատմաճարտարապետական կառույցների ոչնչացումով։ «Գենոցիդ» եզրի և ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի հեղինակներից մեկը՝ Ռաֆայել Լեմկինը, դեռևս 1933 թ. Մադրիդում կայացած միջազգային քրեական իրավունքի կանոնակարգման հինգերորդ կոնֆերանսում ունեցած իր հասուկ գեկուլյցում առաջին անգամ բաղկանին հստակորեն տվել է ազգային-մշակութային ցեղասպանության սահմանումը։ Մանրամասն ներկայացնելով Օսմանյան կայսրությունում Հայերի զանգվածային ոչնչացումը, Լեմկինը դա անվանում էր «անանուն հանցագործություն» և դրա դրսևորումներից էր համարում նաև «վանդալիզմի այն գործողությունները, որոնք ուղղված են ազգային, կրոնական, ռասայական կամ էթնիկ խմբի մշակութային արժեքների ոչնչացմանը՝ մայրենի լեզուն արգելելու, տպագրի գրքերի, դպրոցների, պատմական հուշարձանների, պաշտամունքային օջախները ոչնչացնելու կամ դրանցից օգտվելու արգելքի միջոցով (ընդգծումը մերն է – Ա. Մ.)»⁵⁰⁰։

⁴⁹⁸ Տես Աստույան Ա., Հայերի ունեզրկման գործընթացը Օսմանյան կայսրությունում 1915–1923 թթ. վկայություններ, փաստեր և փաստաթղթեր, «Վեմ», Եր., 2010, թիվ 3 (31), հավելված, էջ XVI–XVII։

⁴⁹⁹ Տես Հայ-թուրքական հարաբերություններ. հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, խորհրդարանական լուսմներ, 19–20 դեկտեմբերի 2007 թ., Եր., 2011, էջ 144։

⁵⁰⁰ Барсегов Ю., Геноцид армян – преступление по международному праву, с. 7.

Ուրեմն՝ Հայերի նկատմամբ մշակութային եղեռնի դրսևորում պետք է համարել նաև հազարավոր հայկական ձեռագրերի ոչնչացումը, որոնցում ամփոփված էր հայ ժողովրդի հազարամյա գիտական միտքն ու հանճարը: Այդպիսով ցեղասպանության կազմակերպիչները մեզ մասնակիորեն կտրել են մեր նախնիների մտքից ու ոգուց, այն անգին գիտելիքներից, որոնք նրանք մեզ փորձում էին փոխանցել այդ ձեռագրերի միջոցով⁵⁰¹: Մշակութային ցեղասպանության այս հետևանքները չեն կարող վերականգնվել որևէ նյութական փոխհատուցմամբ:

Մարդկային կորուստները Հայոց ցեղասպանության ընթացքում կազմեցին շուրջ 1,5 միլիոն մարդ: Սակայն, մարդկային կորուստների թիվը հստակեցնելիս, անպայմանորեն պետք է հաշվի առնվի նաև ցեղասպանության քաղաքականության ընթացքում իսլամացած Հայերի թիվը, որոնք ցեղասպանության զոհ-ժողովրդի համար նույնպես մարդկային կորուստ են, քանզի ուժացման այդ գործընթացի հետևանքով նրանք դադարել են իրենց հայ համարել:

Մարդկային կորուստների թվի հստակեցումից հետո անհրաժեշտ է պարզել, թե այդ կորուստները ի՞նչ հետևանքներ են ունեցել և ինչպե՞ս են անդրադարձել հայ ժողովրդի հետագա վերարտադրման վրա և որքան կկազմեր Հայերի թիվն այսօր՝ հանցագործությունից մոտ մեկ դար անց, եթե հանցագործության զոհերը ողջ լինեին: Այս առումով պետք է հաշվի առնել այն, որ արևմտահայերի ընտանիքները, որպես կանոն, բազմազավակ էին: Բացի այդ, 25 տարին մեկ կատարվում է բնակչության վերարտադրություն (ռեգեներացիա), այսինքն՝ անցած մեկ դարի ընթացքում առնվազն չորս անգամ պետք է կատարվեր նաև սպանված արևմտահայերի վերարտադրությունը, եթե նրանք ողջ մնային:

Հայոց ցեղասպանության նյութական կորուստների հետ կապված Հիմնականում Հիշատակվում է 1919 թ. Փարիզի ինդաղդության վեհաժողովին Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ Ազգային պատվիրակության ներկայացրած հուշագիրը, որի համաձայն 1915–1919 թթ. հայերի ունեցած նյութական կորուստները հաշվվում էին 19.130.982.000 ֆրանսիական ֆրանկ, որից 14.598.460.000 բաժին է ընկնում արևմտահայությանը, իսկ 4.532.472.000 Հայաստանի Հանրապետությանը⁵⁰²: Սակայն հաշվի առնելով այն, թե ինչ պայմաններում է կազմվել ու վե-

⁵⁰¹ Стратегические последствия геноцида армян, “Византийское наследие”, (информационно-аналитический журнал), Ер., 2002, № 3, с. 15.

⁵⁰² Ցեղապանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները, կազմող Լ. Բարսեղյան, Եր., 1999, էջ 13:

Հաժողովին ներկայացվել այդ փաստաթուղթը, ակնհայտ է դառնում, որ նշված թիվն ամենևին էլ չի կարող մեկնակետ համարվել:

Բանն այն է, որ Փարիզի վեհաժողովին կից գործում էր «Փոխհատուցումների հանձնաժողովը», որը զբաղվում էր պարտավածների կողմից հաղթողներին տրվելիք ռազմատուգանքների չափերի հստակեցումով: Քննարկումների արդյունքում պարզ դարձավ, որ պարտված տերությունները պետք է փոխհատուցումներ վճարեն նաև այլ երկրներին՝ պատերազմի արդյունքում նրանց հասցված վնասների դիմաց: 1919 թ. մարտի 7-ին հանձնաժողովին կից ստեղծվում է «Հատուկ հանձնախումբ», որն էլ մարտի 8-ին դիմում է մի շարք երկրներին, այդ թվում՝ Հայաստանին, նյութական վնասների հաշվարկ ներկայացնելու հարգով: Հանձնախումբը ներկայացված հաշվարկներն ամփոփում է 1919 թ. ապրիլի 14-ին⁵⁰³: Այսինքն, Աղգալիս պատվիրակությունն այդ լուրջ և պատասխանատու աշխատանքի համար ունեցել է ոչ ավել քան մեկ ամիս ժամանակ, որի ընթացքում ուղղակի անհնար էր ամբողջական տվյալներ հավաքել ու համակողմանիորեն դրանք համակարգել: Ակնհայտ է, որ նման սեղմ ժամկետում կատարված հաշվարկները չեն կարող համարվել վերջնական ու անթերի, ուստի՝ տվյալ փաստաթղթի տվյալները պետք է ճշգրտվեն, հաշվի առնելով որոշ իրողություններ:

Մասնավորապես, Աղգալիս պատվիրակության ներկայացրած հուշագրում ամբողջական չի ներկայացվել արևմտահայությունը ազգային սեփականություն¹ առաջնորդարանների հայկական եկեղեցիների և մատուռների, վանքերի, վարժարանների, դպրիվանքերի և որբանոցների ողջ ունեցվածքը՝ իրենց կալվածքներով, կահկարասիով և այլն: Բացի այդ, պատվիրակության տեղեկագրում չեն ներկայացված հայ կաթոլիկների և բողոքականների նյութական կորուստները: Օրինակի համար՝ կայսրությունում հայ բողոքականներն ունեին 310 ժողովարան, որոնց բացարձակ մեծամասնությունը հիմնահատակ կործանվել է⁵⁰⁴:

Պողոս Նուբարի հուշագրում չեն հաշվառվել այն նյութական վնասները, որոնք թուրք-ադրբեջանական զորքերի կողմից հասցվել են Բաքվի հայությունը 1918 թ. և ընդհանրաբար չէին կարող նաև հաշվառվել փաստաթուղթը ներկայացնելուց հետո արդեն քեմալականների կողմից 1920 թ. արևելահայությունը, 1921 թ. կիլիկիահայությունը և 1922 թ.

⁵⁰³ Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմքերը, էջ 42:

⁵⁰⁴ Տես Աստոյան Ա., նշվ. աշխ., էջ XXVI:

Զմյուռնիայի Հայությանը հասցված նյութական վնասները⁵⁰⁵: Ուստի՝ որոշ հեղինակների կարծիքով, ցեղասպանության շարունակության քաղաքականության արդյունքում հայերին հասցված նյութական վնասի նշված թիվը պետք է ավելանա առնվազն 20%-ի չափով⁵⁰⁶:

Պողոս Նուբարի հուշագիրը շատ հպանցիկ է անդրադարձել հայերի բանկային ավանդներին, մինչդեռ հետազայում բացահայտվել են այդ ավանդների չափերը ու դրանց բռնադրաման մեխանիզմները: Ֆրիտ-յոֆ Նանսենի «Խաբված ժողովուրդ» գրքում առկա է Մեծ Բրիտանիայի պահպանողականների և լիբերալների պարագլուխներ Սթենլի Բոլդուինի և Հերբերտ Ասկվիտի կողմից իշխող լեյբորիստական կուսակցությունը ներկայացնող վարչապետ Ռամզեյ Մակդոնալդին 1924 թ. սեպտեմբերին հղված դիմումը: Նրանում բրիտանական կառավարությունը մեղադրվում էր 1915 թ. հայերի կոտորածից ու արտաքսումից հետո նրանց մոտ 5 մլն. ֆունտ ստերլինգ (թուրքական ոսկով) չափով հարստությանը տիրանալու մեջ: Հայերի զանգվածային սպանություններից ու բռնի տեղահանությունից հետո Օսմանյան բանկում արևմտահայերի ընթացիկ և ավանդային բանկային հաշիվները թուրքական կառավարության հրամանով փոխանցվեցին Կ. Պոլիս՝ պետական զանձատուն, իսկ 1916 թ. կառավարությունն այդ գումարից 5 միլիոն ֆունտ ստերլինգ ուղարկեց Բեռլին՝ Գերմանիայի կայսերական բանկ (Reichbank)՝ նոր արժեթղթերի թողարկման նպատակով⁵⁰⁷: 1918 թ. կայսրության ողջ պատմության ընթացքում առաջին անգամ երիտթուրքական իշխանությունները թողարկեցին 19 մլն. օսմանյան ոսկուն համարժեք արժեթղթեր⁵⁰⁸: Դժվար չէ նկատել կապը՝ ըաց թողնված արժեթղթերի և Գերմանիայի կայսերական բանկում ղեկավարողացված ոսկու միջև: Անգլիական դիվանագիտական փաստաթղթերից պարզ է դառնում, սակայն, որ նշված գումարը Գերմանիան բռնազանձել էր Օսմանյան կայսրությունից իբր՝ օսմանյան պարտքի դիմաց, իսկ Մեծ Բրիտանիան այդ գումարը բռնադրավեց Բեռ-

⁵⁰⁵ Բարսեղով Յու., Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը, էջ 11:

⁵⁰⁶ Դադայան Խ., Հայոց ցեղասպանության տնտեսական քաղաքայալը ֆինանսա-նյութական փոխհատուցման հիմնախնդիրը. «Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները» (պիտագործնական միջազգային գիտաժողով), Կիպրոս-Նիկոսիա, 18-19 ապրիլի 2008 թ., «Գիտական զեկուցումների ժողովածու», Մոսկվա, 2008, էջ 180:

⁵⁰⁷ Արզումանյան Մ. Վ., Նամսներ և Հայաստանը, Եր., 1986, էջ 128-129:

⁵⁰⁸ Հովհաննիսյան Ա., Քեմալ Աթաթուրքը և հայերի ունեզրկման գործընթացը, «Աեմ», Եր., 2011, քիվ 1 (33), էջ 172:

լինից՝ իբրև ռազմատուգանք⁵⁰⁹։ Ի դեպ, Գերմանիայի կայսերական բանկում դեպոզիտացած այս 30.000 կգ ոսկու հարցը Հայերի կողմից առաջին անգամ բարձրացվել է 1984 թ. Տիգրան Բուլումճյանի կողմից՝ Ժողովուրդների Մշտական տրիբունալում Հայոց ցեղասպանության հարցը քննարկելու ժամանակ, երբ տրիբունալին Հանձնվեց «Հայոց սեփականության բռնազրավումը և Հայկական պատմական հուշարձանների ոչնչացումը որպես ցեղասպանության գործընթացի արտահայտություն» վերնագրով զեկուլյը⁵¹⁰։ Կարծում ենք, որ նմանօրինակ և այլ ավանդները նույնպես պետք է հաշվարկվեն՝ Հայերի ունեցած նյութական կուրուստների թիվը հստակեցնելիս։

Որպեսզի ավելի հստակ պատկերացում կազմվի, թե ինչ տնտեսական օգուտներ է քաղել թուրքական պետությունը Հայերի զանգվածային կոտորածներից ու տեղահանությունից, բավական է նշել, որ հակառակ պատերազմական ծանր պայմաններին և կայսրության տնտեսության կատվածահար վիճակին, երկրի պետական բյուջեն արձանագրեց աննախադեպ աճ, այսպես՝ եթե 1913–1914 թթ. այն կազմում էր 35 մլն. օսմ. ոսկի, ապա 1915–1916 թթ. 38 մլն., իսկ 1917–1918 թթ.՝ 85 մլն.⁵¹¹։ Ակնհայտ է, որ տվյալ պայմաններում թուրքական բյուջեին նման աճը կարող էր ապահովվել միայն Հայերի գուլջի և ունեցվածքի բռնազրավման հաշվին։ Այստեղ տեղին է արձանագրել դատապարտելի այն փաստը, որ թուրքական պետությունը փաստորեն օգտվում էր իր իսկ կողմից կազմակերպված ու իրագործված հանցագործության՝ Հայոց ցեղասպանության պատուհներից, ինչը նույնպես հանցագործություն է։

Պողոս Նուբարի հուշագիրը պետք է ճշգրտվի նաև՝ ըստ Հոլոքոստի հետևանքով Գերմանիայի կողմից հրեաներին հասցված վնասների հատուցման փաստաթղթերի, որոնք, մեր կարծիքով, նախադեպ ու հիմք կարող են հանդիսանալ Հայոց ցեղասպանության հետևանքով Հայերին հասցված նյութական վնասները հաշվարկելու գործընթացում։ Ըստ 1952 թ. սեպտեմբերի 10-ին կնքված Լյուքսեմբուրգյան համաձայնագրի, գումարները Իսրայելին պետք է վճարվեին որպես հատուցում Հոլոքոստի տարիներին ոչ միայն հրեաների նկատմամբ կիրառված հալածանքների, հետապնդումների, այլ նաև՝ նացիստների զոհացած կամ թալանած հրեական սեփականության և նրանց ստրկական աշխատանքի

⁵⁰⁹ Մարութանյան Ս., Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում և Սեմ Բրիտանիան (1915–1918), Եր., 2005, էջ 90–91

⁵¹⁰ Տե՛ս Հովհաննիսյան Ա., նշվ. աշխ. էջ 169։

⁵¹¹ Տե՛ս Աստույան Ա., նշվ. աշխ. էջ XXIX

Համար⁵¹²։ Եթե հրեաները ստրկական աշխատանքներ են կատարել համակենտրոնացման ճամբարներում, ապա երիտթուրքերը ստիպել են շատ հայ արհեստավորների և մանավանդ՝ օսմանյան բանակ ղորակոչված հայ տղամարդկանց կատարել ինժեներա-շինարարական (կառուցել են կամուրջներ, ճանապարհներ, փորել խրամատներ) և այլ բնույթի աշխատանքներ։ Այս ծանր աշխատանքների դիմաց «վճարը» նրանց առժամանակ կենդանի թողնելն էր։ Ուստի պետք է հաշվարկվեն նաև տվյալ աշխատանքների համար չվճարված գումարները։

1951 թ. Իսրայելի արտաքին գործերի նախարար Մ.Շարեթը Գերմանիայից պահանջել էր Իսրայելում վերաբնակեցված, ցեղասպանությունից փրկված 500.000 հրեաների արքայազնության համար վճարել 1,5 մլրդ., այսինքն՝ յուրաքանչյուրի համար 3000-ական դոլար⁵¹³։ Ազգային պատվիրակության ներկայացրած հուշագրում նույնպես անդրադարձ է կատարվել այս հարցին, սակայն նախատեսված էր արքայից վերապրած և արտասահմանում ապաստանած յուրաքանչյուր հայ ընտանիքին, այլ ոչ թե անհատին, հատուցել 1919 թ. համարժեքով 4.000 ֆրանսիական ֆրանկի չափով⁵¹⁴։ Նշենք նաև, որ ի տարբերություն հայերի, հրեաներին գումարը արվում էր հրեական պետությունում արտոթացիայի համար, մինչդեռ արևմտահայերը դժվարին աբսորբացիայի գործընթաց են անցել օտար պետություններում՝ բացարձակապես ոչինչ չստանալով դրա դիմաց։ Այնպես որ այս խնդիրը նույնպես պետք է հաշվառվի նյութական վնասի մեջ։

Բացի դրանից՝ նման հաշվարկներ կատարելիս պետք է անպայմանորեն հաշվի առնել Թուրքիայի կողմից Լոզանի պայմանագրի դրույթները կոպտորեն խախտելու միջոցով՝ Հայկական Համայնքի կալվածքների ապօրինի բռնագրավման հանգամանքը⁵¹⁵։ Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայերի զանգվածային ունեզրկումը կանխեց այդ նյութական հարստության բազմապատկման հնարավորությունը։ Ցեղասպանությունից հրաշքով փրկված տասնյակ հազարավոր հայեր, կորցնելով իրենց ունեցվածքը, ստիպված էին սրտստասահմանում ամեն ինչ սկսել

⁵¹² Մաքուրյան Հ., Գերմանիայի ֆինանսական փոխհատուցումները հրեությանը (ձևավորումը, գործընթացը, ներկա վիճակը), «Արևմտահայության պահանջատիրության իմնախնդիրները», (գլխավորեմական միջազգային գիտաժողով), Կիպրոս-Նիկոսիա, 18-19 ապրիլի, 2008 թ., «Գիտական գեկուցումների մոդովածո», Մոսկվա 2008, էջ 83։

⁵¹³ Նույն տեղում, էջ 81։

⁵¹⁴ Ցեղասպանության հետևանքով հայ մոզովորի կրած կորուստները, էջ 9

⁵¹⁵ Թորիկան Շ., Հայկական իսրայր եւ միջազգային օրենքը, էջ 138

զրոյից՝ կրելով անասելի սոցիալ-տնտեսական զրկանքներ: Այդ իսկ պատճառով, Հայոց ցեղասպանության նյութական հետևանքները հաշվարկելիա չպետք է մոռանալ նաև բաց թողնված շահույթի մասին: Նյութական կորուստների հետևանքների հետ կապված պետք է հաշվարկեն նաև անցած տասնամյակների ընթացքում այդ գումարի վրա ավելացած՝ թե՛ սղաճը, և թե՛ բանկային տոկոսները, որով միայն կամբողջականացվի հայերին հասցված նյութական կորուստների վերջնական թիվը:

Հոգեկան խեղումները. Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հասցված հոգեբանական սթրեսները նույնպես անհետևանք չեն մնացել և անդրադարձել են Հայ ժողովրդի հետագա կենսագործունեության վրա: Հարցի այս կողմը, թերևս պակաս կարևոր է, քան վերը թվարկվածները: Ցեղասպանության հետևանքով Հայ ժողովուրդը ձևաբ. է բերել բազմաթիվ հոգեբանական բարդություններ ու վախեր, որոնք ուղղակի և անուղղակի կերպով ազդել ու շարունակում են ազդել ոչ միայն Եղեռնն անմիջականորեն վերապրածների, այլ նաև Հայոց սերունդների վրա: Ընդ որում, խոսքը ոչ միայն ցեղասպանությանից անմիջականորեն վերապրածների ու նրանց սերունդների, այլև ողջ Հայ ժողովրդի մասին է, որի մոտ առաջացել են թերաթեքություն բարդություններ: Չի վերացել այն վախը, որ կատարվածը մի օր կարող է կրկնվել, քանի դեռ մեղավոր կողմը ոչ միայն չի ընդունել իր մեղքը և չի ապաշխարհել, այլև շարունակում է ժխտել պատմական իրողությունը: Իր հայրենիքի մեծագույն մասը կորցնելով՝ Հայ ժողովուրդը զրկվել է սեփական կենսատարածքի և նախնիների կերտած ազգային արժեքների հետ շփվելու հնարավորությունից: Դրա հետևանքով առաջացած թերաթեքության բարդություններից մեկն էլ պետք է համարել այն, որ ոմանց մոտ առաջացել է թերահավատություն ու անվստահություն ազգի ապագայի, սեփական ուժերի ու կարողությունների հանդեպ և օտար արժեքներին ապավինելու հակում⁵¹⁶: Ուստի՝ Հայ ժողովրդի մոտ զարգացման ու առաջադիմության ձգտումների փոխարեն Սփյուռքում ու Հայաստանում տասնամյակներ շարունակ տիրապետել և այսօր էլ մասամբ իշխում է գոյատևման փիլիսոփայությունն ու հոգեբանությունը:

Հոգեբանական լուրջ հարված է հասցվել նաև ցեղասպանության ընթացքում բռնի մահմեղականացված հայերին, որոնք մահվան սպառնալիքի տակ ստիպված հրաժարվել են իրենց ազգային պատկանելույթ-

⁵¹⁶ Стратегические последствия геноцида армян, “Византийское наследство”, (информационно-аналитический журнал), с 16.

յունից և ընդունել օտարի կրոնը և հատկանիշները: Տասնամյակներ շարունակ նրանք Թուրքիայում ապրել ու սալլուում են վախի մթնոլորտում ստիպված թաքցնելով իրենց իրական ինքնությունը⁵¹⁷: Ներկայումս այսպես կոչված «թաքուն հայերի» շրջանում դրական միտում է նկատվում, քանզի նրանցից ոմանք արդեն խոսում են իրենց հայկական արմատների մասին և նույնիսկ փորձում են վերադառնալ առաքելական հավատքին, սակայն պետք է խոստովանել, որ դա կատարվում է լուրջ հոգեբանական բարդությունների, առաջին հերթին՝ վախի հաղթահարման դժվարին ճանապարհով:

Թուրքիայի Հանրապետության կողմից ներկայումս պետականորեն իրականացվող՝ Հայոց ցեղասպանության ժխտման քաղաքականությունը, որը կասկածի տակ է դնում կատարված հանցադրոշմությունը, և այդպիսով՝ անարդու է անմեղ նահատակների հիշատակը, վերափորում ոչ միայն նրանց ժառանգների, այլև ողջ հայ ժողովրդի արժանապատվությունը: Ուստի սովյալ քաղաքականությունը պետք է դիտարկել իբրև ցեղասպանության գոհ դարձած հայ ժողովրդին հասցվող լրացուցիչ հոգեբանական հարված: Համաձայն այդ քաղաքականության «տրամաբանություն»՝ հայ ժողովուրդը պետք է, ըստ էության, զբաղվի մագոլիզմով և, կրկին վերապրելով դաժան իրողությունները, ապացուցի այն պատմական ճշմարտությունը, որն անհերքելի է բոլորի համար, բացառությամբ թերևս՝ Թուրքիայի ու նրա սասկիլիս Ադրեհանի: Այդ իսկ պատճառով նման քաղաքականությունը պետք է դնահատվի իբրև Հայոց ցեղասպանության քաղաքականության շարունակություն՝ արդեն տեղեկատվական դաշտում:

Հայոց ցեղասպանության կորուստներն ու հետևանքները հստակեցնելուց հետո՝ պետք է իրավական տեսակետից հիմնավորվեն ցեղասպանության հետևանքները հաղթահարելու առումով Թուրքիային ներկայացվելիք պահանջները:

Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հետևանքի՝ հայրենազրկման հաղթահարման պահանջն ավելի խելամիտ ու իրատեսական է ամփոփել այն սահմաններով, որոնք ամրագրված են 1920 թ. նոյեմբերի 22-ի ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռով⁵¹⁸, ինչը ոչ միայն չի հակասում, այլև համապատասխանում է ցեղասպանության իրակա-

⁵¹⁷ Տե՛ս Այլախոս և այլադավան հայեր, Եր., 2007:

⁵¹⁸ Խոսքը չի վերաբերում 1878–1918–1920 թթ. սկզբում Ռուսաստանյան կայսրության, իսկ հետո էլ Հայաստանի Հանրապետության անբաժան մասը կազմող՝ Կարսի մարզին, Բաթումի մարզի հարավային հատվածին և Սուրմալուի գավառին, որոնք միացվել են Թուրքիային՝ Մոսկվայի ու Կարսի անօրինական պայմանագրերով:

նացման պահին գործող միջազգային իրավական նորմերի, մասնավորապես՝ 1907 թ. հոկտեմբերի 18-ին ստորագրված «Միջազգային բախումների խաղաղ կարգավորման մասին» կոնվենցիայի դրույթներին, որոնց համաձայն կողմերի միջև վեճի կարգավորման եղանակ էր դիտարկվում նաև միջազգային իրավարարությունը (արբիտրաժը): Ուստի՝ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճիռն իրավացիորեն կարելի է համարել իբրև քաղաքական պատասխանատվություն³¹⁸ հայերի նկատմամբ կատարված ցեղասպանության համար³¹⁹:

Ազգային-մշակութային ցեղասպանության դրույթը ներկայացված է եղել ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության կանխարգելման և դրա համար պատժի մասին» կոնվենցիայի նախագծում, սակայն որոշ երկրների հակազդեցության հետևանքով, այն դուրս է մղվել, ուստի բացակայում է փաստաթղթի տեքստից: Նման դրույթի ընդունումով կարելի էր պատասխանատվության կանչել մշակութային արժեքները ոչնչացնողներին: Սակայն վերջինիս բացակայությունը չի նշանակում, որ նույն նպատակին չի կարելի հասնել այլ փաստաթղթերի միջոցով: Օրինակ՝ Հայոց ցեղասպանության արդյունքում մշակութային ժառանգության կորուստների վերականգնման պահանջը, կարող է հիմնավորվել 1923 թ. հուլիսի 24-ի Լոզանի պայմանագրի՝ ոչ մահմեդականների իրավունքների պաշտպանությանը վերաբերող 37–44 հոդվածներով: Մասնավորապես պայմանագրի 42 հոդվածի 3-րդ մասի համաձայն՝ Թուրքիան կառավարությունը պարտավորվել է լիակատար պահպանության տակ առնել եկեղեցիները, սինագոգները, պերեզմանները և փոքրամասնությունների այլ կրոնական հաստատությունները: «Լիակատար պահպանության» տակ պետք է հասկանալ ոչ միայն եկեղեցիները չքանդելն ու չավերելը, այլև զրանց ամրացումն ու նորոգումը³¹⁹: Բացի դրանից, Թուրքիայում առկա հայկական մշակութային ժառանգության հարցը կարող է պաշտպանվել ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կանոնադրության դրույթներով, քանի որ թե՛ Հայաստանը և թե՛ Թուրքիան այդ կազմակերպության անդամ-երկրներ են:

Միջազգային իրավունքն, անշուշտ, նախատեսում է պատասխանատվություն նաև՝ նյութական վնասները հատուցելու իմաստով: Հատուցման համընդգրկուն ձևն, ինչպես հայտնի է, փոխհատուցումն է,

³¹⁸ Մարտիրյան Ա., ԼՍՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի Իրավարար վճիռը քաղաքական ու միջազգային իրավական նշանակությունը, «Անձ եղեռն դատապարտումից հետո» (հոդվածների ժողովածու), Եր., 2011, էջ 97

³¹⁹ Պապյան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմքերը, էջ 48

սակայն կա նաև ռեստրիկտացիայի ինստիտուտը, որը ենթադրում է նյութական արժեքների կամ նախկին իրավական վիճակի վերականգնումը, այդ թվում՝ բնեղենով: Ռեստրացիան նախատեսում է, որ պետք է վերականգնվեն այն բոլոր իրավունքները, որով օժտված են եղել Հանցագործության զոհ-խմբի անդամները՝ մինչև դրա կատարումը: Այսինքն՝ միջազգային իրավունքը նախատեսում է ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության Հետևանքով Հայերին Հասցված Նյութական վնասի Հատուցում, այլև նրանց իրավունքների վերականգնում այն դույքի և ունեցվածքի նկատմամբ, որը Հանդիմանի բռնազավթվել է տվյալ Հանցագործության Հետևանքով:

Գոյություն ունի թյուր կարծիք թե իբր՝ որոշ ապահովագրական կազմակերպությունների, օրինակ "New York Life Insurance Company"-ի կողմից Հայոց ցեղասպանության զոհերի ժառանգներին տրված դումարների վերադարձը նյութական Հատուցում է՝ այդ Հանցագործության դիմաց: Ապահովագրական վճարների տրամադրումը, այսինքն՝ Օսմանյան կայսրությունում իրենց կյանքն ապահովագրած ցեղասպանության զոհերի պահ տրված ապահովագրական դումարների վերադարձը, ընդամենը՝ լրացուցիչ կերպով վերահաստատում է Հայոց ցեղասպանության եզրույթները, բայց դա ոչ մի կերպ չի կարող գիտվել որպես Հատուցում՝ տվյալ Հանցագործության դիմաց: Դրանք ընդամենը՝ ապահովագրական կազմակերպության կողմից իր Հաճախորդների նկատմամբ ուղացումով կատարվող պարտավորություններ են⁵²⁰:

Վերջապես՝ Հայոց ցեղասպանության նյութական կորուստների Հատուցման համար փայլուն նախադեպային հիմք կարող է հանդիսանալ 1952 թ. սեպտեմբերի 10-ի Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության և Գերմանիային ուղղված հրեական նյութական պահանջների կոնֆերանսի կամ կրճատ՝ Պահանջների կոնֆերանսի միջև կնքված Լյուքսեմբուրգյան Համաձայնագիրը, որով Գերմանիան սկսեց Հոլոքոստի նյութական վնասների Հատուցումը:

Հայոց ցեղասպանության Հոգեբանական կամ բարոյական Հետևանքների վերականգնման տեսակետից միջազգային իրավունքում կիրառելի է ստոիսֆակցիան, որը կարող է արտահայտվել խախտման ճանաչման, ափսոսանքի արտահայտման, պաշտոնական ներողություն կամ որևէ այլ պատշաճ ձևերով: Այս առումով ստոիսֆակցիայի կարևոր դրսևորում կարող է համարվել նախևառաջ՝ Թուրքիայի կողմից

⁵²⁰ Հայ-թուրքական հարաբերություններ. հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, Խորհրդարանական լուսմներ 19-20 դեկտեմբերի 2007 թ., Եր., 2011, էջ 81:

պետականորեն վարվող Հայոց ցեղասպանութան ժխտողական քաղաքականութեան դադարեցումը:

Ի դեպ, Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականությունը շատ է հիշեցնում նրա իրավանախորդի՝ Օսմանյան կայսրության քաղաքականությունը, երբ 1877–1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո, ընթացած բանակցություններում թուրքական կողմը, խեղաթյուրելով իրողությունները, պնդում էր, թե հայերի զանգվածային կոտորածներն իրականացվել են ոչ թե իշխանությունների կամ թուրքերի, այլ քրդերի ու չերքեզների կողմից: Թեև Սան Ստեֆանոյի ու Բեռլինի պայմանագրերի համապատասխանաբար՝ 16 ու 61 հոդվածներում հիմք ընդունվեց այդ տեսակետը, բայց, այդուհանդերձ, դա Օսմանյան կայսրությանը չփրկեց մեծ տերությունների մարդասիրական միջամտությունից: Ուրեմն՝ ժամանակակից Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականությունը նույնպես չի կարող խուսափել որոշ եվրոպական երկրներում արդեն ակնդբ առած՝ ցեղասպանության հանցագործության ժխտումը քրեականացնող օրենսդրության նախատեսած պատիժներից:

«Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման և Թուրքիային ներկայացվելիք պահանջների հիմնավորման պատմաիրավական փաթեթը» (այսուհետ՝ Պահանջների փաթեթ) Հայաստանի և Սփյուռքի կողմից միասնաբար մշակելու հանգամանքը կարևոր է այնքանով, որ ցեղասպանության հետևանքների և Թուրքիային ներկայացվելիք պահանջների հարցում կձևավորվի միասնական համազգային մոտեցում, որից այլևս չի կարող լինել որևէ շեղում: Այդպիսով կբացառվեն Հայոց ցեղասպանության հետևանքների և ներկայացվելիք պահանջների հետ կապված տարաբնույթ մեկնաբանություններն ու շահարկումները՝ տարբեր կառույցների և առանձին անհատների կողմից: Հարկավոր է քաջ գիտակցել, որ այս հարցում ցանկացած ինքնագործունեություն կամ մոտեցումների տարբերությունն անպայման օգտագործվելու են մեր դեմ՝ նպատակ հետապնդելով տարաձայնություններ մտցնել հայ ժողովրդի հատվածների միջև և շեղել ճիշտ ճանապարհից:

Կարծում ենք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը «Պահանջների փաթեթին» պետք է տա Հայեցակարգի կարդավիճակ, որպեսզի քաղաքական կոնյուկտուրայի փոփոխությունից անկախ, երկրի արտաքին քաղաքականության մեջ այս ուղեծրից ոչ մի շեղում չկատարվի: Այս քայլի նպատակը պետք է լինի այն, որ պաշտոնապես արգելվի որևէ գործողություն, առավել ևս՝ որևէ փաստաթղթի ստորագրում, որը կլինի շեղում ընդունված Հայեցակարգից: Հայեցակարգի ընդունումից հետո,

այն լինելու է բաց և հրապարակային փաստաթուղթ, լայնորեն տարածվելու է հայուլթյան շրջանում և աշխարհով մեկ:

Ռազմավարական այս փաստաթղթի հիման վրա՝ Սփյուռքի ու Հայաստանի Համապատասխան կառույցների ու մասնագետների Համատեղ ջանքերով պետք է մշակվի նաև մարտավարական, կիրառական փաստաթուղթը՝ «Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման դործողությունների ծրագիրը» (այսուհետ՝ Գործողությունների ծրագիր): Գործողությունների ծրագրում մատնանշվելու են այն մեթոդներն ու մեխանիզմները, որոնցով հնարավոր է լինելու հասնել վերը նշված հետևանքների հաղթահարմանը: Այս փաստաթուղթն ի տարբերություն առաջինի, լինելու է փակ, սահմանափակ օգտագործման համար նախատեսված՝ թույլ չտալու համար, որ հակառակորդը նախապես իմանալով՝ հնարավորություն ստանա կանխարգելիչ քայլերով չեղարացնել իր համար անբարենպաստ հետևանքները:

Գործողությունների ծրագրի կարևորագույն հիմնախնդիրներն ից մեկը պետք է դառնա կատարվելիք աշխատանքների բաժանումը՝ Հայաստանի և Սփյուռքի միջև, ելնելով նրանց իրավասություններից, կարողություններից ու փորձառությունից: Զիշտ այնպես, ինչպես Հոլոքոստի Հատուցման գործընթացում հստակ դերաբաժանում էր կատարվել Իսրայելի ու սիոնիստական կազմակերպությունների միջև, նույն կերպ Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման գործընթացում պետք է հստակեցվի, թե ի՞նչ է անելու Հայաստանը և ի՞նչ խնդիրներ են դրվելու Սփյուռքի վրա:

Այս առումով պետք է նշել, որ Հոլոքոստի հետևանքների հաղթահարման գործընթացում Իսրայել պետության ու հրեական սփյուռքի ներդաշնակ համագործակցությունն այն հաջողված դեռևս եզակի օրինակներից է, որը տվել է իր պտուղները: Հոլոքոստի հետևանքով հասցված վնասների հատուցման գործում մինչև Իսրայել պետության ստեղծումը ոչ պաշտոնական մակարդակով լուրջ նախապատրաստական աշխատանքներ էին կատարվում համաշխարհային սիոնիստական կազմակերպության կողմից՝ ի դեմս նրա հիմնադիր նախագահ Նաիմ Վեյցմանի: Այս իմաստով դժվար է նմանություն նկատել Հոլոքոստի և Հայոց ցեղասպանության միջադպրյուն ճանաչման գործընթացի միջև, երբ խորհրդային Հայաստանի դե յուրե գոյության և դե ֆակտո անդորությունն պարագայում պայքարի առաջամարտիկն էր հայկական սփյուռքը: Սակայն Իսրայել պետության առաջացումից հետո հրեական պետությունն ինքը պաշտոնապես հանդես եկավ Հոլոքոստի հետևանքով հրեա ժողովրդին հասցված վնասների հատուցման պահանջով: 1951 թ.

սկզբներին Իսրայելի արտագործնախարար Մ. Շարեթը Գերմանիային ուղղված հատուցման պահանջը հասցեագրեց հաղթանակած տերություններին՝ ԱՄՆ-ին, ԽՍՀՄ-ին, Մեծ Բրիտանիային և Ֆրանսիային: Այդ պահանջը տերությունները, բացառությամբ ԽՍՀՄ-ի, վերահասցեագրեցին Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությանը³²¹: Այսպիսով, Իսրայելը հատակ հասկացնել էր տալիս թե՛ հանցագործ պետությանը՝ Գերմանիային, և թե՛ ողջ աշխարհին, որ հրեական անկախ պետականության ստեղծումից հետո պահանջատեր է ոչ միայն և ոչ այնքան հրեական սփյուռքը, որքան հրեական պետությունը, որն ամբողջ հրեա ժողովրդի շահերի ու իրավունքների ներկայացուցիչն է:

Այնուհետև՝ 1951 թ. հոկտեմբերին 23-ին հրեական ազգային ու միջազգային կազմակերպությունները Նյու-Յորքում հրավիրում են Գերմանիային ուղղված հրեական նյութական պահանջների համաժողովը (կրճատ՝ Պահանջների կոնֆերանսը), որը, ըստ հայտարարության, պետք է բանակցություններ սկսեր Գերմանիայի հետ Հոլոքոստի հետևանքով հրեաներին հասցված վնասների հատուցման հարցի շուրջ: Պետք է նշել, սակայն, որ սա սիոնիստական կազմակերպությունների խնդրագրով ներկայացված էր, այլ Իսրայել պետության ու հրեական սփյուռքի կողմից մշակված ծրագիր, որտեղ հրեական պետությունն առաջին պլան էր մղում նացիստական հանցագործություններից տուժած հրեական սփյուռքի լիազոր մարմինն, սակայն իրականում ինքը ոչ միայն վերահսկում, այլև ուղղորդում էր այդ գործընթացը: Դրա վկայությունն այն է, որ մեկ ամիս անց՝ 1951 թ. դեկտեմբերին Լոնդոնում կայացած հանդիպման ժամանակ Պահանջների կոնֆերանսի ներկայացուցիչ Նաում Գոլդմանը Գերմանիայի վարչապետ Կ. Ադենաուերի հետ պայմանավորվածություն ձևեց բանակցությունների հիմքում դնել Իսրայելի արտագործնախարար Մ. Շարեթի ներկայացրած նյութական վնասների հատուցման պահանջի չափը³²²: Դժվար է նկատել, որ հրեական պետությունը համակարգում ու ղեկավարում էր տվյալ գործընթացը, թեև Գերմանիայի հետ բանակցությունների սեղանի շուրջ հրեական կողմից երևում էին միայն սիոնիստական կառույցների ղեկավարները: Հոլոքոստի նյութական վնասների հատուցման բանակցությունները սկսվեցին 1952 թ. մարտին և տեքսին մինչև սեպտեմբեր: Միայն այն բանից հետո, երբ Իսրայելի վարչապետ Դ. Բեն-Գուրիոնին հաջողվեց

³²¹ Մաքուքյան Հ., Գերմանիայի ֆինանսական փոխառուցումները հրեությանը (ձևավորումը, գործընթացը, (ներկա վիճակը), էջ 81–82:

³²² Նույն տեղում

կնեսեթում ձայների 61-կողմ, 50-դեմ հարաբերակցությամբ անցկացնել համապատասխան որոշումը⁵²³ սեպտեմբերի 10-ին ստորագրվեց Լյուքսեմբուրգյան պալմանազիրը՝ մի կողմից Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության՝ ի դեմս Կ. Ադենաուերի, և մյուս կողմից՝ Իսրայել պետության և Պահանջների կոնֆերանսի միջև, համապատասխանաբար ի դեմս արտգործնախարար Մ. Շարեթի և Կոնֆերանսի ներկայացուցիչ Ն. Գոլդմանի: Պալմանազրի համաձայն՝ Գերմանայի Դաշնային Հանրապետությունը պարտավորվում էր հատուցել Հոլոքոստի հետևանքով հրաժողովրդին հասցված նյութական վնասները, ընդ որում՝ ոչ միայն անհատ հրեաներին ու հրեական կազմակերպություններին, այլև Իսրայել պետությանը, որտեղ ապաստան էր գտել նացիստական հանցագործություններից փրկված հրեաների մի մասը⁵²⁴: Այդ պալմանազրում հանցագործությունից տուժած հրեական կողմը հանդես էր գալիս միասնաբար՝ հրեական սիյուռաբի կառույցով և պետությամբ հանդերձ:

Մեկ կարևոր դիտարկում ևս, որը թույլ է տալիս զուգահեռներ ու համեմատականներ անցկացնել ցիդասպանություն հանցագործություններից տուժած ժողովրդի շահերը ներկայացնող պետության և հանցագործ պետության միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու գործընթացների միջև: Չնայած Լյուքսեմբուրգյան պալմանազրի աստորագրմանը և այն հանդամանքին, որ Գերմանայի Դաշնային Հանրապետությունն արդեն սկսել էր կատարել Հոլոքոստի նյութական վնասների հատուցման իր պարտավորությունը, միևնույն ժամանակ, Իսրայելը տարիներ շարունակ հայտարարում էր, որ հրեական պետության ներկայացուցիչ ստորագրությունը տվյալ պալմանազրի շուրջ դեռևս չի նշանակում, որ իրենք ներկա են գերմանացիներին կամ ճանաչում են գերմանական պետության գոյությունը: Լյուքսեմբուրգյան պալմանազրի ստորագրումից միայն 13 տարի անց՝ 1965 թ., երկու պետությունների միջև հաստատվեցին դիվանագիտական հարաբերություններ:

Հայաստան պետության և հայկական սիյուռաբի միջև նման դերաբաշխումը թույլ կտա Հայոց ցեղապանության հետևանքների հաղթահարման գործընթացները համակարգել մեկ կենտրոնից, այսինքն՝ արդյունավետ օգտագործել եղած ռեսուրսները և խուսափել գործողությունների կրկնություններից, ինչն ավելի շուտ վնաս է տալիս, քան օգուտ՝ Գործողությունների ծրագրի հաստատումից հետո պետք է ուղ-

⁵²³ Гуров Н., Vae victis или унижение? <http://bercovich-zametki.com/2007/Zametki/Nomer3/Girin1.htm>

⁵²⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

դակիորեն բացառվի ցանկացած անձնական նախաձեռնություն կամ ինքնադործունեություն, քանզի իրենց անձնական սլահանջները և շահերը առաջ մղելով՝ ցեղասպանության զոհերի ժառանգները, երբեմն անձնական նախաձեռնություններով ցանկանալով վերականգնել սեփական իրավունքները իրենց հայրական կամ պապական կալվածքների նկատմամբ, կարող են վնասել ընդհանուր գործին: Իսկ Թուրքիան՝ ինքը, դա կարող է շահարկել, ասելով, թե հատուցել է հայերի նյութական կորուստները³²⁵: Ուրեմն՝ նման դործողությունները պետք է ընթանան ընդհանուր նյութական պահանջների շրջանակներում:

Գործողությունների ծրագրում նաև պետք է հստակեցվեն այն ուղղությունները, որոնցով պետք է տարվեն աշխատանքները: Մեր կարծիքով դրանք զուգահեռաբար պետք է ընթանան թե՛ իրավական, և թե՛ քաղաքական հարթությունների վրա:

Իրավական ուղղություն: Հայաստանն իբրև միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, հիմնվելով թե՛ ՄԱԿ-ի կանոնադրության և թե՛ անմիջականորեն՝ Ցեղասպանության կոնվենցիայի դրույթների վրա, կարող է դիմել միջազգային դատական ատյաններին՝ և՛ իր ու Թուրքիայի միջև առկա վեճը լուծելու, և՛ կոնկրետ հարցերի, օրինակ, կոնվենցիայի դրույթների մեկնաբանման ու կիրառման, կամ էլ՝ ՄԱԿ-ի կառույցների միջոցով ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի օրինականություն և վավերականության հետ կապված խորհրդատվական եզրակացություն տալու ինդերանքով: Սակայն այստեղ ծագում են նաև միջազգային դատական ատյանների՝ ՄԱԿ-ի Միջազգային դատարանի կամ միջազգային արբիտրաժի իրավասությունների և ընդհանրապես՝ Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հարցում դրանց դիմելու նպատակահարմարությունը պարզելու հարցերը:

Կարծում ենք, որ միջազգային իրավունքում պետությունների պատասխանատվության ինստիտուտի հստակ ամրագրման նպատակով Հայաստանը պետք է ակտիվացնի իր զործակցությունը ՄԱԿ-ի Միջազգային իրավունքի հանձնաժողովի հետ, որի շուրջ 50 տարվա աշխատանքի արդյունքում ստեղծված «Միջազգային հակաիրավական արարքների համար պետությունների պատասխանատվության մասին» փաստաթուղթը հավանություն արժանացավ ՄԱԿ-ի Գլխավոր Ասամբ-

³²⁵ Հայ-թուրքական հարաբերություններ հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, էջ 81

լեայի 2001 թ. դեկտեմբերի 12-ին ընդունած 56/83 բանաձևով⁵²⁶: «Միջազգային Հանցագործություն» փոխարեն՝ այս փաստաթղթում կիրառվել է «միջազգային հակաիրավական արարք» ձևակերպումը, փորձելով չքրեականացնել միջազգային իրավունքի նորմեր ստեղծող սուբյեկտներին՝ պետություններին: Այդ փաստաթղթի համաձայն՝ ցեղասպանություն հանցագործությունը որակվում է իբրև ընդհանուր միջազգային իրավունքի իմպերատիվ նորմերից բխող պարտավորությունների լուրջ խախտում, ինչն, անշուշտ, ենթադրում է նաև պատասխանատվություն: Ցավոք, սա այս ուղղությամբ ընդունված դեռևս միակ փաստաթուղթն է, ուստի Հայաստանը, որպես շահագրգիռ կողմ, այստեղ դեռ շատ անհետքեր ունի:

Բոլոր դեպքերում, չպետք է մոռանալ էստոպելի սկզբունքի մասին և անընդհատ հարցը պահել Հայաստանի և Սփյուռքի օրակարգում, որպեսզի ոչ ոք չկարողանա պնդել, թե Հայաստանը կամ հայերն իրենց գործողություններով կամ անգործությամբ հաշտվել են ստեղծված իրողության հետ և կորցրել են ժամկետները և այդպիսով՝ զրկվել են Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հարցը միջազգային առաջնություն բարձրացնելու իրենց իրավունքից:

Ինչպես տեսնում ենք, հարցը միջազգային իրավական տեսակետից բարձրացնելու առումով բավական հնարավորություններ կան: Սակայն պետք է լուրջ ուշադրություն դարձնել նաև նման գործընթացի թե՛ մարտավարական և թե՛ ռազմավարական կողմերին այն առումով, թե ինչ՝ ինչից հետո պետք է կատարվի, որպեսզի աշխատանքների արդյունավետությունը լինի ավելի բարձր և խոտափենք ժամանակի ու ջանքերի անիմաստ կորուստներին:

Քաղաքական ուղղություն: Գաղտնիք չէ, որ միջազգային իրավունքի և հատկապես նրա նորմերի կիրառման վրա որոշակի ազդեցություն ունեն աշխարհաքաղաքական գարգացումները, տարածաշրջանային գործընթացները, միջազգային հարաբերություններում ուժերի ու շահերի վերադասավորումները և այլն: Այդ իսկ պատճառով Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման միջազգային իրավական դործընթացը պետք է լրջորեն նախապատրաստված ու ապահովագրված լինի դրան նախորդող ու վրա հետ գուգահեռ տարվող՝ քաղաքական

⁵²⁶ Արթուրյան Վ., Յեղասպանության համար պետությունների միջազգային իրավական պատասխանատվության այդի միտումներն ու զարգացումները, «Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները», էջ 52:

գործընթացով: Քաղաքական գործընթացն իր մեջ պետք է պարունակի գիտական և քարոզչական բաղադրիչներ:

Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման քաղաքականությունը կարող է ենթադրել հետևյալ գործողությունները՝

1. Աշխատանք Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած ու դատապարտած երկրների ու միջազգային կազմակերպությունների հետ՝ այն իմաստով, որ ռացիոնալացվեն նրանց կողմից ընդունված բանաձևերն ու որոշումները: Անհրաժեշտ է, որ այդ երկրներն ու կառույցներն իրենց քաղաքականությամբ սատարեն Հայաստանին, երբ հաստենան հարցը միջազգային դատական ատյաններում բարձրացնելու պահը: Այս իմաստով եվրոպական որոշ երկրների կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտումը օրենսդրորեն քրեականացնելու նախադեպերը եվրոպական մյուս պետությունների հայկական համայնքները պետք է աշխատեն տարածել նաև իրենց երկրների վրա: Այս առումով նպաստավոր է այն հանգամանքը, որ եվրոմիություն անդամ երկրները, 2008 թ. նոյեմբերի 28-ին ստորագրելով «Ռասիզմի և ալլատյացության որոշ տեսակների և դրսևորումների դեմ քրեական պատիժներ սահմանելու միջոցով պայքարելու մասին» շրջանակային համաձայնագիրը, պարտավորություն են ստանձնել իրենց օրենսդրությունը համապատասխանեցնել նրա դրույթներին:

2. Հայաստանը և Սփյուռքը համատեղ ջանքերով պետք հասնին նրան, որ Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն անպայմանորեն ներառված լինի Թուրքիա-Եվրոմիություն բանակցությունների օրակարգում: Այս առումով Հայաստանը և Սփյուռքը պետք է փորձեն միջազգային հարաբերությունների ակտիվ գերակատարների հետ Թուրքիայի ունեցած հակասություններն ու տարաձայնությունները ծառայեցնել Հայոց ցեղասպանության հետևանքների վերացման գործընթացին, ճիշտ այնպես, ինչպես Օսմանյան կայսրությունը և հետո էլ Թուրքիան՝ մեծ տերությունների միջև եղած հակասություններն օգտագործելին Հայկական հարցի լուծումն օրակարգից հանելու համար XX դարի առաջին կեսին:

3. Հայաստանը կարող է դիմել Լոզանի պայմանագիրը ստորագրած երկրներին, որպեսզի նրանք պարտադրեն Թուրքիային կատարել այդ պայմանագրի 37–44 հոդվածներով ստանձնած պարտավորությունները՝ ոչ մահմեդական բնակչության իրավունքները պաշտպանելու առումով: Մասնավորապես, Թուրքիայի հայկական համայնքի ունեղրվման հերթական դրսևորում պետք է համարել այդ երկրի Գերադույն դատարանի 1974 թ. որոշումը՝ ազգային փոքրամասնություններին

պատկանող անշարժ գույքն առգրավելու և պետական դանձարան փոխանցելու մասին, ինչը Լոզանի պայմանագրի դրույթների կոպիտ խախտում է: Թերեւս այս հանգամանքը ստիպեց Թուրքիայի նախագահ Ա. Գյուլին 2008 թ. փետրվարի 26-ին հաստատել Ազգային մեծ ժողովի կողմից մեծ դժվարութեամբ ընդունված՝ «Համայնքային կառավարչների մասին» օրենքը, համաձայն որի պետութունը 18 ամիսների ընթացքում պետք է վերադարձնեի ոչ մահմեդական համայնքների ու մասնավորապես՝ հայերի գույքը⁵²⁷: Սակայն անգամ օրենքի ընդունումից հետո էլ գործնականում ոչինչ դեռևս չի արվել, հայ համայնքը շարունակում է նյութական կորուստներ կրել, իսկ սովյալ հարցը շարունակում է մնալ միջազգային հանրութեան ուշադրության կենտրոնում, որը պահանջում է Թուրքիայից՝ հարգել ոչ մահմեդական փոքրամասնութիւնների շահերն ու իրավունքները:

4. Պետք է նախապատրաստական աշխատանքներ տարվեն նաև այն ժողովուրդների շրջանում, ովքեր ենթարկվել են ցեղասպանութեան՝ ընդհանրապես և Օսմանյան կայսրութեան ու նրա իրավահաջորդ Թուրքիայի կողմից՝ մասնավորապես, ինչը թույլ կտա միջազգային կառույցներում ձևավորել այդ հանցագործութիւնից տուժած ժողովուրդների ընդհանուր դաշինք: Օրինակ՝ կարելի է ստեղծել Օսմանյան կայսրութեան և նրա իրավահաջորդ Թուրքիայի կողմից ցեղասպանութեան և էթնիկ զտումների ենթարկված ժողովուրդների միասնական ճակատ, որի մեջ հայերից դատ կարող են ընդգրկված լինել հույները, ասորիները, արաբները, ինչու չէ՝ քրդերը և այլն, ինչը զգալիորեն կրարձրացնի տարվող պայքարի արդյունավետութիւնը և հաջողութեան հասնելու հավանականութիւնը:

5. Այն երկրներում, որոնք դեռևս չեն ճանաչել ու դատապարտել Հայոց ցեղասպանութիւնը, հարկավոր է ստեղծել ու տարածել հանրամատչելի տեղեկատվական բուկլետներ, բրոշուրներ՝ տարբեր լեզուներով: Գերագուսելի է դա անել Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչութիւնների միջոցով, որպեսզի գործին տրվի պաշտոնական բնույթ: Նույնը պետք է արվի նաև էլեկտրոնային լրատվական միջոցների և համացանցի միջոցով: Այդ երկրներում հարկավոր է ստեղծել բարենպաստ հասարակական կարծիք Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման ու դատապարտման համար: Այս գործողութիւնների թիրախը

⁵²⁷ Դադայան Խ., Հայոց ցեղասպանության տնտեսական բաղադրյալը ֆինանսամետաղական փոխհատուցման հիմնախնդիրը, «Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները», էջ 185:

պետք է դառնան հիմնահարցին անտեղյակ կամ թուրքական ժխտողական քարոզչության միջոցով ապակողմնորոշված զանգվածները, որոնց հանրամատչելի և անառարկելի ձևով պետք է ներկայացվի պատմական ճշմարտությունը: Աշխատանքներ պետք է տարվեն նաև այդ երկրների գիտական շրջանների հետ, մասնավորապես՝ Հայոց ցեղասպանության տարբեր հիմնահարցերի շուրջ կարելի է հրավիրել միջազգային գիտաժողովներ՝ տվյալ երկրի գիտնականների մասնակցությամբ, իսկ գիտաժողովի նյութերը պետք է թարգմանվեն տարբեր լեզուներով ու տարածվեն: Գիտաժողովների արդյունքում պետք է ընդունվեն բանաձևեր՝ ուղղված ՄԱԿ-ի Գլխավոր քարտուղարին, Հայոց ցեղասպանությունը դեռևս չճանաչած երկրների ու հատկապես Թուրքիայի նախագահին:

Ամփոփելով նշենք, որ չնայած կատարված հսկայական աշխատանքին, դեռևս բավականին շատ անելիքներ կան: Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարմանն ուղղված աշխատանքները մենք պետք է կատարենք միասնաբար ու հետևողականորեն՝ ճիշտ օգտագործելով եղած ռեսուրսները ու հաշվենկատորեն օգտվելով ընձեռված միջազգային իրավական ու քաղաքական հնարավորություններից: Անշուշտ, այս ճանապարհը դյուրին չի լինելու, կան լուրջ խոչընդոտներ ու դժվարություններ, բայց դրանք հաղթահարելի են, եթե մեր արդար դատը մինչև վերջ տանելու կամք և վճռականություն ունենանք:

Հեռու չէ Հայոց ցեղասպանության 100 ամյակը, ուստի մենք հապաղելու և առավել ևս՝ սխալվելու իրավունք չունենք: Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարումը դա միայն համայն հայության իրավունքների վերականգնումն ու անվտանգության ապահովումը չէ: Ի վերջո, չպետք է մոռանանք, որ դա նաև՝ մեր սրբազան պարտքն է Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերի հիշատակի առաջ:

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ИСТОРИКО-ПРАВОВЫХ ОБОСНОВАНИЙ ПРЕОДОЛЕНИЯ ПОСЛЕДСТВИЙ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Армянский народ уже несколько десятилетний борется за признание и осуждение осуществленного в начале 20-го века в Османской империи Геноцида армян. Основным результатом этой последовательной борьбы является принятие парламентами различных стран или международными организациями резолюций относительно Геноцида армян. Эти признания и осуждения Геноцида армян, несомненно, чрезвычайно важны, поскольку, таким образом, законодательные органы различных стран и международные организации выразили свое принципиальное отношение к совершенному в начале 20-го века преступлению, определяя его как Геноцид, и называя государство, повинное в этом международном преступлении. Однако, принимая во внимание то обстоятельство, что Турция не только не признает свою вину и не собирается возмещать потери армян, как это сделала Германия в связи с Холокостом, но и на государственном уровне продолжает отрицать свое преступление и, более того, активно препятствует принятию парламентами разных стран резолюций относительно Геноцида армян, очевидно, что в этих условиях невозможно достичь разрешения этой проблемы, а именно – преодоления последствий Геноцида армян. Справедливости ради надо отметить, что подобное развитие процесса признания и осуждения Геноцида армян было обусловлено определенными объективными и субъективными причинами. Дело в том, что после советизации Армении, будучи в составе СССР, не имела возможности поднимать этот вопрос в международных инстанциях. Именно по этой причине миссию международного признания и осуждения Геноцида армян взяла на себя армянская диаспора – Спюрк, который, не являясь субъектом международного права, стремился, в меру

своих сил и возможностей, хотя бы добиться признания Геноцида армян в конкретных странах.

Если подобная стратегия могла считаться оправданной и приемлемой до провозглашения независимости Армении, то теперь этого уже явно недостаточно. Проблема признания и осуждения Геноцида армян ныне объявлена одним из приоритетов внешней политики Армении. Однако, по нашему мнению, по инерции предыдущего периода эта проблема и сегодня сформулирована недостаточно четко. Международное признание и осуждение Геноцида армян не является самоцелью, точно так, как не является самоцелью только лишь установление и осуждение преступника. Не менее важным, чем наказание преступника, является возмещение урона и потерь жертвы этого преступления. Поэтому сейчас необходимо избавиться от прежних стереотипов и сформулировать проблему более четко – преодоление последствий Геноцида армян, что означает как признание и осуждение данного преступления, так и возмещение потерь, понесенных армянским народом в результате Геноцида.

В настоящий момент, прежде чем предпринимать какие-либо шаги по преодолению последствий Геноцида армян, соответствующие структуры Армении и Спюрка должны прежде всего совместно разработать «Пакет историко-правовых документов, обосновывающих требования, предъявляемые Турции для преодоления последствий Геноцида армян». В этом основном пакете документов, помимо точного определения проблемы, необходимо четко ответить на следующие вопросы – что конкретно подразумевается под понятием – последствия Геноцида армян: затем – каким образом и в каком объеме представляется преодоление этих последствий, так как есть последствия, которые совершенно невозможны.

У нас зачастую отождествляются потери Геноцида армян с последствиями этого преступления, в то время как это совершенно разные понятия. В отличие от потерь в результате Геноцида, последствия этого преступления не остались в прошлом. Вот уже целый век

армянский народ в Армении и в Спюрке несет на себе тяжелый груз последствий чудовищного преступления. И не случайно, что некоторые исследователи придерживаются того мнения, что так как Турция все еще не признает Геноцид армян и последствия этого преступления не преодолены, Геноцид, по сути, продолжается и поныне.

Понесенные армянским народом в результате Геноцида потери и ущерб можно разделить, в соответствии с их значимостью, на следующие группы: а) потеря исторической родины, б) утрата культурно-цивилизационного наследия, в) уничтожение армянского населения, г) материальный ущерб, д) морально-психологические потрясения.

Потеря исторической родины. Главное последствие Геноцида армян – потеря исконных территорий проживания армян. В то же время это послужило важнейшим побудительным мотивом для организаторов Геноцида совершить это преступление. Так как речь идет об утрате большей части исторической родины, необходимо определить, какие последствия это имело и как отразилось на дальнейшем существовании и развитии нашего народа.

С одной стороны, вследствие потери родины образовался Спюрк, так как чудом уцелевшие после Геноцида западные армяне, потеряв свои родные очаги, были вынуждены на чужбине начинать все с нуля, пройдя тяжелейший путь выживания и адаптации в чуждой среде. С другой стороны, потеря большей части родины и изгнания оставшейся части армян из Западной Армении разделило армянский народ, раздробило его силы и нарушило перспективы естественного развития. В результате Геноцида две основные части армянского народа были отделены друг от друга, что привело к серьезному разобщению между ними. В результате этого западные армяне стали спюркскими армянами, а восточные армяне и часть беженцев западных армян, осевших в Восточной Армении, стали «айастанцами». Проживая в различных политических системах, с течением времени они приобрели отличный друг от друга менталитет, что существенно препятствует решению общеармянских проблем.

Потеря культурно-цивилизационного наследия. В результате Геноцида армянскому народу нанесен колоссальный цивилизационный урон – уничтожение культурного наследия. По официальным турецким источникам в 1914 г. западные армяне имели 1860 армянских церквей и часовен, 451 монастырей и около 2000 семинарий. Согласно данным ЮНЕСКО за 1974 г., после 1915 г. из монастырей и церквей Западной Армении осталось 913 строений, из которых в последующие годы 464 были полностью уничтожены, 252 превратились в развалины, а 197 нуждались в серьезном восстановлении. Ясно, что такая же судьба постигла и армянские семинарии. Надо подчеркнуть, что когда речь идет о «продолжающемся геноциде», имеется в виду также продолжающаяся поныне Турцией политика уничтожения армянских историко-архитектурных памятников, церквей и монастырей, политика, имеющая целью уничтожить в Западной Армении все, что доказывает или свидетельствует об истинных хозяевах этих территорий – армянах.

Говоря о потере культурного наследия, не следует, однако, ограничиваться только лишь уничтоженными историко-архитектурными памятниками. Еще в 1933 г. в докладе на 5-й международной конференции об унификации международного уголовного права в Мадриде Рафаэль Лемкин – автор термина “геноцид” и один из разработчиков проекта Конвенции ООН “О предупреждении преступления геноцида и наказании за него” от 9 декабря 1948 г., впервые довольно четко дал определение национально-культурного геноцида. Подробно представив массовое истребление армян в Османской империи, Лемкин «безымянным преступлением» и его проявлением считал также «акты вандализма, направленные на уничтожение культурных ценностей национальной, религиозной, расовой и этнической группы – запрет на родной язык, уничтожение печатных книг, школ, исторических памятников, культовых очагов или запрет на пользование ими».

Следовательно, проявлением культурного геноцида против армян надо считать также уничтожение многих тысяч армянских рукописей, в которых была отражена тысячелетняя научная мысль и гений армянско-

го народа. Таким образом, организаторы геноцида лишили нас связи с мыслью и духом наших предков, которые были заключены в этих рукописях. Эти последствия культурного геноцида невозможно восполнить какими-либо материальными компенсациями.

Людские потери в результате Геноцида армян составили 1,5 миллиона человек. Однако, определяя количество человеческих потерь, необходимо также учитывать тех армян, которые в результате политики геноцида подверглись насильственной исламизации, что также можно считать человеческими потерями для народа – жертвы геноцида, так как эти люди переставали быть армянами.

После уточнения численности человеческих потерь, необходимо выяснить, какие последствия имели эти потери, как это в дальнейшем воздействовало на воспроизводство армянского народа и какова была бы численность армянского народа сейчас, спустя век после преступления, если бы жертвы этого преступления не погибли. В связи с этим следует принять во внимание, что семьи западных армян были, как правило, многодетными, кроме того, каждые 25 лет происходит воспроизводство (регенерация) населения, следовательно, в течение столетия минимум четыре раза должно было произойти воспроизводство западных армян, если бы они остались жить.

В связи с **материальными потерями** Геноцида армян в основном упоминается меморандум, представленный Парижской мирной конференции 1919 г. Армянской национальной делегацией во главе с Погос Нубар – пашой. Согласно этому меморандуму материальные потери армян за 1915–1919 гг. составляли 19.130.982.000 французских франков, из которых 14.598.460.000 франков принадлежали западным армянам, а 4.582.472.000 – Республике Армения. Однако, учитывая то, в каких условиях составлялись документы делегации, эти данные не могут считаться окончательными. Дело в том, что при Парижской конференции действовала «Комиссия по репарациям», которая занималась утснением контрибуций, которые побежденные страны были обязаны выплачивать победителям. В результате обсуждения становится ясно, что

побежденные державы должны выплачивать репарации за нанесенный войной ущерб и другим странам. 7 марта 1919 г. при комиссии создается «особый комитет», который уже 8 марта обращается к ряду стран, в том числе, к Армении, с вопросом о предоставлении подсчетов материального ущерба, понесенного страной от войны. Представленные данные были обобщены 14 апреля 1919 г. То-есть, национальная делегация располагала временем всего около месяца для такой серьезной и ответственной работы. За такое короткое время было просто невозможно собрать полноценные сведения и всесторонне их обобщить. Совершенно очевидно, что сделанные за такой сжатый срок подсчеты не могут считаться окончательными и полными, потому данные и подсчеты этого документа должны быть уточнены, учитывая определенные обстоятельства.

В частности, в меморандуме национальной делегации не представлено все имущество принадлежащее армянскому патриархату, церквям, часовням, монастырям, семинариям, духовным школам и приютам с их земельными наделами, утварью и т. д. Кроме того, в данных делегации не отражены материальные потери армян – католиков и протестантов. К примеру, армяне – протестанты в империи имели 310 молельных домов, абсолютное большинство которых полностью было разрушено.

В меморандуме Погос Нубар-паши не отражен тот материальный ущерб, который понесли армяне Баку в 1918 г. от турко-азербайджанских войн, естественно, как не могли быть отражены и потери восточных армян от нашествия кемалистов в 1920 г., а также киликийских армян в 1921 г., армян Смирны в 1922 г., так как все эти события произошли уже после представления документов. Поэтому, по мнению некоторых исследователей, представленный в меморандуме подсчет нанесенного армянам материального ущерба должен быть увеличен минимум на 20%.

В меморандуме Погоса Нубар-паши очень мало и бегло говорится о банковских вкладах армян, тогда как впоследствии были обозначены размеры этих вкладов и механизмы их конфискации. В книге Фритьофа Нансена “Обманутый народ” приведено заявление от сентября 1924 г.

лидеров консерваторов и либералов Стенли Болдуина и Герберта Асквита премьер-министру Великобритании Рамзею Макдональду, представляющего правящую лейбористскую партию. В нем британское правительство обвинялось в том, что после геноцида и изгнания армян в 1915 г. было присвоено принадлежавших им около 5 млн. фунтов стерлингов (турецким золотом).

После массового истребления и насильственной депортации армян суммы, хранящиеся на текущих депозитных счетах западных армян в Османском банке, по приказу турецкого правительства были переведены в государственное казначейство в Константинополе, а в 1916 г. правительство 5 млн. фунтов стерлингов из тех сумм перевело в Берлин, в Германский имперский банк (Reichbank) для печатания новых облигаций. В 1918 г. впервые за всю историю Османской империи младотурецкие власти выпустили облигаций на сумму в 19 млн. османским золотом. Нетрудно заметить связь между выпуском облигаций и помещенным в депозитарий Германского имперского банка золотом. Из английских дипломатических документов становится видно, однако, что указанную сумму Германия конфисковала у Османской империи в счет османского долга, а Британия в свою очередь получила эту сумму от Берлина в качестве контрибуции. Кстати, впервые о принадлежности этих 30000 кг золота армян, хранившегося в депозитарии Германского имперского банка, прозвучало в 1984 г. в «Постоянном трибунале народов» в докладе Тиграна Гююмджяна «Конфискация собственности армян и уничтожение армянских исторических памятников как проявление процесса геноцида». Считаем, что при подсчете материальных потерь армянского народа надо обязательно учитывать также банковские вклады.

Чтобы более точно представить, какие экономические выгоды получило турецкое государство в результате массового уничтожения и насильственной депортации армян, достаточно отметить, что, несмотря на тяжелые условия и кризисное состояние экономики империи, был зафиксирован небывалый рост государственного бюджета. Так, если в

1913–1914 гг. он составлял 35 млн. османских золотых, то в 1915–1916 гг. – 38 млн. золотых, а в 1917–1918 гг. уже 85 млн. османских золотых.

Очевидно, что в таких условиях подобный рост турецкого бюджета мог быть обеспечен только лишь за счет конфискованного у армян имущества и богатства, здесь надо подчеркнуть, что турецкое правительство воспользовалось плодами организованного им же Геноцида армян, что само по себе тоже является преступлением.

При уточнении данных меморандума Погос Нубара необходимо, по нашему мнению, принять во внимание документы, по которым производится компенсация Германией ущерба, причиненного евреям во время Холокоста. Они, как представляется, могут стать прецедентом и основой при подсчете количества ущерба, понесенного армянами в результате Геноцида армян в Турции. По Люксембургскому соглашению от 10 сентября 1952 г. между Германией и Израилем компенсация выплачивается не только за репрессии и преследования евреев в период Холокоста, но и за украденное или разграбленное нацистами их имущества, а также за рабский труд. Если евреев заставляли рабски трудиться в концентрационных лагерях, то младотурки принуждали множество армянских ремесленников, особенно призванных в османскую армию армян выполнять инженерно-строительные (строительство мостов, дорог, рытье окопов) и другие работы. «Платой» за эти тяжелые работы было то, что их на какое-то время оставляли в живых. Следовательно, надо учитывать и это обстоятельство – суммы, не выплаченные за рабский труд.

В 1951 г. министр иностранных дел Израиля М. Шарет потребовал от Германии выплатить 1.5 млрд. долларов для абсорбции репатриировавшихся в Израиль 500.000 евреев, спасшихся от Холокоста. Получалось по 3.000 долларов на человека. В представленном Национальной делегацией меморандуме также отражены эти вопросы, однако было предусмотрено каждой семье, а не каждому человеку, избежавшей ссылки и получивших прибежище за границей, выплатить по 4.000 французских франков по стоимости 1919 г. Отметим также, что в отличие от армян.

евреям выплаты производились для адаптации в еврейском государстве, тогда как западные армяне проходили тяжелейший процесс адаптации в иностранных государствах, совершенно не получая никакой помощи. Следовательно, и это тоже должно быть учтено при определении материального ущерба.

Кроме того, при подсчете этих выплат обязательно необходимо учитывать то обстоятельство, что Турция, грубо нарушая положения Лозаннского мирного договора, незаконно конфисковала недвижимости и имущества армянской общины. Массовая экспроприация имущества армян в результате Геноцида пресекла процесс их дальнейшего материального обогащения. Десятки тысяч армян, чудом спасшихся от Геноцида, потерявших свое имущество, были вынуждены начинать за границей жизнь буквально с нуля, перенося невыносимые социально-экономические лишения.

Именно по этой причине при подсчете материальных последствий Геноцида армян нельзя забывать и об упущенной выгоде армян, а также надо учитывать как инфляцию, так и банковские процентные надбавки за прошедшие десятилетия, только так можно подсчитать окончательные суммы, покрывающие материальные потери, причиненные армянам вследствие Геноцида.

Морально-психологические увечья. Испытанные вследствие Геноцида армян психологические стрессы также не прошли бесследно для дальнейшего существования армянского народа. Эта сторона проблемы также не менее важна, чем выше перечисленные. Вследствие Геноцида армянский народ приобрел множество комплексов и страхов, которые прямо или косвенно воздействовали и продолжают воздействовать не только на переживших Геноцид, но и на последующие поколения. Причем, речь идет не только о тех, кто непосредственно перенес ужасы Геноцида и их потомков, но и обо всем армянском народе, у которого выработался комплекс неполноценности. Не изжит страх того, что происшедшее может когда-то повториться, до тех пор, пока виновная сторона не только не признала своей вины и не

покаялась, а продолжает отрицать историческую действительность. Потеряв большую часть родины, армянский народ был лишен собственной территории жизнедеятельности и общения с созданными его предками национальными памятниками.

Одним из комплексов неполноценности, порожденных этим, следует считать то, что у некоторой части народа возник комплекс невзρία в будущее нации, неверия в собственные силы и способности, а также стремление опираться только на внешние силы. И потому как в Спюрке, так и в Армении в течение десятилетий, вместо стремления развития и созидания доминировала, и в какой-то степени продолжает доминировать, философия и психология выживания.

Серьезный психологический удар получили и насильно исламизированные вследствие Геноцида армяне, которые под угрозой смерти были вынуждены отказаться от своей веры и национальной принадлежности, приняв чужую веру и обычаи. Десятилетиями их силой заставляли и заставляют в Турции скрывать свою подлинную идентичность. Ныне в среде так называемых «крипто армян» наблюдаются некоторые положительные сдвиги, так как некоторые из них уже говорят о своих армянских корнях и даже пытаются вернуться к апостольской вере, однако, следует признать, что это происходит путем трудного преодоления серьезных психологических комплексов, в первую очередь страха.

Политика отрицания Геноцида армян, проводимая Турецкой Республикой на государственном уровне, когда под сомнение ставится сам факт совершенного преступления, что оскорбляет память павших, и не только чувства их прямых наследников, но и достоинство всего армянского народа, также должна рассматриваться как еще один психологический удар по подвергшемуся геноциду армянскому народу. По «логике» этой политики, армянский народ должен, по сути, по-мазохистски, вновь и вновь переживать чудовищные страдания, стремясь доказать то, что несомненно и ясно для всех кроме Турции и ее сателита Азербайджана. Именно по этой причине подобная политика

должна рассматриваться как продолжение Геноцида армян уже в информационном поле.

После уточнения последствий Геноцида армян следует обосновать с юридической точки зрения предъявление требований к Турции по преодолению этих последствий.

Для преодоления главного последствия Геноцида армян – лишение армян родины – самым верным и целесообразным было бы учитывать границы*, определенные арбитражным решением президента США Вудро Вильсона 22 ноября 1920 г., который соответствовал действовавшим в период осуществления Геноцида армян международными правовыми нормами, в частности, подписанной 18 октября 1907 г., конвенции «О мирном урегулировании международных конфликтов», в которой путем урегулирования спора между сторонами рассматривается также международный арбитраж. Поэтому арбитражное решение Вудро Вильсона по праву можно считать проявлением политической ответственности Турции за совершенное преступление – Геноцид армян.

Положение о национально-культурном геноциде содержалось в проекте конвенции ООН от 9 декабря 1948 г. «О предупреждении преступления геноцида и наказании за него», но вследствие сопротивления некоторых стран не вошло в окончательный текст документа. Между тем, принятием такого положения можно было бы привлечь к ответственности разрушителей культурных ценностей. Однако то, что этого положения нет в конвенции, вовсе не значит, что этой цели нельзя достичь при помощи других документов. Например, требования восстановления потерь материальной культуры можно обосновать 37–44 статьями Лозаннского мирного договора от 24 июля 1923 г., относительно защиты прав немусульманского населения. В частности, согласно 3-й части 42-ой статьи договора на турецкое правительство возлагалось обязательство взять под полную защиту церкви, синагоги, кладбища и другие культо-

---

* Речь не идет о принадлежавших в 1878–1918–1920 гг. Российской империи, а затем Республике Армения Карсского округа, южной части Батумского округа и Сурматинского уезда, присоединенных к Турции по незаконным Московскому и Карсскому договорам.

вые сооружения национальных меньшинств. Под «полной защитой» надо понимать не только не разрушение и не разорение церквей, но и их сохранение и реставрацию. Кроме того, вопрос защиты армянского культурного наследия в Турции можно рассматривать в контексте положений устава ЮНЕСКО, ибо и Армения, и Турция являются странами-членами этой организации.

Международное право, конечно, определяет и возмещение материального ущерба. Одной из форм выплат, как известно, является компенсация, однако, есть еще институт реституции, который предполагает возвращение материальных ценностей или восстановление прежнего правового положения.

Ресторация определяет, что должны быть восстановлены все те права, которыми были наделены представители группы – жертвы до совершения преступления. То-есть, международное право предусматривает не только компенсацию нанесенного армянам вследствие Геноцида материального ущерба, но выплаты за утраченное имущество и владения, которые незаконно были конфискованы в результате этого преступления.

Бытует ложное мнение, что суммы, выданные потомкам жертв Геноцида армян со стороны некоторых страховых компаний, например "New York Life Insurance Company", можно считать компенсацией жертвам этого преступления. Страховые выплаты потомкам армян, застраховавшим свою жизнь в Османской империи, только лишь еще раз подтверждают факт Геноцида армян, но не могут, конечно, означать компенсацию за совершенное преступление. Это всего лишь запоздалое исполнение страховыми компаниями обязательств перед своими клиентами.

Наконец, блестящим прецедентом для обоснования требований компенсации материальных потерь Геноцида армян можно считать Люксембургское соглашение от 10 сентября 1952 г. между Конференцией по материальным претензиям евреев к Германии (кратко – Конференция претензий) и Федеративной Республикой Германия, согласно которому Германия начала выплату материальных потерь евреям.

Для преодоления психологических или моральных последствий Геноцида армян в международном праве применима сатисфакция, которая может выражаться в признании совершенного правонарушения, выражением сожаления, официального извинения или в какой-либо другой форме.

В этом смысле важным проявлением сатисфакции могло бы считаться прежде всего прекращение Турцией официально проводимой ею политики отрицания факта Геноцида армян. Кстати, политика отрицания факта Геноцида Турцией очень напоминает политику ее предшественницы Османской империи, когда турецкая сторона в переговорах после русско-турецкой войны 1877–1878 гг., искажая действительность, утверждала, что массовые погромы армян осуществлялись не властями или турками, а курдами и черкесами. И хотя по Сан-Стефанскому и Берлинскому договорам – соответственно в 16-й и 61-й статьях за основу была взята именно эта формулировка, это, тем не менее, не спасло Османскую империю от гуманитарной интервенции со стороны великих держав и от их вмешательства во внутренние дела империи. Политика отрицания Геноцида армян, проводимая современной Турцией, не остановила процесс, проходящий в некоторых европейских странах – процесс принятия законов о криминализации отрицания Геноцида армян и уголовном преследовании за это.

Армянская правовая мысль до сих пор ограничивалась лишь юридической оценкой Геноцида армян, но в последнее время эта проблема из теоретической плоскости перешла в практическую. Как в Спюрке, так и в Армении проводятся исследования, в которых делается попытка на основе принципов и норм международного права раскрыть те возможности, которые дают армянскому народу – жертве геноцида право добиться осуждения этого преступления и преодоления его последствий. Достигнутое, однако, нельзя считать удовлетворительным. Учитывая то обстоятельство, что международное право, в основном, опирается на прецеденты, которые имеют большое значение, как в обогащении теории, так и в утверждении новых юридических норм,

целесообразно изучать процессы осуждения геноцидов, совершенных против других народов, как прецедент для признания и осуждения Геноцида армян и преодоления его последствий. Речь идет, в частности, об осуждении Холокоста, геноцида в Сребренице и в Руанде, что может иметь практическое значение также для осуждения Геноцида армян. Материалы отдельных судебных процессов, связанных с Геноцидом армян, например, судебные процессы над младотурками или суд Согомона Тейлеряна, как и материалы судебного процесса над нацистским преступником Эйхманом в Израиле, также могут быть использованы при предъявлении иска против Турции в международных судебных инстанциях.

Кроме этого, в деле преодоления последствий Геноцида армян большое значение имеет изучение тех обязательств, которые были возложены на Османскую империю и ее преемницу Турецкую Республику по международным договорам, как двусторонним, так и многосторонним. Впрочем, следует помнить, что имеем дело с Турцией – страной, которая, взяв на себя какие-либо обязательства по заключенным договорам, вовсе не исполняет их, особенно, если они касаются армян или Армении. Дополнительным фактором для процесса преодоления последствий Геноцида армян может послужить изучение возможностей, которые могут предоставить международные конвенции.

При обосновании предъявляемых Турции требований в связи с возмещением последствий Геноцида армян надо четко и определенно представить ответы на следующие вопросы:

1. В отсутствии термина «геноцид» – в момент осуществления массового истребления армян в Османской империи – являлось ли это международным преступлением?
2. Применима ли Конвенция ООН 1948 года «О предупреждении преступления геноцида и наказании за него» к Геноциду армян?
3. Является ли Турецкая Республика правопреемницей Османской империи?

4. В праве ли Республика Армения предъявить международно-правовые претензии современной Турции?

1. Следует отметить, что, несмотря на то, что термин «геноцид» стал употребляться значительно позже, в период совершения Геноцида армян это также считалось преступлением, которое каралось по нормам международного права, принятым еще в конце 19-го – начале 20-го вв. Это весьма важно. Ведь если возможно доказать, что массовое истребление армян в момент совершения, по нормам международного права, считалось преступлением, то из этого неукоснительно следует, что независимо от того, как называть это деяние и от времени его совершения, по международному праву, которое основывается на прецедентах, идентичные с прошлым преступления сегодня также должны рассматриваться как таковые. Утверждение этого положения важно еще и потому, что, если даже по каким-либо причинам, не удастся доказать обратную силу конвенции ООН от 9 декабря 1948 «О предупреждении преступления геноцида и наказании за него» применительно к Геноциду армян, это преступление можно осудить согласно принципам и нормам международного права, действовавшим в конце 19-го – 20-го вв.

В связи с этим надо отметить, что европейские государства неоднократно осуществляли гуманитарные интервенции по отношению к постоянно нарушающей права национальных и религиозных меньшинств Османской империи, вынуждая султана предпринимать хоть какие-либо шаги для защиты этих прав. Из этих гуманитарных интервенций можно вспомнить Парижское соглашение от 3 августа 1860 г., направленное на защиту христиан-маронитов и решение, принятое 9 июня 1861 г., по которому в Горном Ливане (в Сирии) предусматривалась должность христианина генерал-губернатора. Затем гуманитарные интервенции были осуществлены непосредственно в связи с Армянским вопросом, когда после русско-турецкой войны 1877–1878 гг. сначала по Сан-Стефанскому, а затем и по Берлинскому договорам на султана было возложено обязательство провести реформы в армянонаселенных

территориях и обеспечить защиту армян от курдов и черкесов. По этим договорам реформы должны были проводиться под контролем великих держав, что означало – защита прав армян становится уже не только и не столько внутренним делом империи, сколько вопросом международного права и международных отношений. Неисполнение возложенных на Османскую империю в связи с Армянским вопросом обязательств и осуществленные султаном Абдул Гамидом II в 1894–1896 гг. массовые истребления западных армян привели к тому, что державы вновь обратились к этому вопросу. В мае 1895 г. Россия, Англия и Франция предъявили Высокой Порте меморандум, в котором вновь упоминалась соответствующая статья Берлинского договора.

Подобной гуманитарной интервенцией можно считать и то, когда после длительных переговоров в Константинополе между послами великих держав и Высокой Портой 26 января 1914 г. был подписан русско-турецкий договор, по которому снова предполагалось провести реформы в армянонаселенных вилайетах.

Кроме упомянутых гуманитарных интервенций и нарушений Османской империей взятых на себя по подписанным договорам обязательств, в конце 19-го – начале 20-го вв. в международном праве также утвердились нормы, которые осуждали насилие в отношении мирного населения, его истребление, считая это действиями, нарушающими принципы «законов человечности». Так, в принятой на первой Гаагской мирной конференции в 1899 г. конвенции «О законах и обычаях сухопутной войны» осуждалось насилие над мирным населением и его уничтожение. Более того, на второй Гаагской конференции в 1907 г. была принята четвертая конвенция, в 3-ем пункте приложения которой записано, что воюющая сторона ответственна за все действия своих вооруженных сил.

Кстати, опираясь именно на эти положения, уже в период осуществления Геноцида армян 24 мая 1915 г. государства Антанты приняли совместную декларацию, которой осуждали массовые истребления армянского населения в некоторых территориях Османской империи. В

декларации четко определено, что турецкие власти не только проявляли «попустительство», но и оказывали «прямое содействие» при массовых истреблениях армян. Принципиальное значение имеет фиксация того факта, что «совершаются новые преступления», этим подчеркивается, что, во-первых, массовые избиения армян были и в прошлом, во-вторых, подчеркивается связь новых преступлений против армян с совершенными прежде преступлениями. С точки зрения международного права данная декларация значительна тем, что квалифицирует Геноцид армян как «преступление против человечности и цивилизации», что по содержанию совпадает с принятым позже термином «геноцид», возлагая за это международное преступление личную уголовную ответственность на турецкое правительство и на всех представителей местных властей. Этой декларацией в международном масштабе было положено начало личной ответственности физических лиц, причем, это четко и недвусмысленно исключает возможность ссылки на теорию об «акте государства», согласно которой государственные структуры приравниваются к государству, что избавляет от личной ответственности физических лиц, которые являются прямыми исполнителями этих преступлений.

Декларация 24 мая 1915 г., по сути, с точки зрения международного права массовые истребления армян в Османской империи четко определяет как преступление, и публикация этой декларации непосредственно в период совершения этих избиений – еще одно яркое доказательство того, что совершенное против армян воспринималось как преступление, согласно нормам действующего тогда международного права.

После завершения Первой мировой войны были подписаны Версальский, а затем Севрский мирные договоры соответственно с Германией и Турцией, которыми предусматривалось создание международных трибуналов для осуждения военных преступлений. Кстати, именно в страхе от этого, Турция скоропалительно начала судебный процесс против младотурок, свалив всю ответственность за совершенные массовые истребления армян только на партию «Единение и

прогресс» и ее вождей, стремясь избежать ответственности турецкого государства, вопроса, который непременно возник бы в случае начала подобного процесса в международном трибунале.

Таким образом, массовое истребление армян, независимо от применения термина «геноцид», считалось преступлением по действовавшим нормам международного права – как до совершения Геноцида армян, так и в период совершения этого преступления против человечности и после него. Поэтому нормы современного международного права позволяют опираться также на действовавшие в момент совершения Геноцида армян нормы и дать соответствующую оценку.

2. С вышеуказанным вопросом непосредственно связан вопрос применения армян положений конвенции ООН от 1948 г. «О предупреждении преступления геноцида и наказании за него» к Геноциду. Вопрос о сроке давности Геноцида армян связан и с вопросом об обратной силе применения положения конвенции. Это обстоятельство чрезвычайно важно, так как турецкие «специалисты», в частности, бывший член «Турецко-армянской примирительной комиссии» Гюндуз Актан утверждал, что принятая ООН в 1948 г. конвенция не может иметь обратной силы и соотноситься с событиями начала 20-го века на территории Османской империи. Вопрос ретроактивного применения положений конвенции ООН 1948 г. к Геноциду армян стал предметом изучения также авторитетных армянских и иностранных исследователей Ш. Торикяна, Ю. Барсегова, А. де Зайаса и других, которые в своих работах обосновали применение положений конвенции ООН от 1948 г. к массовому уничтожению армянского населения в Османской империи в начале 20-ого века.

В связи с этим необходимо отметить, что согласно 9-й статье конвенции 1948 г. проблема толкования содержания этого документа и обсуждения всех споров, связанных с этим, возложена на Международный суд ООН. На основании этого выдвигаются мнения, что вопрос о применении обратной силы конвенции 1948 г. также является компетенцией этого суда. В связи с этим нельзя забывать, однако, что после

вступления конвенции 1948 г., в силу международное право продолжало совершенствоваться, и были приняты новые документы в этой области. Через 20 лет – 26 ноября 1968 г. была принята еще одна конвенция ООН «О неприменимости срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества». В этой конвенции договаривающиеся стороны подчеркивают, что ни в конвенции, ни в других актах об ответственности за военные преступления или за преступления против человечества нет положения о сроке давности. Более того, в ней подчеркивается, что в международном праве используется «тот принцип, согласно которому для военных преступлений и преступлений против человечества не существует срока давности».

В 1-й же статье конвенции 1968 г. четко отмечено то неперменное положение, что «независимо от времени совершения военных преступлений или преступлений против человечества никакие сроки не применяются». Таким образом, принимая во внимание, что в каких-либо международных документах относительно вышеперечисленных преступлений нет положения о сроке давности, а также учитывая, что в международном праве эти преступления считаются особо тяжкими, ООН этой конвенцией утвердила в международном праве принцип неприменения срока давности к военным преступлениям и преступлениям против человечества.

Конвенция 1968 г. дает также разъяснения, связанные с тем вопросом, что именно подразумевается под понятием «военные преступления и преступления против человечества». Согласно 2-й статье конвенции «преступлениями против человечества» считается также преступление геноцида, определение которого дано конвенцией 1948 г., даже в тех случаях, когда эти действия не противоречат законам страны – места преступления. Если не считать иллюзорный суд над членами прежнего младотурецкого правительства в военном трибунале в 1919, то можно утверждать, что данная статья конвенции непосредственно относится именно к Турции.

Учитывая то, что конвенция 1968 г. прямо ссылается на конвенцию 1948 г., одновременно можно констатировать, что она является дополнением и продолжением первой конвенции, то-есть, этой новой конвенцией ООН подтвердила применение и обратную силу конвенции 1948 г. к событиям начала 20-ого века.

С учетом того, что конвенция 1968 года касается привлечения к ответственности физических лиц и еще не принята многими странами, в том числе и Турцией, предположительно, что согласно 9-ой статье конвенции 1948 г., решая вопрос применения ее положений к Геноциду армян, Международный суд ООН не может не учитывать или обойти вышеуказанные положения конвенции ООН 1968 года.

Наконец сам Международный суд ООН уже официально высказал свою позицию по этим и другим вопросам применения конвенции ООН 1948 года, когда 28 мая 1951 года опубликовал консультативное заключение о применимости положений конвенции ООН «О предотвращении преступления геноцида и наказания за него». В консультативном заключении подчеркивается, что в основу конвенции заложены принципы, которые и без конвенционального закрепления давно признаны цивилизованными государствами. Таким образом, суд констатирует, что даже в условиях отсутствия данной конвенции для стран, считающих себя цивилизованными, принципы конвенции обязательны, а по сему, государства не должны манипулировать датами подписания или вступления в силу данной конвенции с целью ограничения применения ее положений к фактам геноцида, независимо от того, когда они имели место.

3. Юридическое доказательство того факта, что современная Турецкая Республика является правопреемницей осуществившей Геноцид армян в Османской империи, важно в том отношении, что дает возможность в условиях отсутствия Османской империи, возложить ответственность за совершенное преступление Геноцида армян на современную Турцию.

Согласно принципам международного права, установление правопреемственности связано с вопросом – сохраняет ли новое государство

главные признаки предыдущего государства – основное население, его национальная принадлежность, язык, формы управления, продолжение правления титульной нации и другие признаки. Исходя из этих соображений, становится очевидным, что турки были у власти во времена Османской империи и продолжали властвовать также в современной Турции, причем, это тот же народ, сохранивший те же обычаи, нравы и язык, которые были и во времена этой державы. Более того, как известно, многие из младотурок в дальнейшем стали руководителями кемалистского движения. Независимо от режима правления – как в условиях республиканского правления, так и во времена Османской империи – продолжалось господство турецкого народа на данной территории. Следовательно, совершенно неопровержимо, что в лице современной Турции имеем дело с правопреемницей Османской империи.

Вопрос о Турции как о правопреемнице Османской империи возник практически еще в 1925 г., после Лозаннской конференции, когда рассматривался вопрос выплаты долгов Османской империи. Надо было определить, кто должен взять на себя обязательство по выплате долгов Османской империи в условиях отсутствия этого государства. Несмотря на турецкие аргументы о том, что Турция наряду с появившимися на территории бывшей Османской империи государствами является новой страной, международный арбитр Борель решил, что по международному праву только Турция является правопреемницей Османской империи, и, исходя из этого, именно она должна выплатить долги Османской империи. По этому решению на Турцию и было возложено это обязательство и, несмотря на огромные уступки, Турецкой Республике только до июня 1944 г. удалось выплатить долги Османской империи. Тот факт, что Турция вплоть до 1944 г. выплачивала долги Османской империи, неопровержимо подтверждает, что современная Турция сама признала, что является правопреемницей Османской империи.

Бытует ошибочное мнение, что Турция признала себя преемницей Османской империи только частично – в части османского долга. Между тем арбитр Борель не мог решить судьбу османского долга, не

определив, какая же страна является правопреемницей распавшейся Османской империи. И хотя с политической точки зрения именно проблема выплаты османского долга стала причиной выявления Турции в качестве правопреемницы этой державы, но с юридической точки зрения проблема выплаты османского долга является не причиной признания Турции преемницей Османской империи, а следствием. Поэтому международный арбитр Борель сначала признал единственной правопреемницей Османской империи Турцию, за чем логически следует, что именно преемница Турция и должна выплачивать прежний османский долг. Таким образом, в этом случае уместно говорить не о частичной, а полной правопреемственности, так как преемственность Турции заключается не только в выплате османского долга, а и в международной ответственности за совершенные империей преступления.

Таким образом, Турция уже признана правопреемницей Османской империи и как таковая выплатила долги своей предшественницы, следовательно, она должна нести ответственность за преступления, совершенные в прошлом, в частности, за Геноцид армян.

4. С точки зрения преодоления последствий Геноцида армян важно также уточнить вопрос о праве Третьей Республики Армения предъявлять современной Турции международно-правовые требования или же выступать в качестве истца в международных судебных инстанциях. Согласно действующей международно-правовой системе такие действия вправе совершать только субъект международного права, в качестве которого выступают международно-признанные суверенные государства.

Понятно, что Спюрк не является субъектом международного права и, следовательно, не может выступать как истец в международных судебных инстанциях. Республика Армения, однако, может представлять и защищать интересы тех жертв Геноцида армян и их потомков, которые являются ее гражданами. Что же касается представления и защиты интересов западных армян, то Республика Армения может получить это

право в том случае, если полномочный орган западных армян делегирует ей это право.

В связи с этим надо отметить, что еще в 1919 г. Второй съезд западных армян уполномочил Первую Республику Армения на защиту прав западных армян. Согласно 5-ому пункту принятой съездом 12 февраля 1919 г. «Политической резолюции» Исполнительный орган съезда западных армян совместно с правительством и парламентом Арагатской Республики должны предпринять действенные шаги по правозащите Единой, Свободной Армении. Этим полномочный орган западных армян фактически уполномочивал Первую Республику Армения, правопреемницей которой сегодня является современная Республика Армения, выступать как страна предъявитель, ибо провозглашение «Единой, Свободной Армении» несомненно под собой подразумевало требования возвращения исторической родины. Однако, в то же время, наделяя Армению этим правом, съезд западных армян подчеркивает важность совместных действий для достижения общей цели. Это обстоятельство чрезвычайно актуально и сейчас, так как это предполагает ответственность как Армении, так и Спюрка за преодоление последствий Геноцида армян. Совместная — Арменией и Спюрком — разработка «Пакета историко-правовых обоснований последствий Геноцида армян и предъявляемых Турции требований» (далее — «Пакет требований») весьма важна, так как позволяет выработать единый подход к проблеме преодоления последствий Геноцида и предъявляемых Турции требований, не допускающий каких-либо отклонений. Только так можно исключить различные толкования и даже спекуляции различных организаций или отдельных лиц при обсуждении этих проблем. Необходимо четко осознавать, что любая самодеятельность или различие в толкованиях непременно будут использованы против нас, с целью посеять несогласие в нашем народе и сбить его с правильного пути.

Считаем, что Республика Армения должна придать «Пакету требований» статус Концепции, чтобы независимо от изменений политической конъюнктуры, эта линия внешней политики государства не подверга-

лась бы каким-либо отклонениям. Цель этого шага в том, чтобы исключить какие-либо действия, тем более подписание каких-либо документов, которые противоречили бы Концепции. После принятия соответствующей Концепции она будет публичным документом, широко распространенным как в среде армянства, так и по всему миру.

На основе этого документа, имеющего стратегический характер, соответствующие структуры и специалисты Армении и Спюрка совместными усилиями должны разработать также тактический документ прикладного характера – «Программу действий по преодолению последствий Геноцида армян» (далее – Программа действий). В Программе действий должны быть представлены те методы и механизмы, при помощи которых можно будет достичь поставленной цели – преодоления последствий Геноцида. Этот документ, в отличие от первого, должен быть закрытым, для ограниченного пользования, чтобы противник не имел возможности, узнав заранее, предотвратить нежелательные для него последствия предпринятых армянами действий.

Одной из важнейших проблем в Программе действий должно быть разделение между Арменией и Спюрком исполняемых ими работ, исходя из правомочности, возможностей и опыта. Точно так же, как в процессе за возмещение ущерба Холокоста четко было разделено участие в этом деле государства Израиль и сионистских организаций, так и в трудной работе по преодолению последствий Геноцида армян, надо четко определить, что именно должна делать Армения и какие проблемы должен решать Спюрк. Такое разделение функций позволит правильно регулировать действия из одного центра, эффективно использовать ограниченные ресурсы и избежать дублирования действий, что, безусловно, приносит вред. После принятия Программы действий должно быть полностью запрещено проявление каких-либо личных самостоятельных шагов или инициатив, так как возможно, что по своей собственной инициативе некоторые потомки жертв Геноцида, в стремлении вернуть фамильные - отцовские или дедовские имена, могут повредить общему делу. А Турция может использовать это

обстоятельство, заявив, что восполнила материальные потери армян. Следовательно, эти требования должны предъявляться не индивидуально, а в рамках общего материального возмещения.

В Программе действий также должны быть четко очерчены те направления, по которым должна вестись работа. На наш взгляд, работа должна вестись параллельно как в правовом, так и в политическом аспектах.

Правовое направление. Армения, как субъект международного права, опираясь как на Устав ООН, так и на положения Конвенции ООН о геноциде, может обратиться в международные судебные инстанции и по разрешению спора между Арменией и Турцией, и по конкретным вопросам, например, о толковании и применении положений конвенции, или же через органы ООН обратиться к Международному суду ООН с просьбой дать консультативное заключение о правомочности арбитражного решения президента США Вудро Вильсона об армяно-турецкой границе. Однако, здесь возникают вопросы о целесообразности обращения в такие международные судебные инстанции, как Международный суд ООН, арбитражный суд – по вопросу преодоления последствий Геноцида армян.

Считаем, что для четкого определения в международном праве института ответственности государств Армения активно должна направлять предложения и проекты в Комиссию международного права ООН. В результате почти 50-летней работы этой структуры ООН был создан документ «Об ответственности государств за международные противоправные действия», утвержденный резолюцией 56/83 Генеральной Ассамблеи ООН от 12 декабря 2001 г. Нетрудно заметить, что в этом документе вместо формулировки «международное преступление» употреблено «международное противоправное действие», в попытке некриминализовать государства – субъекты, создающие нормы международного права. Согласно этому документу, преступление геноцида определяется как серьезное нарушение императивных норм

международного права, что, несомненно, влечет за собой и ответственность за это.

Однако, не надо забывать и о важном принципе эстопея -- постоянно держать этот вопрос в повестке дня Армении и Спюрка, чтобы никто не посмел считать, что Армения или все армянство своими действиями или же, наоборот – бездействием, смирились со сложившейся ситуацией, упустили сроки и, таким образом, лишились своего права на обращение в международные инстанции по вопросу о преодолении последствий Геноцида армян.

Таким образом, очевидно, что есть достаточные возможности для постановки обсуждаемого вопроса в плоскости международного права. Однако, надо весьма серьезно и внимательно относиться как к тактической, так и к стратегической сторонам этого процесса в том смысле, что надо определить последовательность предпринимаемых шагов, чтобы добиться большей эффективности, избежать напрасной траты времени и ресурсов.

Политическое направление. Не секрет, что на международное право и, особенно на соблюдение его норм, определенное влияние имеют геополитические процессы, протекающие в мире и в конкретных регионах в частности, расклад сил и их интересов в международных отношениях и т.д. Именно по этой причине международно-правовые процессы преодоления последствий Геноцида армян должны быть тщательно подготовлены с политической стороны. Политические шаги по преодолению последствий Геноцида армян должны как предшествовать, так и вестись параллельно с международно-правовыми шагами в этом направлении.

Политический процесс, безусловно, должен совмещать научную и пропагандистскую составляющие. Политика по преодолению последствий Геноцида армян может предусмотреть следующие действия:

1. Работа с признавшими и осудившими Геноцид армян странами и организациями в том смысле, чтобы реализовать принятые ими резолюции и решения. Необходимо, чтобы эти страны и структуры своей

конкретной политикой содействовали Армении, когда наступит момент для возбуждения этого вопроса в международных судебных инстанциях.

В этом смысле принятие некоторыми европейскими странами законов о криминализации отрицания факта Геноцида армян может служить прецедентом для работы в этом направлении армянских общин и в других европейских странах. В этом плане эффективно может быть использовано то обстоятельство, что страны-члены Евросоюза 28 ноября 2008 г. подписали Рамочное соглашение «О борьбе против некоторых видов и проявлений расизма и ксенофобии путем утверждения уголовной наказуемости» и обязались согласовать свое законодательство с положениями этого соглашения.

2. Совместными усилиями Армении и Спюрка надо добиться, чтобы вопрос о признании Геноцида армян в качестве предусловия постоянно стоял на пути вступления Турции в Евросоюз, а не изредка поднимался в повестке переговоров Турция-Евросоюз. В связи с этим Армения и Спюрк должны стремиться использовать противоречия и разногласия между Турцией и активными акторами мировой политики для преодоления последствий Геноцида армян, точно так, как Османской империи, а затем и Турции удалось воспользоваться противоречиями между великими державами и изъять из повестки дня Армянский вопрос в первой половине 20-ого века.

3. Армения может обратиться к странам, подписавшим Лозаннский договор, чтобы те обязали Турцию выполнить закрепленные в 37–44 статьях договора требования о защите прав немусульманского населения. В частности, факт очередного отчуждения имущества армянской общины в Турции по решению Верховного суда 1974 г. о конфискации недвижимого имущества национальных меньшинств и передаче его в государственную казну следует считать грубым нарушением положений Лозаннского договора. И хотя это обстоятельство вынудило президента Турции А. Гюля 26 февраля 2008 г. утвердить принятый с большим трудом Великим Национальным Собранием закон «О владениях общин», согласно которому государство в течение 18 месяцев должно

было вернуть имущество немусульманских общин, в том числе армян. Однако, даже после принятия закона на практике ничего не было сделано, армянская община продолжает нести материальные потери, этот вопрос продолжает быть в центре внимания международной общественности, которая требует от Турции соблюдать интересы и права немусульманских меньшинств.

4. Необходимо вести подготовительные работы также в среде тех народов, которые подвергались геноциду и этническим чисткам Османской империей и ее правопреемницей Турцией, что даст возможность образовать общий союз этих народов в международных структурах. Например, можно создать единый фронт народов, подвергнувшихся геноциду или этническим чисткам в Османской империи и ее преемнице Турции, в котором с армянами могут объединиться греки, айсоры, арабы, даже курды и другие, что значительно повысило бы эффективность ведущейся борьбы и вероятность достижения успехов в ней.

5. В тех странах, которые пока еще не признали и не осудили Геноцид армян, надо создавать и распространять популярные справочные буклеты, брошюры на разных языках. Предпочтительно делать это посредством дипломатических представительств Армении, придавая тем самым официальный характер этой работе. То же самое надо делать через электронные средства связи и интернет. Надо создать в этих странах соответствующее общественное мнение для признания и осуждения Геноцида армян. Объектом этой работы должны стать несведующие или подверженные турецкой пропаганде члены этих обществ, которым должны быть представлены объективные и полные исторические факты о Геноциде армян. Кроме этого должна вестись работа и с научной общественностью этих стран, в частности, можно организовать международные научные сессии относительно данной проблемы с участием ученых этих стран, а материалы этих сессий надо распространять на разных языках. В результате научных сессий должны быть приняты резолюции направленные Генеральному секретарю ООН.

руководителями стран пока не признавших Геноцид армян и особенно президенту Турции.

В заключение отметим, что, несмотря на огромную проделанную работу, все еще много предстоит сделать. Работу, направленную на преодоление последствий Геноцида армян мы должны выполнять совместно и последовательно, используя все имеющиеся ресурсы, умело используя те возможности, которые предоставляют нормы международного права, в соответствии с благоприятствующей политической ситуацией. Конечно же, предстоит трудная работа, встают серьезные и разнообразные сложности, но они преодолимы, если будет приложена воля, решимость и целеустремленность в отстаивании нашего праведного дела.

Близится 100-летие Геноцида армян, так что мы не имеем права медлить или тем более ошибаться. Все мы должны помнить, что преодоление последствий Геноцида армян – это не только вопрос восстановления прав всего армянства и национальной безопасности РА, это также дань памяти каждой из невинных жертв Геноцида армян.

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Սկզբնաղբյուրներ և փաստաթղթերի ժողովածուներ

1. Դաշնակից երեք տերությունների ՍՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի ղեկավարների Բեռլինի (Պոտսդամի) կոնֆերանսը (1945 թ. հուլիսի 17 – օգոստոսի 2), Եր., 1989:
2. Հայաստանությունը եւ ամերիկեան քոնկրետը, կազմող և ներածութեան հեղինակ Շ. Թորիկեան, Պեյրոս, 1978:
3. Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և ավետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում (1828–1917), խմբագիր Ջ. Կիրակոսյան, Եր., 1972:
4. «Հայաստանի Ավտոնոմիան» և Անտանտան: Վավերագրեր իմպերալիստական պատերազմի շրջանից, Ա. Հովհաննիսյանի խմբ., Եր., 1920:
5. Հայերի ցեղասպանությունը ըստ երիտթուրքերի դատավարության փաստաթղթերի: Առաջաբանը, քարգմանությունը և ծանոթագրությունները Ա. Հ. Փափազյանի, Եր., 1988:
6. Հայոց ցեղասպանության դատաւարտումը միջազգային կազմակերպությունների կողմից (1984–1987 թթ.), կազմող և առաջաբանի հեղինակ Լ. Ա. Բարսեղյան, Եր., 1999:
7. ՀՀ Անկախության հռչակագիր, ընդունված 23 օգոստոսի 1990 թ.
8. ՀՀ Սահմանադրություն, ընդունված 27 նոյեմբերի 2005 թ.
9. Միջազգային հանրությունը դատաւարտում է Հայոց ցեղասպանությունը, կազմող և ներածականի հեղինակ Լ. Ա. Բարսեղյան, Եր., 1998:
10. Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919), Материалы Политархива Кайзеровской Германии, сост. отв. Редактор, автор примечаний д.и.н., профессор В. Микаелян, Ер., 1995.
11. Версальский мирный договор. Полный перевод с французского под редакцией Ю. В. Ключникова и А.Сабанина. М.: Издание Литиздата НКВД, 1925.

12. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Сборник материалов и документов, т. 1, М., 1946.
13. Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества, документы и комментарий. Составитель, отв. редактор, автор предисловия и комментария д.и.н., профессор Ю.Г.Барсегов, т. 1, М., 2002, т. 2, ч. 1, М., 2003. т. 2, ч. 2, М., 2005.
14. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов. Под редакцией М. Нерсисяна, Ер., 1983.
15. Декреты Советской власти. Том I. 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г., М., 1957.
16. Международные отношения в эпоху империализма, Документы из архивов Царского и Временного правительства. 1878–1917, М.-Л. 1931–1940, серия III, т. 7, ч. 2.
17. Международное право в документах, сост. сборника Н. Т. Блатова, М., 1982.
18. Международное право. Ведение военных действий. Сборник Гаагских конвенций и иных международных документов, М., 2001.
19. Официальный отчет Первой части Третьей сессии Генеральной Ассамблеи. Резолюции 21 сентября – 12 декабря 1948 г. Париж: ООН.
20. Официальный отчет Второй сессии Генеральной Ассамблеи. Резолюции 16 сентября – 29 ноября 1947 г. 123-е Пленарное заседание 21 ноября 1947 года, Лейк-Соксес, Нью-Йорк: ООН.
21. Под стягом России. Сборник архивных документов, “Русская книга”, М., 1992.
22. Права человека. Сборник международных договоров, т. 1, ч. 2, Универсальные договоры ООН, Нью-Йорк и Женева, 1994.
23. Резолюции, принятые Генеральной Ассамблеей на Второй части Первой сессии с 23 октября по 15 декабря 1946 г. Лейк-Соксес, Нью-Йорк: ООН, 1947.
24. Русские источники о геноциде армян в Османской империи 1915–1916. Сост. Г. А. Абрамян, Т. Г. Севан-Хачатрян, Ер., 1995.

25. Сборник договоров России с другими государствами (1956–1917), М., 1952.
26. Судебный процесс Талаата пашы, под редакцией С. Степаняна, Ер., 2007.
27. Уголовный кодекс Латвии, Спб., 2001.
28. Уголовный кодекс Польши, Спб., 2001.
29. Уголовный кодекс Российской Федерации, М., 1997.

2. Մենագրություններ

30. Այոնց Ն., Հայկական հարցի լուծման շուրջ, Եր., 1989:
31. Այլախոս և այլադավան հայեր, Եր., 2007:
32. Անույան Մ., Երիտթուրքերի 1919–1921թթ. դատավարությունների վավերագրերը ըստ օսմանյան մամուլի, Եր., 2011:
33. Արաբյան Ի. Ցեղասպանությունը և դրա պատժելիությունը, Եր., 1996:
34. Արզումանյան Մ. Վ., Նանսենը և Հայաստանը, Եր., 1986:
35. Արման Գասպար, Հայ ազատագրական պայքարն ու ահաբեկչությունը, Լոս Անճելես, 1989:
36. Բարդակչյան Գ. Պ., Հիտլերը և հայերի ցեղասպանությունը, Եր., 1991.
37. Բարսեղով Յու., Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը, Եր., 1999:
38. Թովուդյան Հ. Խ., Սիրիայի և Լիբանանի հայ գաղթօջախների պատմություն (1841–1946 թթ.), Եր., 1986:
39. Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային օրենքը, Պեյրուք 1976:
40. Կիրակոսյան Ա., Ակնարկներ Հայկական հարցի և Եղեռնի միջազգային ճանաչման պատմությունից, Եր., 2006:
41. Կիրակոսյան Ա., Բրիտանական դիվանագիտությունը և արևմտահայության խնդիրը (19-րդ դարի 30-ական թթ. — 1914 թ.), Եր., 1999:

42. Կիրակոսյան Ա., Հայկական հարցը և հայերի ցեղասպանությունը, Եր., 2006:
43. Հակոբյան Ա., Խորհրդային Հայաստանը Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրերում, Եր., 2010:
44. Հակոբյան Հ., Հայրենիք վերադառնալու զադախարը և ժամանակակից միջազգային իրավունքը, Եր., 2000:
45. Հակոբյան Հ., Տարրագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական և իրավական հիմքերը, Եր., 2002:
46. Հովհաննիսյան Լ., Հայկական հարցը և մեծ տեղությունները 1914–1917 թվականներին, Երևան, 2002:
47. Հովհաննիսյան Ն., Արմենոլոլը ճանաչված ցեղասպանություն և, Եր., 2010:
48. Հովհաննիսյան Ն., Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում, Եր., 2002:
49. Մելիքեան Վ., Արեւմտահայերի համագումարները եւ Հայկական մարցի փուլերը 1917–1923 թթ., Եր., 2007:
50. Մելքոնյան Ա., Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հարցեր, Եր., 2011:
51. Մելքոնյան Ա., Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները, Եր., 2013:
52. Պասայան Ա., Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմքերը (նորվածների ժողովածու), Եր., 2007;
53. Պասայան Ա., Հայրենատիրություն. Հայոց պահանջատիրության իրավական հիմունքները և հարակից հարցեր (նորվածների ժողովածու), Եր., 2012:
54. Պասայան Ա., Հնչեցրե՞ք զանգերը, սա մեր վերջին Սարդարապատն է, Եր., 2009:
55. Պողոսյան Ս., Գոյատևման պայքարի քառուղիներում, Եր., 1988:
56. Սարոյանյան Տ., Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում և Մեծ Բրիտանիան (1915–1918), Եր., 2005:
57. Տերոն Ի., Անպատժելիություն, վրեժ և ժխտում. հայկական ցեղասպանությունը միջազգային ատյանների առջև, Եր., 2003:

58. Յեղափառութեան հետեւանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները», կազմող Լ. Բարսեղյան, Եր., 1999:
59. Акопян С. М. Западная Армения в планах империалистических держав, Ер., 1967.
60. Андрюхин М. И., Геноцид – тягчайшее преступление против человечества, М., 1961.
61. Барсегов Ю. Г., Арбитражное решение президента США по армяно-турецкой границе (политический и международно-правовой комментарий), Ер., 1995.
62. Барсегов Ю., Геноцид армян – преступление по международному праву, М., 2000.
63. Барсегов Ю., Геноцид армян – преступление против человечества, Ер., 1990.
64. Барсегов Ю., Турецкая доктрина международного права на службе политики геноцида (о концепции члена “комиссии примирения” Гюндуз Актана), М., 2002.
65. Бисмарк О., Мысли и воспоминания, т. 2, М., 1940.
66. Горохов И., Замятин Л., Земсков И., Г.В.Чичерин – дипломат ленинской школы, М., 1973.
67. Дадриян В., Геноцид армян: содержание преступления, Ер., 2005.
68. Киракосян Дж. Западная Армения в годы Первой мировой войны, Ер. 1971.
69. Манийчук Ю. В., Последствия международного правонарушения, Киев, 1987.
70. Махмуриян Г. Г., Лига наций, Армянский вопрос и Республика Армения, Ер., 1999.
71. Молок А. И., Немецкий военный разбой в Европе, Л., 1945.
72. Оганян П., Геноцид армянского народа и защита прав человека, Ер., 2004.
73. Ромашкин П. С., Преступления против мира и человечества, М., 1967.
74. Alfred de Zayas, Memorandum on the genocide against Armenians 1915–1923 and the application of the 1948 Genocide Convention, 2004.

75. Dadrian V. N., The key elements in thw Turkish denial of the Armenian Genocide: A case study of distortion and falsification, Toronto, 1999.
76. Kuper L., Genocide: Its Political Use in the Twentieth Century, New Haven, 1982.

3. Հոդվածներ և հրապարակումներ

77. Աստոյան Ա., Հայերի ունեզրկման գործընթացը Օսմանյան կայսրությունում 1915–1923 թթ. վկայություններ, փաստեր և փաստաթղթեր, «Վեմ», Եր., 2010, քիվ 3 (31):
78. Արևմտահայության պահանջատիրության հիմնախնդիրները» (գիտագործնական միջազգային գիտաժողով), Կիպրոս-Նիկոսիա, 18-19 ապրիլի 2008 թ., «Գիտական զեկուցումների ժողովածու», Մոսկվա, 2008:
79. Խաչատրյան Կ., ՀԽՍՀ սահմանների հարցը 1921 թ. խորհրդաքուրքական հարաբերությունների ոլորտում (Մոսկվայի և Կարսի կոնֆերանսները), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», Եր., 2010, N 1–2:
80. Հայ-թուրքական հարաբերություններ. հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ: Խորհրդարանական լումներ 19–20 դեկտեմբերի 2007 թ., Եր., 2011:
81. Հարությունյան Ա. Հ., «Շահերի ներհսկություններն ու զուգադիպումները Անտանտի ներսում 1917–1918 թթ.», «Բանբեր Հայաստանի արվեսիվների», N 1, Եր., 1964:
82. Հովհաննիսյան Ա., Քեմալ Աթաթուրքը և հայերի ունեզրկման գործընթացը, «Վեմ», Եր., 2011, քիվ 1 (33):
83. Մարգարյան Վ., Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Անցումային աշդարադատության միջազգային կենտրոնի (ԱՄՆ) համար կատարած իրավաբանական վերլուծության մասին «Հայոց ցեղաուպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», N 8, Եր., 2003:
84. Մարության Ա., ԱՄՆ նախագահ Վոլտեր Վիլսոնի Իրավարար վճռի քաղաքական ու միջազգային իրավական նշանակությունը, «Մեծ

- եղեռն. դատապարտումից հատուցում», (հոդվածների ժողովածու), Եր., 2011:
85. Մարդկան Զ., Ջանքեր՝ ՄԱԿ-ի 30-րդ պարբերության վերահաստատման ուղղությամբ, «Հայկազեան հայագիտական հանդես», հատոր ԼԲ, Պէյրութ, 2012:
  86. Սարուխանյան Տ., Հայոց ցեղասպանության միջազգային իրավական պատասխանատվությունը և Մեծ Բրիտանիան (1915-1923 թթ.), «Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր», N 5, Եր., 2002:
  87. Վարդանյան Վ., Հայերի դեմ իրագործված ցեղասպանության համար Թուրքիայի Հանրապետության միջազգային իրավական պատասխանատվության հիմքերը, եղանակները, ձևերը և տեսակները, «Նորավանք» գիտակրթական հիմնադրամի տեղեկագիր N 1(17), Եր., 2006:
  88. Барсегов Ю., Армянский вопрос в Лиге наций, Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве, N 2, М., 2004.
  89. Барсегов Ю., К вопросу о применимости конвенции 1948 года к геноциду армян, “Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве”, N 1, М., 2004.
  90. Барсегов Ю., Новый этап признаний как условие реализации ответственности Турции за геноцид, “Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве”, N 3, Ер., 2005.
  91. Барсегов Ю., Ответственность государства за геноцид в международном праве, “Геноцид – преступление против человечества. Материалы I московского международного симпозиума”, М., 1997.
  92. Լադրյան Վ., Գеноցիդ армян как проблема международного уголовного права, Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր, N 13, Եր., 2006.
  93. Լադրյան Վ., Обзор материалов турецкого военного трибунала по обвинению в геноциде армян: характер и значимость четырех основных серий судебного разбирательства, “Геноцид – преступление про-

тив человечества”. Материалы I московского международного симпозиума”, М., 1997.

94. Маргарян В., Основания международно-правовой ответственности за геноцид армян, “Вестник Армянского института международного права и политологии в Москве”, N 3, Ер., 2005.
95. Мезяев А. Б., Решение Международного Суда ООН по делу О применении Конвенции о предотвращении преступления геноцида и наказании за него (Босния и Герцеговина против Сербии и Черногории.) Некоторые вопросы фактов и международного права, “Казанский журнал международного права, № 1, Казань, 2007.
96. Островский Я. А., Практика Международного уголовного трибунала по Руанде – преступление геноцида. Материалы симпозиума “Международный курс по МП для государственных служащих и представителей академических кругов, Москва, 16–19 сентября 2003 г.
97. Стратегические последствия геноцида армян, “Византийское наследство”, (информационно-аналитический журнал), Ер., 2002, N 3.

4. Ինտերնետային աղբյուրներ

98. Гирин И., Vae victis или унижение? <http://bercovich-zametki.com/2007/Zametki/Nomer3/Girin1.htm>
99. European Parliament Resolution on a political solution to the Armenian question, Doc. A2-33/87, http://www.europarl.europa.eu/intcoop/euro/pcc/aag/pcc_meeting/resolutions/1987_07_20.pdf
100. <http://analitika.at.ua/news/2008-12-04-4754>.
101. http://enc-dic.com/enc_sie/Organicheski-statut-livana-1861-18456.html
102. <http://gendocs.ru/v10420/?cc=7>
103. <http://warsonline.info/1812-god/bucharestskiy-mimiy-dogovor-1812-goda-tekst.html>
104. http://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne
105. <http://www.armenica.info/genocid/histor.htm>
106. <http://www.armworld.am/detail.php?paperid=3951&pageid=122324&lang=>

107. http://www,pca-cpa.org/showpage.asp?pag_=1187
108. <http://www.un.org/en/preventgenocide/adviser/index.shtml>
109. Treaty of Peace with Turkey. Signed at Sevres. August 10, 1920.
<http://treaties.fco.gov.uk/docs/pdf/1920/TS0011.pdf>
110. The end of the League of Nations, <http://www.unog>.
111. zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_633

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՌԱՋԱԲԱՆ	3
ԳԼՈՒԽ I	
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ	8
1.1. Հայոց ցեղասպանության կատարման պահին գործող միջազգա- յին իրավունքի կողմից դրա գնահատման խնդիրը	11
1.1.1. Օսմանյան կայսրության նկատմամբ քրիստոնյա փոքրամաս- նությունների պաշտպանության նպատակով մեծ տերությունների «մարդասիրական միջամտությունները» XVIII–XIX դարերում	12
1.1.2. Օսմանյան կայսրության նկատմամբ Հայկական հարցի հետ կապված մեծ տերությունների մարդասիրական միջամտությունները XIX դարի վերջին – XX դարի սկզբին և հայերի ցեղասպանության համար պատասխանատվության սահմանում	33
1.2. Թուրքիայի Հանրապետության Օսմանյան կայսրության իրավա- հաջորդ լինելու հարցը	38
1.3. Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման գոր- ծում Հայաստանի Հանրապետության իրավասուլթանության հարցը	42
1.4. ՄԱԿ-ի 1948 թ. ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի հետա- դարձ ուժի հարցը	46
ԳԼՈՒԽ II	
ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ԻՐԱՎԱՀԱՋՈՐԴ ԹՈՒՐԻՔԻԱՅԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՀԵՏ ԿԱՊԿԱԾ ՊԱՐՏԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ	50
2.1. Հայկական հարցում Օսմանյան կայսրության պարտավորու- թյունը Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրով	50
2.2. Հայկական հարցում Օսմանյան կայսրության պարտավորու- թյունը Բեռլինի և Կ. Պոլսի 1879 թ. ուս-թուրքական պայմանագրերով	58
2.3. Մեծ տերությունների 1880 թ. մարդասիրական միջամտությու- նը և Օսմանյան կայսրության նոր պարտավորությունները Հայկական հարցում	63

2.4. Հայկական Հարցում Մեծ տերությունների 1895 թ. մարդասիրական միջամտությունը և Օսմանյան կայսրության հերթական պարտավորությունները	68
2.5. 1914 թ. ռուս-թուրքական պայմանագրով Հայկական Հարցում Օսմանյան կայսրության ստանձնած պարտավորությունները	75
2.6. Հայերի զանգվածային սպանությունների համար Օսմանյան կայսրության պատասխանատվությունը 1915 թ. մայիսի 24-ի Անտանտի տերությունների համատեղ հռչակագրով	81
2.7. Հայկական Հարցի արժարժումը Օսմանյան կայսրության և Արևմտյան Հայաստանի բաժանման Անտանտի տերությունների զաղտնի համաձայնագրում	84
2.8. Օսմանյան կայսրության կողմից հայերի իրավունքների խախտման փորձերը Բրեստ-Լիտովսկի ու Բաթումի պայմանագրերով	89
2.9. Հայկական Հարցում Օսմանյան կայսրության պարտավորությունները Մուզրոսի զինադադարով	93
2.10. Հայերի ցեղասպանության համար Օսմանյան կայսրության պատասխանատվությունը Սևրի պայմանագրով	95
2.11. Հայերի ցեղասպանության համար Օսմանյան կայսրության քաղաքական պատասխանատվությունը Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռով և վերջինիս հարաբերակցությունը Սևրի պայմանագրի հետ	112
2.12. Քեմալական Թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության համար պատասխանատվությունից խուսափելու փորձերն Ալեքսանդրապոլի, Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերով և դրանց միջազգային իրավական գնահատականը	121
2.13. Ոչ մահմեդական փոքրամասնությունների իրավունքների պաշտպանության Թուրքիայի պարտավորությունները Լոզանի պայմանագրով և վերջինիս հարաբերակցությունը Սևրի պայմանագրի և իրավար վճռի հետ	137
ԳԼՈՒԽ III	
ԵՐԻՏՅՈՒՐՔԵՐԻ ԴԱՏԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՍՈՂՈՄՈՆ ԹԵՀԼԻՐՅԱՆԻ ԴԱՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻ ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ	146
ԳԼՈՒԽ IV	
ՄԱԿ-ի 1948 թ. Դեկտեմբերի 9-ի ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ԿՈՆՎԵՆՅԻԱՅԻ ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ	178

ԳԼՈՒԽ V

<i>ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱԶՄԱՆ ՈՒ ԴԱՏԱՊԱՐՏՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ՊԱՏՄԱ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԱՅԴ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ</i>	207
<i>5.1. Միջազգային միջկառավարական կազմակերպություններում Հայոց ցեղասպանության քննարկումներն ու ընդունված բանաձևերը ....</i>	207
<i>5.1.1. Աղբյուրի լիզայում Հայկական հարցի շուրջ ընթացած քննարկումներն ու ընդունված բանաձևերը .....</i>	208
<i>5.1.2. ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի ենթահանձնաժողովում Հայոց ցեղասպանության քննարկումները և ընդունված բանաձևերը .....</i>	222
<i>5.1.3. Եվրոխորհրդարանում և Եվրոխորհրդի Խորհրդարանական վեհաժողովում Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության քննարկումներն ու ընդունված բանաձևերը .....</i>	234
<i>5.2. Միջազգային ոչ կառավարական կազմակերպություններում Հայոց ցեղասպանության քննարկումներն ու ընդունված բանաձևերը ...</i>	256
<i>5.2.1. Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդում Հայոց ցեղասպանության քննարկումն ու ընդունված բանաձևերը .....</i>	257
<i>5.2.2 Ժողովուրդների մշտական դատարանում Հայոց ցեղասպանության գործի լսումն ու կայացրած որոշումը .....</i>	259
<i>5.2.3. Ցեղասպանագետների միջազգային ասոցիացիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության քննարկումներն ու ընդունված բանաձևերը ...</i>	265
<i>ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ</i>	269
Некоторые аспекты историко-правовых обоснований преодоления последствий Геноцида армян	291
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ ...	320

ԱՐՄԵՆ ՍԱՐՈՒՔՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԻ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ
ՊԱՏՄԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ**

**Համակարգչային ձևավորումը՝ Ն. Աղամյանի
Տպագրիչ՝ Լ. Մուրադյան**

**Ստորագրված է տպագրության 10.03.2014 թ.:
Տպաքանակը՝ 250 օրինակ:**

**ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ НАН РА
INSTITUTE OF HISTORY OF NAS RA**

**ՀՀ, 0019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24/4
РА, 0019, Ереван, просп. Маршала Баграмяна 24/4
24/4, Marshall Baghramyan Ave., 0019, Yerevan
<http://www.academhistory.am>**

[4000pp.]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ Գրադ

FL0294283

ԱՐՏԵՆ ՅՈՒԼԱԿԻ ՍԱՐԻՔՅԱՆ

Ծնվել է 1976 թ. Վանաձոր քաղաքում, ավարտել է Ա.Ս.Պուշկինի անվան թիվ 4 միջնակարգ դպրոցը: 1993-1998 թթ. սովորել է ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետում, 1996-1998 թթ. եղել է ֆակուլտետի Ուսանողական գիտական ընկերության նախագահ:

1998 թ. ընդունվել է 2001 թ. ավարտել է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության քանգարան-ինստիտուտի ասպիրանտուրան: 2001 թ. ընտրվել է ԳԱԱ լավագույն ասպիրանտ՝ ստանալով «Գալուստ Գյուլբենկյան» հիմնադրամի անվանական կրթաթոշակ: 2002 թ. «Հայոց ցեղասպանությունը և Ռուսաստանը 1915-1917 թթ.» թեմայով պաշտպանել է թեկնածուական ատենախոսություն՝ ստանալով պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:

1998-2004 թթ. աշխատել է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության քանգարան-ինստիտուտում՝ սկզբում որպես կրտսեր, հետո՝ ավագ գիտաշխատող:

2004-2007 թթ. աշխատել է «Մխիթար Գոշ» հայ-ռուսական միջազգային համալսարանում որպես ուսումնական գծով պրոռեկտոր:

2008-ից աշխատում է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում որպես ավագ գիտաշխատող, իսկ 2011-ից՝ նույն ինստիտուտի Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության բաժնի վարիչ:

2004-ից դասավանդում է Ռուս-հայկական (Սլավոնական) համալսարանում, Համաշխարհային քաղաքականության և միջազգային հարաբերությունների ամբիոնի դոցենտ է: 2011-ից դասավանդում է նաև ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և պատմության ֆակուլտետներում:

Երկու մենագրությունների, շուրջ երեք տասնյակ գիտական հոդվածների հեղինակ և փաստաթղթերի չորս ժողովածուների կազմող է:

Ամուսնացած է, ունի մեկ զավակ: